

С. МУҲАМАДХОНОВ,
Ф. ЖОНГУРАЗОВ

ЎСИМЛИКШУНОСЛИККА
ОИД РУСЧА-ЎЗБЕКЧА
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ

ТОШКЕНТ — «МЕҲНАТ» — 1989

ЛУҒАТДАН ФОЙДАЛАНИШ ТАРТИБИ

1. Луғатга ўсимликшуносликка оид энг муҳим термин ва тушунчалар киритилди ҳамда улар юзасидан зарур маълумотлар берилди.

2. Луғатнинг ҳар бир мақоласида биринчи ўринда русча терминлар, керакли ўринларда уларнинг лотинча номлари, сўнгра уларнинг ўзбек тилидаги номлари ва изоҳи берилди. Изоҳда фақат терминнинг нималигини ифодалаш билаёғина чекланмасдан, балки мазкур тушунча ҳақида энг муҳим маълумотлар (масалан, ўсимликнинг тур ва навлари, қаерда ва қандай шароитда ўсиши, хўжалик аҳамияти ва шу кабилар ҳақида маълумотлар) ҳам берилди.

3. Русча терминлар алфавит тартибида берилди.

4. Аниқловчи терминлар, асосан, тўғри тартибда, яъни аниқловчи+аниқланмиш схемасида берилди; масалан, вегетационный период, кремнистая кукуруза, масличные растения, навозная жижа, озимая пшеница, ~~горчичные~~ культуры, утепленный грунт каби.

5. Илмий адабиётда аниқланмиш+аниқловчи схемасида ишлатиш одат бўлиб қолган русча терминлар худди шундай, яъни тескари тартибда берилди; масалан, вайда красильная, горчица полевая, ежа сборная, зона сельскохозяйственная, конопля полевая, мак снотворный, просо итальянский каби.

6. Синоним терминлардан тўғри топилгани таржимаси ва изоҳи билан берилди. Номатлуб топилган синонимлар эса алфавит тартибида берилиб, тўғри топилган терминларга ҳавола қилинди.

Масалан:

Надсемядольное колено — қ. Эпикотиль.

Сев. — қ. Посев.

Семенной материал — қ. Семена каби.

М 4602030000—193
М 359 (04)—89 20—89

ISBN 5—8244—0131—4

© «Уқитувчи» нашриёти, 1973.

© «Меҳнат» нашриёти, 1989.

СЎЗ БОШИ

Мазкур китобнинг биринчи наشري 1973 йили «Уқитувчи» нашриётида чоп этилган. Унинг ушбу иккинчи наشري қайта ишланган ва субтропик ҳамда тропик ўсимликшуносликка тааллуқли атамалар билан тўлдирилган. Бу қишлоқ хўжалик олий ўқув юртларининг ўқув планида «Субтропик ва тропик деҳқончилик» деб аталувчи янги предметнинг киритилиши ҳамда сўнгги пайтларда аҳолининг бу ўсимликларга нисбатан кўпроқ қизиқаётганлиги билан изоҳланади.

Китобхонларга тақдим этилаётган ушбу ўсимликшунослик бўйича русча-ўзбекча изоҳли луғат-справочник тор терминология хусусиятига эга эмас, у ўсимликшунослик бўйича кенг тушунча бериб донли, дон-дуккакли, мойли, ем-хашак, толали, зиравор ва манзарали ўсимликларга тааллуқли бўлган ботаник, агробиологик, агротехник атамаларни, шунингдек суғорма ерларда тарқалган бегона ўтлар ва уларга қарши кураш чораларига тегишли атамаларни ўз ичига олган.

Мазкур луғат кейинчалик қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларини қамраб олувчи тўлиқ русча-ўзбекча изоҳли луғатни барпо этиш учун асос бўлиши мумкин. У оғзаки сўзлашувда ва матбуотда ишлатиладиган ўсимлик номларини, агрономик ва агротехник атамаларни тартибга солишга имкон беради. Луғат илмий-маълумот қўлланмаси вазифасини бажариб, ундан ўқувчилар замонавий қишлоқ хўжалик фани ютуқлари даражасида ўсимликшуносликнинг турли масалалари бўйича муҳим маълумотлар топади.

Мазкур луғат-справочник қишлоқ хўжалиги мутахассислари, колхоз ва совхоз раҳбарлари, партия ва совет активлари, матбуот, радио, телевидение ходимлари, педагоглар, қишлоқ хўжалик институтлари, техникумлари ҳамда ҳунар-техника билим юртларининг талабаларига мўлжалланган.

А

Абсолютный вес семян — Уруғнинг абсолют оғирлиги — 1000 дона уруғнинг қуриган модда ҳисобида оғирлиги. Уруғнинг абсолют оғирлиги уруғлик сифатини белгиловчи асосий омиллардан биридир. Йирик, оғир уруғларда озиқ модда кўп бўлади. Бундай уруғлардан юқори ҳосил берувчи бақувват, соғлом ўсимликлар ўсиб чиқади. Уруғнинг абсолют оғирлиги иқлим шароитига, тупроқ унумдорлигига, агротехника ва ўсимлик навига қараб турлича бўлади. Уруғликнинг экишга яроқлигини белгилаш учун кондицион намликдаги 1000 дона уруғнинг оғирлиги аниқланади.

Авиаподкормка — Авиаўғитлаш — самолёт ёрдамида ўсимликларга кукунсимон ёки суюқ ўғит сепиш. Бунда меҳнат унумдорлиги трактор билан ўғитлашга қараганда 10—12 марта ошадди. Бу иш қишлоқ хўжалик авиацияси билан колхоз, совхозлар тузган шартнома асосида ўтказилади.

Авокадо, аллигаторва груша (Persea) — Авокадо, аллигатор ноки — Лавродошларга мансуб доим яшил дарахтлар туркумига киради. Гуллари оқ, икки жинсли. Кўкимтир-қизил тусли (бир уруғли) ноксимон мева қилади. Меваси 250—600 г бўлиб, таркибида 30% гача мой ва 1,5—4% гача оқсил бор. Пишган меваси ейилади. СССРнинг субтропик районларида, жумладан, Грузияда ҳам ҳозирги вақтда экилмоқда. Бир тупидан 50 кг гача, 1 га майдондан эса 16 тоннагача ҳосил олиш мумкин.

Авраамово дерево (Vitex agnus-castus L.) — Марям дарахти, Бешбармоқ, Тоғ мурчи — тизимгулдошлар оиласига мансуб, унча катта бўлмаган дарахт ёки бута; 2 м гача боради. Гули қизғиш ёки оқиш рангда бўлиб, рўваксимон йирик — тўпгул ҳосил қилади. Барглари бармоқсимон, меваси қуруқ, данакли. СССРнинг жанубида манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Автогамия — Автогамия — 1) ўз-ўзидан чангланиш — бир гулнинг чангини шу гулнинг уруғчи тумшуғчасига тушиши; 2) бир ҳужайрада ҳосил бўлувчи иккита ядронинг қўшилиши.

Автономный покой (глубокий покой) — Автоном тинчлик — ички сабабларга кўра ўсишнинг йўқлиги, чуқур тинчлик ҳола-

ти. Бу ҳолат, одатда, кузда ва қишда дарахт куртакларида содир бўлади.

Автополиплоид — Автополиплоид — ўсимликда қандайдир сабабга кўра хромосом сонининг аслига қараганда бир неча бор ортиб кетиши.

Автостерильность — Автостереллик — ўзидан мева бермаслик — чангнинг ўз гулининг уруғи тумшуқчасида ва шу ўсимликнинг бошқа гулларида ёки шу навга доир ўсимликлар гулларида ўса олмаслиги. Бу ҳодиса кўпинча олма, нок, олча ва бошқа ўсимликларда учрайди.

Автофертильные растения — Автофертил ўсимликлар — ўзидан мева берувчи, ўз чанги билан чангланганда нормал мева ва уруғ берувчи ўсимликлар. Ўзидан мева берувчиларга бугдой, арпа, сули тарик, помидор каби жуда кўп ўсимликлар киради.

Агава (Agava L.) — Агава — чучмомадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. 300 дан ортиқ тури маълум бўлиб, уларнинг бир қисми манзарали ва техника ўсимликлари сифатида экилади. Ватани — Марказий Америка, Мексика, СССРда Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида, Қримда ва Ўрта Осиё республикаларида манзарали ўсимлик сифатида экилади. Агаванинг сизаль (*Agave sisalana* Perr) деб аталадиган тури жаҳоннинг кўпгина тропик мамлакатларида толали ўсимлик сифатида экилади. Унинг толаси жуда пишиқ бўлиб, турли мақсадларда ишлатилади.

Агапантус зонтичный (Agapanthus umbellatus L.) — Соябонгулли агапантус — пиёзгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — Жанубий Америка. Барглари лентасимон, гули оч ҳаво рангда бўлиб, кеч кузгача очилади. СССРда манзарали ўсимлик сифатида кўпинча уй-айвонларни безаш учун экилади.

Агератум мексиканский (Ageratum mexicanum Sims.) — Мексика агератуми — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Бизда бир йиллик манзарали ўсимлик сифатида экилади. Унинг кўп сонли ҳаворанг ёки оқиш рангли майда гуллари шарсимон тўпгуллар ҳосил қилади. Июнь ойидан то совуқ тушгунча гуллайди.

Агрикультура — Агрикультура — бу сўзнинг кенг маъноси — деҳқончилик маданиятини билдириб, унинг ривожланиш даражаси деҳқончилик системаси агротехника, уруғчилик, қишлоқ хўжалигини механизациялаш, меҳнат унумдорлигига, ҳосилдорлик даражаси ҳамда агрономия фанига боғлиқдир. Агрикультура даражаси ижтимоий тузум, ишлаб чиқариш кучлари ва агрономия билан чамбарчас боғлиқдир.

Агроирригационный горизонт — Агроирригацион горизонт — тупроқнинг суғориш, ҳайдаш ва ўғитлаш натижасида ўзгарган энг юқори қатлами. Бу қатлам тупроқнинг узоқ вақт (баъзан

бир неча минг йиллар давомида) суғорилиши туфайли сувда оқиб келган лойқаларнинг ҳар йили чўкишидан пайдо бўлади.

Агроклиматическая карта — Агроқлим харита — қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш жараёнида иқлим шароитлари ва уларнинг ўзаро муносабатини ифодаловчи харита.

Агроклиматология — Агроқлимшунослик — иқлимни қишлоқ хўжалик манфаати нуқтаи назаридан ўрганувчи фан. Экинлардан юқори ва сифатли ҳосил олиш, чорвачиликнинг маҳсулдорлигини оширишда иқлим шароитларидан тўла фойдаланишни ўрганиш агроқлимшуносликнинг асосий вазифасидир.

Агролесомелиорация — Агроўрмонмелиорация — қурғоқчилик, қуруқ шамол, гармсел, тупроқ ва қумларнинг ювилиши, тоғнинг қулаши каби табиий офатлар олдини олиш учун тупроқ ва иқлим шароитини яхшилаш мақсадида амалга ошириладиган агротехник ва гидротехник чоралар. Бунда асосий чора шамол ва сув йўлларини тўсувчи дарахтлар экиш, дала четларида ўрмон минтақалари ташкил этиш, сувсиз ва қумли ерларга суғориш каналлари чиқариш, алмашлаб экишни жорий қилиш ва бошқалардан иборатдир.

Агромелиорация — Агромелиорация — ўсимлик илдининг нормал ҳаёт кечириши учун тупроқнинг сувга боғлиқ физик хусусиятини яхшилаш ҳамда шу мақсадда қўлланиладиган чора ва тадбирлар. Бунга ерни ҳайдаш, ҳайдов қатламини юмшатиш, текислаш, суғориш шохобчаларини тартибга солиш каби ишлари киради.

Агрометеорология. Сельхозметеорология — Агрометеорология. Қишлоқ хўжалик метеорологияси — қишлоқ хўжалиги учун аҳамиятга эга бўлган метеорологик, гидрологик ва иқлим шароитини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш объектлари ҳамда процесслари билан боғлаб ўрганадиган фан. Унинг асосий вазифаси қишлоқ хўжалиги объектларининг (масалан, экинлар, чорва ва ҳоказоларнинг) нормал ривожланишига таъсир қиладиган метеорологик ўзгаришларни олдиндан аниқлаб, бу ҳақда ўз вақтида хабар бериб туриш ҳамда мамлакатнинг об-ҳаво ва иқлим шароитини ўрганиш билан қишлоқ хўжалиги тармоқларини тўғри районлаштиришга, улардан кўпроқ юқори ҳосил ёки маҳсулот олишга ёрдам беришдан иборатдир.

Агрометеорологическая станция — Агрометеорологик станция — об-ҳавони ва унинг қишлоқ хўжалик ўсимликларига таъсирини систематик кузатувчи муассаса.

Агроминимум — Агроминимум — қишлоқ хўжалик соҳасидаги энг зарурий таълим ва тадбирлар.

Агронеофиты — Агронеофитлар — маданий яшаш шароитига мосланган ўсимликлар. Бу гурппага маданий ўсимликлар билан доимо бирга ўсувчи бегона ўтлар, масалан, зиғирпояда ўсадиган зиғир печаги, шолিপоядаги курмак ва шу кабилар киради.

Агрономическая физика — Агрономик физика — агрономия

фанининг тупроқда, ўсимликда ва бевосита тупроқ устидаги ҳавода юз берадиган физик хоссаларини ўрганувчи қисми. Тупроқ физикаси азалдан агрономик физиканинг асосини ташкил этади.

Агрономические руды — Агрономик рудалар — турли ўғитлар тайёрлаш учун ишлатиладиган апатит, фосфорит, калий тузлари, оҳақ рудалари каби минерал моддалар; уларнинг таркибида фосфор, калий, азот, кальций ва олтингугурт каби ўсимлик учун зарур озик моддалар бўлади.

Агрономический анализ — Агрономик анализ — ўсимлик уруғини, ҳосилини, тупроқни, ўғитни, шунингдек қишлоқ хўжалик зараркунандаларига қарши ишлатиладиган препаратлар ва ана шу кабиларни текшириш. Агрономик анализнинг мақсади ва методлари турлича. Масалан, вегетация даврида ўсимлиkning химик таркибини текшириш билан ўсимликда ҳосил тўпланиш динамикасини аниқлаш мумкин. Агрономик анализ ёрдамида тупроқ унумдорлиги, жумладан, тупроқдаги гумус ва ўғитлар миқдори, кислоталар формаси, «РН» реакцияси, тупроқнинг ишқорийлиги, шўрлиги ва бошқалар белгиланади. Агрономик анализларда химик, механик ва биологик методлардан фойдаланилади.

Агрономическое обслуживание — Агрономик хизмат кўрсатиш — хўжаликни илмий асосда ташкил этиш, уни рационал бошқариш методларини, техника ва технологиянинг прогрессив усулларини, фан ютуқлари ва илғор тажрибаларни хўжалиkning ҳамма тармоқларида жорий қилиш мақсадида колхоз ва совхозларга бериладиган агрономик ёрдам. Агрономик хизмат кўрсатиш давлат агрономик муассасалари орқали муайян план асосида амалга оширилади.

Агрономия — Агрономия — қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг илмий асослари, унинг тармоқларига доир назарий билимлар йиғиндиси. Бу билимлар ўз ичига тупроқ, ўсимлик, ҳайвон ва микроорганизмларнинг ҳаёти, ривожланиш қонунлари ҳамда механизация, экономика, шунингдек қишлоқ хўжалигини ташкил этиш масалаларини қамраб олади. Агрономия ўзининг ривожланишида табиёт, экономика, техника ва бошқа фанларга таянади. Агрономия фанининг деҳқончилик нуқтаи назаридан тор маъноси тупроқнинг ҳосилдорлигини прогрессив равишда ошириб, қишлоқ хўжалик экинларидан тобора юқори ҳосил олиш усулларини ўргатади. Сўнгги 150 йил ичида агрономиянинг тараққий этиши билан, унинг кўп қисмлари мустақил фан бўлиб ажралиб чиқди. Жумладан: агрохимия, агротупроқшунослик, селекция ва уруғчилик, агромелиорация, қишлоқ хўжалик энтомологияси, фитопатология ва бошқалар.

Агроправила — Агрономик қондалар — ҳар бир райондаги колхозлар учун қишлоқ хўжалик экинларининг парвариш қилиш юзасидан белгиланадиган агротехник ва ташкилий тадбир-

чоралар ҳақидаги кўрсатмалар системаси. СССР МИКнинг 1933 йил 30 январдаги қарорига мувофиқ Агрономик қоидалар ҳақида кўрсатмалар СССР Давлат агросаноат комитети Иттифоқдош республикалар Давлат агросаноат комитети область агросаноат бирлашмалари томонидан ҳар бир районнинг шароитига мослаб белгиланади. Бу кўрсатмаларда колхоз-совхозларнинг, қишлоқ хўжалигига онд илмий-текшириш ва тажриба муассасаларининг илғор тажрибалари умумлаштирилади. Мазкур кўрсатмалар асосида район қишлоқ хўжалик бошқармаси шу район хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда агрономик қоидалар тuzиб чиқади. Агрономик қоидалар колхоз активларининг иштирокида район агрономик йиғинида муҳокама қилинади. Шундан сўнг агрономик қоида асосида иш олиб борилади. Агрономик қоидаларнинг амалга оширилишини район қишлоқ хўжалик бошқармаси ва қишлоқ советлари назорат қилиб борадилар.

Агропропаганда — Агропропаганда — агрономия, агротехника, зоотехника, ветеринария каби қишлоқ хўжалигига доир билимларни ташвиқот қилиш.

Агротехника — Агротехника — қишлоқ хўжалик ўсимликларини ўстириш, ерни ҳайдаш, ўғитлаш, уруғлик тайёрлаш, экиш, экинларни парвариш қилиш, ҳосилни йиғиштириб олиш ва шу каби ишларни бажариш, хуллас деҳқончилик ишлари техникаси.

Агротехнические методы защиты растений — Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг агротехник усуллари — бу усул ўсимликларнинг ўсишига қулай шароит яратишга, шу билан бир қаторда зараркунанда ва касалликларнинг кўпайиши ҳамда тарқалишини тўхтатишга йўналтирилган. Агротехник усуллардан энг зарурлари: 1) ерни кузда ё эрта баҳорда ҳайдаш. Бунда касаллик тарқатувчи организмлар қишлаш стадиясида йўқ қилинади ва зараркунандаларнинг таъсири камайтирилади; 2) эрта муддатларда экиш ва ўғитлаш йўли билан ўсимликнинг ўсиши тезлантилади. Бунинг натижасида баъзи бир зараркунандалар ўсимликка зарар келтиришга улгурмайди. Фосфорли, калийли ўғитлар ўсимликнинг касалликларга чидамлилиқ хусусиятини оширади; 3) уруғликни яхши етилтириш, қуритиш, тозалаш ва саралаш, хуллас юқори сифатли экиш материали тайёрлаш. Бу нарса ўсимликнинг бир текис униши, ўсиши, бақувват ва чидамли бўлишига таъсир қилади; 4) ҳашоратларнинг кўпайишига ва кўпгина касалликларнинг тарқалишига сабаб бўладиган бегона ўтларни йўқ қилиш учун курашиш; 5) ҳосилни ўз вақтида, қисқа муддат ичида йиғиб олиш. Бу тадбир ҳосилнинг нобуд бўлишини ҳамда қишлоқ хўжалиги зараркунанда касалликларининг ривожланишини чегаралайди; 6) алмашлаб экиш. Бу нарса тупроқда яшовчи зараркунанда ва касалликларнинг кўпайишига ва тарқалишига қарши курашишнинг асосий омидир; 7) қишлоқ хўжалик экин навларининг зараркунанда ва касалликларга бардош бериш қобилиятини ошириш.

Агроуказания — **Агрономик кўрсатма** — қишлоқ хўжалик экинларини парвариш қилиш юзасидан қисқача инструкция ҳар йили область район агросаноат бирлашмалари томонидан ишлаб чиқилади ҳамда СССР Давлат агросаноат комитети томонидан тасдиқланади. Агрономик кўрсатма ҳар бир экиннинг ўзи ўсадиган тупроққа талаби, алмашлаб экишдаги ўрни, экиш олдидан уруғни, ерни ишлаш ва экиш техникаси муддати, экинни парвариш қилиш усули, ҳосилни йиғиб олиш техникаси каби-лар кўзда тутилади.

Агрофиты — **Агрофитлар** — одам томонидан маданий ҳолга келтирилган ҳамда махсус экилиб, парвариш қилинадиган ўсимликлар.

Агрофон — **Агрофон** — Тупроқнинг физик ва химиявий хоссалари, унумдорлиги жиҳатидан агрономия талабларига мос ҳолати. Агрофон ўсимликлар устида илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш мақсадида сунъий равишда яратилади. Агрофон юксак ёки паст даражада бўлиши мумкин. Экинларни яхши парвариш қилиш. Маҳаллий ва минерал ўғитлардан тўғри фойдаланиш йўли билан юксак агрофон тайёрланади. Бунда экин серҳосил бўлади.

Агрохимическая лаборатория — **Агрохимия лабораторияси** — тупроқ, ўғит, сув, ўсимлик, ем-хашак ва чорвачилик маҳсулотларини ҳамда ўсимлик зараркунандаларига қарши ишлатиладиган химиявий моддаларни анализ қилиш учун махсус жиҳозланган хона ёки бино. Кўпгина қишлоқ хўжалик ўқув ва илмий-текшириш институтлари, тажриба станциялари, айрим совхозлар ва районлар ўз агрохимик лабораторияларига эга. Бундай лабораториялар колхозларда ҳам бўлиши керак. Агрохимик лаборатория биноси мумкин қадар бошқа бинолардан, яшаш уйларидан ажратилган ва ўзоқ бўлиши керак.

Агрохимия, Агрономическая химия — **Агрохимия, Агрономик химия** — ўсимликларнинг озикланиши, ўғитларнинг қўлланиши, тупроқдаги ва ўсимликлардаги химиявий процесслар ҳақидаги фан. Агрохимиянинг вазифаси қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини ошириш, уларнинг маҳсулот сифатини яхшилаш бўлиб, у ўсимликларнинг озикланишини, ўғитларнинг хусусиятини ва ўсимликка таъсирини ҳамда алмашлаб экишда ўғитлаш системасини ўрганади. Агрохимия ҳаводаги азотдан, шунингдек азот, фосфор, калий каби моддаларнинг тупроқдаги потенциал запасларидан микроорганизмлар, химиявий ва физикавий факторлар ёрдамида фойдаланиш методикасини, шунингдек тупроқ шароитига, иқлимга, ўсимликнинг биологиясига, ўғитнинг хусусиятига қараб органик ва минерал ўғитлардан энг самарали фойдаланиш усулларини ҳамда агрономик тажриба қилиш методикасини ишлаб чиқади.

Агрохимифиты — **Агрохимифитлар** — далада қишлоқчи бегона ўтлар. Улардан айниқса, мачин, олабўта, отқулоқ ва бошқа-

лар серҳосил бўлиб, мева ва уруғи тез тўкилиб кетади, уруғларининг униб чиқиш қобилияти эса узоқ муддат сақланади.

Адвентивные растения — Адвентив ўсимликлар — тасодифий ўсимликлар. Илдизидан, баргдан, бўғим оралиғидан ўсиб чиққан ўсимликлар.

Ажгон, Айован (*Trachyspermum amii Sprague.*) — **Ажгон, Ҳинд қора зираси** — соябонгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик эфир мойли ўсимлик. Қадимдан Шимолий ва Шарқий Африка, Аргентинада, Эрон, Туркия, Ҳиндистонда ва 1934 йилдан бери СССРда (Қирғизистон ва Қозоғистонда) экилади. Мевасидан хушбўй моддага эга бўлган эфир мойи олинади.

Азими́на — Азими́на — (*Asimina*) Тропик районларда ўсувчи мевали дарахт (қ. Анона).

Азотнокислый аммоний — қ. **Аммиачная селитра**.

Азотные (азотистые) удобрения — **Азотли ўғитлар** — ўсимлик ёки экинларнинг азот билан таъминланишини яхшилаш учун қўлланиладиган, тупроққа ўғит сифатида солинадиган, таркибида азот моддаси бўлган органик ёки минерал бирикмалар. Азотли ўғитлар группасига аммиакли ўғитлар, нитрат ўғитлар, аммиакли нитратлар ҳамда таркибида амид формасида азот бўлган ўғитлар, масалан, мочевина, кальций цианамид кабилар кирази. СССРда аммиакли селитра асосий азотли ўғит ҳисобланади.

Азотобактерин — Азотобактерин — дуккакдош экинлардан ташқари, ғалла, илдизмевалилар, картошка ва сабзавот ўсимликлари учун зарур бўлган бактерияли ўғит. Азотобактерияда азотобактер ҳужайралари бўлади. Азотобактерин нитрогенга ўхшаш уруғлики бактериялаш учун ишлатилади.

Аир (*Asocys salatus L.*) — **Игир** — игирдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. СССРнинг жанубий районларида кўл, дарё ва ботқоқликлар соҳилида ёввойи ҳолда ўсади, кучли хушбўй ҳид тарқатади. Илдизидан УССР ва БССР да эфир мойи ва ошқозонни даволовчи моддалар олинади.

Аистик обыкновенный (*Erodium cicutarium (L.) L, Her*) — **Лайлактумшук** — ёронгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик бегона ўт. Асосан СССРнинг Европа қисмида, Кавказда, Урта Осиёда ўсади. Таркибида ошловчи модда бўлиб, халқ медицинасида ундан қон кетиш касаллигини даволаш учун ишлатилади.

Айлант высочайший (*Ailanthus altissima (Mill) Swing.*) — **Айлант** (сассиқ дарахт) — симарубадошлар оиласига мансуб, 40—50 йил яшовчи, тез ўсадиган, бўйи 20—30 м гача борадиган манзарали дарахт. Барглари якка-якка патсимон, узунлиги 1 м гача бориб, бадбўй бўлади. Гуллари йирик рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Айлант тупроқ танламайди, лекин совуқни ёқтирмайди; уруғи, илдизи ва бачкилари орқали кўпаяди. У, асосан,

жанубий Украина, Қрим, Шимолий Кавказ ва Ўрта Осиёда кўкаламзорлар, ҳимоя минтақалари ҳосил қилишда экилади. Айлант айниқса чуқур, жар ёки қия жойларни, тошли, қумли ерларни дарахтзорга айлантиришда яхши натижа беради.

Айован — қ. **Ажгон**.

Акажу (*Anacardium occidentale* L.) — **Акажу** — анакардошлар (пистадошлар)га мансуб тропик дарахт. Гулидан елим (камедь) олинади. Меваси ейлади.

Аквилегия — қ. **Водосбор**.

Акклиматизация — **Иқлимлашув**, **Иқлимлаштириш** — бошқа жойга олиб келинган ўсимлик ва ҳайвонларнинг янги иқлим шароитида кўпайтирилганда бу янги ёт шароитга мослашуви. Иқлимлаштириш организм табиатига, ирсиятнинг ўзгаришига ва авлодда юз берадиган янги белги ва хусусиятларнинг турғунлигига боғлиқдир. Табиий шароитда иқлимлашув организмнинг ўзгарувчанлигига ва табиий танланиш қобилиятига асосланади. Иқлимлаштиришдаги актив фактор одамлар томонидан ўсимлик ва ҳайвонларнинг ирсиятини ўзгартиришдир. Иқлимлаштириш қишлоқ хўжалигида кенг масштабда қўлланилади. Буғдой ва сабзавот экинларининг шимол томонга силжиб иқлимлаштирилиши бунга мисол бўла олади.

Активирование семян — **Уруғларнинг униб чиқишини активлаштириш** — уруғнинг униб чиқишини тезлаштириш мақсадида уруғларни турли усуллар билан ишлаш, масалан, экиш олдида кўёшда қиздириш, ивитиш ва ҳоказо.

Активная температура — **Актив температура**, **фойдали температура** — ўсимликда сезиларли даражада ўсиш ва моддалар алмашилиши юз беришига сабаб бўладиган ҳаво температураси. Кўпчилик қишлоқ хўжалик экинлари учун бу чегара $+5^{\circ}$, иссиқсевар экинлар учун $+8^{\circ}$ гача, маккажўхори ва ғўза учун $+10^{\circ}$ $+12^{\circ}\text{C}$ бўлади.

Активное вентилирование семян — **Уруғларни актив шамоллатиш** — маълум вақт сақлаш учун тўкиб уюб қўйилган уруғлиқни сунъий ҳаво оқими билан шамоллатиб ишлаш; бундан мақсад уруғ тўпламидаги кераксиз биологик процесслар олдини олиш, қизиб кетишга йўл қўймаслик ва қуритиш.

Актинидия (*Actinidia*) — **Актинидия** — актинидиядошларга мансуб лианлар туркуми. 30 дан ортиқ тури бўлиб, Осиёнинг жануби-шарқида, айниқса Хитой ва Японияда кенг тарқалган. СССРда — Узоқ Шарқда 5 тури учрайди. Мевалари хушбўй, ширин ва жуда ёқимли пархез таом сифатида истеъмол қилинади.

Александрийский лист — қ. **Кассия**.

Алкалоидные растения — **Алкалоидли ўсимликлар** — таркибида алкалоидлар кўпроқ бўладиган ўсимликлар. Алкалоидларга бой ўсимликлар оилаларидан кендирдошлар, кўкнордошлар, айиқтовондошлар, итузумдошлар, рўяндошлар ва дуккакдош-

ларни кўрсатиш мумкин. Саноат халқ хўжалиги учун керакли дори-дармонлар ишлаб чиқаришда кўкнор, хин дарахти, тамаки, белладонна, скополия, анабазис, какао бутаси, пилокарпус, зағоза, кучала, кофе дарахти, чой бутаси каби ўсимликлар кенг қўлланилади ва шунинг учун улар махсус экилади.

Алкалоиды — Алкалоидлар — асосан ўсимликдан олинadиган, таркибида азот бўлган мураккаб органик моддалар. Алкалоидларнинг кўпчилиги физиологик активлик хусусиятига эга бўлиб, улардан атропин, хинин, морфин, кофеин кабилар доривор модда сифатида ишлатилади.

Алканна (Alkanna) — Алканна, Хужўба. — кампирчопондошларга мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўрта денгиз атрофларида, Кичик Осиё, Сурия ва Эронда 40 га яқин тури бор. Алканнанинг илдиз ва қобиғидан қўнғир-бинафша ранг бўёқ олинади.

Алеломорфные признаки — Алеломорф белгилар — бири-бирдан фарқланувчи жуфт ирсий аломатлар, масалан, помидор рангининг қизил ва сариқ бўлиши.

Алелопатия — Алелопатия — ўсимликларнинг ўзидаги турли моддалар ажратиш йўли билан бири-бирига таъсир этиши.

Аллея — Хиёбон — бир, икки ва ундан кўп хил дарахтларни муайян тартибда алмаштириб, навбатлаб, йўл ёки йўлаклар четига қатор-қатор қилиб экилган жой. Одатда, хиёбон кенглиги 3 м гача бўлиб, узунлиги чекланмайди.

Аллогамия — Аллогамия — четдан чангланиш; бир ўсимлик гулининг бошқа гул чанги билан чангланиши.

Алоэ (Aloe L.) — Алоэ — пиезгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик субтропик ва тропик ўсимлик: Алоэларнинг кўп қисми хоналарда манзара учун ўстирилади. Улардан энг кўп тарқалгани дарахтсимон алоэ, Закавказьеда ва Ўрта Осиёда очик ерда экилади. Алоэ баргларида олинган экстракт медицинада ишлатилади.

Алтей лекарственный (Althaea officinalis L.) — Доривор гулхайри — гулхайридошлар оиласига мансуб кўп йиллик доривор ўсимлик. СССРнинг Ўрта Осиё ва жанубий районларида дарё сохилларида ўсади. Намгарчилик ерлардаги экинлар орасида ҳам учрайди. Украинада экилади. Қуруқ, тозаланган илдиз, барг ва гуллари медицинада турли дорилар тайёрлашда ишлатилади.

Альбиция ленкоранская, Шелковая акация (Albizzia julibrissin Durazz). — Альбиция, Ипак акация — альбиция бўйи 4—5 м гача борадиган дуккакдошлар оиласига мансуб дарахт. Шохшаббаси соябонсимон бўлиб, ёввойи ҳолда Озарбайжон СССРнинг Каспий денгизи қирғоғидаги Ленкоран пасттекислигида учрайди. Гуллари оч пушти ранг бўлиб, йирик ярим соябонсимон тўпгуллар ҳосил қилади. Барглари мураккаб, патсимон, жуфт-жуфт бўлади. Июнда гуллайди. Закавказье, Қрим ва Ўр-

та Осие парклариди, кўчаларда манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Амарант — қ. Ширица.

Амарантовое дерево — Амарант дарахт — цезальпиндошларга мансуб дарахт. Жанубий Америкада учрайди. Амарантдан қизғиш — бинафша тусли қимматбахо ёғоч олинади.

Амб (бактериальное удобрение) — Амб (бактериал ўғит) — органик моддаларни ўсимлик осонлик билан ўзлаштирадиган озиқ моддаларга айлантирувчи бактериал препарат. Амб таркибида аммонификатор, нитрификатор, азот тўловчи тупроқ бактериялари ҳамда целлюлоза ва фосфор-органик бирикмаларни парчаловчи бактериялар бўлади. Бундан микроорганизмлар йиғиндисига «аутохтон микрофлора группа Б» дейилади. Амб сўзи қисқартириш йўли билан шундан келиб чиққан.

Амброзия (*Ambrosia L.*) — Амброзия — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар. Амброзиялар ашаддий карантин ўтлар бўлиб, асосан, Шимолий Кавказ, Украина, Қозоғистон, Краснодар ўлкасида тарқалган. Булардан бири (*Ambrosia artemisiifolia L.*) Тошкент областида ҳам бегона ўт сифатида учрайди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Амманния (*Ammania L.*) — Амманния — дербендошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Бизда, асосан, шоліпоярларда 3 тури (*A. auriculata Willd.*), (*A. multiflora Vohd.*) ҳамда (*A. baccifera L.*) учрайди. Август — октябрда гуллайди ва мева тугади. Уруғи кўп ва майда бўлади. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Аммиачная селитра — Аммонийли селитра, Аммоний нитрат — СССРда энг кўп ишлатиладиган азотли ўғит. Аммонийли селитра таркибида ўсимликнинг озиқланиши учун зарур бўлган икки хил азотли бирикма — селитра ва аммиак бўлади. Унда азотнинг умумий миқдори 34—34,7% га тенг. Аммонийли селитра сувда яхши эрийди. Ташқи кўриниши: оқ, сарғиш ва кўкимтир рангдаги кристалл туз ҳолатида бўлади. Асосий ўғит сифатида ўсимликнинг вегетация даврида қатор ораларини ишлашда қўлланади.

Аммиачные удобрения — Аммонийли ўғитлар — сульфид ва хлорид кислоталарининг ўғит сифатида ишлатиладиган аммоний тузлари: таркибида 20,5—21% азот бўладиган аммоний сульфат ($(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$) ҳамда таркибида 24—25% азот бўладиган аммоний хлорид NH_4Cl . Аммонийли ўғитлар физиологик кислотали бўлиб, айниқса нейтрал тупроқларда ҳамма экинлардан юқори ҳосил олишни таъминлайди.

Аммофос ($\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$) — Аммофос — аммоний ва фосфат кислотанинг бирламчи тузи; аммиакни фосфат кислотасида нейтраллаш йўли билан олинади. Аммофос мураккаб азот-фосфорли ўғит бўлиб, таркибида 11—12% гача азот ва 60% гача фос-

фор (P_2O_5) бўлади. Сувда яхши эрийди; намни ўзига кам тортади.

Аморфа (*Amorpha* L.) — **Аморфа** — дуккакдошлар оиласига мансуб бута ва ярим бута ўсимликлар туркуми. Барглари якка-якка патсимон, гуллари майда, бинафша рангли бўлиб, рўвак-симон тўпгуллар ҳосил қилади. Ун хил тури Шимолий Америкада ўсади. Совет мамлакатада унинг икки тури (*A. fruticosa* L., *A. canescens* L.) манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Ампельные растения — **Ампель ўсимликлар** — осма туваларда, яшиқларда ўстириладиган манзарали ўсимликлар. Ампель ўсимликларнинг новдаси, одатда пастга қараб ўсади, барглари чиройли ва узоқ сақланадиган бўлади. Уйларда, жамоат ерларида ва шийпонларда ўстирилади. Кўп йиллик ампель ўсимликларга традесканция, судралиб ўсувчи саксифрага, аспарагуслар, осилиб ўсувчи фуксия; бир йиллик ампель ўсимликларга эса настурция, петуния кабилар киради.

Амурское пробковое дерево — қ. **Бархатное дерево**.

Амфидиплоид — **Амфидиплоид** — хромосомлар сони икки марта кўпайган, йироқ турларга мансуб ота-она ўсимликлардан олинган дурагай организм. Амфидиплоидга 56 хромосомли жавдар-буғдой дурагайли мисол бўла олади. Ундаги хромосомларнинг 14 таси жавдар ва 42 таси буғдойдан ўтгандир.

Анабазис — қ. **Ежевник безлистный**.

Анализ почвы — **Тупроқ анализи** — тупроқни текширишдаги агрономик анализларнинг бир тури. Тупроқ химиявий, физикавий, физик-химиявий ҳамда микробиологик усуллар билан таҳлил қилинади. Тупроқ анализи: 1) тупроқнинг келиб чиқишини; 2) тупроқдаги ўсимлик ўзлаштира оладиган озиқ моддаларнинг формаларини ҳамда сув режими аниқлаш учун; 3) ботқоқланган, шўрланган ёки нордон тупроқлар шароитини яхшироқ тартибларни белгилаш мақсадида ўтказилади.

Ананас (*Ananassa sativa* Lindl) — **Ананас** — ананасдошлар оиласига мансуб кўп йиллик, гулдор пояли, ўтсимон ўсимлик. Бўйи 100 см гача боради. Ватани — Бразилия. Кўпчилик тропик ва субтропик мамлакатларда экилади; СССРда махсус иссиқхоналарда ўстирилиши мумкин. Меvasи 0,5 дан 16 кг гача оғирликда, хушбўй ва жуда яхши

1-расм. Ананас.

мазали бўлади; янги узилган ҳолатида ҳамда консерва қилиб ишлатилади (1-расм).

Андрахне круглолистная (*Andrachne rotundifolia* SAM.) — **Кўкмараз** — сугламадошлар оиласига мансуб паст бўйли (20—25 см), ярим бута, Апрельдан августгача гуллаб, мева тугади. Турли экинзорларда ўсиб, зарар келтиради. Ўзбекистоннинг турли областларида ва Қорақалпоғистон АССРда учрайди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Анис обыкновенный (*Anisum vulgare* Gaertn.) — **Анис** — соябонгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик эфир мой берувчи ўсимлик. Меваси (уругида) 2—3% эфир мой бўлиб, унда 90% гача хушбўй модда — анетол бўлади. Меваси медицинада ва нон пиширишда ишлатилади, эфир мой парфюмерияда, совун тайёрлаш саноатида ва бошқа техник мақсадларда ишлатилади. Анис, асосан, СССРнинг Европа қисмида, баъзан Ўзбекистонда ҳам экилади (2-расм).

Анона (*Anona*) — **Анона** — анонадошларга мансуб ноксимон мевали дарахтлар. Американинг тропик районларида, қисман Африкада 60 га яқин тури бор. Европанинг энг жанубий районларида ҳам учраб туради.

Антропофиты — **Антропофитлар** — одамлар яшайдиган ерларда ўсувчи ўсимликлар, масалан, маданий ўсимликлар, экинлар ва бегона ўтлар.

Антропохоры — **Антропохорлар** — инсон томонидан онгли ёки онгсиз тарқатилган ўсимликлар.

Антэкология — **Антэкология** ўсимликларнинг гуллаш ва чангланиш экологияси.

Анчар, упас (*Antiaris toxicaria*) — **Анчар, Заққум** — тутдошларга мансуб дарахт. Асли ватани Малайя архипелагидир. Сутсимон ширасида заҳарли антиарин глюкозиди бор. Қадимда бу шира ёй ўқини заҳарлаш учун ишлатилган.

2-расм. Анис.

Анютини глази — (*Viola tricolor L. var. maxima Hort.*) — **Капалакгул** — бинафшагулдошлар оиласига мансуб чиройли гулловчи ўсимлик. Эрта баҳорда экилади, гулчиликда икки йиллик ўсимлик сифатида кенг қўлланилади.

Апатит [$Ca_5 (Cl, F) (PO_4)_3$] — **Апатит** — таркибида фтор, хлор бўлган кальций фосфат минерали. Апатитларда фтор ва хлор миқдори турлича бўлиши мумкин ва кўпинча, фтор хлорга қараганда ортиқроқ бўлади. Апатитлар фосфор ва турли фосфатлар олишда, суперфосфат, преципитат, аммофос каби фосфорли ўғитлар тайёрлашда хом ашё сифатида ишлатилади.

Апогамия — **Апогамия** — мевалардаги уруғларнинг оталанмаган уруғ куртақдан ривожланиши.

Апробация сортовых посевов — **Навли экинларни апробация қилиш** — ГОСТ талабига жавоб берадиган энг яхши селекция ва маҳаллий райоқлаштирилган навлар уруғи билан таъминлаш мақсадида ўтказиладиган Давлат нав синаш контролининг асосий бир тури. Апробация далада ва омборда ўтказилади. Дала апробацияси ҳар йили колхоз, совхозларнинг уруғчилик хўжаликлариди, селекция-уруғчилик муассасаларида, ҳамма навли экинларнинг юқори ҳосилли участкаларида колхоз ва совхозларни уруғлик фонди билан таъмин этиладиган миқёсда ўтказилади.

Арахис, Земляной орех (*Arachis hypogaea L.*) — **Арахис, Ер ёнғоқ** — дуккакдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 70 см гача боради. Меваси тупроқ ичида ҳосил бўлади. Уруғида 50% гача овқатга ишлатиладиган мой бўлади. Ер ёнғоқнинг мағзи бодом мағзи каби истеъмол қилиниши мумкин; ундан мой ҳам олинади. Поя ва барглари чорва учун озиқ бўлади. Асосан Ҳиндистон, Хитой, Африка, Америка ва СССРда (Ўрта Осиё ва Закавказьенинг суғориладиган ерларида ҳамда Волга, Днепр, Дон дарёсининг этакларида) экилади. Ер ёнғоқ гектаридан 40 ц гача дуккак мева ва 50 ц гача хашак беради.

Араукария (*Araucaria*) — **Араукария** — араукариядошлар оиласига, нинабарглилар синфига мансуб доимий яшил дарахтлар туркуми. Туркумда жами 12 тур бўлиб, Америка ва Австралияда ўсади. Меваси гудда шаклида бўлиб, кўпчилик турларининг уруғини ейиш мумкин Баъзи турлари, масалан, (*A. brasiliiana*, *A. imbricata*) манзарали ўсимлик сифатида паркларда, Кавказ ва Қримнинг Қора денгиз соҳилларида кўпайтирилади.

Арбуз обыкновенный (*Citrullus vulgare Schred.*) — **Тарвуз** — қовоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик полиз ўсимлиги. Пояси 4 м гача палак отади. Гули сариқ, кўпинча бир жинсли, меваси у кўп уруғли бўлади. Ейиладиган тарвузларнинг вегетация даври — 60—120 кун. Ўрта Осиёда тарқалган энг яхши навлари: Стокса нави, Король Куба 92, мозаичный (чипор) тарвуз, Бирючукутский 775, мрамар тарвуз, ўзбек тарвузи 452, оқ узунчоқ тарвуз. Хашаки тарвузлар ҳажми (майдалиги), бемаза-

лиги, дағаллиги, пўстининг қалинлиги, яшил-оқиш рангда бўлиши билан фарқланади. Хашаки тарвузнинг вегетация даври 120—180 кун.

Ареал — Ареал — муайян ўсимлик ёки ҳайвоннинг тури, авлоди ёки оиласи тарқалган территория. Географик картада ареал чегараси чизиқ ёки белги билан кўрсатилади. Ареал майдони ўсимлик ё ҳайвон турига қараб кенг, яъни дунёнинг кўп жойларига, ҳатто ҳамма жойига тарқалган ёки кичик бир участка билан чекланган бўлиши мумкин. Ареали кенг ёки катта бўлган организмлар космополитлар, тор ареали организмлар эндемиклар дейилади. Космополитлардан қоқиўт, бўзтикан, қамиш кабиларни, эндемиклардан эса секвойя, таг-сағиз ва шу кабиларни айтиш мумкин. Ареаллар чегараси иқлим, тупроқ, тоғ, океан ва бошқа табиий факторлар билан белгиланади.

Апельсин (*Citrus sinensis*) — **Апельсин**, **Пўртахол** — рутадошларнинг цитруслар туркумига мансуб доим яшил дарахт ёки буталар. Асл ватани Бирма ва Жануби-Ғарбий Хитой. Меваси таркибида қанд, лимон кислота, А, В, С, витаминлар ва эфир мойи (қобиғида) бор. Пўстлоғидан олинадиган апельсин мойи кондитер ва парфюмерия саноатларида ишлатилади. АҚШ, Испания, Италия, Хитой, Туркия ҳамда СССРнинг Қора денгиз соҳилларида экилади. Ўзбекистонда махсус шаронда (Мас., теплицада) ўстирилади.

Аристида — қ. **Селин**.

Арктотис большой (*Arctotis grandis* Thund.) — **Арктотис** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Ватани — жанубий Америка. Барги кумушдек оқ бўлиб, гули мойчечакни эслатади: қатма-қат эмас, содда, оқиш ва ҳаво рангларда товланиб туради, гул ўртаси бинафша-ҳаво ранг бўлади; кечаси ва булутли ҳавода гули ёпилиб қолади. Бизнинг шаронда эрта баҳорда экилади. Боғ ва гулзорларни безатиш, гулдаста яшаш учун ишлатилади.

Ароматические злаки — **Хушбўй бошоқлилар** — бошоқдошлар оиласига мансуб эфир мойли субтропик ва тропик ўсимликлар. Булардан энг аҳамиятлиси лимонли сорго (*Syntherisma citratus* Stapf.) дир. Бир қатор мамлакатларда, СССРда — Кавказнинг Қора денгиз соҳалларида экилади. Баргидан 0,2% гача эфир мойи олинади. Хушбўй бошоқли ўсимликлардан цитронелла (*Citronella nardus* Benth.) ва ветиверия (*Vetiveria zizanioides* Nash.) Кавказнинг Қора денгиз соҳилида бир йиллик экин тариқасида экилади. Бу ўсимликнинг илдизпоясида қуруқ массанинг 0,5%—1% миқдоридан эфир мой бор.

Ароматические растения — қ. **Эфирномасличные растения**.

Артишок (*Syntherisma scolymus* L.) — **Артишок** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик сабзавот ўсимлиги; жуда сершоҳ бўлиб, бўйи 2 м гача боради. Барглари йирик, патсимон, кертикли бўлиб, унинг ост томони қизилсимон туклар би-

лан қопланган. Гуллари кўк-бинафша рангли бўлиб, йирик саватча тўпгул ҳосил қилади. Серэт гулбанди овқатга ишлатилади. СССРда артишок очиқ ерда қишлаб, 2—4 йил ичида ҳосил беради (3-расм).

Артраксон Лангсдорфа (*Anthraxon langsdorfii* (Trin) Hochst) — **Артраксон** — бошоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик бегона ўт. Ариқ ва дарё бўйларида учрайди. Шолипоёларда ўсиб экинга зарар келтиради. Июлдан сентябргача гуллаб, мева тугади. Кураш чоралари — қ.Борьба с сорняками.

Арундо (*Arundo donax* L. — **Арундо** — қамишлар тоифасига мансуб ғаллагулли ўсимлик. Асосан, иссиқ мамлакатларда ўсади. Ундан турли нарсалар тўқиш мумкин, шунингдек музика асбоблари тайёрлашда ҳам фойдаланилади.

Архефиты — **Архефитлар** — қадим замонлардан бери одамларнинг йўлдоши бўлиб келган ўсимликлар, масалан, тут, ток, арпа, буғдой каби.

Арцевобиум можжевельниковый (*Arceutobium oxycedri* (DC) (MS.) — **Арцевобиум** — лорантошлар оиласига мансуб, жуда шохланувчи кўп йиллик паразит ўсимлик. Август ва сентябрда гуллаб, мева тугади. Арча туркумининг айрим турларида паразитлик қилади. Самарқанд ва Сурхондарё областларида учрайди.

Аспидистра (*Aspidistra*) — **Аспидистра** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Гули майда, гулбанди қисқа бўлиб, ер бетига яқин жойлашади. 7 тури Ҳимолай тоғларидан то Япониягача тарқалган. СССРда оранжереяларда кўпинча плектогине деб аталувчи тури экилади; соя жойларда ҳам яхши ўсади.

Астильбе (*Astilbe*) — **Астильбе** — қорақатдошлар оиласига мансуб илдизпояли кўп йиллик ўсимлик туркуми. Гуллари майда, оқ, пушти ёки яшил бўлиб, йирик рўвак ҳосил қилади. Бу туркумнинг 25 тури Ҳимолай тоғлари, Шарқий Осиё ва Шимолий Американинг шимоли-шарқида тарқалган. Айниқса, Хитой ва Япон астильбеси манзарали ўсимлик сифатида кўп ерларда экилади.

Астра — **Астра** — марақкаб-гулдошлар оиласига мансуб икки туркум ўсимликлар (*Aster* ва *Callistephus*) нинг уму-

3-расм. Артишок.

мий номи, *Callistephus* нинг ягона тури Хитой астраси (*C. chinensis*) деб юритилади. Бу турга мансуб бир йиллик астралар тўпгулининг оддийлиги, катталиги, ранги ёки қатма-қатлиги билан бир-биридан фарқ қилади. Унинг 4 мингга яқин нави бўлиб, улар бўйи, шакли, саватчасидаги гулларининг жойланиши билан фарқланади. Гулининг ранги асосан биңафша, қизил ва оқ бўлиб, июлдан то кузгача очила беради. Уруғдан кўпаяди.

Астрагал (*Astragalus L.*) — **Астрагал** — дуккакдошлар оиласига мансуб ўсимлик туркуми. Кўпчилик (70 га яқин) турини ўсиб турган жойида ҳам, пичан ҳолида ҳам мол яхши ейди. Баъзи турлари ем-хашак мақсадида экилади.

Атаманта крупнолистная (*Athamanta macrophylla*) — **Алкор, тоғзира** — соябонгулдошларга мансуб ўқ илдизли кўп йиллик зиравор ўсимлик. Уруғи (меваси) майда. Алкор июнь-июлда гуллаб, август-сентябрда меваси пишади. Урта Осиёдан бошқа ерда учрамайди. Ўзбекистонда 1500—2800 м баландликдаги тоғ қияларида ўсади. Сурхондарё областининг Сарийосиё районида кенг тарқалган. Алкор, хусусан, унинг меваси (уруғи), гули ва барглари хушбўй эфир мойларига ниҳоятда бой. Шунинг учун Алкорни маҳаллий аҳоли зиравор ўсимлик сифатида таомга ишлатади

Аттестат на семена — Уруғ аттестати, Уруғ гувоҳномаси — селекция-тажриба муассасалари ва элита уруғчилик хўжалиги етиштирган элита уруғининг навлилигини ҳамда экишга яроқлилигини характерловчи ҳужжат. Аттестатда чиқарилаётган навнинг элита уруғини олиш методи кўрсатилади. Аттестат контрол-уруғчилик лабораторияси ва апробация акти ҳужжатлари асосида тузилади. Аттестат элита уруғини, уруғлик партиясини тайёрлов пунктига топширишда ҳисобга олинадиган энг зарур ҳужжатдир. Аттестат пушхаси селекция уруғини чиқарувчи муассаса ва хўжаликларда қолдирилади.

Аукуба (*Aucuba*) — **Аукуба** — корнадошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Унинг 3 тури Ҳимолай тоғлари, Хитой ва Японияда ўсади. Япон аукубаси доимо яшил бута бўлиб, барглари йирик, гуллари майда, тўқ қўнғир рангли бўлади. Аукуба уй ва оранжереяларда ўсадиган сеvimли манзара ўсимликларининг бири бўлиб, СССРнинг жанубида очиқ ҳавода ҳам қишлай олади. Чиройли, қизил резвор-мева беради. Барглари ранг-баранг бўладиган формалари ҳам бор. Қаламчалари орқали яхши кўпаяди.

Аэросев, Посев семян с самолёта — Уруғни самолётда сочиш — СССРда кам ўтли майдонларга фойдали ўт уруғларини сочишда, саксовул ва нинабаргли ўсимликларни кўпайтиришда қўлланилади. Бу усулда уруғлар далага бир текис сочилмагани учун улардан унган ўсимликлардан деҳқончиликда фойдаланилмайди.

Б

Багряник стручковидный (*Cersis siliquastrum* L.) — **Арғу-шон** — дуккакдошлар оиласига мансуб чиройли кичик дарахт. Шохлари поя новдалари билан бирга чиройли пирамидасимон шох-шабба ҳосил қилади. Гули оч қизил-бинафша рангда бўлиб, апрель — майда гуллайди, июль — августда мева тугади. Парк ва кўчаларда манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Бадан, Монгольский чай (*Bergenia crassifolia*) — **Бадан, Мўгул чойи**. — Тошёрардошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Марказий Осиёда бир неча тури бор. СССРда фақат 3 тури ўсади. Гуллари чиройли, қизил ёки бинафша ранг. Манзарали ўсимлик сифатида экилади Илдизи ва поясида ошловчи моддалар, арбутин глюкозиди ҳамда бўёқ моддалар бор.

Бадьян, бадьян настоящий, анис звездчатый (*Illicium verum*) — **Бадьян, бадьяни хитойи** — иллициядошларга мансуб дарахт. Жанубий Хитой ва жанубий-шарқий Осиёнинг бошқа районларида ўсади. Меваси таркибида хушбўй моддалар бўлганлиги туфайли озиқ-овқат саноатида ва медицинада ишлатилади.

Базилик (*Ocimum* L.) — **Райҳон, Нозвойгул** — лабгулдошлар оиласига мансуб эфир мойли буга ва ярим буга ўсимликлар туркуми. Унинг 200 га яқин тури бўлиб, субтропик ва тропик мамлакатларда ўсади. Муътадил иқлим шароитида баъзи бир турлари бир йиллик қилиб ўстирилади. Оддий райҳон (*Ocimum basilicum*) СССРнинг жанубий районларида экилади. Овқатга хушбўй ҳид бериш учун консерва саноатида ва ликер тайёрлашда ишлатилади. Эвгеноль райҳони (*Ocimum gratissimum*) Қримда, Краснодар ўлкасида, Грузия, Арманистон ва Тожикистонда экилади. Унинг баргидан парфюмерия саноатида ва медицинада ишлатиладиган эфир мойи олинади.

Базилик камфорный (*Ocimum menthaefolium*) — **Камфорли базилик, камфорли райҳон** — лабгулдошларнинг райҳонлар туркумига мансуб ўсимлик. Асосан, Африка қитъасида тарқалган. Ҳозир СССРда ҳам экилади. Эфир мойидан камфора олинади.

Бакаутовое дерево — қ. **Гваяковое дерево**.

Баклажан (*Solanum melongena* L.) — **Бақлажан** — итузумдошлар оиласига мансуб бир йиллик сабзавот ўсимлиги. Поястикка шохлаб ўсади; меваси йирик, серэт, юмалоқ ёки ноқсимон узунчоқ, тўқ бинафша рангда бўлади. Бақлажон иссиқсевар серҳосил ўсимлик бўлиб, асосан жанубий районларда очик ерларга экилади. Меваси овқат учун ишлатилади ва ундан консервалар тайёрланади.

Бактериальные удобрения — **Бактериал ўғитлар** — қишлоқ хўжалик ўсимликларининг озиқланиш шароитини яхшиловчи тупроқ бактериясидан тайёрланган препаратлар. Бу препарат-

лар саноатда ишлаб чиқарилади. Асосий бактериал ўғитлардан бири нитрогин бўлиб, дуккакдош ўсимликларнинг илдизларида яшаб, ҳаводаги азотни ўзлаштирувчи туғунакли бактериялардан иборатдир. Бу бактериялар иштирокида ўсимликнинг азот билан озикланиши яхшиланади. Ҳозир азотобактерин ва фосфоробактерин каби бактериал ўғитлар ҳам ишлаб чиқилмоқда.

Бактерии — Бактериялар — бир ҳужайрали, ҳужайра ядроси шакланмаган майда микроскопик организмлар. Оддий бўлиши йўли билан кўпаяди.

Бактериология — Бактериология — бактерияларнинг морфологиясини, систематикасини, физиологиясини ва практик аҳамиятини ўрганувчи фан.

Бакун — Бакун — тамакининг тур хили бўлиб, унинг икки типли бор; сариқ бакун ва яшил бакун. Қисман Украинанинг Чернигов областида экилади.

Барги етилиши билан йиғиштириб олинади, паширос, сигарет ва сигара тайёрлаш учун ишлатилади.

Баланс водный в растении — Ҳосилликнинг сув баланси — ўсимликка келадиган сув билан ундан транспирация ва бошқа процеслар орқали чиқиб кетадиган сув ўртасидаги нисбат.

Бальзамин садовый (Impatiens balsamina L.) — Хина — хинагулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 40—60 см; ватани — Ҳиндистон, Хитой ва Индонезия тропик ҳамда субтропик районлари. Гули оч пушти, бинафша ва қизил рангли бўлади. Баҳорда очиқ ерга экилади. Уни қуёшли ёки ярим соя ерга экиш, мунтазам равишда суғориб туриш лозим бўлади. Май охирида гуллайди; ортиқча майда шохларини кесиб турилса, узоқ вақт гуллаб туради. Гулзорларни безатиш учун экилади ёки тувакларга экиб уйларга қўйилади

Бальзамные деревья — Бальзамли дарахтлар — танасида бальзам бўладиган дарахтлар. Асосан иссиқ ва мўътадил иқлимли мамлакатларда ўсади. Бальзамли дарахтларнинг Жанубий Америкада ўсадиган Мираксилон туркумига мансуб (*M. balsamifera*, *M. peruviana*) каби турлари жуда машҳур. Улардан перу ва толуан бальзамлари олинади. СССРнинг шимолида бальзамли дарахтлардан қарағай ва оққарағай туркумининг бир неча турлари тарқалган. Улардан терпентин, скипидар, смола ва бошқа нарсалар олинади

Бальзамы — Бальзамлар — эфир мойлари ва уларда эриган смолалар, хушбўй бирикмалар ва бошқа моддалардан таркиб топган табиий моддалар.

Бамбук (Bambusa Schreb.) — Бамбук — бошоқдошлар оиласига мансуб тез ўсувчи пояси қаттиқ ёғочланувчи кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 30 м гача боради. Тропик ва субтропик мамлакатларда тарқалган. СССРда Кавказ ва Қримнинг Қора денгиз соҳилларида ўсади. Намсевар, —15° гача совуққа чидайдди. Ил-

4- расм. Банан.

СССРда эса Закавказьеда экилади.

Банан (*Musa L.*) — **Банан** — банандошлар оиласига мансуб бўйи 15 м гача ўсувчи, сохта поя ҳосил қилувчи, йирик баргли кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Шарқи-жанубий Осиёдан келиб чиққан. Бутун тропик мамлакатларда экилади. Илдизпоя орқали кўпаяди. Иссиқни жуда севадиган, тупроқ танламайдиган ўсимлик. Меваси учун экилади. СССРнинг субтропик районларида бананнинг тури манзарали ўсимлик сифатида экилади (4-расм).

Баобаб (*Adansonia digitata*) — **Баобаб** — бамбаксдошларга мансуб дарахт, бўйи 18—25 м атрофида. Африкада тарқалган 4—5 минг йилгача яшайди. Қобиғи сертола бўлганлигидан ундан газлама каби нарсалар тўқилади. Меваси ейилади.

Бараний горох — **Нўхат** — бир йиллик дон ва ем-хашак ўсимлиги. Донининг шакли кўй бошига ўхшагани учун рус тилида кўй нўхати дейилади (қ. Нут).

Барбарис (*Berberis L.*) — **Зирк** — зиркдошлар оиласига мансуб резавор-мевали бута ўсимликлар туркуми. СССРда, асосан, Урта Осиё ва Узоқ Шарқ тоғларида 12 тури ёввойи ҳолда ўсади. Оддий зирк (*Berberis vulgaris L.*) занг касали билан зарарланади; бу ғалла экинлари учун хатарлидир. Шунинг учун кўпчилик мамлакатларда оддий зиркни экиш ман этилган. Зангга чидамли Тунберг зирки (*B. thunbergii DC*) манзарали ўсимлик сифатида боғдорчиликда қўлланади.

Барвинок (*Vinca minor L.*) — **Бўригул** — кендирдошлар оиласига мансуб доим яшил кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Эрта баҳорда очилади; гуллари йирик, оч кўк рангда, воронкасимон бўлади. Уруғи, новдаси ва илдизпояси орқали кўпаяди. Соя, нам ерни севади. Манзарали ўсимлик сифатида экилади.

дизпоя орқали кўпаяди. Ёғочи қурилишда ва турли буюмлар ясашда ишлатилади.

Бамия, Гамбо (*Hibiscus esculentus L.*) — **Бамия** — гулхайридошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 1,5 м гача боради. Ташқи кўриниши ва гуллаши билан ғўзага бир оз ўхшайди. Ватани — Шарқий Африка. Этилмаган кўсаксимон меваси сабзавот кўкат тарзида суюқ овқат ва салатда ишлатилади. Пояси оқ дағал тола беради: қовурилган уруғидан сунъий кофе тайёрланади. Тропик, субтропик мамлакатларда, Шимолий Америка ва Жанубий Европада,

Бархатное дерево (*Phelodendron amurense* Rupr.) — **Бахмал дарахт** — рутадошлар оиласига мансуб, бўйи 20—25 м гача бо-радиган, тез ўсадиган ва 250—300 йилгача яшовчи дарахт. Пўстлоғи пробка (пўкак) беради. Ёғочдан қимматли мебель ва фанер тайёрланади. Ёввойи ҳолда Узоқ Шарқда ўсади. СССР-нинг Европа қисмидаги дашт ва дашт-ўрмон районларда кўпроқ экилади. Жойларни кўкаламзорлаштиришда ҳам қўлланилади. Уруғ ва қаламчалари орқали яхши кўпаяди.

Бархатцы (*Tagetes L.*) — **Гулидовид** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб ўтсимон ўсимликлар туркуми. Шимолий Аме-рикада 20 га яқин тури ёввойи ҳолда ўсади. Гули сариқ ёки қизғиш сариқ рангли ўзига хос ҳиди бўлади. Бу туркумнинг турлари бизда боғларда бир йиллик манзарали ўсимлик сифа-тида ўстирилади. Гулидовид қуритилган ҳолда қишда гулдаста қилиб сақланади.

Батат (*Ipomoea batatas* Lam.) — **Батат** — печакгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Йирик, дуксимон илдиз тугунаклар ҳосил қилади. Унинг таркибида 30% гача углевод, шу жумладан 2—6% шакар бўлади. Спирт, крахмал олиш учун озиқ-овқат саноатида қимматли хом ашё ҳисобланади. Пояси ва қолдиқлари чорвачилик учун яхши озиқдир. Батат асосан Ўрта Осиё, Кавказнинг Қора денгиз соҳиллари, Жанубий Украина да экилади.

Баҳра — қ. **Просо африканское**.

Бахча — **Полиз** — полиз экинлари даласи.

Бахчеводство — **Полизчилик** — қовун, тарвуз ва қовоқ етиш-тириш билан шуғулланувчи деҳқончилик тармоғи. Ўрта Осиё республикаларида, Украина, Қуйи Волга бўйи, Қора денгиз ва Азов денгизи соҳилларида кенг ривожланган. Полизчилик бўйича СССР дунёда биринчи ўринни эгаллайди.

Бахчевые культуры — **полиз экинлари** — қовоқдошлар оила-сига мансуб ўсимликлар. Булардан, асосан қовун, тарвуз, ош-қовоқ, таррак, бодринг, идиш қовоқ кабиларни кўрсатиш мум-кин. Полиз экинларининг пояси палак отувчи ёки чирмашиб ўсувчи сербарг, сертук; илдиз системаси эса ерга юза жойлаш-ган, бақувват бўлади. Гули бир уйли, бир жинсли, баъзан икки жинсли; меваси кўп уруғли, серёт, баъзиларининг ичи бўш бў-лади. Ҳамма полиз экинлари ҳам тез ўсувчи ва қуёш нуруни жуда севувчи бўлади. Улардан энг иссиқсевари тарвуз, қовун, совуққа чидамлиси қовоқдир.

Бегония (*Begonia L.*) — **Бегония** — бегониядошлар оиласига мансуб бута ёки ўтсимон бир йиллик ёки кўп йиллик ўсимлик-лар туркуми. 800 га яқин тури бор. Ёввойи ҳолда кўпроқ мам-лакатларда тарқалган, кўпчилик турлари манзарали ўсимлик бўлиб, уйларда ва очиқ ерларда ўстирилади. Жуда кўп селек-ция навлари яратилган. Бегония уруғи, қаламчаси ва барги орқали кўпаяди.

Безвершинник — Каллакланадиган дарахтлар — вақт-вақти билан каллаклаб туриладиган дарахтлар. Буларга тол ва тераклар киради. Дарахт ёши ва зотига қараб каллакланади. Новдасидан сават ва бошқа буюмлар тўқилади ёки хўжалик эҳтиёжига ишлатилади.

Безвременник Зимовник (*Colchicum L.*) — **Савринжон** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. СССРда 10 га яқин тури Кавказ, Қрим, Ўрта Осиё ва СССР Европа қисмининг жанубида тарқалган. Ўзбекистонда икки тури учрайди: сариқ савринжон ва оқ савринжон. Гули сариқ, оқ, тўқ бинафша йўлли бўлади. Март охиридан июлгача гуллайди, апрель-августда мева тугади.

Безотвальная вспашка — қ. **Вспашка, Обработка почвы.**

Бекманния (*Beckmannia Host.*) — **Бекманния** — ем-хашак сифатида фойдаланиладиган, кўп йиллик, бошоқдошлар оиласига мансуб ўт ўсимликлар. СССРда икки тури ўсади: оддий бекманния ва шарқ бекманнияси. Энг аҳамиятлиси оддий бекманния. Бу баланд бўйли (100—150 см) илдизпояли ўт. СССРнинг Европа қисмида Кавказ, Сибирь ва Ўрта Осиёнинг Шимолий районларидаги дарё соҳилларида ўсиб, пичанзорлар ҳосил қилади.

Белая акация — (*Robinia pseudacacia L.*) — **Акас, Оқ акация** — дуккакдошлар оиласига мансуб тез ўсувчи, ёруғ севар, қурғоқчиликка чидамли, тупроқ танламайдиган, бўйи 35 м гача борадиган дарахт. Уруғи, илдизи, новдаси орқали кўпаяди. Ихота дарахтзорлари яратиш ва жойларни кўкаламзорлаштириш учун экилади. Ватани — Шимолий Америка. СССР Европа қисмининг жанубида ва Ўрта Осиёда экилади.

Белена чёрная (*Hyoscyamus niger L.*) — **Мингдевона** — итузумдошлар оиласига мансуб доривор ва заҳарли ўсимлик. СССРда Шимолдан ташқари ҳамма ерда тарқалган; экилмайдиган ташландиқ ерларда кўпроқ учрайди. Ўсимликнинг ҳамма жойида, айниқса баргларида атропин, гиосциамин, скополамин ва бошқа заҳарли алкалоидлар бўлади. Гуллаш вақтида баргида тайёрланган препаратлар медицинада оғриқни қолдириш учун ишлатилади. Дори-дармон тайёрлаш учун махсус совхозларда катта майдонларда экилади.

Белладонна красавка (*Atropa belladonna L.*) — **Белладонна** — итузумдошлар оиласига мансуб кўп йиллик доривор ва заҳарли ўсимлик. Тоғ ўрмонларида, Қрим, Кавказ ва Украинада ўсади. Ўсимлик танасида атропин, геосциамин, сколополамин каби алкалоидлар бор. Махсус совхозларда экилади. Белладонна баргларида (қисман илдизидан) тайёрланган препаратлар медицинада оғриқни қолдириш учун ишлатилади.

Белокочанная капуста — қ. **Кочанная капуста.**

Белокрыльник (*Calla palustris L.*) — **Манзарали арум** — кучаладошлар оиласига мансуб кўп йиллик ботқоқ ўсимлиги.

СССРнинг Урта минтақасида ва Сибирда ўсади. Бу ўсимлик заҳарли, барглари найзасимон, гул сўтаси қизил пардали бўлади. Йўғон, судралиб ўсувчи илдизпояси анчагина крахмал сақлайди. Манзарали арумнинг баъзи бир турлари «калла» деган ном билан иссиқхоналарда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Бергия амманниевидная (*Bergia ammanioides* Roxb.) — **Бергия** — элатиндошлар оиласига мансуб бир йиллик бегона ўт. Бўйи 40 см ча бўлади. Сентябрь ўрталаридан то ноябргача гуллаб, мева тугади. Тошкент, Сурхондарё областларида шолিপояларда ўсиб зарар келтиради. Кураш чоралари — қ. Борба с сорняками.

Берёза (*Betula* L.) — **Қайин** — қайиндошлар оиласига мансуб дарахтсимон ўсимликлар туркуми. Бўйи 25 м ча бўлиб, тез ўсади. Уруғ ва кўчати орқали кўпайтирилади. СССРнинг Европа қисмида сўгалли (бородавчатая) ва юмшоқ тукли (пушистая) қайинлар кенг тарқалган. Ўзбекистоннинг тоғли районларида Туркистон, Помир ва Олой қайинлари ёввойи ҳолда учрайди. Қайиндан кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланилади. Ёғочи қурилиш материали сифатида ҳамда турли буюмлар ясашда ишлатилади.

Березка — қ. **Вьюнок полевой**.

Бересклет (*Evonymus* L.) — **Нормушк** — нормушкдошлар оиласига мансуб бута ўсимлиги. Уруғи, новдаси ва илдизи орқали кўпайтирилади. Секин ўсади, сояга чидамли, нинабаргли ва кенгбаргли дарахтзорларда ҳамда тоғ ўрмонларининг соя жойларида ўсади. Илдизида 12—13% гача гутта моддаси бўлади. Нормушклар кўкаламзор ва яшил деворлар ҳосил қилишда ишлатилади. Ўзбекистонда ёввойи ҳолда икки тур нормушк ўсади: Семенов нормушки ва копман нормушки.

Берест — қ. **Қарагач**.

Бермудская трава — қ. **Свинойрой пальчатый**.

Бескильница (*Ruccinella* Parl.) — **Оқмомиқ** — тўп бўлиб ўсадиган кўп йиллик бошоқдош ўсимликлар туркуми. Шўр, шўрхок ерларда, дашт, чўл ва чала чўл зоналарда ўсади. Баъзи ерларда пичан ўришга яроқли ўтлоқлар ҳосил қилади. Уларнинг ҳар гектаридан 8—10 ц гача пичан олиш мумкин. Оқмомиқ чорва учун яхши озиқ, лекин гуллаши билан тез дағаллашади. Ўзбекистонда оқмомиқнинг йирик, дағал ва тарвақайлаган турлари тарқалган.

Бесплодие, Стерилитет — **Бепуштлик, Ҳосилсизлик** — етилган организмнинг насл беришга қобилиятсиз бўлиши.

Бесплодие гибридов — **Дурагайларнинг бепуштлиги** — дурагайларда насл ёки ҳосил бериш қобилиятининг сусайиши ёки бутунлай йўқолиши. Бу ҳодиса ҳар хил турлар, туркумлар ва кенжа онлаларга мансуб организмларни чапиштириш натижасида пайдо бўлган ва бир-биридан йироқ турадиган дурагай-

ларда кўпроқ юз беради. Наслсизлик ёки мевасизлик дурагайларда турлича бўлиши мумкин. Организмлар келиб чиқиши жиҳатидан бир-биридан қанчалик йироқ бўлса, наслсизлик (ҳосилсизлик) ҳодисаси шунча кучли бўлади.

Бесполое размножение — Жинссиз кўпайиш — жинсий ҳужайралар қўшилмасдан, жинсий процесс юз бермаган ҳолда кўпайиш. Жинссиз кўпайиш икки хил бўлади: 1) спорали кўпайиш — майда микроскопик споралар ёрдамида кўпайиш. Сув ўтлари, замбуруғлар, мохлар, қирқбўғимлар, қирққулоқлар шу йўл билан кўпаяди; 2) вегетатив кўпайиш — йирик вегетатив қисмларининг иштирокида кўпайиш (қ. Вегетативное размножение).

Бессеменные плоды — Уруғсиз мевалар — нормал отланмасдан ривожланувчи уруғсиз мевалар. Уруғсиз мева ҳосил бўлиш ҳодисаси партенокарпия, уруғсиз мева эса партенокарп дейилади. Уруғсиз мевалар сабзавотларда, меваларда (масалан, бодринг, узум, мандарин, нок, хурмо). Баъзи меванинг партенокарпик ривожланиши, масалан, мандарин, нок, узумларнинг уруғсизлиги нормал ҳолат бўлса, бошқа ҳолатларда, масалан, баъзи бир олма навларида, у тасодифан, оталанмаслик натижасида юз беради.

Бессмертник песчаный (Helichrysum arenarium Moench). — **Бўзnoch** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик доривор ўсимлик. СССРнинг ўрта минтақасида ва жанубий районларнинг қуруқ ерларида ва даштларда ўсади. Ўсимликнинг учки қисмидаги чала гуллаган сариқ тўпгуллардан баъзи дорилар тайёрланади. Бу дорилар жигар, ўт ва ўт халтаси касалликларини даволаш учун ишлатилади.

Бетель (Pieris betle) — **Бетель** — мурчдошлар оиласига мансуб илашиб ўсувчи бута. Барглари хушбўй. Осиёнинг кўпчилики тропик районларида экилади.

Бешеный огурец (Ecballium elaterium (L.) A. Rich.) — Эшакбодринг — қовоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Гули бир уйли, бир жинсли, оқ сариқ рангли меваси узунчоқ, дағал тукли бўлади. Эшакбодринг ўрта денгиз, Қора денгиз ва Каспий денгизлари соҳилларида қуруқ, очиқ жойларда ўсади. Эшакбодринг, баъзан махсус экилиб, халқ медицинасида ични юмшатадиган дори сифатида ишлатилади.

Бинарная номенклатура — Бинар номенклатура, Қўш исм — организмларнинг икки ном билан аташ тартиби. Бунда биринчи исм катта ҳарф билан ёзилиб туркумни ифодалайди. Бу тартиб швед олими Карл Линней (1707—1778) томонидан таклиф этилган бўлиб, ҳозиргача унга амал қилинади.

Биологический урожай — Биологик ҳосил — ғалла экинларининг ҳосил даражаси. У экин майдонининг турли жойларидан танлаб, метрлаб ўлчанган майдончалар ҳолати билан аниқланади.

Бионтизация семян — Уруғлик бионтизацияси — ўсимлик ҳосилдорлигини ошириш мақсадида экиш олдидан уруғликка химиявий ёки физикавий усул билан таъсир этиш.

Биота восточная (*Biota orientalis* (L) Endl.) — **Саври, Биота** — савридошлар оиласига мансуб, доимий яшил бута ёки бўйи 3 м гача бўладиган кичик дарахт. Шох-шаббаси пирамидасимон, пўсти тўқ кулранг, барги оч яшил бўлиб, гуддаси иккинчи йили етилади. Қадимдан деҳқонларнинг боғларида экилиб келинган, ҳозир шаҳар, парк ва кўчаларда ўстирилади. Жуда паркбоп ўсимлик. Шох учларини қирқиб чиройли шаклга киритиш мумкин. Манзарали бир қанча формалари бор.

Биотопливо, биологическое топливо — Биоёқилғи, биологик ёқилғи — осонлик билан чирийдиган турли органик моддалар. Бу моддалардаги биологик процесслар туфайли иссиқлик ҳосил бўлиб, ундан парник, иссиқхона каби сабзавот, кўчат ўстириладиган жойларни иситиш учун фойдаланилади. Кўпчилик биологик ёқилғи тупроқни қиздириш учун ҳам ишлатилади. Ёқилғи сифатида авваллари фақат от гўнги қўлланилар эди. СССР да парник хўжалигининг ривожланиши ва биоёқилғига талабнинг ортиши билан бошқа материаллардан, масалан, мол, қўй, чўчқа гўнги, шаҳар ахлати ва бошқалардан ҳам кенг фойдаланила бошланди.

Бирючина обыкновенная (*Ligustrum vulgare* L.) — **Лигустра** — зайтундошлар оиласига мансуб, бўйи 3 м га борадиган, сершоҳ бута, Уруғи, бачкиси ва пархши орқали кўпаяди. СССР Европа қисмининг жанубида, Ўрта Осиёда кўкаламзорлар ва яшил деворлар ҳосил қилишда ишлатилади.

Бобовник, степной миндаль (*Amygdalus nana* L.) — **Дашт бодоми** — раъногулдошлар оиласига мансуб, бўйи 1,5 м га борадиган бута. Дашт бодоми тупроқ танламайди, совуққа, қурғоқчиликка ва шўрга чидамли бўлади. Уруғи ва бачкиси орқали кўпаяди. Табiiй ҳолатда Жанубий Урал, Фарбий Сибирь ва СССР Европа қисмининг дашт, ўрмон-дашт минтақасида ва Қозоғистонда ўсади; кўкаламзорлар ҳосил қилишда манзарали бута сифатида қўлланилади. Ундан қиялик ва жарларни маҳкамлашда фойдаланилади. Дашт бодомининг мағзидан паст сифатли бодом мойи олинади.

Бобовые культуры — Дуккакли экинлар — дуккакдошлар оиласига мансуб маданий ўсимликларнинг катта бир группаси. Дуккакли экинларга нўхат, рус нўхати, ясиқ, боқла, соя, мош каби экинлар ҳамда беда, йўнғичқа, эспарцет, вика, себарга каби дон ем-ҳашак ўтлари киради. Дуккакли ўсимликларнинг илдиэларида ҳаводаги эркин азотни ўзлаштирувчи бактериялар ривожланади; шунинг учун дуккаклилар техника ва ғалла экинлари билан алмашлаб экилади. Люпин, рус нўхати, сераделла каби баъзи бир дуккакли ўсимликлар яшил ўғит учун экилади. Дуккакли экинларнинг донида (уруғида) 25—40% оқсил бўлиб,

қимматли озиқ-овқат маҳсулоти ҳисобланади. Дуккакли ўтлар чорви учун юқори сифат оқсилли озиқдир.

Бобовые овощи — Дуккакли сабзавотлар — сабзавот сифатида ишлатиладиган, дуккакдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимликдир. Дуккакли сабзавотларга рус нўхат, бурчоқ, ловни, боқла каби ўсимликлар киради. Алмашлаб экиш системасида дуккакли сабзавотлар ерга гўнг солингандан кейин 3—4 йил ўтгач экилади. Дуккакли сабзавот экилган ерларга минерал ўғитлардан, асосан фосфор ва калий солинади.

Богара — Баҳори, лалмикор — суғорилмайдиган экинзор, адир зонасидаги ерлар.

Богарные культуры — Лалми экинлар, Баҳори экинлар. — Сувсиз (асосан, адир зонасидаги) ерларда суғорилмай ўстириладиган (арпа, буғдой, нўхат ва бошқа) экинлар.

Богородская трава (Thymus serpyllum L.) — Жамбил — лабгулдошлар оиласига мансуб, сал ётиб ўсадиган ярим бута ўсимлик. СССРнинг шимоли-шарқидан ташқари, деярли ҳамма ерда ўсади. Ҳозирги вақтда жамбиллар ўзларидаги эфир мой таркиби ва морфологик белгилар билан фарқланадиган бир қанча майда турларга бўлинган. Халқ медицинасида балғам кўчирувчи дори сифатида ишлатилади.

Бодяк ланцетный (Cirsium lanceolatum (L) Scop.) — Пахтатикан, Латтатикан — мураккабгулдошлар оиласига мансуб икки йиллик тиканли ўт. Пояси тикка ўсувчи, бақувват бўлиб, бўйи 60—150 см, гуллари қирмизи қизил бўлади. Уруғи, илдизи ва бачкилари орқали кўпаяди. Июль — августда гуллайди, август — сентябрда мева тугади. Кўпинча суғориладиган экин майдонларида ва ариқ бўйларида ўсади. Тошкент, Самарқанд ва Сурхондарё областларида кўп бўлади. Кураш чораси — қ. Борьба с сорняками.

Бодяк желтоваточешуйный (Cirsium ochrolepidium Juz.) — Латтатикан, Пахтатикан — мураккабгулдошлар оиласига мансуб илдизидан бачкиладиган кўп йиллик ашаддий бегона ўт. Бўйи 60—150 см, гуллари қирмизи рангли. Уқ илдизи тупроққа 4—5 м гача киради ва ундан атрофга ён илдизлар тарқалади. Уруғи, илдизи ва бачкилари орқали кўпаяди. Июнь — июлда гуллайди, июль ва августда мева тугади. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида галла ва бошқа экинлар ичида, боғларда, полизларда ҳамда ташландиқ жойларда учрайди. Бутунлай йўқ қилиш учун бир неча йил кураш олиб бориш керак. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Боккония сердцевидная (Bosconia cordata Willd) — Боккония — кўкпоргулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик илдиз-пояли ўсимлик, бўйи 2,5 м гача боради. Хитой ва Япониядан келиб чиққан. Бизнинг шароитда яхши ўсади, гуллайди ва ҳосил беради. Қишда ер усти қисмини совуқ уриб, баҳорда қайта кўкаради. Уруғи, илдизи ва бачкилари орқали кўпаяди. Парк-

ларда, хиёбонларда ва йирик гулзорларда якка-якка ёки группалаб экилади.

Болиголов пятнистый (*Conium maculatum* L.) — **Зангпоя, Бо-диёна румий** — соябонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик заҳарли ўсимлик. СССРнинг ҳамма ерида хонадонлар яқинида, полиз ва боғларда ўсади. Ўсимликнинг ҳамма қисмида заҳарли алкалоидлар (кониин, конгидрин ва бошқалар) бўлади. Зангпоянинг гуллаш ва мева бериш даврида уни еган моллар ҳалок бўлиши мумкин. Уруғидан, баъзан майсасидан оғриқ қолдирувчи препаратлар тайёрланади. Кўпинча петрушка, сабзи ва бошқа сабзавот экинлари орасида учрайди. Кураш чоралари: гуллагунча ўтоқ қилиш ёки ўриб ташлаш.

Болотница черно-пурпуровая (*Heleocharis atropurpurea* (Retz) Kuntz.) — **Якан** — ҳиллодошлар оиласига мансуб бир йиллик бегона ўт. Шолিপояларда ўсади. Август — октябрда гуллайди ва мева тугади. Тошкент, Бухоро ва Сурхондарё областларида тарқалган. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Болотный кипарис (*Taxodium* Rech.) — **Таксодий, ботқоқ кипариси** — таксодиумдошларга мансуб игнабаргли дарахтлар туркуми. Шарқи-жанубий Америка ва Мексикада 3 тури ўсади. Сувда узоқ вақт яшай олади. Қаттиқ ёғочи мебель саноатида фойдаланилади. Бу дарахт 500—600 йилгача, баъзан 1000 йилдан ортиқ яшайди. СССРнинг Урта Осиё, Ғарби жанубий Украина ва Кавказ каби районларида ўсади. Кўпинча хушманзара ўсимлик сифатида (*Taxodium distichum*) тури экилади.

Бонитет леса — **Ўрмон бонитети** — ўрмон маҳсулдорлигининг кўрсаткичи. У тупроқ ва иқлим шароитига боғлиқ бўлиб, ўрмондаги асосий (кўпчилик) дарахтларнинг баландлиги ва ёши билан белгиланади. Совет Иттифоқида 1911 йили профессор М. М. Орлов томонидан тузилган бонитет шкаласидан фойдаланилади. Бу шкалага мувофиқ ўрмон дарахтлари 5 синфга бўлинади. 1 синфга энг кўп маҳсулдор, 5 синфга эса энг кам маҳсулдор дарахтлар киради.

Борец, Акони́т (*Aconitum* L.) — **Парпи, Акони́т** — айиқтовондошлар оиласига мансуб, кўн йиллик ўсимликлар туркуми. Кўпчилик турлари жуда заҳарли бўлади. Унинг илдиз тугуналарида заҳарли аконитин моддаси бўлиб, ҳамма қишлоқ хўжалик ҳайвонлари учун хавфлидир. Силос қилинганда ва қуритилган заҳари сақланиб қолади. Илдиз тугунагидан тайёрланган препаратлар медицинада оғриқ қолдириш учун ишлатилади. Баъзи бир турлари кўп йиллик манзарали ўсимлик сифатида экилади. Кўпгина маданий навлари ва формалари бор.

Бормагниевые удобрения — қ. **Микроудобрения**.

Бородач (*Andropogon* L.) — **Чайир** — кўп йиллик бошоқдош ўсимликлар туркуми. СССРда иккита тури учрайди: оддий чайир ҳамда Кавказ сайири. Урта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ва

Кримда ўсади. Қуруқ даштларга мосланган. Нам етарли бўлса, яхши ўсади, ундан пичан ўриш мумкин; Кавказ чайири айниқса яхши пичан беради. Қурғоқчил районларда экилиши ҳам мумкин.

Борозда — Эгат — 1) ер ҳайдашда ҳосил бўладиган ариқча. Плугнинг охирги корпуси ҳосил қилган битта эгат очиқ қолади, қолганлари тупроқ билан кўмилиб кетади; 2) намгарчилик кўп бўлган районларда ортиқча сувни даладан чиқариб юбориш учун, суғориладиган районларда эса қатор ораларига сув бериш учун олинадиган ариқча.

Бороздой полив — Эгатлаб суғориш — эгат орқали сув бериб ерни намлаш; бунинг учун, аввало, суғориладиган майдонга эгат олинади. Эгатнинг узунлиги ва ундан оқизилладиган сув миқдори суғориладиган ернинг нишабига, тупроқнинг сув шиши қобилиятига ҳамда ўсимликнинг сувга бўлган талабига қараб белгиланади.

Бороздовой посев — Эгатлаб экиш — дон экинларининг уруғи махсус эгатловчи сеялкалар билан, эни 30—40 см бўлган қаторлар ҳосил қилиб, 15 см чуқурликда экилади. Совуқ, кам тushадиган, дашт районларда кuzги экинларни эгатлаб экишнинг аҳамияти айниқса катта. Эгатларда қор сақланиб қолиб, ёш майсаларни совуқдан сақлайди, баҳорда эса қор эриб уларни намлайди. Қурғоқчилик районларда дон баҳорда эгатлаб экилганда ҳам бир текис униб чиқади.

Боронование — Бороналаш — борона билан ернинг юза қатламини текислаш ва юмшатиш. Бороналашдан мақсад — тупроқда намликни сақлаш, атмосфера ҳавосини тупроққа киришига имкон бериш, фойдали микрофлоранинг ривожланишига ва илдизнинг нафас олишига қулайлик яратиш, янги чиқаётган бегона ўтларни йўқ қилиш, сепилган ўғитни кўмиш. Илгари ҳайдалган ерлар экиш олдидан тупроқни юмшатиш учун, экиб қўйилган ерлар эса ёмғирда ҳосил бўлган қатқалоқни йўқотиш учун боронланади.

Борщевик мохнатый (*Heraclеum villosum* Fisch.) — **Ойболтирғон** — соябонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўсимлик. Асосан, Қрим ва Кавказнинг ўрмонларида тарқалган. Ойболтирғон бўйи 2 м гача борадиган узун яшил масса ҳосил қилиб ривожланади, силосбоп бўлади. Краснодар ўлкасида мевасидан эфир мой олиш учун экилади. Унда эфир мой 8—10% миқдориди бўлади. Ойболтирғон кўпчилик районларда, ҳатто энг чекка Шимолда ҳам ўсиши мумкин.

Борьба с сорняками — Бегона ўтларга қарши кураш — бегона ўтларни йўқ қилиш учун уларга қарши йил бўйи кураш олиб боришга тўғри келади. Илдизли бегона ўтларни йўқотиш учун ҳосилни йиғиштириб олинган далалар лушчилик билан кўндалангига ва узунасига 8—10 см чуқурликда — юза ҳайдалади ёки суғорилади; бунда ўт илдизларининг қайта кўкаришига им-

кон берилади ҳамда улар кўкариб чиқиши билан чимқирқарли плуг билан 22—25 см чуқурликда ағдариб ҳайдалади. Бегона ўтларни йўқ қилиш мақсадида кузда экиш учун ташлаб қўйилган ерларга табақалаб ишлов берилади, ғўза, маккажўхори каби квадрат — уялаб ёки қаторлаб экилган экинлар яганаланади ва қатор оралари культивация қилинади; ёппа сепилган экинлар эса ўтоқ қилинади. Кўп йиллик ва илдизи ерга чуқур жойлашадиган ўтларни йўқотиш учун вақт-вақти билан ер чуқур ҳайдалади. Йўл ва ариқ ёқаларидаги, дала четларидаги ўтлар уруғи етилгунча ўриб олинади. Бегона ўтларга қарши химиявий кураш усулидан ҳам фойдаланилади.

Кўп йиллик илдизпояли ўтларни йўқ қилиш учун ҳайдалган далага гербицитлардан далапон сепилади ва чизель билан тупроққа аралаштириб, кўмиб юборилади. Ўт босган далаларга чигит экиш билан бирга пушталарга диурон ёки которан эритмалари сочилади. Бундай далаларга гектарига 2 кг гача симазин сочиш ҳам яхши натижа беради. Бедазордаги зарпечакни йўқ қилиш учун магний хлоратнинг 5% ли концентрацияси ишлатилади. Ариқ ва каналларда сув оқишига тўсқинлик қилувчи ўт-ўланларни йўқотиш учун баҳорда 30% ли грануллиланган фенурон ёки симазин қўллаш яхши фойда беради.

Бегона ўтларга қарши биологик усул даладан ҳам кураш олиб борилади. Бу усул, асосан, бегона ўтларни маданий ўсимликлар томонидан сиқиб чиқаришга асосланган. Бундан ташқари, Ўзбекистон шароитида шумғияларни йўқ қилиш, қуритишда фитомиза деган майда пашшалардан, шолিপоя ва ариқлардаги бегона ўтларни йўқотишда оқамур ва толостолобик балиқлардан ҳам фойдаланилмоқда.

Ботаника — Ботаника — ўсимликлар ҳақидаги фан; у ўсимликларнинг тузилиши, ҳаёти, тарқалиши, ташқи муҳитга муносабатини, классификацияси (систематикаси), келиб чиқиши ва эволюциясини ўрганади.

Ботва — Поя, Палак — сабзавот, ем-хашак, полиз, техника ва илдизмевали ўсимликларнинг ер устки қисми. Поя ва палаклар чорва учун шундайлигича ва силос сифатида ишлатилади.

Боярышник (Crataegus L.) — Дўлана — раъногулдошлар оиласига мансуб дарахтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 40 га яқин ёввойи турлари бор. Кўпроқ Кавказ, Қрим, Ўрта Осиё ва Узоқ Шарқда ўсади. Дўлана катта бўлмаган дарахт ёки йирик бута бўлиб, гули оқ, қисман пушти, меваси сувли ёки этли, баъзи турларида йирик ва мазали бўлади, ҳўл ва қуритилган ҳолда истеъмол қилинади. Дўлана совуққа чидамли бўлиб, кўпинча махсус кўпайтирилади. Уруғи, новдаси, илдиз бачкилари орқали кўпаяди. Дўлана яшил деворлар ҳосил қилиш учун ҳам экилади. Олма, нок ва беҳиларни пайвандлашда пайвандтаг қилиб олинади. Дўлана ёғочи жуда қаттиқ ва пишиқ, қизғиш

5-расм. Брокколи.

ундаги серэт новдаси ва ривожланмаган гул шоналари ишлатилади. Брокколининг Италия яшил карами, Сицилия карами деган навлари бор (5-расм).

Брункресс (*Nasturtium fontanum* (Lam) Aschers).— **Брункресс** — крестгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ғарбий Европа, Кавказ ва Ўрта Осиёда ариқ, анҳор, сув ҳавзалари ёқаларида ўсади. Ёш новдалари таркибида йод бўлади. Улар салат сифатида ҳамда овқатга там берувчи зиравор сифатида ишлатилади. Ғарбий Европада брункресснинг бир неча навлари маҳсус сув ҳавзаларида ўстирилади.

Брусника (*Vaccinium vitis idaea*)— **Брусника** — брусникдошлар оиласига мансуб доим яшил ярим бута. Бўйи 25 см. СССРнинг ўрмон ва тундра зоналарида ҳамда Кавказ тоғларида ўсади. Меваси таркибида сахароза, глюкоза, фруктоза, олма, лимон ва бензой кислоталар каби кўпгина моддалар бор. Меваси кондитер саноатида фойдаланилади.

Брюква (*Brassica napus* L. var. *esculenta*)— **Брюква** — крестгулдошлар оиласига мансуб йирик илдизмевали икки йиллик ўсимлик. Брюква иссиқни кўп талаб этмайдиган, шимолӣ районларда ўса оладиган ўсимлик. Чуқур ҳайдалган сернам соз ва қумлоқ тупроқларда яхши ўсади. Асо-

ёки сариқ рангда бўлиб, майда буюмлар тайёрлашда ишлатилади.

Брокколи (*Brassica cauliflora simplex* Lizg.)— **Брокколи** — крестгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик сабзавот ўсимлиги, гулқарамнинг бир тур хили. Илқ қишли районларда экилади. Овқат учун унинг шакли ўзгарган тўпгули ва

6-расм. Брюква.

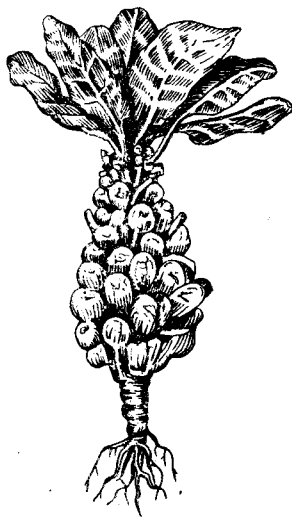
сан, кўчати орқали кўпайтирилади. Овқатга ишлатиладиган брукванинг илдиз ҳосили ҳар гектардан 30—40 т, ем-хашак навларники эса ҳатто 100 т гача боради. Энг муҳим овқатбон навларидан оқ мойли (маслянная белая), сариқ бруква, красносельский; ем-хашак навларидан сариқ швед (шведская желтая), оқ-сариқ Гофман (Гофманская желтая белая), сариқ-қизил бошли Бангольм (Бангольмская желтая красноголовая), Вишегород брукваси кабиларни кўрсатиш мумкин (6-расм).

Брюссельская капуста (*Brassica oleracea var. gemmifera*) — Брюссель карами — крестгулдошлар оиласига мансуб икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Пояси баланд, тик ўсадиган бўлиб, юқори қисмида бандли силлиқ барглар ҳосил қилади.

Барг қўлтиқларида жуда қисқарган новдалар ҳосил бўлади, уларнинг учларида 90 тагача диаметри 2,5—5 см келадиган мева — бошчалар ҳосил қилади. Иккинчи йили учки курачкларидан ва ён қалта новдаларидан гул новдалари ўсиб чиқади, келгусида ула р-уруғли қўзоқ мева ҳосил қилади. Брюссель карами бош карамдан фарқли равишда, намликни, ҳосилдор ерни кам талаб қилиб, совуққа, касалликка чидамли бўлади. Овқатга ишлатиладиган бошчалари азотли моддаларга бой, майин, мазази бўлади.

Унинг энг яхши навлари «Геркулес» ва «Эрфурт карами» деб аталади (7-расм).

Буддлея (*Buddleia* L.) — Буддлея — логандошлар оиласига мансуб Хитой ва Японияда ёввойи ҳолда ўсадиган буталар. Ўзбекистонда икки тури манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади: 1) Давид буддлеяси (*B. davidi* Granch.) бўйи 2—3 м келадиган, июнь — октябрь ойларида гуллайдиган, серўғит, ерни ёқтирадиган, исенқсевар ўсимлик. Гуллари майда, сиренга ўхшаш, бинафша рангли бўлиб, шингилсимон тўпгул ҳосил қилади, шунинг учун уни кузги сирень ҳам дейилади. Ёзги новда ва қаламчалари орқали кўпаяди. Асосан якка-якка экилади, тўп-тўп қилиб экиш ҳам мумкин; 2) Барги навбатланадиган буддлея (*B. alternifolia* Max.) май ойида гуллай бошлайдиган, гуллари майда, бинафша-ҳаво рангли бўлиб, ўртача йирик тўпгуллар ҳосил қиладиган бутасимон ўсимлик. Ўзбекистоннинг кўпчилик районлари учун истиқболли (кўп эса бўладиган бўлиб, уруғи

7- расм. Брюссель карами.

ва қаламчаси орқали кўпаяди; якка-якка ёки тўп-тўп қилиб экилиши мумкин.

Бузина (*Sambucus L.*) — **Маржон дарахт** — шилвидошлар оиласига мансуб, тез ўсувчи, сояга чидамли, манзарали бута ўсимлиги. СССР Европа қисмининг жанубида бўйи 5 м гача борадиган қора маржон дарахти ўсади. СССРнинг Урта ва Шимолий Европа қисмида қизил маржон дарахти ўсади. Маржон дарахтлари тупроқни яхшилаш, ихота ўрмонлари ҳосил қилишда ишлатилади. Баъзи формалари манзарали ўсимлик сифатида махсус экилади.

Бук (*Fagus L.*) — **Бук, Қорақайин** — қорақайиндошлар оиласига мансуб иссиқсевар, сояга чидамли дарахт. Секин ўсади, бўйи 30 м гача боради. Уруғ ва илдиз бачкиси орқали кўпаяди; янги чириндилди ерда яхши ўсади. СССРда икки тури бор: 1) Европа қорақайини — асосан Фарбий Украина ва Қримда ўсади; 2) Шарқ қорақайини — Кавказ ва Қримда кўпроқ учрайди. Қорақайин тоғларни ўрмонлаштиришда ва манзарали дарахт сифатида катта аҳамиятга эга. Ёғочи оқ ва пушти ранг бўлиб, сув ости қурилишларида мебилсозликда ишлатилади. Қорақайин мевасидан (ёнғоқчаларидан) овқатбоп мой олинади.

Букетировка — **Букетлаш** — қишлоқ хўжалик экинларининг парвариш қилиш усулларида бири. Бунда майса янги униб чиққан, яганалаб ҳар уяда 3—4 тадан ўсимлик қолдирилади, қолганлари юлиб ташланади. Букетлаш гўза, маккажўхори, қанд лавлағи, кунгабоқар каби қаторлаб экиладиган, чопиқ қилинадиган экинларни парвариш қилишда қўлланилади.

Бульденеж (*Viburnum opulus L. var. sterilis.*) — **Бульденеж** — шилвидошлар оиласига мансуб оддий бодрезак ўсимлигининг боғларда экиладиган манзарали формаси. Оддий бодрезак тўпгулининг фақат четки гулларигина ҳосилсиз (стериль) бўлади. Бульденежнинг эса тўпгулдаги ҳамма гуллари ҳосилсиз бўлади. Бульденежнинг тўпгуллари шарсимон, юмалоқ, оқ рангда бўлиб, апрель — май ойларида гуллайди. Бульденеж новда, қаламча ва бачкилардан кўпайтирилади.

Бумажная шелковица (*Broussonetia papyrifera Vent.*) — **Қоғоз тут** — тутдошлар оиласига мансуб, бўйи 10 м гача борадиган дарахт ёки бута. Барглари турли шаклда, кўпинча бўлаккли бўлиб, оддий тут баргига ўхшайди. Меваси (аниқроғи тупмеvasи) тўқсарик, қизил рангларда бўлиб, ейиш мумкин. Ватани — Япония ва Хитой. СССРда яхши ўсади: Қрим ва Кавказда манзарали дарахт сифатида экилади. Ёш новдаларининг ички қоғоби пишиқ толалардан иборат бўлиб, Японияда ундан қоғоз тайёрланади, газлама ҳам тўкилади.

Бумажное дерево (*Edgeworthia papyrifera Setz.*) — **Қоғоз дарахт** — келинспургидошлар оиласига мансуб, барги кузда тўкиладиган дарахт. Ватани — Япония ва Хитой. Қоғоз тайёрлаш учун ишлатилади. СССРда ўсмайди.

Бундук канадский (*Gymnocladus canadensis* Lam.) — **Бундук** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бўйи 30 м гача борадиган дарахт. Ватани — Шимолий Америка. Барглари йирик, жуфт-жуфт, патсимон, товланувчи бўлиб, шох-шаббаси анча кўрак бўлади. Баҳорда пушти, ёзда бўз ранг-яшил, кузда сариқ тусга киради. Гуллари оқ, хушбўй бўлиб, новда учиди шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Дуккаги йирик, узун (8—12 см) бўлади. Бундук ёзнинг бошида гуллайди, серунум ерни талаб этади, жазирама офтобда чидамсиз; уруғи, илдиз бўлаклари ва бачкилари орқали кўпаяди. Егочи пишиқ, захга чидамли бўлиб, уй-рўзғор ишларида ишлатилади. Ўрта Осиёнинг айрим шаҳар паркларида экилади.

Буниум персидский (*Bunium persicum* (Boiss) K. Pol.) — **Зира**. — соябонгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик хушбўй зиравор ўсимлик. Бўйи 40—60 см. Илдизи тугунакли. Ўзбекистонда адирлар, тоғ ён бағирларида ўсади. Уруғи майда жуда хушбўй. Таркибида 2,75—3,0% эфир мойи бор. Зиравор сифатида кенг фойдаланилади.

Бура, Борнокислый натрий ($\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$) — **Бура** — ўсимликни бор элементи билан ўғитлаш мақсадида қўлланилади. (қ Микроудобрения).

Буртование — Буртлаш — сабзавотни узун тўдаларга уйиб ёйингарчилик ва совуқдан сақлаш. Буртлаш сабзавотни дала шароитида оддий ва арзон сақлашнинг қадимий усулидир. Буртлар турлича, масалан, ер усти бурти ва хандақли буртлар бўлади.

Бурье почвы — Кўнғир тупроқ — шимолда оч каштан тупроқ билан, жануби-шарқда бўз тупроқ билан чегараланувчи чўл-дашт зонасида тарқалган тупроқ типи. Бу тупроқ Каспий денгизи бўйидаги пастликларда, Фарбий ва Шарқий Қозоғистонда кенг тарқалган. Кўнғир тупроқда чиринди кам (2% гача) бўлиб, қатлам қалинлиги 15—25 см дан ошмайди. Унинг остида зич шўртоб қатлам ривожланади.

Бурьяны — Дағал пояли ўтлар — ташландиқ ерларда, иморат, девор, йўл ёқалари, ариқ бўйларида ўсувчи ўтларнинг умумий номи. Улар кўпинча баланд бўйли, бадбўй, дағал, тиканли бўлиб, уй ҳайвонлари емайди.

Бутон — Гунча, Шона — ривожланиб гулга айланаётган гулкуртак ёки гулнинг ҳали очилмаган ҳолати. Шона одатда барг куртагидан йириклиги ва уч қисмининг тўмтоқлиги билан фарқланади. Шонада гулнинг ҳамма бўлаклари мавжуд бўлган бўлса ҳам, ҳажман гулдан кичик бўлади.

Бутонизация — Шоналаш, Гунчалаш — ўсимликнинг гул куртагидан шона ёки гунча ҳосил бўлиш фазаси.

Буферность почвы — Тупроқ буферлиги — тупроқнинг унга бир оз нордон нарса (масалан, минерал ўғит) ёки оҳак, кул каби ишқорли моддалар солинганда юз берадиган реакцияга

бардош бериш хусусияти. Буферлик асосан тупроқнинг сингдириш қобилиятига, минерал ва органик коллоидларнинг сифати-га, миқдорига боғлиқ бўлади.

В

Вайда красильная (*Isatis tinctoria* L.) — **Ўсма** — крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўсимлик. Пояси ва барги тўқ яшил рангда, апрель охиридан июнь бошигача гуллаб, мева тугади, баъзан ёввойи ҳолда ҳам ўсади. Маҳаллий халқ унинг бўёғи билан қош ва киприкларни бўяйди.

Валезник — **Ағдарилиб ётган дарахтлар, Синиб тушган қуруқ шохлар** — ўрмонларда табиий қуриш, шамолда синиш ёки кесиш натижасида қулаган, ерда ётган дарахтлар ёки уларнинг қисмлари,

Валериана лекарственная (*Valeriana officinalis* L.) — **Доривор валериана** — валерианадошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. СССРнинг деярли ҳамма ерида учрайди: нам ўтлоқ ерларда, ўрмонлардаги буталар орасида, ботқоқ жойларда, қисман қуруқ ерларда ўсади. Валериана Украина, Белоруссия, Воронеж областида, Ғарбий Сибирда алоҳида ихтисослашган совхозларда ўстирилади. Уруғи экилгандан сўнг, иккинчи йили кузда илдизпоя ва илизлари йиғиштириб олинади. Валериананинг илдиз ва илдизпоясидан тайёрланган препаратлар медицинада тинчлантирувчи дори сифатида ишлатилади (8-расм).

Ваниль (*Vanilla planifolia* Andr.) — **Ваниль** — салабгулдошлар оиласига мансуб, барги серэт, гуллари яшилсимон оқ бўладиган, чирмашиб ўсадиган ўсимлик. Меваси узунчоқ кўзоқсимон кўсакдан иборат бўлиб, хомлигида ҳидсиз, пишиб тўқ жигаранг тусга киргач, ванилга хос хушбўй ҳид касб этади, кондитер

8-расм. Доривор валериана.

ва парфюмерия саноатида кенг қўлланади. Асосий Ватани Мексика бўлиб, у ерда жуда кўп экилади. Шунингдек, Фарбий Ҳиндистон, Шри Ланка, Индонезия каби нам иқлимли тропик об-ластларда ҳам ўстирилади.

Василек Иберийский (*Centaurea iberica* Trev.) — **Кўзтикан** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик бегона ўт. Экинзор, дала ва қуруқ ерларда, ариқ ҳамда йўл бўйларида учрайди. Уруғдан кўпаяди. Июнь — июлда гуллайди, июль — августда мева тугади. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Василек придавленный (*Centaurea depressa* MB.) — **Бўта-кўз** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Кўпинча лалмикор ерларда, буғдойзор ва бошқа экин далаларида ўсади. Уруғдан кўпаяди. Май-июнда гуллайди, июнь-июлда мева тугади. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Василек растопыренный (*Centaurea squarrosa* Willd.) — **Тош-какра** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик бегона ўт. Асосан лалми экинзорларда кенг тарқалган; шу билан бирга, бошқа суғориладиган экинзорларда ҳам учрайди. Уруғдан кўпаяди. Май-июнда гуллаб, июнь-июлда тугади. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Ваточник, ласточник (*Asclepias syriaca* L.) — **Паҳмоқ** — паҳмоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Танасида сут шираси бор. Асл ватани Шимолий Америка, СССР нинг Фарби-жанубий қисмида ҳам учрайди. Уруғида 24% гача мой бор. Гули ширали. Ширадан каучук ёки газламалар тўқил-ладиган тола олинади.

Вегетативная гибридизация — **Вегетатив дурагайлаш, Жинсиз дурагайлаш** — гулнинг иштирокисиз, яъни ота-она ўсимликларининг вегетатив организмларини (масалан, куртагини, новдасини) пайвандлаш орқали дурагайлар олиш.

Вегетативные почки — **Вегетатив куртаклар** — ёпиқ уруғли ўсимликларнинг ўзида гул бошланғичи бўлмаган, яъни гул ҳосил қилмайдиган куртаклари.

Вегетативное размножение — **Вегетатив кўпайиш, Жинсиз кўпайиш** — ўсимликларнинг новда, илдиз, илдизпоя, пиёз, ту-гунак каби вегетатив органлари ёки уларнинг қисмлари орқали кўпайиши. Бундай кўпайиш табиий шароитда кўпинча бегона ўтларда учрайди. Қишлоқ хўжалигида, айниқса, боғдорчилик ва гулчиликда, ўсимликларнинг туганаги, пиёз ёки қаламчаси орқали кўпайишидан кенг фойдаланилади.

Вегетативное сближение — **Вегетатив яқинлаштириш** — жинсий йўл билан ўзаро чатишмайдиган ўсимликларни чатиштириш юзасидан И. В. Мичурин тавсия этган метод.

Вегетативные органы — **Вегетатив органлар, Усиш органла-ри** — ўсимликнинг индивидуал ҳаёти билан боғлиқ бўлган функ-

цияларни бажарувчи органлар, масалан, новда, барг ва шу кабилар.

Вегетативные побеги — Вегетатив новдалар — ўсимликнинг уруғи орқали кўпайишига хизмат қилмайдиган, яъни ўзида гул, мева ва уруғ ҳосил бўлмайдиган, фақат уни озиқлантириш учун хизмат қиладиган новдалар.

Вегетационный домик — Вегетацион хона — агрохимия ва ўсимлик физиологиясидан тажрибалар ўтказиш учун қурилган, том ва деворларига ойналар ўрнатилган махсус хона. Вегетацион хонанинг иссиқхонадан фарқи шуки, у иситилмайди, ундан фақат йилнинг иссиқ фаслидагина фойдаланилади.

Вегетационный метод — Вегетацион метод — агрохимия ва ўсимликлар физиологияси юзасидан илмий текшириш ишлари олиб бориш учун вегетацион идишларда (тувакларда) ёки махсус жиҳозланган хоналарда ўсимликлар ўстириш методи. Бу метод айниқса ўсимликларнинг ўғитга, ёруғликка, намликка, иссиқликка бўлган муносабатини ўрганиш учун кенг қўлланилади.

Вегетационный период — Вегетацион давр, Усиш даври — ўсимликнинг ҳаётий даври. «Вегетацион» терминига турлича маъно берилади. Биология нуқтаи назаридан бу давр уруғ униб чиқишидан — майса ҳосил бўлишидан ёки кузги экин ва кўп йиллик ўсимликларнинг баҳорда уйғонишидан тортиб то тўлиқ нобуд бўлгунча ёки қишқи тиним ҳолатига ўтгунча бўлган вақтни ўз ичига олади. Агрометеорология жиҳатдан ўсимликнинг актив ўсиши учун қулай бўлган, совуқ бўлмайдиган даврни вегетацион давр дейилади. Хўжалик нуқтаи назаридан бу давр экин экилгандан тортиб унинг ҳосили (масалан, дон, тола ёки ем-хашак) етилгунча, яъни ҳосилини йиғиб-териб олгунча ўтадиган даврни ўз ичига олади. Ўсимлик ҳосилининг биологик жиҳатдан (тўлиқ) етилишигача ўтадиган давр унинг хўжалик ёки техник жиҳатдан етилиш даврига мос келмаслиги мумкин. Масалан, маккажўхори ва унинг сўтаси биологик жиҳатдан етилмасдан туриб, силос учун ўриб олинади.

Вегетационный полив — қ. Поливное земледелие.

Вегетация — Вегетация, Усиш — ўсимликнинг, тиним ҳолатидан, қишда уйқуда бўлишидан фарқли равишда, актив ҳаёт кечириш ҳолати.

Веерная пальма — Елпиғичбаргли пальма — юқори қисмида барглар тўплами бор баланд ва тўғри танали пальма дарахти. Пластинка шаклидаги йирик барглари елпиғичсимон. Асл ватани Хитой ва Япониядир. Ҳозир СССРда (Қора денгиз, Жанубий Қрим ва Кавказ соҳилларида) ҳам экилади.

Вейник (Calamagrostis Adans.) — Бугдойиқ қамиш, Сарик қамиш — кўп йиллик, илдизпояли, бошоқли ўсимликлар. СССРнинг турли иқлим шароитида ўсувчи 59 тури бор. Бўйчанлиги ва сербарглиги учун жуда кўп яшил масса беради, лекин бошоғи етилгандан сўнг ўрилса, пичани дағал бўлади.

Венгерское просо — қ. Могар.

Вербена лимонная, Липпия (*Lippia citriodora* N. V. et K.) — Липпия — тизимгулдошлар оиласига мансуб, бута ўсимлиги, СССРнинг субтропик районларида экилади. Қишда пояси қирқилиб, кўмилади. Ёғочланган новдаларида эфир мой бўлади. Бу мой таркибида 30% гача цитроль ҳамда гераниол моддалари бўлиб, парфюмерия ва кондитер саноатида ишлатилади.

Вербена лекарственная (*Verbena officinalis* L.) — Тизимгул — тизимгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 30—100 см; гули майда, кўкитир-бинафша ранг бўлиб, узун ингичка бошоқсимон тўпгул ҳосил қилади. Тоғ ва тоғ этакларида кенг тарқалган; бегона ўт сифатида Ўзбекистоннинг ҳамма ерида, боғ, полиз ва бошқа экинлар ичида, бўш ва қуруқ ерларда, ариқ ва кўча бўйларида учрайди. Апрель-сентябрда гуллайди, май-октябрда мева тугади. Тизимгул доривор ўсимлик бўлиб, халқ табobatiда кенг қўлланилган; илдизи бодринг тузлашда хушбўй ҳид бериш учун ишлатилади.

Вербена садовая (*Verbena hybrida*) — Чамандагул — тизимгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, судралиб ўсувчи ўсимлик. Ватани — Перу, Бразилия; бизда бир йиллик ўсимлик сифатида экилади. Чамандагул Ўзбекистон гулчилигида кенг тарқалган; унинг турли-туман рангли гуллари то совуқ тушгунча очилади. Эрта баҳорда уруғи парникка сепилиб, кейин очик ерга кўчат қилиб экилади.

Верблюдка (*Corispermum* L.) — Қумтариқ — шўрадошлар оиласига мансуб, ўсимлик туркуми. У кўримсиз майда гулли, узун баргли, паст бўйли, серхош бир йиллик ўт бўлиб, СССРда 34 тури қумли ерларда, дарё бўйларида ўсади. Баъзи турлари қўй, эчкилар учун яхши озиқ ҳисобланади.

Верблюжья колючка, Янтак (*Alhagi Adans.*) — Янтоқ — дуккакдошлар оиласига мансуб, ўсимликлар туркуми; унча баланд бўлмаган сершоҳ, ярим бутадир. Гуллари қизил ёки пушти ранг; илдизи бақувват, пастга қараб тик ўсади. Урта Осиёнинг дашт, чўл ва чала чўл ерларида ҳамда СССРнинг Европа қисмидаги чала чўл районларида янтоқнинг беш тури ўсади. Бу турларнинг ҳаммаси туячилик ва қўйчиликда яшил озиқ ҳисобланади. Янтоқдан юқори сифатли ем-хашак, силос ва озиқ уни тайёрланади. Янтоқ юқори сифатли асал берувчи ширали ўсимлик бўлгани учун Ўзбекистон янтоқзорларида махсус асаларичилик ташкил этилган. Дарахтсиз чўлларда янтоқ ўтин сифатида ишлатилади. Суғориладиган ерларда янтоқ ашаддий бегона ўт бўлиб, уни йўқотиш учун илдизини қирқиб, даладан чиқариб ташлаш керак.

Вероника полевая (*Veronica arvensis* L.) — Итгунафша — сигирқуйруқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик, бир оз тукли

ўсимлик. Гули нотўғри шаклли, оч ҳаво ранг. Тоғ этакларида ўсади. Кўпинча баҳорикор экинлар орасида бегона ўт сифатида учрайди. Апрель-май ойларида гуллаб, мева тугади.

Верховые злаки — Баланд бўйли бошоқдош ўсимликлар — тули кўп сонли узун вегетатив ҳамда генератив новдалардан иборат баланд бўйли бошоқдош ўсимликдир, масалан, сув — буғдойиқ, бўйчан райграс, тулкиқуйруқ, ажриқбош, оқсўхта ва шу кабилар.

Весновспашка — Баҳорда ҳайдаш — кузда шудгор қилинмаган ерларни баҳорда ҳайдаш. Баҳорда ҳайдаш бир қанча ташкилий ва агротехник камчиликларга эга: 1) баҳорда дала ишлари қизиган вақтда ўтказилиб, экинни ўз вақтида экишга тўсқинлик қилади; 2) бундай ҳайдашда бегона ўт уруғлари кўмилиб ўсиб чиқади, даланнинг ифлосланиши ошди; 3) кузда ҳайдалганга нисбатан тупроқда намлик кам бўлади; 4) кузда ҳайдалмаган ерларда қишлоқ хўжалик зараркундаларининг яшашига қулай шароит яратилади. Илгари якка хўжаликларда баҳори экинлар, асосан, ерни баҳорда ҳайдаб экилар эди. Қолхоз ва совхозларда ўт-далали алмашлаб экиш системасининг жорий қилиниши туфайли ер баҳорда эмас, балки асосан ёз ва кузда шудгор қилинадиган бўлди.

Ветвистая пшеница (Triticum turgidum L.) — Бошоғи шохланадиган буғдой — буғдойнинг бошоғи мураккаб тузилиши билан бошқалардан фарқланадиган тур хиллари группаси. Бошоқнинг юқори қисмида оддий буғдойникига ўхшаш 2—3 гулли бошоқчалар ҳосил бўлади. Кейин ҳар бир бошоқчанинг марказий ва остки қисмида 7—9 бошоқчали шохчалар ривожланади. Бошоқнинг сермахсуллиги, сердонлиги шохланишига боғлиқ. Оддий буғдой бошоғида одатда 30—40 та дон бўлиб, умумий оғирлиги 1—2 г келади. Шохланувчи буғдой бошоғида кўпинча 150—200 та дон бўлиб, умумий оғирлиги 5—10 г га етади. Шохланадиган буғдой пояси йўғон, мустаҳкам, шамол ва ёғингарчиликка чидамли бўлади. Шохланадиган буғдой оддий буғдойга нисбатан серҳосил бўлса ҳам, кўп экилмайди, чунки у ҳосилдор ерларни ва бошқа шароитларни талаб этади.

Ветрозадерживающие полосы — Шамолни тўсувчи дарахтзорлар — экинзорлар, боғлар атрофи ва қишлоқларда сунъий равишда ташкил этилган дарахтзорлар. Шамол тўсувчи дарахтзорлар, айниқса, дашт ва ўрмон-дашт районлар учун зарурдир.

Вечерница (Hesperis) — Геспер — крестгулдошларга мансуб ўсимликлар туркуми. Урта денгиз районларининг шарқида 30 тури маълум. Шулардан 11 тури СССР территориясида учрайди. Гули оқшом пайтлари хушбўй ҳид чиқаради. Шунинг учун баъзан хушманзара ўсимлик сифатида экилади.

Вечнозеленые растения — Доим яшил ўсимликлар — йил давомида яшил барг билан қопланиб турадиган ўсимликлар. Доим яшил ўсимликларнинг барглари бир йил ва ундан ҳам кўп

яшайди, аста-секин тўкилади ва ўрнига шу тартибда янги барглари ҳосил бўлади. Тропик мамлакатлардаги ўсимликларнинг барглари деярли доим яшил бўлади; субтропик районларда ҳам жуда кўп доим яшил ўсимликлар бор (масалан, лавр, самбитгул, зайтун, магнолия кабилар). Мўътадил ва совуқ иқлимли областларда ўсувчи доим яшил ўсимликларга нинабарглилар киради.

Взмет — Ҳайдаш — бедапояли ёки ташлаб қўйилган ерларни чимқирқарсиз плуг билан ҳайдаш. Бунда қирқилган қатлам (палахсалар) тўлиқ ағдарилмасдан 45°ли бурчак ҳосил қилган ҳолда бир-бирига тиралиб қолади.

Вигна — қ. Қоровий горох.

Вика (*Vicia L.*) — **Вика** — дуккакдошлар оиласига мансуб, ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 80 га яқин ёввойи турлари ўсади. Уларнинг кўпчилиги Кавказда ўсиб, яхши ем-хашак ва асал ширали ўсимлик ҳисобланади. Маданий ҳолда 12 тури ўстирилади, улардан 2 тури (баҳори вика ҳамда кузги вика ёки сертук вика) СССРда экилади. Энг аҳамиятлиси ва кенг тарқалгани — бир йиллик баҳори вика. Унинг пояси ингичка, нозик бўлиб, судралиб ўсади. Баҳори вика серҳосил бўлгани учун кўп экилади, поҳолида оқсил модда кўп бўлади. Маданий формалари Белоруссия ва Украинада кузги жавдар билан бирга экилади (9-расм).

Виковые мешанки — **Вика** аралашмалари — лалми виканинг туплари ётиб қолмайдиган бошқа ўсимликлар билан қўшиб экилиши. Вика марказий қора тупроқ бўлмаган минтақада арпа, сули, моғар, чумиза, маккажўхори, кунгабоқар ҳамда кузги бугдой билан; мамлакатнинг бошқа районларида эса сули, райграс, суданка, горчица ва бошқа донли экинлар билан бирга аралаштириб экилади. Вика аралашмалари чорва учун юқори сифатли ем-хашак олишнинг энг қимматли манбаи ҳисобланади. Аралашма компонентлари ва экиш муҳлатини билиб танланган тақдирда, вика аралашмалари 5—6 ой ичида (июндан то кеч кузгача) жуда кўп миқдорда ем-хашакбон кўк масса ҳосил қилади.

Виктория регия (*Victoria regia*) — **Виктория регия** — Нилуфардошлар оиласига ман-

9- расм. Вика.

суб кўп йилик ўсимлик. Жанубий Америкадаги Амазонка ва Ориноко дарёларининг секин оқадиган жойларида ўсади. Барги мис баркашга ўхшаган бўлиб, диаметри 2 м гача, кўриниши чиройли бўлганлигидан кўпинча оранжерея ва ботаника боғларида ўстирилади. Гуллари йирик (диаметри 40 см) ва хушбўй бўлиб, оқ нилуфарга ўхшайди. Сув остига чўкиб мева тугади. Меваси ичидаги нўхатдек уруғлари истеъмол қилинади.

Винная пальма (*Euphia vinifera*) — **Винодор пальма** — **Гарбий Африка ўрмонларида ҳам тропик Американинг Шарқий соҳилларида ўсадиган пальма**. Ёш тўпгуллари кесилганда пояси-дан серқанд шира чиқади. Бу ширадан эса пальма виноси тайёрланади.

Вистерия (*Wisteria sinensis* Thunb.) — **Вистерия** — дуккакдошлар оиласига мансуб, ёғочсимон ўралувчи ўсимлик — лиана. Поясининг йўғонлиги 10 см гача бўлади. Гуллари осилиб турувчи, йирик, шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Гуллари ёрқин сафсарбинафша рангида бўлиб, яшил барглар фонига жуда чиройли кўринади. Апрель-майда гуллайди, дуккаклари октябрь-ноябрь ойларида етилади. Уруғдан, қаламчалардан ҳамда пархши қилиш йўли билан кўпайтирилади. Мунтазам суғориб туришни талаб этади. Вистерияни ёзги театр бинолари ҳамда шийпонларни безаш учун экиш мумкин.

Витаминозные растения — **Витаминли ўсимликлар** — ўзида турли витаминлар ёки витамин концентратлари ишлаб чиқариш учун етарли моддалар тўпловчи ўсимликдир. Бу витаминлар, асосан киши ва қишлоқ хўжалиги ҳайвонлари организми витаминлар билан таъминлаш учун ишлатилади.

Влагоемкость почвы — **Тупроқнинг нам сиғими** — тупроқнинг маълум миқдорда сув тутиб туриш қобилияти. Тупроқ зарарлари ва агрегатлари оралиғидаги ҳамма бўш жойнинг сув билан тўлиб туриши тупроқнинг тўлиқ нам сиғими дейилади. Тупроқдаги капилляр (қил ковак)ларнинг нам, йирик ковакларнинг эса ҳаво билан тўлиб туриши тупроқнинг капилляр нам сиғими дейилади. Бузилмаган тупроқнинг энг кўп миқдордаги сувни пастга ўтказиб юбормасдан ўзида узоқ вақт тутиб туришига энг оз нам сиғими ёки тупроқнинг дала нам сиғими дейилади.

Влагозарядковый полив — **Нам тўплаш учун суғориш** — тупроқда маълум чуқурликда запас нам ҳосил қилиш учун суғориш. Тупроқни намлаш учун ер марзалар олиб, полларга бўлиб ёки чуқур эгатлар олиб суғорилади. Ер ости суви юза бўлган ерларга запас сув берилмайди, акс ҳолда ер ботқоқланиб шўрланиши мумкин.

Влажность зерна — **Уруғ намлиги** — уруғ таркибида сувнинг мавжуд бўлиши процент билан ифодаланади. Уруғ намлиги уруғ сифатини кўрсатувчи энг муҳим белгилардан бири бўлиб, уни сақлашда катта аҳамиятга эга. Намликнинг ортиқ бўлиши

уруғликнинг ўсиб чиқиш кучини заифлаштиради, донларнинг сифатини пасайтиради. Уруғликнинг намлик даражаси улар экиладиган область, ўлка ёки районларга қараб стандарт билан нормаллаштирилади. Намлик даражаси муайян миқдордаги уруғнинг махсус шкафта қуритиш йўли билан ёки намлик миқдорини ўлчовчи, алоҳида асбоб воситасида аниқланади.

Влажность почвы — Тупроқ намлиги — тупроқнинг сув билан тўйиниш даражаси. Тупроқнинг абсолют ҳамда нисбий намликлари фарқ қилинади. Тупроқнинг абсолют намлиги сувнинг оғирлик процентига қараб белгиланади, нисбий намлиги эса абсолют намликнинг дала нам сифимига нисбати билан (процент ҳисобида) белгиланади.

Внекорневая подкормка — қ. Подкормка растений.

Водные культуры — Сув экинлари — ўсимликларни тупроқ, қум каби қаттиқ жинслар устида эмас, балки ўсимлик учун керакли озиқ моддалар солинган сувда ўстириш методи. Бу метод асосан физиология ва агрохимия лабораторияларида қўлланади.

Водные растения — Сув ўсимликлари — сувда ўсадиган ўсимликлар. Сув ўсимликларига сув ўтларидан ташқари сувқалампир, сувпиёз, қўға, нилфия, булдуруқ ўти каби гулли ўсимликлар ҳам киради.

Водный режим почвы — Тупроқнинг сув режими — тупроқнинг сув хоссаларига боғлиқ ҳолда унда сувнинг тақсимланиши, ҳаракати ва запаси. Тупроққа сув берилиши, ёгин ёғиши, сувнинг тупроқда ҳаракатланиши, буғланиши ва ўсимлик транспирациясига сарф бўлиши тупроқнинг сув режимини ҳамда сув балансини белгилайди. Уни белгилашда тупроқнинг ўсимлик илдизи ўсиб кирадиган қалинликдаги сув запаси ҳамда сувнинг тупроқ юзасидан ва ўсимлик танасидан буғланиб кетиши ҳисоблаб чиқилади. Тупроқнинг сув режими агротехник ёки мелиоратив тадбирлар воситасида тартибга солиниши мумкин.

Водный режим растения — Усимликнинг сув режими — ўсимликда сув алмашиниш процесси. Бунда ўсимлик танасига муайян миқдорда сув келади, ҳаракат қилади ва буғланиб кетади.

Водоносный горизонт — Сув тўловчи горизонт — тупроқнинг сув ўтказмайдиган қатлами устидаги, доимо сувга тўйинган ҳолда бўладиган тупроқ қавати. Тупроқ юзасидан пастга чуқурлашган сари сув ўтказмайдиган қатламлар орасида ўзидаги сув запаси ва сув босими билан фарқланадиган бир қанча сувга тўйинган қаватлар бўлиши мумкин.

Водопроницаемость почвы — Тупроқнинг сув ўтказувчанлиги — тупроқнинг ўзидан сув ўтказиш қобилияти. Бу нарса тупроқнинг сув шимиш, ҳўлланиш ҳамда сувни ўзидан ўтказиш хусусиятларидан иборат бўлади. Тупроқлар ўзидан тез сув ўтказадиган (яъни 1 соатда 150 мм дан ортиқ чуқурликда намланадиган), ўртача сув ўтказадиган (1 соатда 50—150 мм гача)

ҳамда заиф сув ўтказадиган (1 соатда 50 мм дан оз чуқурликда намланадиган) бўлади.

Водосбор, Аквилегия (Aquilegia L.) — Сувййғар, Аквилегия — айиқтовондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтлар туркуми. Гуллари хилма-хил рангда, пихли бўлади. СССРда 14 тури мавжуд бўлиб, кўпчилик Сибирь ва Узоқ Шарқда ўсади. Сувййғарнинг айрим навлари қадимдан боғларда экилади, улардан кўпгина дурагайлар олинган. Оддий сувййғар (*A. vulgaris* L.) кўп учрайди. Содда ва қатма-қат гулли сувййғарлар ҳам бор. Сувййғар уруғдан ва тупининг бўлиниши билан кўпаяди.

Водяной орех, Рогоульки, Чилим (Тгара) — Трапа — пашмакдошларга мансуб ўсимликлар туркуми. Асосан, кўл, секин оқар сувлар ва денгиз қўлтиқларида ўсади. СССРнинг ўрта ва жанубий Европа қисмида Тгара *patans* тури кенг тарқалган: Меваси данаксимон бўлиб, икки шохли ёнғоқдир. Сув остида тараққий этади. Пишган меваси ейилади ёки қовурилган ҳолда истеъмол қилинади.

Водяной перец (Polygonum hydropiper L.) — Сувқалампир — торондошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. СССРнинг сернам ўтлоқларида, дарё, канал соҳилларида кенг тарқалган. Баъзан қалин ўсиб ётади. Сувқалампирнинг гуллаш даврида ўриб олинган ер устидаги қисмдан медицинада қон тўхтатадиган дорилар тайёрланади. Қайнатиш йўли билан сувқалампирдан сариқ ранг олинади. Дори ишлаб чиқариш учун хом ашё сифатида сувқалампир, асосан Украинада етиштирилади.

Водяные побеги — қ. Волчки.

Возделываемые растения — Экин — аҳоли ва саноат учун озиқ-овқат ҳамда хом ашё олиш мақсадида экиладиган ўсимликдир.

Воздушный обогрев семян — Уруғларни ҳавода қиздириш — экин олдидан қишлоқ хўжалик экинлари уруғини, уларнинг униш, ўсиб чиқиш қобилиятларини ҳамда ҳосилдорлигини ошириш учун қиздириш ва шамоллатиш. Ҳавода қиздириш қишда совуқ омборларда сақланган ҳар қандай лалми экинларнинг уруғлари учун жуда фойдали. Одатда буғдой, арпа, сули, маккажўхори, тарик, гречиха, шоли, кунгабоқар, зиғир, горчича, нўхат каби ўсимликларнинг, шунингдек, илдизмевали экинлар, сабзавот экинлари ҳамда бошоқдош ва дуқкакдош ўтларнинг уруғлари экин олдидан ҳавода қиздирилади.

Воздушный режим почвы — Тупроқнинг ҳаво режими — тупроқдаги ҳавонинг таркиби ва ҳаракати динамикаси. Тупроқда тупроқ коллоидлари томонидан ўзлаштирилган ҳаво, тупроқдаги намда эриган ҳаво ҳамда тупроқдаги сув билан тўлмаган тешиклар ёки ковакларни тўлдириб турадиган ҳаво мавжуд бўлиб, улар муайян тартибда алмашилиб туради.

Возраст растений — Усимликлар ёши — ўсимликлар ҳаётининг давом этиш вақти. Уруғли ўсимликлар уч гурпуага бўли-

нади: бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар. Бир йиллик ўсимликлар фақат бир вегетация даврини ўтайди. Бу гурпуага зиғир, гречиха, канақунжут, тариқ, маккажўхори ва кунгабоқар каби баҳори ўсимликлар ҳамда буғдой, вика, рапс каби қишловчи экинлар киради. Қишловчи ўсимликлар уруғи баҳорда сепилган тақдирда ҳам худди кузда сепилган каби, битта вегетация даврини бошдан кечиради, яъни сепилгандан кейин келадиган биринчи ёзда гуллаб, мева тугиб, етилиб, шу йилнинг ўзидан (кўпинча кузда) нобуд бўлади. Икки йиллик ўсимликларга лавлаги, сабзи, пиёз, турп, шолғом каби, асосан, сабзавот экинлари киради. Булар баҳорда уруғдан униб чиқиб, биринчи йили илдиз олди барглар (ёпирма барглар) ҳосил қилади ҳамда ўзининг ер ости қисмларида запас озиқ моддалар тўплайди, иккинчи йили эса гуллаб, мева (уруғ) тугади ва нобуд бўлади. Учинчи гурпуага бир неча йиллар давомида ўз ўзидан кўпайиб ўсаверадиған ўтлар, буталар ва дарахтлар киради. Беда, ажриқ каби кўп йиллик ўтларнинг ер ости қисмлари: илдиз пояси, илдизи, пиёзлари ҳамда илдиздаги ёки илдизподаги куртақлари ҳар йили тупроқда қишлайди.

Воловик итальянский (*Anchusa italica* Retz) — **Ҳўкиз тили, Говзобон** — говзобонгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик бегона ўт. Бўйи 40—100 см. Апрель — июнда гуллаб, май — августда мева тугади. Далаларда, бўш ерларда ва боғларда учрайди. Сугориладиган ва далмикор экинлар ичида ўсиб зарар келтиради. Кураш чораси — қ. Борьба с сорняками.

Волокнистые культуры — **Толали экинлар, тола берувчи экинлар** — ип йиғириш, газламалар тўқиш, арқон ва арғамчалар тайёрлаш учун тола олиш мақсадида экиладиган ўсимлик. Улар толаларнинг анатомик келиб чиқиши жиҳатидан бир неча гурпуага бўлинади: 1) толаси поя пўстлогининг луб қатламида бўладиган ўсимликлар, масалан: зиғир, каноп, жут, кендир ва ҳоказо; 2) толаси баргидан олинадиған ўсимликлар, масалан: агава, юкка, драцена ва ҳоказо; 3) гўза каби толаси уруғи устида етиладиган ўсимликлар. Усиш ва ривожланиш шароитига талаб нуқтаи назаридан толали ўсимликлар қуйидаги гурпуаларга бўлинади: субтропик ўсимликлар — рами, агава, драцена ва ҳоказо; субтропик яқинидаги жанубий областларда ўсадиган ўсимликлар: гўза, жут, каноп ва ҳоказо; ўртача кенгликдаги континентал иқлимда ўсадиган ўсимликлар: гулхайри, тугмачагул ва ҳоказо. СССРда толали ўсимликлардан, асосан, гўза, зиғир, каноп кўпроқ экилади.

Волчец благословенный (*Cnicus benedictus* L.) — **Қушқўнмас** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Бўйи 30 см га боради. Май-июнь ойларида гуллаб, июнь-июлда мева тугади. Уйлар яқинида, йўл бўйларида учрайди. Баъзан тоғ этагидаги сугориладиган ерларда экинлар орасида ўсади. Қушқўнмас дори ўсимлик сифатида маълум аҳамиятга

эга — ундан тайёрланган дори (экстракт) иштаха очиш учун ишлатилади.

Волчки — Говлаган новдалар — кўпинча, дарахт танаси пастадаги запас куртаклардан ўсиб чиқадиган, тез ривожланадиган, пояси йўғон, барглари йирик бўладиган шохлар.

Воробейник лекарственный (*Lithospermum officinale* L.) — **Доривор илончўп** — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик бегона ўт. Пояси тик ўсади. Бўйи 50—80 см. Апрель-майда гуллаб, май-июлда мева тугади. Ариқ бўйларида, боғларда, шолিপоялар қиргоғида ўсади.

Ворсянка разрезная (*Dipsacus laciniatus* L.) — **Тўнғизтароқ** — тўнғизтароқдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тик ўсади, бўйи 100—125 см га боради. Июль-августда гуллаб, август-сентябрда мева тугади. Тоғ водийларидаги, дарёлар бўйидаги буталар ичида ҳамда бегона ўт сифатида шолипояларда, боғларда ва қуруқ ерларда учрайди.

Восковая спелость — қ. Созревание.

Восковое дерево (*Rhus succedanea* L.) — **Мум дарахти** — пистадошлар оиласига мансуб, барги кузда тўкиладиган дарахт. Ватани — Хитой ва Ҳимолай тоғлари. СССРнинг жанубидаги ботаника боғларида бор, 10° совуқда нобуд бўлади. Унинг уруғидан техника, медицина ва парфюмерия соҳаларида ишлатиладиган мум олинади. Ҳар дарахтдан 20 кг ча уруғ олинади. Уруғда 20% ча мум бўлади.

Вспашка, Пахота — Ҳайдаш, Шудгорлаш — тупроқни ишлашнинг асосий усулларидан бири. Ҳайдаш тупроқ ҳайдалма қатламини ағдаришдан, юмшатишдан ҳамда чим, бегона ўт ва бошқа ўсимлик қолдиқларини эгат остига кўмиб кетишдан иборатдир. Ҳайдаш тупроқ орасига ҳаво ўтишига ва исишига имкон яратади. Бу ҳол аэроб микроорганизмларнинг яшаш фаолиятини кучайтиради, органик моддаларнинг минераллашишини тезлаштиради ва ўсимлик учун керакли озиқ тайёрлайди. Ҳайдаш сифати, муҳлати, чуқурлиги, палахсаларнинг ағдарилиши ва майдаланишига кўра уч хил бўлди: маданий ҳайдаш, биринчи ҳайдаш (взмёт) ҳамда ағдариб ҳайдаш. Маданий ҳайдаш палахса 170—180° ағдарилади, яхши юмшатилади; бу иш маданий ағдаргичли ва чимқирқарли плуг билан бажарилади. Ҳайдашнинг яна бир тури айланиб (фигурали) ҳайдаш бўлиб, бу усул майда, парча-буруш ерларни от плуги билан ҳайдашдагина қўлланилади. Бундан ташқари, шудгорда марза ва ариқча ҳосил қилмасдан, текис ҳайдаш усули ҳам бор. Бу усул махсус, мураккаб плуг билан бажарилади.

Вставочный рост — **Бўғим ости ўсиши, Интеркаляр ўсиш** — ўсимликни ўрта (оралиқ) участкаларидаги хужайра ёки органларнинг ўсиши. Бундай ўсиш бошоқдош ўсимликларнинг пояларига, унинг бўғимлар орасидаги ўсиш процессига хосдир.

Всходы — Ниҳоллар, Экин майсаси — уруғдан униб тупроқ юзасига чиққан ва ривожланаётган ёш ўсимликлар. Ниҳоллар пайдо бўлгунча ўсимлик ўсимтаси уруғ ичидаги запас озиқ моддалар ҳисобига яшайди. Ниҳолларнинг пайдо бўлиши ва асси-мляцион фаолияти ривожланиши билан ўсимлик ҳаётида тубдан ўзгариш юз беради, органик моддаларни ўзлаштириш (синтез қилиш) бошланади. Ниҳолларнинг пайдо бўлиши ва ҳолатига уруғнинг йириклиги, бир хиллиги, унинг униб чиқиш кучи, экиш муҳлати, уруғни кўмиш чуқурлиги, тупроқнинг нам-лиги, температураси, аэрацияси ва шу кабилар таъсир этади.

Всхожесть семян — Уруғнинг униб чиқиши — уруғнинг униб, нормал ниҳолча бериш қобилияти. Уруғнинг биологик хусусия-ти унинг энг муҳим сифати бўлиб, унинг яроқлилиги ҳамда экиш нормаси шу билан белгиланади. Уруғлар униб чиқиш да-ражасининг юқори бўлиши агротехника қондасига амал қилин-ган тақдирдагина яхши натижалар беради: уруғлар тез ва ёп-пасига униб чиқади, ниҳоллар бақувват бўлади, ҳосил ҳам кўп бўлади. Уруғнинг униб чиқиш кучини уни экиб, ундириб кўриш йўли билан процент ҳисобида белгиланади. Бунинг учун 100 донадан (уруғи йирик экинлар учун эса 50 донадан) уруғни тўрт марта такрорлаб экиб кўрилади ва униб чиқиш проценти аниқланади. Униб чиқиш кучи давлат стандарти нормаларига тўғри келмайдиган уруғларни экиш мумкин эмас, чунки бундай уруғлар баробар униб чиқмайди, ниҳоллар кучсиз бўлади, те-кис ўсмайди, ҳосили ҳам паст бўлади.

Втягивающие корни — Тортилувчи илдизлар — қисқаришга ҳамда поя асосини ерга тортиб киритишга қобилиятли бўлган илдизлар. Заъфарон, сувйиғар ва баъзи пиёзгулларнинг илдиз-лари бунга мисол бўлади.

Выводное поле, Выводной қлин — Ажратилган дала — ал-машлаб экиш системасидаги, аммо вақтинча навбатлаб экиш-дан қолдирилган, яъни бир неча йил (5—6 йил) сурункасига беда, йўнғичқа каби кўп йиллик ўт экиладиган дала. Муайян вақт ўтгандан кейин бундай дала алмашлаб экила бошлайди, унинг ўрнига эса бошқа дала ажратилади.

Выгонка растений — Сабзавотларни барвақт етилтириш — кўк пиёз, кашнич, сельдрей, лавлаги, цикорий, шовул барглари, ровоч, спаржа, помидор, бодринг каби полиз ва сабзавот экин-ларини тезроқ етилтириш учун кузда, қишда иссиқхоналарда, парник ёки совуқдан ҳимоя қилинган очиқ жойларда экиб кў-картириш.

Выгорание посевов — Экинларнинг қовжираши — тупроқда ва ҳавода узоқ вақт нам бўлмаслиги, яъни қурғоқчил натижа-сида ўсимликларнинг сўлиши ва кейин қуриб нобуд бўлиши. Қурғоқ, чўл районларда кеч экилган экинлар, баъзан эса бар-вақт экилган ўсимликлар ҳам бошоқланиши фазасида нобуд бўлади. Айниқса, июль ойида узоқ вақт давом этадиган иссиқ

ёмон таъсир этади. Экинлар қовжираб қолмаслигининг олдини олиш учун кузда ва эрта баҳорда ерни чуқур шудгор қилиб қўйиш, тупроқда нам запаси тўплаш, кузги экинни ва баҳори буғдойни унча қалин сепмасдан эртароқ экиш, арпа эса қиздирилган йирик уруғлардан, тариқни кенг қаторлаб, маккажўхорини эса квадрат уялаб экиш лозим.

Выдувание посевов — Экин ва ниҳолларни шамол учириб кетиши — тупроқнинг устки қатламини унга экилган уруғлар, ҳатто униб чиққан майсалар билан бирга шамол учириб кетади. Бу ҳол кукунлашган структурасиз тупроқларда қурғоқчилик пайтида кучли шамол бўлганда юз беради. Бунда уруғларнинг бир қисми учиб кетмасдан тупроқда қолиши ҳам мумкин, аммо уруғлар одатда ўз ўрнидан қўзгатилган ва тўпланиб қолган бўлади. Натижада шамол учирган далалардаги экинлар тўла нобуд бўлади ёки айрим жойларга тўпланиб нотекис ўсади. Экинларни шамол учириб кетишига йўл қўймаслик учун ўт далали алмашлаб экиш системасини жорий қилиш, ҳимоя ўрмон минтақалари, кўл ва ҳавзалар яратиш ҳамда суғориш шохобчалари қуриш лозим бўлади.

Выколашивание (колошение) — Бошоқ тортиш — буғдой, арпа каби ғалла ўсимликлари, шунингдек, бошоқли ғалласимон ўсимликларнинг пояси учидagi барг новидан бошоқ ҳосил бўлиши. Қишлоқ хўжалик практикасида энг ками 10% ўсимлик бошоқлар чиқарган вақтни бошоқланиш фазасининг бошланиши дейилади. Экинлар бир вақтда ёппасига бошоқ чиқарса, донлар тенг, яъни баравар етилади, ҳосил сифати ҳам юқори бўлади, ҳосилни йиғиб-териш олиш осон бўлади.

Вымерзание растений — Ўсимликларнинг совуқ уруши — ўсимлик тўқималарида совуқдан муз ҳосил бўлиши туфайли ўсимликларнинг бутунлай ёки бирор органининг нобуд бўлиши, ҳужайра музлаши натижасида цитоплазмадаги сув сиқиб чиқарилади ва цитоплазма сувсизланиб қолади ҳамда сув остида эзилади. Натижада цитоплазманинг нозик тузилиши (структураси) бузилади, ундаги оқсил моддалари қуюлиб, ивиб қолади ва ҳужайра нобуд бўлади. Ўсимликни совуқ уришига йўл қўймаслик учун совуққа чидамли навларни етиштириш, тупроқ структурасини яхшилаш, турли йўл билан совуқ шамоллар йўлини тўсиш, кузда ёки эрта баҳорда униб чиққан экин майсаларини совуқдан сақлаш учун далани илитиш (масалан, тутун бостириш), далада қор тўплаш, узум, анор, анжир каби меваларни эса кузда кўмиш лозим бўлади.

Выметывание — Рўвак чиқариш — шоли, тариқ, сули каби ўсимликларнинг учки барг новидан рўваксимон тўпгулнинг ташқарига ўсиб чиқиши. Рўвак чиқариш бошоқли ўсимликларнинг бошоқ чиқаришига ўхшайди.

Вымочка посевов — Экинларнинг ивиши — далада узоқ вақт сув тўпланиб туриши натижасида кузги экинларнинг ивиб, чи-

риб нобуд бўлиши. Бу ҳол пастқам далаларда, структурасиз соз тупроқ ерларда, баҳор пайтларида юз беради. Бундай жойларда сув бир ҳафталаб ер бетини ва ундаги экинларни қоплаб туради. Натижада тупроққа ҳаво кирмайди, тупроқ микрофлорасининг ҳаёти тўхтаб қолади, ўсимлик организмда ассимиляция юз бермайди ва ўсимлик озиқ ва ҳаво етишмаслигидан нобуд бўлади. Сув узоқ тўхтаб қоладиган далалардаги экинларни сақлаб қолиш учун кўндаланг эгатлар, ариқчалар ҳосил қилиб сув даладан чиқариб юборилади.

Выпирание всходов — Ниҳолларнинг илдиз бўғзидан узилиши (ситиб чиқарилиши) — ўсимлик илдиз бўғзининг ёки тўпланиш бўғмининг ялонғоч ҳолда тупроқ юзасига сурилиб чиқиши ва синиб узилиши. Бу ҳол ер ҳайдалгандан кейин ўтиришмаган ғовак тупроқли шудгорга экилган кузги ўсимликларда совуқ таъсирида юз беради. Бунга йўл қўймаслик учун кузги экинни тупроғи яхши ўтиришган шудгорга эртароқ экиш керак. Майсалар илдиз бўғзидан узилган ва ситиб чиқарилган далаларда эса тўпланиш бўғмининг нам тупроққа тегиб қўшилиши ва ундан баҳра олиб ўсиши учун эрта баҳорда тупроқ юзасини турли катоклар воситасида текислаш ва зичлаш лозим.

Выпревание всходов — Ниҳолларнинг димиқиши — ер етарли даражада совимаган бир вақтда қор ёғиши натижасида кузги экинларнинг қисман ёки тўла нобуд бўлиши. Бунда ҳўл қор туфайли ўсимлик ҳаво олиш учун кўп куч сарф қилади ва запас озиқ моддаларини йўқотиб қўяди. Бунинг олдини олиш учун тупроқни фосфор, калий ёки маҳаллий ва минерал ўғитлар аралашмаси билан ўғитлаб, кузги экин барвақт экилиши мумкин; чириган, пўпанак босган ўсимлик қолдиқларини йўқотиш ҳамда тупроқни юмшатиш учун ер эрта баҳорда боронланади. Қор эрий бошлаган пайтда бир ерга тўпланиб қолган қор уюмларини сочиб тарқатиб юбориш лозим бўлади.

Выравненность семян — Уруғларнинг текисланиши — экиладиган уруғнинг миқдорий белгилари, айниқса ҳажми ва оғирлиги нуқтан назаридан бир хил бўлиши. Бу кўрсаткичлар экиладиган дон (уруғлар) учун ҳам, шунингдек, қайта ишланадиган донлар учун ҳам муҳимдир. Бир хил уруғлар бир текис, тўла ҳамда тезроқ униб чиқади; ўсимликлар эса баробар ривожланади, бир хил бўлмаган уруғларга нисбатан юқори ҳосил беради. Шунинг учун уруғлар сортировка қиладиган машиналарда саралаб хилланади.

Выравнивание почвы — Ерни текислаш — бу иш агротехник усул сифатида қишлоқ хўжалик экинларини экиш олдидан, шунингдек, далани баҳор ёки ёзда қайта ҳайдалгандан кейин ўтказилади. Кузда ҳайдалган ерлар эрта баҳорда, шудгор пушталар қурий бошлаган пайтда текисланиши керак. Ерни текислашдан мақсад: тупроқ намлигининг буғланиб кетишини камайтириш, уруғ кўмилиши учун яхшироқ шароит яратишдан

иборатдир. Ерни текислаш қурғоқчилик шароитида, шунингдек шўрланган ерларда алоҳида аҳамиятга эга.

Вырождение сорта растений — Ўсимлик навининг айниши — шу нав учун номувофиқ бўлган шароитда юз берадиган ҳодиса; бунда ўсимликлар умуман яхши ривожланмайди ва ҳосил пайсий кетади.

Высоковольное лесное хозяйство — Баланд танали ўрмон хўжалиги — вегетатив йўл билан эмас, балки уруғдан кўпаядиган дарахтларни экиш билан шуғулланувчи хўжалик. Уруғдан кўқарган ўсимликлар ёшлигида, вегетатив йўл билан кўпаядиган ўсимликларга нисбатан секинроқ ўсади, аммо ноқулай об-ҳаво таъсирига унча берилмайдиган, бардошлироқ, тез чиримайдиган ва узоқ яшайдиган бўлади. Бундай хўжаликларда, асосан, тўнқасидан бачки чиқармайдиган нинабаргли дарахтлар, шунингдек дуб, ясень қайин ва бошқалар экилади. Баланд танали дарахтлар одатда 80—120 ёшга кирганда кесилади.

Высшие растения — Юксак ўсимликлар — мох, псилофит (қазилма), папоротник, қириқбўғимлар, плаунсимонлар, очиқ уруғли ва ёпиқ уруғли ўсимликлар қўшилмасидан иборат ўсимликларнинг катта бир группаси. Юксак ўсимликлар тубан ўсимликлардан фарқли равишда яққол кўриниб турадиган поя ва баргларга эга бўлади. Шунинг учун ҳам уларни баъзан баргпояли ўсимликлар деб ҳам юритилади.

Выщелачивание почвы — Тупроқнинг ювилиши — тупроқдан сувда эрийдиган бирикмаларнинг ювилиб йўқолиши. Бу ҳодиса, асосан, сувнинг юқоридан ернинг остига қараб ҳаракат қилиши туфайли юз беради. Тупроқнинг ювилиши натижасида ундаги ўсимлик учун керакли озик моддалар камайиб кетади. Бунинг олдини олиш учун ўт-далали алмашлаб экиш системасини жорий этиш, ерни ўғитлаш, тупроқни тўғри ишлаш керак.

Вьюнок полевой (Convolvulus arvensis L.) — Қўйпечак — илдиздан бачкилайдиган, кўп йиллик ашаддий бегона ўт. Гуллари оч пушти, сал хушбўйроқ бўлиб, ҳамма экинлар орасида, бўш жойларда ҳам ўсиб ётади. Қўйпечак босган далаларда ҳосил 30—50% камайиб кетади. Уни йўқотиш анча қийин; бунинг учун тупроқни мунтазам юмшатиб туриш, қўйпечак илдизини қирқиб ҳамда унга қарши химиявий моддалар ишлатиш лозим бўлади. Қўйпечак заҳарли бўлиб, уни кўк ҳолича мол кўп еса, касалланиши мумкин.

Вьющиеся растения — Чирмашувчи ўсимликлар — пояси ингичка, кучсиз (заиф) бўлиб, ёнидаги бошқа ўсимликларга чирмашиб ўсадиган ўсимликлар, масалан, девпечак, зарпечак, карнайгул, чирмовиқ ва ҳоказо. Чирмашувчи ўсимликлардан карнайгул, глициния, каприфоль, актинидия, кирказон, нўхатгул кабилар гулчиликда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Вяз — қ. Қарагач.

Г

Габитус растения — Усимликнинг ташқи қиёфаси — ўсимликнинг (масалан, дарахт ёки бутанинг) умумий тузилиши, кўриниши. Усимликнинг ташқи қиёфаси унинг тузилиши типига, куртак, барг, мевасига, ўсиш ва шохлаш характериغا боғлиқ бўлади.

Газон — Майсазор — парк, боғ ва бульварларда бир хил ёки бир неча хил безак ҳосил қиладиган ўтлар қалин қилиб экилган майдон. Яшил гилам сифатида майсазор ўтлари бир текис қирқилиб турилади. Экиладиган ўсимлик турлари ва экиш нормалари маҳаллий шароитга қараб белгиланади.

Гайлярдия (Gaillardia Foug.) — Гайлярдия — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Америкада унинг 12 тури маълум. Ўзбекистонда унинг кўп йиллик турларидан қилтиқли гайлярдия манзарали ўсимлик сифатида кўп экилади. Гуллари сариқ, тўқ қизил ёки оч қизил рангларда бўлади. Июль-сентябрларда гуллаб, мева тугади. Бир йиллик турларидан бизда чиройли гайлярдия экилади; унинг гуллари ҳам сариқ, қизил ёки тўқ қизил рангларда бўлади. Май-сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади.

Галимокнемис (Halimolopemon SAM) — Бузоқбош шўра, Харидандон — шўрадошлар оиласига мансуб, ўсимликлар туркуми; барглари камбар, қалинроқ, учда тикансимон ўсимтаси бўладиган, сершира бир йиллик шўралар. Бузоқбош шўранинг 12 тури маълум бўлиб, асосан Осиёда ўсади. Улардан 11 тури СССРда, кўпроқ Ўрта Осиёнинг қумли, шўр ва шўрхок ерларида, шунингдек, СССР Европа қисмининг жануби-шарқий районларида ўсади. Бузоқбош шўранинг кўпгина турлари туя ва қўйларни семиртирувчи ем-хашак сифатида ишлатилади.

Галофиты — Галофитлар — чўл ва саҳроларда, даштларда, дарё водийлари ва денгиз соҳилларидаги шўрхок ерларда ўсувчи ўсимликлар.

Гамбо — қ. Бамия.

Гаолян, Китайское сорго (Sorghum perovosum Besser.) — Гаолян, Хитой жўхориси — бошоқдошлар оиласига мансуб, дон ва ем-хашак ўсимлиги, жўхорининг бир тури. Бўйи 4 м гача боради; барглари кенг, худди маккажўхори каби бўлади. Тўпгуллари эллипсимон рўвак шаклида бўлиб, тик ўсади. Донлари сарғиш, қизғиш ва қўнғир рангларда, яланғоч, баъзиларида эса юпқа пардали бўлади. Яланғоч донли гаолянлар қимматли ўсимлик ҳисобланади. У жўхорининг бошқа турларига нисбатан иссиқни кам талаб қиладиган, тез ўсадиган ва тезпишар (вегетация даври 100 кунча), қурғоқчиликка чидамли ўсимликдир. У кўпроқ Шимолий Хитойда экилади. СССРда гаолян, асо-

10- расм. Гвизоция.

бўйи, кеч кузгача гуллаб, мева тугади. СССРнинг жанубий районларида, айниқса дашт ва чала чўлларда ўсади. Унинг пишган уруғларида, поя ва шохларида захарли алкалоидлар бўлиб, ундан тайёрланган дорилар баъзи бир асаб касалликларини даволашда ишлатилади. Исириқнинг уруғидан оч қизил бўёқ олинади. Урта Осё ва Жанубий Қозоғистонда исириқ суғориладиган ва лалмикор ерлардаги экинлар орасида кўп учрайди. Уни йўқ қилиш учун тупроқни тўғри ишлаш, экинни яхши парвариш қилиш ва ўташ керак.

Гваяковое, дерево, Бакаутовое дерево (*Guajacum*) — **Гвояк дарахти** — қўшбаргнамоларга мансуб доимо яшил дарахтлар туркуми. Американинг тропик районларида ўсувчи турларидан машинасозлик учун қимматбаҳо ёғоч (бакаут) олинади.

Гваюла (*Parthenium argentatum Gray.*) — **Гваюла** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, каучук берадиган, ярим бута ўсимлик. Асли Мексикадан, СССРга 1926 йили келтирилган бўлиб, асосан, Озарбайжонда экилади. Қурғоқчиликка чидамли, лекин паст температурани ёқтирмайди. Уруғидан, қисман бачкиларидан кўпаяди. Унинг новда ва ўзаклари, илдиз ва пўстлоғидаги паренхима ҳужайраларида қуритилган оғирликка нисбатан 15—16% гача каучук бўлади.

Гвизоция (*Gvizotia abyssinica Cass.*) — **Гвизоция** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Асосан Украина, Кубань ва Закавказьеда экилади. Поясининг бўйи 80 смдан 2 м гача боради. Сарик гуллари жуда кўп тўпгуллар ҳосил қилади. Уруғи майда, қора ва кулранг бўлиб, таркибида 30—50% гача техникада ишлатиладиган сифатли мой бўлади. У чопиқталаб ўсимлик ҳисобланади. Мойи лакбўёқ саноати

сан, Узоқ Шарқ, Кавказ Украинанинг жанубида ўстирилади.

Гардения, Капский жасмин (*Gardenia*) — **Гардения** — рўяндошларга мансуб доим яшил буталар туркуми. Гуллари оқ, сарғиш ёки бинафша, хушбўй ҳидли. Шарқий ярим шарда 100 га яқин тури учрайди. Шулардан баъзилари СССРда ҳам хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади (асосан, исеиқхоналарда).

Гармала адраспан (*Peganum harmala L.*) — **Исириқ** — туятовондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—50 см. Бутун ёз

учун катта аҳамиятга эга бўлиб, қисман медицинада ҳам ишлатилади (10-расм).

Гвоздика (*Dianthus L.*) — **Чиннигул** — чиннигулдошлар оиласига мансуб, чиройли гуллайдиган, шунинг учун ҳам гулчиликда кенг қўлланиладиган ўсимликлар туркуми. Кўй гуллайдиган ва гуллари қатма-қат бўладиган Хитой чиннигул ҳамда Шабо группасига кирадиган Голландия чиннигули бир йиллик, Туркия чиннигули эса икки йиллик ўсимлик сифатида ўстирилади. Унинг кўп йиллик турларидан патли чиннигул қимматли ҳисобланади, чунки унинг гуллари, унча йирик бўлмаса ҳам, жуда хушбўй бўлади.

Гвоздичное дерево (*Eugenia cayophyllata*) — **Қалампирмунчоқ** — миртадошлар оиласига мансуб доим яшил ўртача катталикидаги дарахт. Қалампирмунчоқ танасида хушбўй моддалар безчалар бор. Қуритилган гунчасидан тақинчоқ қалампирмунчоқ ва эфир мойи олинади. Асл ватани — Моллукка ороллари. Кўпчилик тропик мамлакатларда экилади.

Гевея, Хевея (*Hevea brasiliensis* (НБК) М. Arg.) — **Хевея** — сутламадошлар оиласига мансуб, каучук берадиган дарахт. Хевея саноат йўли билан олинadиган табиий каучукнинг асосий манбаи бўлиб, унинг 90% дан ортиғи махсус экин майдонларида — плантацияларда ўстирилади. Бўйи 20—30 м гача ўсади. Поясининг йўғонлиги 30—50 см гача боради. Унинг пўстлоғида сутсимон ширасида каучук бўлади. Хевея Бразилия ўрмонларида ёввойи ҳолда ўсади. Индонезия, Шри Ланка ва Жанубий Америкада махсус плантацияларда ўстирилади.

Гектар условной пахоты — **Шартли ҳайдаш гектари** — трактор билан бажарилadиган ҳар қандай дала ишларининг ер ҳайдашга айлантириб ҳисоблаш бирлиги. Турли ишлар ҳажмини белгилash учун ишлар махсус белгиланган коэффициентлар бўйича шартли ҳайдаш гектарига айлантирилади. Бу нарса ишлари планлаштиришда ва ҳисобга олишда сарф бўладиган меҳнат тежаш учун алоҳида аҳамиятга эга.

Гелениум осенний (*Helinium autumnale L.*) — **Хелениум** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, бутасимон, манзарали ўсимлик. Асли Шимолий Америкадан. Бўйи гуллаш даврида 120—150 см га етади. Тўпгуллари сариқ, тўқ сариқ, қизғиш рангларда бўлиб, улардан гулдаста қилинади, гулдонларда узоқ сақланади. Бизнинг шароитда июнь-сентябрь ойларида гуллайди. 20—25 кун жуда яхши гуллайди, сўнгра камаё бошлайди. Тупини бўлиш йўли билан ва уруғдан кўпаяди.

Гелиотроп опушенноплодный (*Heliotropium lasiocarpum F. et M.*) — **Туяқорин, Ҳазаранг** — говзabонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 10—40 см. Ҳамма экинлар орасида ўсиб, уларга зарар етказadi; май-июнь ойларида гуллаб, июнь-июлда мева тугади. Унинг ҳамма қисми заҳарли. СССРнинг жанубий областларида учрайди. Уни йўқотиш учун

уруғни тозалаш, кузда шудгор қилиш, баҳорда чизеллаш, донли экинларни 2,4 Д препарати билан дорилаш лозим.

Генеративная почка — Генератив куртак, Гулгунча — кейинчалик очилиб, гулга айланадиган гулкуртак.

Генеративное размножение — Жинсий кўпайиш, Жинсий урчиш — жинсий йўл билан, яъни гул ва ундаги чангчи ва уруғчи туйфайли кўпайиш.

Генеративные органы — Кўпайиш органлари, Генератив органлар — жинсий кўпайиш функцияси билан боғлиқ органлар.

Генеративный побег — Генератив новда, Ҳосилдор новда — гул ва мевалар ҳосил қиладиган новда, ҳосил шохи.

Генерация — Бўғин, Насл — жинсий кўпайиш натижасида ҳосил бўладиган авлод. Ўсимликшуносликда ўсимликларни ча-тиштириш ва танлашдан кейин пайдо бўлган авлод биринчи бўғин, ундан кейин пайдо бўлган авлод иккинчи бўғин ва ҳоказо деб аталади. Одатда, селекцион ишлар процессида яратилган ўсимлик авлоди элита уруғлари ишлаб чиқаришга берилгунга қадар генерация деб юртилади.

Генетика — Генетика — организмларнинг ирсият ва ўзгарувчанлиги ҳақидаги фан. Бу фан организм белгиларининг ўзгариш сабаблари ва қонуниятларини ҳамда ирсий белгиларнинг наслга ўтишига сабаб бўладиган моддий (материал) асосларни ўрганadi.

Генотип — Генотип, Ирсий асос — ўсимлик филогенезини акс эттирувчи ирсий асос.

Геоботаника — Геоботаника — ботаникани ўсимлик жамоаларининг (фитоценозларининг) тузилиши, таркиби, ривожланиши ва тарқалишини тупроқ, иқлим ҳамда бошқа омилларга боғлаб ўрганадиган тармоғи.

Географические посе́вы — Географик экинлар — мамлакатнинг тупроқ ва иқлими турлича бўлган зоналарида тажриба учун экиладиган қишлоқ хўжалик экинлари. Географик экинлар энг маҳсулдор ўсимлик тури ва навларини аниқлаш, ишлаб чиқаришга жорий қилиш ҳамда селекцион тажрибалар ўтказиш мақсадида экилади.

География растений — Ўсимликлар географияси — ботаниканинги ўсимликларни ер шарида тарқалиш ва жойланиш қонунларини ўрганадиган бўлими.

Геокарпия — Геокарпия, Ермева — баъзи ўсимлик гул тугунчаларининг уруғлангандан кейин тупроқ учига ўсиб кириши ва ер тагида мева ҳосил қилиши. Бу мевалар тарқалишининг алоҳида бир усули ҳисобланади. Масалан, ер ёнғоқ меваси шу йўл билан ҳосил бўлади.

Георгины (Dahlia Sav.) — Картошкагул — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, тугунакли, чиройли гуллайдиган, кўп йиллик ўсимлик. Поясининг ичи найсимон бўш, ғовак ва мўрт бўлади. Барглари пояда қарама-қарши жойлашган бўлиб, патси-

мон бўлингандир. Картошкагул ўз гулларининг шакл ва ранги жиҳатидан хилма-хил бўлиши билан ажралиб туради. Унинг жуда кўп навлари Ўзбекистоннинг ҳамма жойларида манзарали ўсимлик сифатида кўплаб экилади. Тугунагининг бўлиниши, қаламчаларининг илдиз отиши билан кўпаяди. Унинг тугунакларини кузда биринчи совуқ тушгандан кейин йиғиб олинади ҳамда +4, +5 температурали жойда, подвалда сақланади.

Герань душистая (*Pelargonium roseum Willd.*) — **Пеларгон, Хушбўй герань, Хушбўй ёронгул** — ёронгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бу ўсимлик ўткир, ёқимли ҳидли, чиройли, майда кертикли (кунгурали) барглари туйфайли қимматли ҳисобланади. СССРнинг субтропик районларида кенг майдонларда қимматли эфир мой олиш учун экилади. Уй гули сифатида ҳам ўстирилади.

Гербарий — Гербарий — қуритилган, маълум тартибда жойлашган ва аниқланган ўсимликлар коллекцияси.

Гербициды — Гербицидлар — сепиш, чанглаш ёки тупроққа аралаштириш йўли билан бегона ўтларни йўқ қилиш учун ишлатиладиган химиявий моддалар. Сўнгги вақтларда фенокси-сирка кислота ҳамда ундан ҳосил қилинган гербицидлар кенг қўлланилмоқда. Бу моддалар донли экинларга унча зарар келтирмаган ҳолда бегона ўтларни йўқ қилади.

Гермафродит — Гермафродит, Икки жинсли, Қўш жинсли — чангчи ва уруғчи органларга эга бўлган икки жинсли гуллар.

Гетерация Совича (*Heteracia szovitsii F. et M.*) — **Гетерация** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—30 см. Апрель-майда гуллаб, май-июнда мева тугади. Кўпинча партов, ташландиқ ерларда лалмикор экинлар орасида ўсади.

Гетерозиготность — Ҳар хил зиготалилик — генетик (келиб чиқиши) жиҳатидан турлича бўлган ўсимликларни дурагайлаш натижасида сўнгги авлодлар организмда содир бўладиган ирсий ўзгарувчанлик.

Гетерозис — Гетерозис, Узгача организм — биринчи бўғин дурагайларининг ота-она ўсимликларнинг ҳажми, маҳсулдорлиги, тезпишарлиги ва бошқа хусусиятларига нисбатан устун бўлгани ҳолда тез суръатлар билан ривожланиши.

Гиацинт (*Hyacinthus L.*) — **Гулисумбул** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, пиёзли ўсимликлар туркуми. Манзарали ўсимлик сифатида экилади. Гулчиликда унинг шарқ гулисумбули деб аталадиган нави катта аҳамиятга эга. Бу навнинг гули турли рангларда бўлиб, бошоқсимон тўпгул шаклдаги сершира гул пояларда ҳосил бўлади. Гулисумбул пиёз бўлакчаларидан ва бачкилардан кўпаяди. Эрта баҳорда гулисумбулдан гулзор ҳосил қилиш учун унинг пиёзчалари, кузда яхши ишланган, ўғитланган тупроққа экилади. Май ойи бошида гуллайди. Уни қишда тувакларда ўстириш ҳам мумкин.

11-расм. Қирмизи лаблаб.

зарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Қирмизи лаблаб иссиқсевар ўсимлик бўлиб, Шарқий Африкадан келиб чиққан (11-расм).

Гибискус тройчатый (*Hibiscus trionum* L.) — **Буритароқ** — гулхайридошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 15—60 см га боради. Июль — сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Суғориб деҳқончилик қилинадиган ерларда, пахтазорларда, полиз ва сабзавот экинлари орасида бегаона ўт сифатида кўп учрайди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Гибискусы гибридные (*Hibiscus hybridus* Hort.) — **Дурагай гибискуслар** — Ўзбекистонда кўп йиллик гибискусларнинг Шимолий Америка турларини дурагайлаш йўли билан профессор Ф. Н. Русанов томонидан етиштирилган маданий навлари. Бу гулхайридошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, илдиз поялари жуда бақувват, тупи эса катта, бўйи 2,5 м гача етади. Барглари хилма-хил, гуллари ҳам турли шаклларда, ҳажм ва рангларда бўлади. Июнь-июлдан бошлаб, то совуқ тушгунча гуллайди. Уруғидан, қаламчаларидан ҳамда тупининг бўлакларидан кўпаяди. Дурагай гибискуслар Тошкент шаҳрини кўкаламзорлаштиришда кенг миқдорда ишлатилмоқда.

Гибрид — **Дурагай** — икки тур, тур хили ва навларга оид ўсимликларни чаптиштириш йўли билан олинган ҳамда ота-она организмларнинг ирсий белгиларини ўзида мужассамлаштирган ўсимлик.

Гибридизация растений — **Ўсимликларни дурагайлаш** — чаптиштириш билан ўсимликнинг янги нав ва формаларини яра-

Гиацинтовые бобы (*Lablab purpureus* Sweet.) — **Қирмизи лаблаб** — дуккакдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг узунлиги 1,5 м дан 20 м гача боради. Барглари ловияникига ўхшаш уч бўлаккли. Уруғлари йирик, тухумсимон, оқдан қорагача турли рангларда бўлиб, озиқ-овқат учун ишлатилади, кўк пояси эса тўйимли ем-хашак ҳисобланади. Еввойи ҳолда ўсиши маълум эмас. Дунёнинг тропик ва субтропик областларида, асосан, Ҳиндистон, Ҳинди-Хитой, Африка, қисман Америкада экилади. СССР да ва Фарбий Европада ман-

тиш. Чатиштириш ота ва она ўсимлик жинсий ҳужайраларининг ўзаро қўшилиши туфайли юз беради. Буни жинсий дурагайлаш дейилади. Дурагайлаш йўли билан ҳосил қилинган янги ўсимлик дурагай дейилади. Бир турга мансуб ўсимликларнинг ўзаро чатиштирилиши турлараро дурагайлаш дейилади. Ҳар хил турларга хос ўсимликларнинг ўзаро чатиштирилиши турлараро дурагайлаш, турли туркумларга хос ўсимликларнинг ўзаро чатиштирилиши эса туркумлараро дурагайлаш дейилади. Турлараро ва туркумлараро дурагайлаш, узоқ дурагайлаш ҳам дейилади.

Гибридные семена — Дурагай уруғлар — бундай уруғлар турли нав ёки формаларга оид ўсимликларни ўзаро чатиштириш йўли билан ҳосил қилинади. Дурагай ўсимликлар дурагай бўлмаган ўсимликларга нисбатан серҳосил бўлади. Четдан чангланувчи ўсимликларнинг дурагай уруғларини экиш учун ишлатиш гетерозис ҳодисасига асосланади. Маккажўхорининг дурагай уруғларини экиш амалий нуқтаи назардан катта аҳамиятга эга. Кунгабоқар ва бошқа четдан чангланган ўсимликларнинг дурагай уруғларини экиш имкониятлари ўрганилмоқда.

Гигрофиты — Гигрофитлар — намлик ўсимликлари, яъни намлик даражаси ҳаддан ташқари кўп бўлган шароитда ҳам яшай олиш қобилиятига эга бўлган ўсимликлар.

Гидрофиты — қ. Водные растения.

Гидрохория — Гидрохория, сув орқали тарқалиш — мева ва уруғларнинг сув орқали тарқалиши.

Гинкго (Ginkgo biloba) — Гинкго — Очиқ уруғлиларга мансуб дарахт. Ҳозирги замонда биргина турдан иборат ўсимлик. Бўйи 30—40 м. Уруғи — юмалоқ меваданак. Уруғини ейиш мумкин. Ҳозирги вақтда фақат Хитойнинг айрим жойларидагина ёввойи ҳолда ўсади. СССРда, асосан, Қримнинг жанубида ва Кавказнинг Қора денгиз соҳилида экилади.

Гипокотиль — Гипокотиль, Уруғпалла ости — поянинг илдиз бўғзи билан уруғбарг орасидаги пастки қисми.

Гипс — Гипс — кальций сульфат $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ дан иборат минерал. Гипс қишлоқ хўжалигида шўртоб ва шўрҳок ерларни химиявий мелиорация қилиш учун ишлатилади.

Гипсование почвы — Тупроқни гипслаш — таркибида натрий моддаси бўлган тупроқнинг ишқорийлигини йўқотиш ҳамда унинг физикавий-химиявий ва биологик хусусиятларини яхшилаш учун тупроққа гипс аралаштириш. Чўл ва дашт-чўл зоналаридаги шўртоб ва кучли шўртобланган тупроқларнинг ишқорийлик даражаси юқори бўлиб, у ерга экилган ўсимлик ҳосили паст ва ёмон сифатли бўлади. Бундай тупроқдаги ёмон хусусиятларни йўқотиш ва унинг шароитини яхшилаш учун гипс аралаштирилади; бунда тупроқдаги натрий ўрнини кальций эгаллайди. Суғориладиган районларда тупроқ гипслангандан сўнг суғорилади.

Главное пользование в лесах — Урмонлардан асосий фойдаланиш — халқ хўжалигининг ёғочга бўлган эҳтиёжини қондириш учун етилган дарахтларни кесиш. Бу мақсадда дарахтлар турига ва иқлим шароитига қараб экилгач, орадан 40—120 йил ўтгандан кейин кесила бошланади. Неча йилдан кейин асосий кесиш ўтказилишини ўрмон тузиш билан шуғулланувчи муассаса белгилайди. Асосий кесишлар ўртасидаги вақт ораллиғида ҳам ўрмон дарахтлари қисман кесиб турилади.

Гладиолус (*Gladiolus L.*) — **Илонгул** — сафсаргулдешлар оиласига мансуб, чиройли гулли ўсимликлар туркуми. Барглари қиличсимон, гуллари қўнғирнамо бўлиб, узун гулпоя учига бошоқ тўпгул шаклида ўрнашган бўлади. Илонгуллар манзарали ўсимлик сифатида экилади ва улардан гулдасталар тайёрланади. Чуқур ҳайдалган ва ўғитланган тупроқда яхши ўсади, янги гўнгни ёқтирмайди. У тугунак-пиёздан ва тугунак-пиёз атрофидан чиққан бачкилардан кўпайтирилади. Янги нав етиштиришда уруғдан фойдаланилади. Тугунак-пиёз қишда қуруқ, салқин бинода сақланади.

Гледичия колючая (*Gleditschia triacanthos L.*) — **Гледичия, Тикандарахт** — дуккакдошлар оиласига мансуб дарахт. Асли Шимолий Америкадан. Бўйи 40 м гача боради. Тўп барги йирик бўлиб, ҳар бири 8—12 жуфт баргдан иборат. Дуккаги наштарсимон узунчоқ бўлиб, бўйи 20—25 см га боради. Май-июнь ойларида гуллайди, гули серасал бўлади. Меваси кеч кузда етилади ва қиш бўйи дарахтда қолади. Гледичия тез ўсади, қурғоқчиликка, буташга, кесишга чидамли. Қаттиқ тиканли шохлари ўтиб бўлмайдиган зич тўсиқ ҳосил қилади. Ёғочи қаттиқ ва пишиқ бўлиб, турли буюмлар ясашда ишлатилади. Парк ва кўчаларни безаш учун ёки яшил девор (тўсиқ) ҳосил қилиш учун экилади.

Глинистая почва — **Соз тупроқ** — таркибида 0,01 мм дан ҳам майда заррачалар 50% дан кўп бўлган тупроқ. У кўп сув сифдириш ва капиллярлик хусусиятига эга бўлиб, иссиқни кам ўтказади, фосфор, калий каби озиқ моддаларга бой бўлади.

Глициния — қ. **Вистерия**.

Глубина вспашки — **Ҳайдаш чуқурлиги** — тупроқнинг ундорлиги, даланинг бегона ўтлардан тоза бўлиши, ҳосил миқдори кўп жиҳатдан ҳайдаш чуқурлигига боғлиқдир. Ҳайдаш чуқурлиги 13—18 см бўлса, саёз, 20—22 см бўлганда эса нормал, ундан ҳам ортиқ бўлиши чуқур дейилади. Тупроқнинг усти 10 см ча қалинликда зичланган, ўсимлик томирлари кўп тарқалган бўлиб, ҳайдалганда яхши уваланмайди. Ҳайдов эгатига ағдарилган бу уст қатламни тўла беркитиш учун, унинг устига энг камида 10 см қалинликда яхши уваланадиган остки қатлам тупроғидан ағдариш лозим бўлади. Шунинг учун 20—22 см чуқурликда ҳайдалган ер нормал ҳисобланади. Лекин ер қанча чуқур ҳайдалса, унда ўсимлик учун озиқ моддалари, ёмғир ва

қор сувлари шунча кўп тўпланади, бегона ўтлар кам, ҳосил кўп ва барқарор бўлади.

Глоксиния (*Gloxinia speciosa*) — **Глоксиния** — геснердошлар оиласига мансуб, манзара учун экиладиган тропик ўсимлик. У асосан илдизпояли ўт бўлиб, сербарг, барги эса сертук бўлади. Гули ярқироқ рангли, қўнғироқсимон, йирик. Селекция йўли билан ранбаранг гулли навлари етиштирилган, улар гулчиликда дурагай глоксиния деб юритилади. Глоксиния уруғи, баргидан ва илдизпоясидан олинган қаламчаларидан кўпайтирилади. Манзарали ўсимлик сифатида иссиқхоналарда, уйларда ўстирилади.

Гнездовой посев — **Уялаб экиш** — чоқиқ талаб экинларни ҳар уяга 4—5 ва ундан кўп уруғ ташлаб, қаторлаб экиш. Ернинг ҳам узунасига, ҳам қўндалангига қараб тўғри қаторлар ҳосил қилиш учун уялар ҳар қаторда тенг оралиқ қолдириб ва бошқа қаторларда ҳам бир-бирининг рўпарасига жойлаштирилади.

Говения (*Hoveia dulcis Thunb.*) — **Говения** — жумрутдошлар оиласига мансуб дарахт. Бўйи 10 м ча бўлади. Ватани — Япония, Хитой, Ҳимолай. СССРда Қора денгизнинг Кавказ соҳилларида ўсади. 12° гача совуққа бардош беради. Уруғини экиш ва новдасини пархиш қилиш йўли билан кўпайтирилади. Мева банди серэт ва ширин бўлиб, мева ўрнида истеъмол қилинади.

Годетия крупноцветная (*Godetia grandiflora Lindl.*) — **Годетия** — онаградошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Ватани — Калифорния. Гули пушти, қизил ва оқ рангларда, қатма-қат, йирик (диаметри 4—8 см гача) бўлиб, поя учиде тўп-тўп бўлиб очилади. Бу ўсимлик бизнинг шароитимизда алоҳида парварниш қилишни талаб этади. Парник ёки ёпиқ жойдаги яшикларга февралда экилади. Иссиқ кунлар бошланиши билан очиқ ерга кўчириб ўтқазилади. Май ва июнь ойларида гуллайди. Бир оз соя тушадиган жойга, ўртача зичланган, тупроққа экилса яхши бўлади. Кўп суғоришни талаб қилади. Тупроқда доимо нам бўлиши шарт. Гулзорни безаш учун қимматли ўсимлик ҳисобланади.

Головчатка сирийская (*Cephalaria syriaca* (L) Schrad.) — **Мохобел** — тўнғизтароқдошлар оиласига мансуб, икки йиллик бегона ўт. Май-июнь ойларида гуллайди, июнь-июль ойларида эса мева тугади. Тоғ этагидан то ўрта минтақагача бўлган ерлардаги ғалла экинлари ичида ҳамда қуруқ ерларда учрайди.

Голосеменные, голосемянные (*Gymnospermae, Pinophyta*) — **Яланғоч уруғлилар, Очиқ уруғлилар** — қирққулоқлар билан ёпиқ уруғлилар оралиғидаги энг қадимги уруғли ўсимликлар гуруҳи. Ҳозирда яланғоч уруғлиларнинг 600 га яқин тури сақланган. Буларнинг кўпчилиги нинабарглиларга, 100 га яқини саговникларга, 45 тури эфедрага ва 40 тури гнетумга мансуб.

12- расм. Каптар бурчоғи.

Голубиный горох (*Cajanus cajan* (L.) Millsp.) — **Каптар бурчоғи** — дуккакдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўсимлик. Бир йиллик ўсимлик сифатида экилади. Пояси дағал, қиррали, бўйи 0,5—3 м. Уқ илдизи ерга чуқур кириб боради. Уруғлари юмалоқ, диаметри 0,5—0,8 мм гача, турли рангларда бўлади. Узидан чангланади. 2500 йилдан бери экилиши маълум. Африка, Жанубий ва Марказий Америка, Австралия, Хитой, Индонезия, Бирма ва Тинч океан оролларида кўпроқ экилади. Овқатга ёш, хом дуккаклари ишлатилади; у мазаси ва озиқлик кучи жиҳатидан кўк нўхатга ўхшайди. Пишган дуккаклари уй ҳайвонлари ва паррандаларга берилади. Кўп миқдорда кўк ўғит сифатида ҳамда тоғ ён бағирларида тупроқ эрозиясига қарши экилади.

Ўрта Осиё шароитида суғорилмайдиган ерларда яхши ўсади. «Ўзбекистон» навининг вегетация даври 150—180 кун бўлиб, Ўзбекистон ва Туркманистонда совуқ тушгунча пишиб бўлади. Бу нав қурғоқчиликка чидамли бўлиб, далаларни ҳимоя қилишда жуда қўл келади (12-расм).

Гомфрена шаровидная (*Gomphrena globosa* L.) — **Гомфрена** — гултожихўрозлар оиласига мансуб, сершоҳ ўсимлик. Шарқий Ҳиндистондан келиб чиққан. Бўйи 30 см ча келади. Тўпғули каллаксимон, тўққизил, пушти ёки оқ рангда бўлади. Июнь ойида совуқ тушгунча гуллайверади. Манзарали ўсимлик сифатида экилади, гулдаста қилишга ишлатилади. Қуриган ҳолатда ҳам қишда гулдаста қилишга ярайверади. Эрта баҳорда парник ва иссиқхоналарда экилади, кейин пикировка қилиниб, иссиқ кунлар бошланиши билан очиқ ерга кўчириб ўтқазилади.

Горицвет мелкоцветный (*Adonis parviflora* Fisch.) — **Мушукўт, Сассиқматал** — айиқтовондошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 5 дан 60 см гача боради. Тоғ этаклари ва унга туташ текисликлардаги экинзор, қуруқ ва ифлос ерларда учрайди. Апрель — май ойларида гуллайди, май — июнь ойларида эса мева тугади. Ўсимлик таркибида глюкозидлардан адонин бор; адонин медицинада юрак фаолиятини тартибга солувчи дори-дармон сифатида ишлатилади.

Горлец дубильный (*Polygonum coriarium* Grig.) — **Торон** — торондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи бақувват бўлиб, йўғонлиги 15 см гача боради. Пояси сершоҳ бўлади. Торон ошловчи модда олинадиган энг яхши ўсимликлардан бири ҳисобланади. Унинг илдизида 20% га яқин тери ошлаш учун экстракт тайёрлашда ишлатиладиган танидлар бор. Бу ўсимлик тоғларда денгиз юзасидан 1400—3200 м баландликда (Жунғария Олатови, Тянь-Шань, Помир-Олойда) ўсади. Торон Ўзбекистонда яқиндан бошлаб маданий ўсимлик сифатида экила бошланди.

Горлец восточный (*Polygonum orientale* L.) — **Қамчингул** — торондошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Илдизи қисқа бўлиб, ундан кўп миқдорда патак илдизчалар ўсиб чиқади. Июнь-сентябрь ойларида гуллайди ва мева тугади. Манзарали ўсимлик сифатида боғларда экилади, аммо суғориладиган экинлар ичида бегона ўт сифатида ҳам учраб туради.

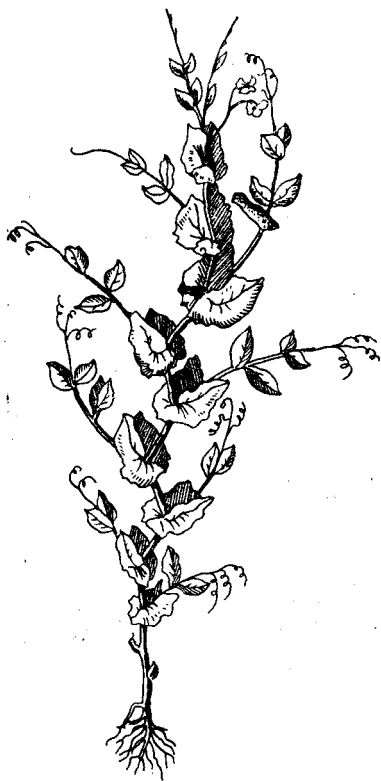
Горлец перечный — қ. **Водяной перец**.

Горлец птичий — (*Polygonum aviculare* L.) — **Қизилтасма** — торондошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Пояси тик, баъзан ётиб ўсадиган бўлади. Гули оч яшил рангда, май ойида гуллаб, октябрда мева тугади. Қизилтасма йўл бўйларида, далаларда, экинзорларда бегона ўт сифатида кўп ўсади. Озиқ моддалари кўплиги жиҳатидан дуккакдош ўсимликлардан қолишмайди, шунинг учун ҳам уни ҳайвонлар иштаҳа билан ейди.

Горизонты почвы — **Тупроқ горизонтлари** — тупроқ пайдо бўлиш процесси натижасида бир-биридан фарқ қилиб турадиган тупроқ қатламлари. Улар химиявий, физикавий ёки механика таркиби ҳамда бошқа белги ва хусусиятлари билан бир-бирдан ажралиб туради.

Горлянка (*Lagenaria vulgaris* L.) — **Сувқовоқ, Идишқовоқ, Носқовоқ, Томошақовоқ** — қовоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Пояси чирмашиб чиқадиган ёки ётиб ўсадиган бўлади. Барглари тишсимон ўйилган бўлиб, пояда навбатлаб ўрнашади. Гуллари оқ рангда, меваси турли шаклларда, пўсти ёғочсимон қаттиқ бўлганидан идиш ўрнида ишлатилади.

Горох (*Pisum* L.) — **Рус нўхат, Оқбурчоқ** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Оқсил моддасига бой. уруғида 22—34% оқсил бўлиб, овқатга ишлатилади ёки уй ҳайвонларига берилади. Рус нўхат сарғайиб етилмаган вақтда териб олинади, шунинг учун ҳам халқ тилида «кўкнўхат» деб аталади. У тансиқ овқат ҳисобланади. Рус нўхат, айниқса, униб чиқиш даврида, кўп сув талаб қилади. Совуққа анча чидамли, майсаси 5—7° гача совуққа бардош беради. СССРнинг қора тупроқ бўлмаган, ўрмон-чўлли Европа қисмида кўп экилади. Чўл-дашт жойларда ҳам юқори ҳосил беради. Бир гектар ерга экилган рус нўхат илдизларида 50 кг гача азот тўпланади. Шунинг учун рус нўхат ўрнига экилган дон ва техника экинлари-

13- расм. Рус нўхат.

нинг ҳосили анча ошади. СССРдан рус нўхатининг 80 га яқин нави экилади, ҳар гектаридан 20—60 ц гача ҳосил олинади (13- расм).

Гортензия (*Hydrangea* L.) — **Гортензия** — қорақатгулдошлар оиласига мансуб, бутасимон ўсимлик туркуми. Унинг ҳамма тур ва навлари қаламчаси орқали кўпайтирилади. Гулчиликда, хоналарда ўстириш учун боғ гортензияси жуда қимматли ҳисобланади. Боғ ва паркларда экиш учун рўвакли гортензия тавсия этилади, чунки у совуққа чидамли бўлиб, очиқ ерда ҳам қишлай олади. Гортензия ёз охирида жуда кўп гуллайди. Гуллари асосан оч пушти рангда бўлиб, узунчоқ, йирик тўпгул ҳосил қилган ҳолда очилади.

Горчак ползучий (*Ascroptilon gerens* (L) DC.) — **Какра** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик бегона ўт. Пояси 20—60 см гача тик ўсади, барглари яшил кулранг, гули пушти ранг бўлади. Июнь — июлда гуллайди,

июль—августда мева тугади. Какра ҳамма экинлар ичида, бўз ерларда ва чўлларда ҳам ўсаверади. Бош илдизи ерга 3—10 м ва ундан ҳам чуқурга кириб боради ҳамда ён томонларга жуда кўп майда (ингичка) томирчалар ёяди. У заҳарли ва зарарли ўт бўлиб, уруғларидан ва илдизпоя бачкиларидан кўпаяди. Бугдойга аралашса, уни тахирлашади. Усиб турган какрани ҳайвонлар емайди. Пичанга 5% карра аралашиб қолса, чорвани заҳарлаши мумкин. Курашиш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Горчица полевая (*Sinapis arvensis* L.) — **Рангўт** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Бўйи 10—100 см гача боради. Май бошидан июннинг охиригача гуллайди ва мева тугади. Турли экинлар ичида, йўл бўйларида, аҳоли яшайдиган пунктларда ўсади. Тупроққа тушган уруғлари бир неча йилгача униб чиқиш қобилиятини сақлайди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Горчица сарептская (*Brassica juncea* (L.) Czern.) — **Хартол** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик мойли ўсимлик. Асосан қуйи Волга бўйи областларида ўсади. Уруғида 35—49% гача овқатбоп ёғ бўлади; кунжарасидан ошхона учун горчица тайёрланади. Қурғоқчиликка чидамли, тупроқ ва иқлим танламайди. Ҳар гектар ердан 25 ц гача ҳосил беради.

ГОСТ — ГОСТ — ишлаб чиқариладиган ёки етиштириладиган ҳар қандай маҳсулотга бўлган талаблар ҳамда унинг кўрсаткичлари, яъни сифати, вазни, химиявий таркиби ва ҳоказолар ёзилган ҳужжат. ГОСТ саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларидаги тажрибалар, илмий-текширишлар ҳамда алоҳида синашларнинг натижаларига асосланган ҳолда ишлаб чиқилади. ГОСТ СССР бўйича жорий қилиниб, қонун кучига эга бўлади.

Государственная комиссия по сортоиспытанию — Давлат нав синаш комиссияси — СССРдаги қишлоқ хўжалик экинлари навини синаш ишларига раҳбарлик қилувчи илмий муассаса. Давлат комиссияси таркибига марказий идоралардан ташқари республика ва областлардаги уруғчилик лабораториялар ҳамда колхоз ва совхозларда жойлашган нав синаш участкалари киради. Комиссия план асосида иш олиб бориб, нав синаш участкаларидан йиллик ҳисоботлар олади, нав синаш натижаларини умумлаштиради ва нашр эттиради. Энг яхши навларни районлаштиради, синаш районидаги стандарт навга қараганда афзалликларга эга бўлмаган навлар бекор қилинади.

Граб обыкновенный (*Carpinus betulus* L.) — **Граб** — қайиндошлар оиласига мансуб, йирик дарахт. Бўйи 25 м гача боради. Уруғи ва бачкилари орқали кўпаяди. Асосан СССРнинг жануби-ғарбий районлари — Қрим, Кавказ, Қарпат тоғларида ўсади. **Ҳимоя ўрмонлари** ҳосил қилиш ва шаҳарларни кўкаламзорлаштириш учун экилади. Граб ёғочни қаттиқ, мустаҳкам, товланиб турадиган оқ бўлиб, дурадгорликда ҳамда қурилишда ишлатилади.

Гранулирование удобрений — **Ўғитларни донаторлаш** — порошксимон ёки тузсимон ўғитларни донсимон донатор ҳолга келтириш. СССРда, асосан аммиак селитраси ва суперфосфат донатор ҳолда ишлаб чиқарилади.

Гербенщик, Тамарикс (*Tamarix* L.) — **Юлғун** — юлғундошлар оиласига мансуб, бутасимон ва дарахтсимон ўсимликлар туркуми.

Бутасимонларнинг бўйи 1—3 м бўлиб, дарахтсимонларники эса 6—8 м гача боради. Барглари майда тангача ёки қипиқсимон бўлади. Оч пушти ёки бинафша рангли майда гуллари чиройли шингиллар ҳосил қилади. Юлғун ёруғсевар, қурғоқчиликка, шўрхокка, сув босган жойда узоқ вақт яшашга чидамли ўсимлик. Тез ўсади: уруғи, илдизи, бачки ва қаламчаларидан кўпаяди. СССРда 25 тури ўсади, Урта Осиё ва Қозоғистоннинг чўл ва чала чўл районларида учрайди. Бу турлардан 12 таси

Ўзбекистонда ўсади. Юлғундан ўтин сифатида фойдаланилади, унинг новдаларидан корзинка ва саватлар тўқилади. Пўстлоғида бўяш ва ошлаш учун ишлатиладиган моддалар бор. Юлғун яхши асал берувчи ўсимлик, аммо чорва моллари емайди, манзарали ўсимлик сифатида ҳам аҳамиятга эга.

Гребневая культура — Пушта экинлари — эгатлар ажратилган, пушталарга экиладиган картошка, қовун каби экинлар. Одатда, ҳар бир пуштага икки қатор ўсимлик экилади. Қовун, тарвуз каби палакли экинлар пуштаси бошқаларга нисбатан кенг бўлади. Пуштага экишдан мақсад ўсимликни суғорганда илдиз бўғзи атрофидаги тупроқнинг зичланмасдан, юмшоқ туришига, унумдор тупроқ қатламининг қалин бўлишига ҳамда ўсимликларнинг қуёшдан, ҳаводан яхшироқ фойдаланишига эришишдир.

Грейпфрут (Citrus paradisi) — Грейпфрут — рутадошларга мансуб, доим яшил субтропик ўсимлик. Ватани Ҳиндистон. Меvasи 250—600 г. Ҳўллигича ейилади ва шарбати олинади. Грейпфрут Грузия ва Краснодар ўлкасида ўстирилади. Ўзбекистонда грейпфрут иссиқхоналарда ва тувакларда ўстирилади.

Гречиха посевная (Fagopyrum esculentum Moench.) — Гречиха — торонгулдошлар оиласига кирадиган бир йиллик ўсимлик. Гречиха дони озиқ моддаларга бой бўлиб, унинг гули асаларичиликда алоҳида аҳамиятга эгадир. У, асосан РСФСР, Белоруссия, Украина, Бошқирдистон, Татаристон, Удмуртия, Шарқий Сибирь ва Узоқ Шарқда, қора тупроқли районларда экилади. Гречиха сувсевар ва иссиқсевар ўсимликлардан бўлиб, гуллаш ва дон ҳосил қилиш даврида сувсизликка сира чидамайди. Гречиха кўпгина бошқа ўсимликлар учун яхши ўтмишдош ҳисобланади, яъни гречихадан кейин, унинг ўрнига экилган бошқа ўсимликлар яхши ҳосил беради. Гречиха учун эса чопиқталаб, айниқса дуккакдош ўсимликлар яхши ўтмишдош ҳисобланади. Об-ҳаво шароити қулай бўлса, яхши парвариш қилинса, гречиха ҳар гектаридан 20 ц ва ундан ортиқ ҳосил бериши мумкин. (14-расм).

Грибные болезни — Замбуруғ касалликлари — текинхўр замбуруғлар туфайли юз берадиган ўсимлик касалликлари. Замбуруғ касалликлари жуда кенг тарқалган бўлиб, хилма-хил формаларда учрайди. Ўсимлик органларининг чириши, сўлиши, доғланиши, зарарланган орган шаклининг ўзгариши шулар жумласидандир. Замбуруғлар ўсимлик юзасига ва тўқималарга жойлашиб олиб, ундаги тайёр озиқ моддалардан фойдаланиб, уни заифлаштириши, ҳатто ҳалокатга олиб келиши мумкин. Улар споралари ҳашоратлар, шамол, сув ҳамда тупроқдаги ўсимлик қолдиқлари, баъзан касал ўсимлик уруғи орқали тарқалади ва кўпайиб кетади.

Грибокорень — қ. Микориза.

Грибы — Замбуруғлар — танасида хлорофилл бўлмайдиган,

тайёр органик моддалардан фойдаланиб яшайдиган, тубан ўсимликларнинг жуда катта бир группаси. Замбуруғлар сапрофит эки текинхўр ўсимлик ҳисобланади. Споралар воситасида кўпаяди. Урчиш органик замбуруғнинг вегетатив танасидан иборат бўлиб, ундан турли спора ҳосил қилувчи спорангийлар пайдо бўлади. Қалпоқли замбуруғлардан ташқари, турли пўпанаклар (моғорлар), ачитқилар (дрожжилар), чириш, доғланиш ва занглаш касаллигини қўзғатувчи тубан ўсимликлар ҳам замбуруғлар ҳисобланади.

Замбуруғлар ўсимлик қолдиқларини чиритиб йўқотувчи ва тупроқ пайдо бўлиш процессини юзага келтирувчи омиллардан биридир.

Гряды — Пушталар — эгатлар ё жўяклар билан ажратилган, ўсимлик ўсадиган ё палак отиши учун мосланган узун ер бўлакчаси. Пуштанинг баландлиги экин турига қараб 15—70 см, кенглиги 60—110 см бўлиши мумкин. Суғориладиган районларда полиз, боғ ва техника экинлари, асосан, пуштага экилади.

Гуарана (*Paullinia cupana* Kunth.) — **Гуарана** — зарангдошлар оиласига мансуб, ётиб ёки қийшайиб ўсадиган, гуллари хушбўй, доим яшил бута. Бразилия ва Венесуэлада ёввойи ҳолда ўсади. Бразилияда махсус экилади ҳам. Уруғида 5% кофеин бор. Ундан кофеин олинади. Шоколад тайёрлашда ҳам гуаранадан фойдаланилади.

Гулявник Лезеля (*Sisymbrium loeselii* L.) — **Куртэна** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Баландлиги 100—120 см. Апрель — июль ойларида гуллаб, мева тугади.

14- расм. Гречиха.

Иўл бўйларида, аҳоли яшайдиган пунктларда, турли экинлар ичида кўп учрайди.

Гумификация — Гумификация — гумус ҳосил бўлиши, яъни тупроқдаги микроорганизмлар иштирокида органик қолдиқлардан чиринди ҳосил бўлиш процесси.

Гумус — қ. Перегной.

Гуттаперчевое дерево — қ. Эвкоммия.

Гуттаперченосы — Гуттаперчали ўсимликлар — сутсимон ширасида махсус модда — гутта бўладиган ўсимликлар. Гуттадан гуттаперча ҳосил қилинади. Гуттаперчали ўсимликлар саноат учун кўпинча тропик зоналарда, катта плантацияларда экилади. СССРда гуттаперча асосан кўп йиллик бута дарахти ормушк ва эвкоммиядан олинади.

Д

Дайкон — қ. Японская редька.

Двойная номенклатура — қ. Бинарная номенклатура.

Двойное оплодотворение — қ. Оплодотворение.

Двойные межлинейные гибриды кукурузы — Маккажўхорининг линиялараро қўшалоқ дурагайлари — ўз-ўзидан чанглатилган маккажўхори турлари ёки навларидан олинган линияларни ўзаро частиштириш натижасида ҳосил бўладиган дурагайлар. Аввал иккита ўз-ўзидан чангланадиган линияларни частиштириб, оддий линиялараро дурагай ҳосил қилинади, сўнг ра бундай оддий дурагайларни яна частиштириб, қўшалоқ дурагай олинади. Қолхоз, совхозлар тажрибаси шуни кўрсатдики, қўшалоқ дурагай маккажўхори уруғлари экилганда ҳар гектаридан олиннадиган ҳосил 8—10 ц ва ундан ҳам ошиқ кўпаяр экан. Районлаштирилган қўшалоқ дурагайлардан ВИР 42, ВИР 25, ВИР 37, ВИР 50, ВИР 17, ВИР 156 каби маккажўхори навларини кўрсатиш мумкин.

Двудольные растения (Dicotyledoneae) — Икки паллали ўсимликлар — муртаги икки уруғпалладан ташкил топган ёпиқ уруғлик ўсимликлар синфи.

Двудомные растения — Икки уйли ўсимликлар — уруғчи (оналик) ва чангчи (оталик) гуллари бошқа-бошқа нусхаларида бўладиган тол, терак, писта, тут каби ўсимликлар.

Двулетние растения — Икки йиллик ўсимликлар — икки вегетацион даврни кечирадиган, яъни биринчи йил ўсиб, ривожланадиган, иккинчи йили эса гуллаб, уруғлаб ҳаётини тугатадиган ўсимликлар, масалан, сабзи, пиёз, лавлаги, шолғом ва бошқалар.

Двулетние декоративные растения — Икки йиллик манзарали ўсимликлар — икки йил ичида яшаб, тўла ривожланадиган ва одатда учинчи йили қуриб қоладиган ўсимликлар, масалан,

капалакгул, чиннигул, қўнғироқгул, гулибахмал, дастаргул кабилар. Булар биринчи йил вегетатив (ўсув), иккинчи йил генератив (ҳосил) органлари пайдо қилади.

Двусемядольные — қ. **Двудольные**.

Двухъярусность — Икки яруслилиқ, Икки қаватлилиқ — бир даладаги бир хил ўсимликнинг униб чиққанидан то пишгунча нотекис — олдинма-кетин ривожланиши. Бундай ўсимликларнинг вегетатив ва генератив органлари турли вақтларда пайдо бўлади ва шунинг учун бундай далани парвариш қилиш ва ҳосилини йиғиб олиш қийинлашади. Бундай аҳволга йўл қўймаслик учун етилган, сараланган бир хил уруғни бир хил ер шароитида ва чуқурликда экиш, уруғлар олдинма-кетин чиққан тақдирда кеч чиққанларини алоҳида парвариш қилиб, олдингиларига етказиб олиш лозим.

Двучленник пузырчатый (*Diarthron vesiculosum* (F. et M.) SAM.) — **Келинсупурги** — келинсупургидошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Пояси сершоҳ бўлиб, 15—50 см гача тик ўсади. Май-июль ойларида гуллаб, мева тугади. Кўпинча лалми (баҳори) экинлар ичда ўсади.

Деградация почвы — **Тупроқнинг деградацияси** — тупроқнинг ёмонлашуви ва ҳосилдорлигининг аста-секин пасайиши.

Дезинфекция — **Дезинфекция** — ўсимликшунослиқда: уруғларни, уруғ, дон ва полиз маҳсулоти сақланадиган омборларни, идишларни, парник ва иссиқхоналарни, тупроқни юқумсизлантириш, ўсимлик касалликларини юқтирувчи микроб, бактерияларни йўқ қилиш чоралари.

Дейция (*Deutzia Thunb.*) — **Дейция** — қорақатдошлар оиласига мансуб, ўртача намликдаги тупроқни яхши кўрадиган, иссиқсевар бута ўсимлиги. Бўйи 1—2 м, барги тўқиладиган бўлади. Барги оддий, четлари майда тишли, гуллари майда, оқ ва пушти ранг бўлиб, узунчоқ шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Уруғини (баҳорда) ёки қаламчаларини экиш йўли билан кўпайтирилади. Гуллаган вақтида жуда чиройли бўлиб, манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Декапитация — **Декапитация**, **Чеканка** — поя учидаги ўсиш нуқтасини узиб ташлаш.

Декоративные растения — **Манзарали ўсимликлар** — барги ва гуллари ранг-баранг, кўриниши чиройли бўлган ҳамда уй, кўча, шаҳар ва бошқа аҳоли яшайдиган пунктларни безатиш учун экиладиган ўсимликлар. Биологик хоссаларига, агротехник талаб ва парвариш усулларига қараб манзарали ўсимликлар бир неча гурпуга бўлинади: бир йиллик, икки йиллик ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар, манзарали бута ва дарахтлар.

Дельфиниум Аякса — қ. **Живкость Аякса**.

Делянка лесная — **Урмон пайкали**, **Урмон тахтаси** — етук ўрмоннинг алоҳида парвариш қилиш ёки кесиш учун ажратилган бир бўлаги.

Дендрантема — қ. **Хризантема**.

Дендрарий — **Дендрарий** — хилма-хил дарахт ва бута намуналари экиладиган ва шу мақсад учун мослаштирилган ботаник боғ ёки ботаник боғнинг бир участкаси.

Дендрология — **Дендрология** — дарахт ва буталарнинг тузилиши — морфологияси, систематикаси, экологияси, географияси ва уларнинг халқ хўжалиги учун аҳамиятини ўрганадиган махсус фан.

Дербенник смолевковидный (*Lythrum silenoides* Boiss.) — **Сўвъялпиз** — дербендошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тикка ўсади, одатда илдиз бўғзидан шоҳлайди. Баландлиги 20—30 см ва ундан юқориқроқ бўлади. Август — октябрда гуллаб, уруғлай бошлайди. Кўпинча, шолипода ўсади.

Дерево путешественников (*Ravenala madagascariensis*) — **Сайёҳлар дарахти** — банандошларга мансуб дарахт. Бўйи 8—10 м. Мадагаскар ва Реюньон оролларида ўсади. Барг новларида анча миқдорда истеъмолга яроқли сув тўпланади. Дарахтнинг номи унинг шу хусусиятига қараб қўйилган.

Деревья — **Дарахтлар** — пояси ва шоҳ-шаббаси яхши ривожланган, аниқ кўриниб турадиган кўп йиллик ўсимликлар. Урмончиликда дарахтлар баландлигига кўра қуйидаги гуруппаларга бўлинади: биринчи йирикликдаги дарахтлар — 25 м ва ундан ҳам баланд бўлади (масалан, қарағай, дуб); иккинчи йирикликдаги дарахтлар — баландлиги 15—25 м орасида бўлади (масалан, қайрағоч); учинчи йирикдаги дарахтлар баландлиги 7—15 м орасида бўлади (масалан, заранг); паст бўйли дарахтлар — баландлиги 5—7 м орасида бўлади (масалан, pista дарахти).

Дерева (*Lycium* L.) — **Жинғил**, **Чинғил** — итузумдошлар оиласига мансуб бута. Баландлиги 1 м гача боради. Шоҳлари қаттиқ тиканлар билан қопланган бўлади. Барглари наштарсимон узунчоқроқ бўлиб, тўп-тўп жойлашади. Гуллари оч сапсар рангли, мевалари рангсиз қизил, майда бўлади. Жинғил қурғоқчиликка ва шўрга анча чидамли бўлиб, уруғлари ва илдиз бачкилари орқали кўпаяди. СССР Европа қисмининг жануб ва жануб-ғарбий томонларида кўпроқ ўсади. Ён бағир жойларни, қияликларни ва жарликларни мустақамлаш ҳамда тиканли кўра ҳосил қилиш учун экилиши мумкин.

Дернина — **Чим** — кўп йиллик ўсимликларнинг илдизлари, новда ва илдизпоялари билан қопланган тупроқнинг уст қисми. Чим органик моддаларга бой бўлиб, ундан олинган кесак анча маҳкам бўлади.

Дескурайния София (*Descurainia sophia* (L) Schur) — **Сасиққапа**, **Шуваран** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Пояси 5—80 см баландликда, тик ўсади. Апрель-май ойларида гуллаб, уруғ тугади; бегона ўт сифатида дала-

ларда, ўтлоқларда, аҳоли яшайдиган пунктларда, йўл бўйларида кўпроқ учрайди.

Дефицит водный в растениях — Ўсимликларда сув етишмаслиги — сувнинг кам келиши, кўпроқ кетиши, буғланиши туфайли ўсимлик ҳужайраларидаги сув миқдорининг камайиб кетиши. Бу ҳол ёзда, кун қизиган пайтларда кўпроқ бўлади.

Дефляция почвы — қ. Эрозия почвы.

Дефолианты — Дефолиантлар — ҳосилни йиғиштириш олдидан ўсимлик баргини сунъий равишда тўкиб юбориш учун ишлатиладиган химиявий перепаратлар, масалан, магний хлорат, сульфат аммония, эндотал ва бошқалар.

Дефолиация — Дефолиация, Баргсизланиш ёки Баргсизлантириш — ўсимлик баргининг тушиб кетиши ёки сунъий йўл билан тўкиш. Йўқ қилиш. Масалан, пахтани машина билан териш олдидан ғўза барглари одатда химиявий моддалар сепиб тушириб юборилади.

Джонсонова трава — қ. Сорго аллепское.

Джугара, сорго поникшее (Sorghum cernuum Host.) — Қўқонжўхори — поя учининг қайрилиши натижасида ундаги тўпгул (рўвак) ерга томон осилиб етиладиган, бошоқдошлар оиласига мансуб, баланд бўйли ўсимлик. Бу ўсимлик қурғоқчиликка, шунингдек гармселга ҳам анча чидамли бўлади. Қулай шароитда 1 га ерда 60 ц гача дон ва 40—60 ц гача кўкпоя беради. Ўсиш, етилиш даври 100—150 кун. Ўрта Осиёда Қўқонжўхори қадим замонлардан бери экиб келинади. СССРда Украина ва РСФСРнинг жанубий районларида, айниқса, Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистонда кўпроқ экилади. Қўқонжўхорининг бошоғи анча йирик бўлиб, дони оқ, юмалоқ, крахмалга бой (70% гача крахмал) бўлади. Қўқонжўхори донидан ёрма, ун тайёрланади; уй ҳайвонлари, қушлар учун яхши ем ҳисобланади, пиво, крахмал тайёрлаш учун ҳам ишлатилади.

Джут (Cochorus L.) — Жут — жўкадошлар оиласига мансуб, бир йиллик, иссиқсевар, толали ўсимлик, СССРда, асосан Ўрта Осиёда экилади. Икки хили — узун мевали жут ва йирик мевали жут саноат аҳамиятига эга. Узун мевали жут иссиққа анча талабчан эмас, тола чиқиши 21—24% бўлиб, юқори даражада гигроскопиклиги билан ажралиб туради. Жут толаларидан қанд қопи каби дағал тўқималар, арқонлар, брезентлар тайёрланади. Жут ўртача ва енгил тупроқларда яхши ўсади. 1 га дон 10—14 ц тола ва 3—6 ц уруғ олинади.

Диаммофос — қ. Аммофос.

Дискovanie — Дисклаш — дискали деҳқончилик қуроллари билан тупроққа ишлов бериш. Дискалар тупроқни тилиб, қисман ағдариб ерларни юмшатади. Дискалаш айрим ерларни ҳайдаш олдидан юмшатиш учун ҳамда ҳайдалган ердан палахсаларни майдалаш, тупроқни экишга яхши тайёрлаш учун қўлланади.

Дицентра представительная, Диклитра (*Dicentra spectabilis* Lem. et GL.) — **Дицентра** — кўкноригулдошлар оиласига мансуб илдизпояли кўп йиллик ўсимлик. Келиб чиқиши Япониядан. Пояси 50—80 см гача тик ўсади. Барглари патсимон бўлинган, гуллари пушти ранг, юраксимон, нотўғри шаклда, узун шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Май-июнь ойларида гуллайди. Манзарали ўсимлик сифатида экилади. Поя ва илдиз қаламчаларидан кўпаяди. Озиқ моддаларга бой, сернам, енгил тупроқда яхши ўсади. Совуққа анча чидамли бўлади.

Додартия восточная (*Dodartia orientalis* L.) — **Такасоқол** — сигиркўйруқдошлар оиласига мансуб, илдизидан кўпаядиган ўтсимон ўсимлик. Поялари жуда кўп бўлиб, тўғри ўсади, сершоҳ бўлади. Баландлиги 25—40 см гача боради. Май-июль ойларида гуллайди, июль-август ойларида мева тугади. Тоғ этакларида ҳамма экинлар орасида, йўл бўйларида ўсиб ётади.

Дождевание — **Ёмғирлатиб суғориш, Сунъий ёмғир ёғдириш** — бунда сув махсус машина воситасида ёмғирга ўхшатиб сочилади ва шу йўл билан экинзор суғорилади. Ёмғирлатиб суғориш сувчи меҳнатининг механизациялаштириш, сувни исталган пайтда ва исталган нормада бериш ҳамда суғориш сувини тежаш нуқтаи назаридан бошқа хил суғориш усулларидадан устун туради.

Дозаривание, Дозревание — **Етиштириб пишириш** — хомроқ йиғилган мева ва сабзавот сунъий шароитда — омбор, парник, иссиқхона ва махсус камераларда етиштириб пишириш. Бу усул хурмо, олманинг қишқи навлари, цитруслар, банан, анонас, япон хурмоси каби меваларга ҳамда помидор, қовун сингари сабзавот ва полиз маҳсулотларига нисбатан қўлланади. Бироқ хомроқ узилган тарвуз сунъий шароитда етилиб пишмайди. Мева, полиз ва сабзавот маҳсулотлари анаэроб парчаланиш натижасида тўқималарда йиғиладиган этилен ва спирт таъсирида етилиб пишади. Шунинг учун ҳам мева ва сабзавотларни сунъий равишда етиштириб пиширишда спирт ёки этилендан фойдаланилади.

Дозревание послеуборочное — **Уруғларнинг йиғиб олингандан кейинги етилиши** — бунда уруғ физиологик жиҳатдан тўла етилади, униш ва ўсиб чиқиш жиҳатдан юқори кўрсаткичга эга бўлади. Қишлоқ хўжалиги тажрибаси шунини кўрсатадики, янги олинган уруғлар, шунингдек совуқ жойда сақланган уруғларнинг униш ва ўсиб чиқиш қобилияти анча паст бўлади. Бу уруғнинг тиним ёки тиниқиш даврини ўтиши билан боғлиқ ҳодисадир. Уруғ муайян шароитда сақлангандагина унинг тиниқиш даври тугалланади, уруғ физиологик жиҳатдан тўла етилади, униш ва ўсиб чиқиш кучи юқори даражада бўлади. Етилиш процессининг довомийлиги уруғни сақлаш шароитига, ҳавонинг намлиги ва ҳароратига, уруғнинг намлик ва етилиш даражасига, навига боғлиқ. Уруғнинг йиғиб олингандан кейинги етили-

ши қуритиш, қиздириш йўли билан тезлатиш мумкин. Уруғни яхши шамоллатиб туриш ҳам бунга ижобий таъсир қилади.

Долгоцветка — қ. Агератум.

Долгунец — қ. Лен.

Долихос (*Dolichos lablab* L.) — қ. Гиацинтовые бобы.

Доместикация — **Доместикация** — ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликларни маданий ҳолга келтириш, махсус экиладиган маданий ўсимликлар қаторига киритиш.

Доминантный признак — **Устун чиқувчи белги** — ёш дурагайнинг биринчи бўғинида ота ёки она ўсимликка хос бўлган белги ва аломатлардан бирортасининг устунлик қилиши.

Доминирование — **Устун чиқиш, Устунлик қилиш** — дурагайда ота ёки она ўсимликдан бирига хос бўлган белгининг ғолиб чиқиши.

Доминирующий признак — қ. **Доминантный признак**.

Донник (*Melilotus* Adans.) — **Қашқарбеда** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва икки йиллик ўсимликлар туркуми. СССРда 12 тури ўсади. Оқсил моддасига бой, қимматли ем-хашак ўсимлигидир. Асосан ўтлоқ ҳосил қилиш, пичан ва силос тайёрлаш ҳамда кўкат ўғит сифатида ер унумдорлигини ошириш учун экилади. Қашқарбеда қишга, қурғоқчиликка ва шўрга анча чидамли бўлади ва шунинг учун ҳам янги бўз ерларни ўзлаштиришда кенг қўлланилади. Яхши парвариш қилинса, гектаридан 30—50 ц пичан беради. Қашқарбеда кўп миқдорда униб чиқиш кучини узоқ вақт сақлай оладиган уруғ беради (15-расм).

Доопыливание — **Қўшимча чанглаш** — маданий ўсимликлар чангини сунъий равишда гулнинг уруғчи тумшугига тушириш.

Дорачивание — **Барвақт етиштириш** — кузда парник ва иссиқхоналарга кўмилган ўсимликлардан янги сабзавот олишга қаратилган агротехник тадбир. Гулкарамни барвақт етилтириш, айниқса катта ишлаб чиқариш аҳамиятига эга. Бунинг учун кузда яхши барг ёзган — сербарг ва кўп бошчали гулкарам ўсимлигини танлаб, илдизи билан суғуриб олинади. Уларни ости яхши тозаланган парникка, ҳар парник рамасига 60 тадан қилиб кўмилади ва парник устини ойнали рамалар, мульча қоғоз ва фанер каби юпқа нарсалар билан беркитиб қўйилади. Ҳарорат 1—2° бўлганда баргдаги озиқ моддалари карам бошига ўтади ва шу йўсинда карам боши диаметрига 13—15 см ўсади, ҳар бир рамадан 15—20 кг гулкарам олинади.

Дороникум — (*Doronicum* L.) — **Дороникум** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, эрта гуллайдиган, беор ўсадиган чи-

15-расм. Қашқарбеда.

ройли ўсимлик. Гули йирик бўлиб, бутун ёз бўйи гуллайди. Кавказ дороникуми (*D. caucasicum* M. B.) кўпроқ тарқалган; унинг баландлиги 50 см гача боради. 90 см баландликда ўсадиган дороникум плантагинеум (*D. plantagineum excelsum*) ҳам кўп учрайди. Гуллаш охирига бориб тупини бўлиш ёки бачкилаш орқали ва уруғидан кўпаяди. Гулдаста ясаш учун ишлатилади.

Драконово дерево (*Dracaena draco*) — **Мўъжиза дарахт**, **Аждар дарахт** — агавадошлар оиласига мансуб, Канар ва Сокотра оролларида ўсади. Бўйи 20 м гача. Мўъжиза дарахт 5—6 минг йил яшаши мумкин. Пўстлогининг кесилган жойларидан лак тайёрлашда ишлатиладиган қизил смола «аждар қони» олинади. Барг толалари турли буюмлар тўқишда ишлатилади.

Драцена (*Dracaena L.*) — **Драцена** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, дарахтсимон ёки бутасимон ўсимликлар туркуми. Барги узун, серэт ва доим яшил. Гули оқ ё сарғиш рангда, меваси майда — резавор бўлади. Африка ва Жанубий Осиёнинг тропик районларида драценанинг 40 тача тури учрайди. СССР да драценалар оранжереяларда ва хоналарда ўстирилади. Асосан уруғидан кўпаяди.

Дренаж — **Дренаж** — 1) ер захини қуритиш учун ишлатиладиган зовурлар ҳамда кўмилган трубалар системаси; 2) ер захини қочириш, қуритиш ишлари. Дренажнинг асосий вазифаси сув сатҳини деҳқончилик талаб қиладиган даражада пастга туширишдан иборатдир.

Дрок (*Genista L.*) — **Дрок** — дуккакдошлар оиласига мансуб паст бўйли, сертикан бута ўсимлиги. Барглари майда, оддий ёки уч бўлаккли. Гули сариқ, меваси дуккак. Гулзор (бордюр) ҳосил қилишда кўпроқ ишлатилади. Совуққа чидамли, ҳар қандай тупроқда ҳам ўсаверадиган бўёқли дрок, айниқса катта хўжалик аҳамиятига эга. СССРнинг ўрта ва жанубий минтақаларида ва Сибирда ёввойи ҳолда ўсади. Дрокнинг гулидан лак, барги, гули ва пояларидан каноп ва ип тўқималарни бўяйдиган сариқ бўёқ тайёрланади.

Дуб (*Quercus L.*) — **Дуб**, **Эман** — қорақайиндошлар оиласига мансуб қимматли дарахт. Диаметри 1 м, бўйи 40 м гача борадиган ёзги дуб алоҳида аҳамиятга эга. Барг ёзиш билан бир вақтда гуллайди. Меваси тўнғизийёғоқ (жолудь) дейилади. Ёруғсевар, қурғоқчиликка чидамли, тупроқ танламайдиган ўсимлик. Ёғочлиги жуда маҳкам бўлиб, қурилиш ва мебелчилик материаллари сифатида қимматлидир. Пўсти терини ошлаш учун ишлатилади. Дуб тўнқасидан ўсиб чиқади ва уруғидан кўпаяди. Кўкаламзорлаштиришда ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

Дубильные растения — **Ошловчи ўсимликлар** — таркиби кўн заводида ишлатиладиган ошловчи моддаларга бой бўлган ўсимликлар: эман, тол, сумах (татун), торон шовил ва ҳоказолар.

Дубрава — **Эманзор** — асосан эман дарахти ўсадиган ўрмон.

Бундай ўрмон СССРда 5 миллион гектарча ерни ташкил қилади.

Дуриан (*Durio zibethinus*) — **Дуриан** — баобабдошларга мансуб мевали дарахт. Тропик зонада ўсади. Бўйи 45 м гача. Меваси 3 кг гача боради. Асл ватани Малайя архипелаги ва Малаккадир. Меваси истеъмол қилинади. Жануби-шарқий Осиёда ва Жанубий Ҳиндистонда ўстирилади.

Дурман обыкновенный (*Datura stramonium L.*) — **Бангидевона** — итузумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик; дала, боғ, полизларда, йўл бўйларида ўсиб ётадиган йўғон пояли, кенг баргли бегона ўт. Гули оқ, сурнайсимон, меваси ёнғоқдек, сертикан, уруғи заҳарли бўлади. Қўланса ҳидли бўлиб, ҳайвонлар емайди. Унинг баргидан спазма касалига қарши дори тайёрланади. СССРнинг жанубий ва ўрта минтақасида учрайди. Айрим совхозларда махсус экилади.

Дурнишник колючий — (*Xanthium spinosum L.*) — **Қўйतिकан** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бегона ўт сифатида экинзорларда йўл ва ариқ бўйларида кўп учрайди. Ўсимлик аззолари йод моддасига бой, уруғи 40% гача мой беради, ундан алиф тайёрлаш мумкин. Барглари ва илдизидан тўқима бўяш учун сариқ ва яшил бўёқ олинади. Уруғи майда ва тиканли бўлиб, қўй-эчки каби ҳайвон жунига ёпишиб, терини бузади. Бегона ўт сифатида экинлар ичида ўсиб зарар келтиргани учун уруғ туккунгача ҳайдаб йўқ қилинади. Унинг гўзатикан (*Xanthium strumarium L.*) деб аталадиган тури ҳам қўйतिकан ўсадиган шароитда учрайди.

Душистый горошек (*Lathyrus odoratus L.*) — **Нўхатгул** — дуккакдошлар оиласига мансуб чирмашиб ўсадиган бир йиллик ўсимлик. Гули ялтироқ рангли ва хушбўй бўлади. Эрта баҳорда гуллайди, иссиқ кунлар бошланиши билан гуллашдан тўхтайдди. Уруғи қишга яқин муқим ўсадиган жойига экилади. Гулзорни безаш (бордюро, шпалер, пирамидалар яшаш) ва гулдаста тайёрлаш учун ишлатилади.

Душица мелководная (*Origanum tythanthum Gontsch.*) — **Тоғрайҳон** — лабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Қуруқ ўрмонларда буталар орасида, тоғ ён бағирлари ва тошлоқларда ўсади. Гули ва учки барглари қорин касалини даволашда ҳамда баъзи ароқ настойкаларини тайёрлашда, бошқа барглари эса бодринг тузлашда ва квас тайёрлашда ишлатилади. Кўп асал беради, уй ҳайвонлари емайди. Июнь-августда гуллайди, июль — сентябрда мева тугади.

Дымянка вайланта (*Fumaria vaillantii Loisl.*) — **Шотара** — кўкнориғулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари чуқур кертikli бўлиб, пояда навбатлаб жойлашади. Гуллари шингил-шингил бўлиб, сапсар-пушти рангда бўлади. Март—июль ойларида гуллаб, мева тугади. Бегона ўт сифатида қўриқларда, далаларда, боғ ва полизларда ўсади.

Дыня — Қовун — қовундошлар оиласи (*Cucurbitaceae*) нинг кукумис (*Cucumis L.*) туркумига мансуб бир уйли, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Қовун пояси қаттиқ туклар билан қопланган, қиррали — юмалоқ бўлиб, асосан ётиб ўсади. Эркак гуллари бир жойда 5—15 тадан очилиб, тўпгул ҳосил қилади. Урғочи гуллари эса ён шоҳларида якка-якка бўлади. Қовун меваси серэт ва серуруғ бўлиб, хилма-хил формаларда етишади. Бу иссиқ-севар ўсимликнинг уруғи 15—30° иссиқликда нормал ўсиб чиқади. Қовун меваси қанд ва витаминларга бой бўлиб, қимматли озиқ-овқат ҳисобланади. Қовун асли Осиёнинг тропик ва субтропик мамлакатларидан келиб чиққан. Унинг 10 тача тури маълум. Улардан экиладиган тури (*Cucumis melo L.*) алоҳида аҳамиятга эга. Кичик Осиё, Афғонистон, Эрон ва Ўрта Осиёда унинг жуда кўп навлари экилади. Ўрта Осиё қовунлари ҳар томонлама юқори сифатли бўлиши билан машҳурдир. Оз экиладиган қовун турларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) бодрингсимон эгри-бугри қовун (*Cucumis melo ssp. flexuosus (L.) Czeb.*) Ўрта Осиёда таррак ёки тарра деб юритилади. У жанубий районларда баъзан экилади; меваси ғўр, тугунча ҳолида, бодринг каби истеъмол қилинади; 2) хушбўй майда қовун (*Cucumis melo ssp. dudaim (L.) Czeb.*) — бу тур печак ҳандалак ёки атир қовун номи билан машҳур. Меваси майда, пўсти кўпинча жигар ранг-сарғиш, йўл-йўл, юмалоқроқ бўлади. Хушбўй, манзарали ўсимлик тарзида Ўрта Осиё жанубида ва Закавказьеда экилади; 3) бегона ўт сифатида ўсадиган қовун турларидан бири итқовун (*Cucumis melo var. agrestis Naud.*) пояси чирмашиб ўсади, меваси олхўри катталигида бўлиб, ҳидсиз, нордон ёки ачиқ бўлади. Боғ, полизларда ва ғўза ичида кўпроқ учрайди. Полиздаги итқовун бошқа қовунни ўз чанги билан чаптиштириб бузиши мумкин.

Дынное дерево, Папайя (*Carica papaya*) — **Қовун дарахти, Папайя** — папаиндошлар оиласига мансуб мевали дарахт. Меваси қовунга ўхшайди (номи шундан). Қовун дарахти тез ўсади. Лекин узоқ яшайди. Совуққа чидамсиз. Тропикларда ўстирилади. Ёввойи ҳолда учрамайди, меваси истеъмол қилинади. Ундан папаин ферменти олинади.

Дюнные растения — Қумтепа ўсимликлари, Дюн ўсимликлари — дарё соҳилларидаги қум уюмларида ўсувчи ўсимликлар.

Е

Европейская пальма — қ. Хамеропс.

Ежа сборная (*Dactylis glomerata L.*) — **Оқ сўхта** — ўрмонларда, ўрмон чўлларда ва тоғли районларда ўсадиган кўп йиллик, баланд бўйли, сийрак тупли, бошоқли ўсимлик. Қимматли

ем-хашак ҳисобланади. Эрта баҳордан ўса бошлайди, чорвани ўтлатишга ярайди. Уз ҳаётининг учинчи йилида тўла ривожланган бўлади. Унумдор ерларда ҳар йили икки-уч марта гектаридан 60—70 ц дан хашак ўриб олиш мумкин. Оқсўхта гуллагунча ўрилади, гуллагандан кейин дағаллашиб қолади, озиклик хусусиятини йўқотади, қўй ва қорамоллар хуш кўрмай қолади.

Турган жойида қўй ва қорамоллар ўтлатилган оқсўхта яна яхши ўсиб чиқади (16- расм).

Ежевика сизая (*Rubus caesius* L.) — **Маймунжон** — раъногулдошлар оиласига мансуб, ёввойи ҳолда ўсадиган, майда мевали чала бута ўсимлик. Меваси мураккаб данакли резавор, қора, юмшоқ, этли бўлиб, таркибида қанд, лимон кислотаси, темир ва фосфор тузлари, А, С витаминлари бор. Асосан қиём ва жем пишириш учун ишлатилади. Май-июнда гуллайди, июнь-июлда мева тугади. Тўқайларда, ариқ, булоқ бўйларида, тоғ ёнбағирларида кўпроқ учрайди.

Ежевник безлистный (*Anabasis aphylla* L. — **Итсигак** — шўрадошлар оиласига мансуб бутасимон ўсимлик. СССРнинг жануби-шарқий Европа қисми, Кавказ, Урта Осиёнинг чала чўлларида кўпроқ учрайди. Ўсимликнинг ҳамма қисмида кучли заҳарли алкалоид-анабазин бўлади. Итсигакдан тайёрланган анабазин сульфат, анабадуст каби препаратлар қишлоқ хўжалик зараркунандаларига қарши курашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Ёввойи итсигакни тайёрлаш ишлари кенг кўламда, уни кўпайтириш ва маданий ҳолга келтириш — экиш ишлари билан боғлаб олиб борилади.

Ежовник петушье просо (*Echinochloa crusgalli* (L) Beauv.) — **Шамак**, **Қоракурмак** — бошоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик энг зарарли бегона ўт. Ғўза, беда, шоли ва бошқа экинлар экилган далаларда ўсади. Июль — сентябрь ойларида гуллаб,

16- расм. Оқсўхта.

Уруғ тугади. Гуллагунча уни қўй ва қорамоллар яхши ейди, Уруғи қушларга берилади.

Ежовник рисовидный (*Echinochloa oryzoides* (Ard.) Fritsch.) — **Говкурмак, Девкурмак** — асосан шоли далаларида ўсадиган, бошоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик зарарли бегона ўт. Уруғдан кўпаяди. Август-сентябрь ойларида гуллаб, уруғ тугади. Уруғи мол ва қушларни боқиш учун ярайди.

Ежовник хлебный — қ. Пайза.

Ель (*Picea*) — **Қорақарағай, Ель** — донм яшил бир уйли дарахтлар туркуми. Пояси тик ўсиб, 50 м гача етади, диаметри 2 м гача йўғонлашади. Шох-шаббаси конуссимон, қуюқ бўлади. СССРда қорақарағайнинг 10 та ёввойи ва шунча маданий турлари бор. Оддий қорақарағай (*Picea excelsa* Link.), асосан СССРнинг Европа қисмидаги ўрмонларда, Сибирь қорақарағайи (*Picea obovata* Ldb.) эса Сибирь ўрмонларида ўсади. Урта Осиё тоғларида (Жунғария Олатови, Тянь-Шанда) Тянь-Шань ёки Шренк қорақарағайи (*Picea schrenkiana* F. et M.) кўпроқ учрайди, бу дарахт тоғ иҳотаси учун катта қийматга эга.

Естественное вегетативное размножение — **Табийй вегетатив кўпайиш** — табиатда ўсимликларнинг киши иштирокисиз, илди-зи, илдизпояси ёки пиёзи орқали кўпайиши.

Естественный отбор — **Табийй танлаш** — организмларнинг табийй шароитга мослашиб, ўз насли, ҳаёти ва тараққиёти учун фойдали белгиларни сақлаб қолиши. Организмларнинг тараққиёти ҳақидаги бу тарихий процесс буюк инглиз олими Ч. Дарвин томонидан кашф этилган.

Ж

Жаровыносливость или жароустойчивость растений — **Ўсимликларнинг иссиқликка чидамлилиги** — кўпинча дашт ва чўлларда ўсадиган ўсимликнинг юқори даражадаги ҳарорат таъсирига бардош бера оладиган бўлиб мослашуви. Бу цитоплазманинг юқори даражада ёпишқоқлигига ва моддалар алмашинувиининг қатор хусусиятларига боғлиқ бўлади. Экиш олдида уруғни чиниқтириш, унга рух сульфат эритмаси пуркаш билан ҳам ўсимликнинг иссиққа чидамлилигини ошириш мумкин.

Жасмин (*Jasminum* L.) — **Ясмин, Ёсуман** — зайтундошлар оиласига мансуб, чирмашиб ёки тик ўсадиган тропик ва субтропик ўсимликлар туркуми. Гуллари хушбўй, гултожи оқ, сариқ ва қизил рангларда бўлади. СССРда Гаградан жануброқда, **Йирик гулли ясмин** (*Jasminum grandiflorum* L.) экилади, унинг гули қимматли эфир мой олиш ва чойга хушбўй ҳид бериш учун ишлатилади. Ҳинд ясмини (*Jasminum sambae* Ait.) хона-

ларни безаш учун экилади, яхши парвариш қилинса, баҳордан кузгача гуллайверади. Қорақатдошлар оиласига мансуб, хушбўй, гулли, манзарали бута чубшник (*Philadelphus L.*) сохта ясмин ер юзиде кенг тарқалган. Чубушник тупроқ танламайди, сояга чидамли бўлиб, яшил девор ҳосил қилишга ҳам ярайверади. Ясмин уруғидан, қаламчасидан ҳамда илдиз бачкиларидан кўпаяди.

Жатва — Урим — деҳқончилик ҳосилини йиғиш, яъни ғалла экинлари бошоқларини поядан, қисман пояси билан кесиб йиғиб олиш. Бошоқлар комбайн билан ўрилганда, бир йўла дон янчилик, оқланиб боради. Аслида ўроқ билан қўлда бугдой ҳосилини йиғиш ўрим дейилади.

Железное дерево (*Parrotia persica (DC.) SAM.*) — **Темир дарахт** — хамамелидошлар оиласига мансуб, иссиқсевар, аммо сувга чидамли, секин ўсадиган дарахт. Бўйи 7 м гача боради, шох-шаббалари, новдалари бир-бирига киришиб, чирмашиб кетади. Асосан, кўк қаламчасидан қисман уруғидан кўпаяди. Шарқий Закавказье ўрмонларида кўпроқ учрайди. Темирдарахт техник жиҳатдан юқори сифатга эга бўлганидан кенг миқёсда экилади, тоғ ён бағирларида ўрмонлар ҳосил қилишда ишлатилади.

Желтая акация, Каргана древовидная (*Caragana arborea sens*) — **Сариқ акас, Қараған** — дуккакдошлар оиласига мансуб, гуллари сариқ, серасал бута. Илдиз системасида азот тўпловчи тугунаклари бўлади. Тез ўсади, тупроқ танламайди, уруғидан кўпаяди; совуқ ва қурқоқчиликка чидамли. Ёввойи ҳолда Фарбий Сибирь, Олтой ва Қозоғистонда ўсади. Ихота минтақалари яратил, жар бўйларини маҳкамлаш учун экилади. Яшил девор ҳосил қилишда қимматли манзара ўсимликдир.

Желтая спелость — қ. **Созревание.**

Желтоземы — Сариқ тупроқлар — субтропик ўрмон шароитига хос тупроқнинг сариқ, сариқ-қизғиш тусли алоҳида бир тури. Тупроқда темир гидрат оксидининг ажралиб туриши уни сарғиш-қизғиш ранга бўяйди. СССРда Қора денгизнинг Кавказ соҳиллари ва Каспий денгизининг Толиш соҳилларида тарқалган бўлиб, қизил тупроқлар билан чегарадош бўлади. Сариқ тупроқ ерларда кўпроқ цитрус, чой, тамаки каби субтропик ўсимликлар экилади.

Желтокорень, Гидрастис (*Hydrastis canadensis L.*) — **Гидрастис** — айиқтовондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўсимлик. Асли шимолий Америкадан келтирилган бўлиб, СССРнинг ўрта минтақасида экилади. Гидрастиснинг илдизпоясидан олинган суюқ экстрактда гидрастин ва гидрастиннинг алкалоидлари мавжуд бўлиб, медицинада қонни тўхтатувчи дори сифатида ишлатилади.

Желтушник серый (*Erysium canescens Roth.*) — **Эризимум** — крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўсимлик. СССР

нинг дашт зонасида қимматли доривор ўсимлик сифатида ўстирилади. Ихтисослашган алоҳида совхозларда ҳам экилади. Бу ўсимликда эризимин деган глюкозид мавжуд бўлиб, юрак-томир касалликларини даволаш учун ишлатилади.

Женшень (*Rapax ginseng SAM*).— **Женшень** — аралнядошлар оиласига мансуб, кўп йиллик дори-дармон ўсимлиги. СССР да Узоқ Шарқнинг сернам, кенгбарг ва нинабаргли ўрмонларида баъзан учрайди. Хитой, Корея ва АҚШда махсус экилади. Кейинги йилларда СССРнинг Узоқ Шарқ ва Европа қисмида ҳам экиладиган бўлди. Хитой медицинасида женшень универсал дори — деярли ҳамма дардга даво деб қаралади, СССРда бу ўсимлик илдизидан тайёрланган настойка қувват киритувчи ва тетиклантирувчи заҳарсиз дори сифатида ишлатилади.

Жеруха ключевая — қ. **Брункресс**.

Жерушник болотный (*Roripa palustris* (Leyss) Bess.) — **Рорипа, Ботқоқ жерушники** — крестгулдошлар оиласига мансуб ўтсимон ўсимлик. Кўпроқ шоли даласида, шунингдек ботқоқланган ерларда, дарё ва ариқ бўйларида учрайди. Апрельдан сентябрь охиригача гуллаб, уруғлайверади.

Жесткоколосница твердая (*Sclerochloa durra* (L) P. V.) — **Склерохлоа** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Асосан суғориладиган экинлар ичида, боғларда, ариқ бўйларида, текисликларнинг сернам жойларида ўсади. Май-июль ойларида гуллаб уруғлайди.

Живая изгородь — **Яшил девор** — боғ, полиз, питомник каби жойлар атрофида 2—3 қатор зич қилиб экилган дарахт, бута ва бошқалар. Яшил девор экин ё дарахтларни қўй ва қорамоллардан, шамол, қор, қум каби табиий офатдан ҳимоя қилиш учун, баъзан жойни безатиш мақсадида барпо этилади. Шу мақсадда Шимол томонда қора қарағай, пихта, дўлана, сариқ акас ва бошқалар экилади; жанубий районларда эса гледичия (тикандарахт), жийда, дўлана, сариқ акас, тол, терак, тут, маклюра ва ҳ. к. дан фойдаланилади. Яшил девор ҳосил қилиш учун кузда, ё баҳорда уруғ ёки кўчатлар 0,5—0,7 м ораликда бир неча қатор қилиб экилади. Дарахтлар яхши шохлаши, яшил деворнинг зич, қалин бўлиши учун дарахт ва буталар 3—4 ёшлигидан бошлаб мунтазам қирқиб борилади.

Живкость Аякса (*Delphinium ajacis* L.) — **Исфарақ** — айиқтовондошлар оиласига мансуб бир йиллик беор ўсимлик. Бўйи 50—100 см гача боради, гуллари оддий, қатма-қат, кўк, сапсар, пушти, сиренсимон, оқ рангли бўлиб, шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Барглари бир қанча узун майда бўлакчаларга ажралган бўлади. Кузда экилса май ойида, эрта баҳорда экилса июн-июлларда гуллайди. Тўплар оралиги одатда 25—30 см бўлади. Кўчириб ўтказишни ёқтирмайди, пишиб тўкилган уруғидан ҳам ўсиб чиқаверади. Одатда группа ҳолида экилади, гулдаста яшаш учун жуда қимматбаҳо материал ҳисобланади.

Живородящие растения — Болаловчи ўсимликлар.— Усимталари она ўсимликда пайдо бўлувчи ўсимликлар: гулларида уруғ ўрнида бевосита поячали ва вегетатив баргли ёш авлод ҳосил қилувчи наботий организмлар, ўсимликлар. Масалан, Қўнғирбош.

Жидкие удобрения — Суюқ ўғитлар — бунга гўнг шалтоғи ҳамда суюқ аммиак, аммиакатлар, амиак суви каби минерал ўғитлар қиради. Сувда эритиб ўсимликка озуқа сифатида пуркаладиган ёки сув билан бериладиган селитра, хлорли калий, бор, магний тузи каби минерал тузлар эритмаси ҳам суюқ ўғит ҳисобланади.

Жизнеспособность семян — Уруғларнинг ҳаётӣ қобилияти — уруғнинг унувчанлигини, яъни унга нам, иссиқлик ва ҳаво кирганда униши, кўкариб чиқиши мумкинлигини кўрсатувчи белги. Тиним даврини ўтмаган янги уруғларнинг ҳаётӣ қобилияти ГОСТ 50—35—56 га мувофиқ белгиланади. Бунинг учун қуйидаги метод қўлланади: 1) паст ёки кескин ўзгартирилган температурада экиб кўрилади, 2) униб чиқиш кучини аниқлаш учун оддий шаронтда экиб кўрилади, бироқ бунда уруққа олдин бирмунча ишлов берилади, яъни уруғ қуритилади, уруғ пўсти олиб ташланади, уруғ учи қирқилади ва гранозан ёки сульфат кислота билан дориланади; 3) физиологик ёки 4) биохимик методлар ҳам қўлланади.

Жимолость (Lonicera L.) — Шилви, Учқат — шилвидошлар оиласига мансуб буталар туркуми. Барглари оддий, қарама-қарши жойлашган, гули икки жинсли: нотуғри шаклда оқ, сариқ, пушти, тўқ қизил рангларда бўлади. Меваси серсув, резавор. СССРда 30 дан ортиқ тури бор. Учқат тупроқ, нам ва қуёш нурига талабчан эмас, амма қаттиқ совуққа чидамсиз. Дашт районларида жар, қир ён бағирларида экиб, далани ҳимоя қилувчи минтақалар, кўкаламзорлар ҳосил қилишда ишлатилади. Новдалари қирқилганда ҳам яхши ўсаверади, шунинг учун яшил девор ҳосил қилишда ҳам ундан фойдаланилади. Ёғочи қаттиқ ва мустақкам бўлиб, ундан дурадгорлик ва мебелсозликда фойдаланиш мумкин.

Жировые побеги — қ. Волчки.

Жинвьё — Анғиз — бошоқли экинлар ўриб олингандан кейин жойида қолган қирқилган поялар қолдиғи. Поя илдизлари одатда кузда ҳайдаб юборилади. Кам қор ёғадиган, шамол кўп бўладиган енгил тупроқли ерларда анғизни кузда ҳайдамай қолдириш керак, бу нарса дала юзида қорни сақлаб қолиш, унумли тупроқ қатламининг шамолда учиб кетмаслиги учун хизмат қилади.

3

Заделка семян — Уруғларни ерга кўмиш — уруғ намроқ тупроққа, ости зичроқ уяга экилади, устидан юмшоқ, ғовак тупроқ билан кўмилади. Бундай қилганда уруғ ер ости наmidан ва ҳаво кислородидан фойдаланиб туради. Экиш чуқурлиги уруғ экиладиган ер шароитига, намлик даражасига ва экиш вақтига боғлиқ бўлади. Масалан, ўртача экиш чуқурлиги буғдой, арпа каби ғалла ўсимлиги учун 4—5 см, маккажўхори учун 6—9 см, беда, йўнғичқа ва бошқа ўтсимон экинлар учун эса 1—2 см дан ошмайди. Уруғнинг ортиқ даражада чуқур экилиши униб чиқиш, ривожланиш ва ҳосил миқдорида ёмон таъсир қилади. Уруғ нормал чуқурликда экилса, устидан молалаб қўйилса, бир текис униб чиқади.

Закаливание растений — Усимликнинг чиниқиши; Усимликни чиниқтириш — 1) ўсимликнинг совуққа чидамлилигини табиий равишда оша бориш процесси; бунда ўсимлик ҳужайрасида мураккаб биохимик ўзгаришлар юз беради ва қанд моддаси миқдори орта боради; 2) уруғни намлаш ва қуритиш йўли билан ўсимликнинг қурғоқчиликка чидамлилигини ошириш; 3) ўзгарувчан ҳарорат билан таъсир қилиб, ўсимликнинг совуққа чидамлилигини ошириш.

Залежная система земледелия — Ерни дам олдириш — экин майдонининг маълум қисмини ҳайдаб, экмай қолдириш ва илгари экилмай қолдирилган майдонда экиш йўли билан деҳқончилик қилиш. Октябрь социалистик революциясига қадар бу системадан Волга бўйларида ва Сибирда кенг фойдаланилар эди.

Залежь — Кўриқ, Қасирпоя — ерни дам олдириб деҳқончилик қилишда экилмай, ташлаб қўйилган, устида ўт-ўлан ўсиб ётадиган ер. Кўриқ ёшининг орта бориши, орадан 20—30 йил ўтиши билан ўт-ўлан тури ўзгаради: бурган ўрнига чалов ўса бошлайди, тупроқда органик моддалар кўпаяди, чим ҳосил бўлади, тупроқ структураси яхшиланиб, зичлана боради. Чаловнинг пайдо бўлиши ернинг экса бўладиган бўз тупроққа айланганини кўрсатади.

Заманиха, Эхинопанакс (*Echinopanax elatum*) — Қитир — аралиядошларга мансуб, бўйи 1 м бута. Меваси оч қизил рангда, ясироқ, ширадор. Ёввойи ҳолда Корея ярим оролида, СССР нинг Узоқ Шарқида ва Шимолий Америка тоғларида тарқалган.

Замачивание семян — Уруғни ивитиш — уруғнинг текис униб чиқишини тезлатиш мақсадида экиш олдидан уруғни сувда намлаш, хўллаш. Масалан, қанд лавлаги уруғини намлаб экишдан 3—4 кун аввал бошланади, ҳар куни бир неча мартадан сув селиб, 100 кг уруққа 100 л сув ишлатилади. Бўртиб, уна бошла-

ган уруғ ривожланишда давом этиши учун, албатта, нам тупроққа экилади.

Занзеверия, Сансевьера — (Sansevieria) — Занзеверия — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, йўғон илдизпояли ўтсимон ўсимликлар туркуми. Барглари илдиз ёнидан ўсиб чиқади, қилич ё ханжарсимон тик ўсади. Гули майда, найчасимон кўкиш-оқич бўлиб, шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Ватани Осиё ва Африка тропикларидир. 50 дан ортиқ тури маълум. Баргида луб толалари бўлади ва шунинг учун тропик мамлакатларда толали ўсимлик сифатида кўп экилади. СССРда занзеверия бардошли манзарали ўсимлик сифатида хоналарда ва оранжерияларда ўстирилади. Илдизпоясини бўлиши, барг ва қаламчасини экиш йўли билан кўпайтирилади.

Занятой пар — Банд шудгор — кузги буғдой экилгунча ёзнинг биринчи ярмида йиғиб олинадиган қўшимча тезпишар экинлар экиб қўйилган шудгор. Қўшимча экин сув ва озиқ моддаларини кўп талаб қилади, шунинг учун фақат озиқ моддаларига бой, сернам, бегона ўтлардан тозаланган, ўғитланган далаларга қўшимча экин экилади. Ёзда шудгорни банд қилиш учун буғдой, арпа каби ёппа экиладиган ёки картошка каби чопиқ талаб экинлар экиш мумкин. Қўшимча экин йиғиб олингандан кейин дала дарҳол ҳайдалади, ўғитланади ва 18—20 кундан кейин кузги буғдой экиб қўйилади.

Запал хлебов — қ. Захват хлебов.

Запльвание почвы — Тупроқнинг лойқаланиб кетиши — эрта баҳорда қор сувидан, ёз ва кузда кучли ёмғир сувидан кейин тупроқ юзасида қалин ва зичланган тупроқ қатламнинг ҳосил бўлиши. Структурасиз бўз ранг соз тупроқли, шунингдек шўрланган тупроқли ерлар кучли даражада лойқаланади. Лойқаланган ерлар сув ва ҳавони ёмон ўтказади. Ҳайдалган ёки экин экиб қўйилган далаларнинг лойқаланиши айниқса зарарлидир. Лойқа босган ерларни культиваторлар ёки оғир сих молалар билан ишлаб юмшатилади. Тупроқнинг устки қатлами юмшатиладигандан кейин қуриб қолишига ёки қатқалоқ ҳосил бўлишига йўл қўймаслик керак.

Заразиха (Orbanche L.) — Шумғия — шумғиядошлар оиласига мансуб, яшил рангли бўлмаган, бир йиллик ёки кўп йиллик текинхўр ўсимлик. Пояси оддий ёки ётиб ўсадиган бўлиб, барглари яхши ривожланмаган, бошланғич ҳолида бўлади. Гуллари эса якка-якка ва йирик бўлади. Шумғия бошқа ўсимликларнинг илдизларига ёпишиб, улар ширасини сўриб ўсади. Ҳар бир шумғия 150 минг донагача майда уруғ ҳосил қилади. Бу уруғлар шамол ва сув орқали тарқаладиган бўлиб, 5—6 йилгача ўсиб чиқиш қобилиятини йўқотмайди. Полиз ва тамаки ўсимликлари ичида кунгабоқар шумғияси, сершоҳ шумғия, қарам шумғияси ҳамда Миср шумғияси кўпроқ учрайди. Кураш чоралари: шумғияга бардошли навларни экиш, шумғияларни

яхши униб чиққан вақтида қириб ташлаш, шумғияни йўқотувчи фитомиз пашшаларини кўпайтириш, тупроқни устки қатламини чуқур ағдариб кўмиш, тамаки ўсимлигини кечроқ муҳлатларда экиш, ўташ ва ҳоказо.

Засоленые почвы (солончаки, солонцы) — Шўрланган тупроқлар — таркибида сувда эриган минерал тузлар миқдори нормадан ошиқ бўлган, айниқса натрий тузлари кўп бўлган, намлик кам бўлган тупроқлар. Бундай тупроқлар, асосан, қуруқ (қурғоқ, камнам) областларда кўпроқ учрайди. Тупроқ юзида тузлар миқдори 1% дан ортиқ бўлган ерлар шўр ёки шўрхок ерлар дейилади. Тупроқ юзи унча шўр бўлмасдан, тузли қатлами анча чуқур ўрнашган ерлар шўртоб ерлар дейилади. Суғориладиган ерларда ер ости суви сатҳининг кўтарилиши натижасида қайта шўрланиш юз бериши мумкин.

Засорённость семян — Уруғларнинг ифлосланиши — уруғликда чиқит ҳисобланадиган турли аралашмаларнинг ГОСТ 5055—56 да белгиланган нормадан ортиқ даражада мавжуд бўлиши. Хом, эзилган, яроқсиз уруғлар, бошқа ўсимликларнинг уруғлари, замбуруғлар, шунингдек хас-чўп, тош-тупроқ кабилар аралашма ёки чиқит ҳисобланади. Аралашмалар уруғ сифатини пасайтиради ва шунинг учун уруғ анализида улар зўр диққат-эътибор билан ҳисобга олинади. Ифлослик даражаси уруғдан ажратилган аралашма миқдори ёки проценти билан белгиланади. Бошқа уруғлар, бегона ўт уруғлари, замбуруғлар аралашманинг неча процентини ташкил этиши ҳам аниқланади. Экиш материали ичида карантин ўтларнинг уруғлари бўлса, бундай уруғ брак қилинади, яъни экишга рухсат этилмайди.

Засуха — Қурғоқчилик — узоқ вақт ёғингарчилик бўлмаслиги билан характерланадиган метеорологик факторлар комплекси. Бу даврда ҳаво жуда исиб, гармсел шамол эсади, тупроқдан нам қочиб, ҳайдалмаган ерлар қотиб, ёрилиб кетади. Агротехника унча такомиллашмаган шароитда эса экинларнинг сув билан узоқ таъминланмаганлиги натижасида ҳосил кескин камаяди ёки экинлар бутунлай нобуд бўлади. Қурғоқчиликка қарши кураш чоралари: тупроқни агротехника қондаларига мувофиқ тўғри ишлаш, куз ва баҳорда чуқур шудгорлаш, тупроқ дондорлиги — унумдорлигини ошириш учун кураш, бегона ўтларни йўқ қилиш, юқори сифатли уруғларни ўз вақтида экиш, қор тутадиган ҳамда далани шамолдан ҳимоя қиладиган ўрмон минтақаларини яратиш, далани суғориш сувлари билан таъминлаб туриш ва бошқалар.

Захват хлебов — Ғалла экинларининг эрта қовжираб қолиши — тупроқда намликнинг етишмаслиги ҳамда қовжиратувчи иссиқ шамолларнинг эсиши натижасида ғалла донларининг тўлишиш ва етилиш процессларининг эрта тўхтаб қолиши, етилмаган донларнинг қовжираб пучайиб қолиши. Агар иссиқ шамол — гармсел келиши аниқланса, бундай ҳолларда ғалла унча

етилмаган, масалан, сутлик даврининг охирида турган бўлса ҳам, унинг қовжираб қолишига йўл қўймаслик учун дарҳол ўриб олиш тавсия этилади.

Защита растений — Усимликларни ҳимоя қилиш — қишлоқ хўжалик ўсимликларини ва уларнинг ҳосилини турли касаллик, зарарқунанда ва бегона ўтлардан сақлашга қаратилган ҳамда курашнинг ташкилий-хўжалик, агротехник, физик-механик-биологик ва химиявий усулларидан фойдаланилган ҳолда амалга ошириладиган тадбирлар мажмуи. Усимликларни ҳимоя қилиш ишларини СССР Давлат агросаноат комитети карантин ва ўсимликларни ҳимоя қилиш бўйича бош давлат инспекцияси орқали бошқаради.

Защитные леса — Ихота ўрмонлари — сув ва тупроқларни ҳимоя қилиш, шамолни ўтказмаслик мақсадларида хизмат қиладиган табиий ва сунъий дарахтзорлар. Ҳимоя ўрмонларига жарлик, тоғлик ён бағирларидаги, қумлардаги, дарё, канал қирғоқларидаги, экин майдонлари, сув омборлари атрофидаги, темир йўл, тош йўл бўйларидаги, шунингдек аҳоли яшайдиган пунктлар яқинидаги дарахтзор ва ўрмонлар киради. СССРда ихота ўрмонларидаги дарахтларни кесишни камайтиришга, ўрмонларни ва уларнинг ҳимоя қилиш қобилиятини яхшилашга қаратилган махсус хўжалик режими ўрнатилган.

Защитные полосы — қ. Ветрозадерживающие полосы, Полезащитные лесные полосы.

Защищенный грунт. Закрытый грунт — Епиқ ер — иссиқхоналар, парниклар ичидаги турли кўчатлар, кўкатлар, гул ва полиз мевалар ўстириладиган тупроқлар. Турли йўл билан иситилган ва кўчатлар экиладиган майдонлар ҳам епиқ ҳисобланади.

Звездчатка пренебреженная (Stellaria neglecta Weihe) — Юлдуз ўт — чиннигулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ҳамда қишлоқчи бегона ўт. Поялари ингичка, гуллари оқ, юлдузчага ўхшаш бўлади. Март — май ойларида гуллаб, мева тугади. Ҳамма жойда: боғ, томорқа, дала бўйларида ўсиб ётади. Унинг уруғини жўжаларга ва сайровчи қушларга дон сифатида бериш мумкин.

Зверобой (Hypericum perforatum L.) — Қизилпоча, Чой ўт, Далачой — далачойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик доривор ўсимлик. Асосан тоғ этакларида ва тоғ ён бағирларида ўсади. Июнь — августда гуллайди, июль — сентябрда мева тугади. Гуллаш даврида йиғилган қизилпочаларда халқ медицинасида ярани битирувчи ва қон тўхтатувчи дори сифатида, шунингдек бод касалини даволашда ишлатилади.

Зеленое строительство — қ. Озеленение.

Зеленое удобрение, Сидерация — Кўкат ўғит — экин майдонидаги дуккакдош ўсимликлар ҳамда уларни ўсиб турган пайтида ўғит сифатида ҳайдаб юбориш. Кўкат ўғит сифатида эки-

ладиган ўсимликлар, айниқса люпин ўсимлиги ўз илдизларида яшовчи тугунак бактериялар ёрдамида атмосфера азотини ўзлаштиради ва ерни бойитади. Ўрта Осиё шароитида кўкат ўғит сифатида мош, шабдар, кроталария каби дуккакдош ўсимликлар экилади.

Зелёные овощи — Кўк сабзавотлар, Ошкўклар — яшил барглари янги узилган ҳолида истеъмол қилиш учун экиладиган сабзавот экинлар. Кўк пиёз, укроп, салат, кашнич, шпинат ва шу кабиларга ошкўклар дейилади. Тўрт-олти ҳафталик ёш редиска ҳам кўк сабзавотлар қаторига киради. Эрта баҳорда, витаминлар етишмай қолган пайтда тез ўсиб етиладиган бундай сабзавотлар катта аҳамиятга эга.

Зелёный горошек — Кўк рус нўхат — унча етилмаган думбул кўк рус нўхат қуритилган, консерва қилинган ва тузланган ҳолда гарнир, винегрет ва бошқа овқатлар тайёрлаш учун ишлатилади. Етилган, пишган нўхатга қараганда кўк рус нўхат қанд ва азот моддалари кўп, крахмал ва ёғ моддаси эса кам бўлади.

Зелёный конвейер — Кўк конвейер — чорва молларини эрта баҳордан то кеч кузгача кўк ем-хашак билан бир меъёрда узлуксиз таъминлаб туришга имкон берадиган ем-хашак тайёрлаш системаси. Кўк конвейер 3 типга бўлинади: 1) табиий конвейер — бунда ем-хашак сифатида табиий яйлов (ўтлоқ) ва пичанзорлардан фойдаланилади; 2) сунъий конвейер — бу сунъий равишда экиб яратилган узоқ муддатли ўтлоқлардан иборат бўлади; 3) аралаш конвейер — бунда табиий конвейер билан бирга сунъий конвейердан ҳам, бир йиллик ва кўп йиллик ўтлардан ҳам фойдаланилади.

Зелёный корм — Кўк ем-хашак, Кўк озиқ — ўтлоқ, пичанзорлардан, ўт экилган далалардан ўриб олинган кўк ўтлар. Кўк ем-хашак чорва моллари учун энг қимматли озиқ ҳисобланади.

Земледелие — Деҳқончилик — қишлоқ хўжалигининг экин экиш ва ҳосил етиштириш билан шуғулланувчи асосий тармоғи. Деҳқончиликнинг асосий мақсад ва вазифалари тупроқ унумдорлигини тиклаш ҳамда яхшилаш, экин экиб озиқ-овқат, ем-хашак ва енгил саноат учун хом ашё етказиб беришдан иборат.

Земляная груша — қ. Топинамбур.

Земляничное дерево, земляничник (Arbutus) — Арбут — эрикдошларга мансуб доим яшил дарахт ёки буталар туркуми. 25 та тури мавжуд. Кўп турлари шимолий Америкада ўсади. СССРда иккита тури тарқалган. Қрим ва Ғарбий Закавказьеда экилади. Меvasи жийдасимон, мураббо, вино, ликер тайёрлашда ишлатилади. Хушманзара ўсимлик сифатида ҳам экилади.

Земляной миндаль — қ. Чуфа.

Земляной орех — қ. Арахис.

Зерно — Дон — дон қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг энг муҳим маҳсулоти бўлиб, у кишиларнинг асосий озиқ-овқати, чорвачиликнинг ем-хашак базаси, ун тортиш, спирт олиш, пиво

пишириш каби саноат тармоқларининг хом ашёси ҳисобланади. Арпа, буғдой, сули, тарик, гуруч каби айрим ғаллаларнинг дони янчганда тез ажраб кетадиган қипиқ ёки юпка парда билан қопланган бўлади. Буғдой, арпа, сули каби ҳақиқий ғалла донлари узунроқ бўлиб, бир томонида аниқ кўриниб турадиган ариқчасимон узун чуқурчаси бўлади. Тарик, гуруч, жўхори ва маккажўхори донлари эса юмалоқ ёки сал узунчоқроқ (оваль) шаклда бўлиб, ариқчаси бўлмайди.

Зерноводство — Ғаллачилик — донли ўсимликлар (буғдой, шоли, маккажўхори, арпа, сули, жавдар, тарик, гречиха, нўхат кабилар)ни етиштириш.

Зерновое хозяйство — Ғаллакор хўжалик — ғалла етиштириш билан шуғулланади.

Зерновые бобовые культуры — Дуккакли дон экинлари — асосан дон олиш мақсадида экиладиган дуккакдошлар оиласига мансуб ўсимликлар. Улар 60 турдан иборат бўлиб, 15 туркумга бўлинади. СССРда дуккакли дон экинларидан рус нўхат ёки горох, нўхат, ясмиқ, вика, ловия, мош, соя кабилар кўпроқ долихос, каптар нўхат, канавалия, боқла, бурчақ, ерёнғоқ кабилар эса камроқ экилади. Булардан соя ва ерёнғоқ кабилар ёғ моддаларига, қолганлари эса оқсил моддаларига бой бўлади.

Зерновые злаки — Донли бошоқдошлар — дон тайёрлаш учун экиладиган буғдой, арпа, сули, тарик, каби бошоқли ўсимликлар.

Зерновые колосовые — Бошоқли дон экинлари — кейинча бошоққа айланадиган тўпгули бўлган ғалла ўсимликлари, масалан, буғдой, арпа сули.

Зерновые культуры, зерновые хлеба — Ғалла экинлари — ҳосили, яъни донлари кишиларга озиқ-овқат, чорва молларига эса ем-хашак бўладиган ўсимликлар. Улар экиладиган деҳқончилик ўсимликлари ичида асосий ўринни эгаллайди ва деҳқончиликнинг асоси ҳисобланади. Ғалла экинлари деярли ҳамма мамлакатларда эгаллаган ер майдони ва ялпи ҳосил миқдори жиҳатидан бошқа экинлар орасида биринчи ўринни эгаллайди. Уруғ таркиби ва ундан фойдаланиш характериغا кўра ғалла экинлари одатда 3 мустақил гурпуга бўлинади: 1) бошоқли дон экинлари — буғдой, сули, арпа кабилар, 2) дуккакли дон экинлари — нўхат, мош, ловия кабилар; 3) ёғли дон экинлари — соя, ерёнғоқ кабилар. Ғалла экинларидан буғдой, сули, маккажўхори, қўноқ, гречиха, мош кабилар кўп экилади.

Зерновые растения — Донли ўсимликлар, Ғалла ўсимликлари — ғалладошлар ва дуккакдошларга мансуб, дони учун экиладиган ўсимликлар. Масалан, буғдой, арпа, сули, мош, нўхат, ловия ва бошқалар.

Зерноочистка — Дон тозалаш — донни ҳар қандай аралашмалардан, масалан, қипиқ-сомондан, бошқа ўсимликларнинг, айниқса, бегона ўтлар уруғидан, тош ва тупроқлардан ажратиб

олиш. Дон тозалаш уруғни экишга тайёрлаш олдидан ўтказилиши шарт бўлган агротехник тадбир бўлиб, юқори ҳосил олиш гаровидир. Дон икки марта: янчиш вақтида — комбайнларда, хирмонларда ҳамда иккинчи марта дон сақланадиган ва тозаланадиган пунктларда тозаланади.

Зернохранилище — Дон омбори — дон сақлашга мосланган махсус бино. Дон қандай мақсадда қанча муддат сақланишига ҳамда миқдорига қараб, дон омборлари оддий айвондан тортиб то юқори техника билан таъминланган элеваторларгача турли типда бўлади.

Зизифора тонкая (*Ziziphora tenuior* L.) — **Чўл ялпиз** — лабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Пояси тик ва тўғри ўсади; баъзан поя тагидан шохланади; гуллари оч сапсар рангда бўлиб, бошоқсимон тўпгул ҳосил қилади. Май — июль ойларида гуллайди, июль — августда мева тугади. Чўллардан тортиб то тоғларнинг ўрта минтақасигача шағалли ва тошли тупроқларда учрайди. Суғорилмайдиган баҳорикор экинлар бегона ўт сифатида учрайди.

Зизифус — қ. **Унаби**.

Зимостойкость растений — **Ўсимликларнинг қишга чидамлилиги** — ўсимликларнинг оғир қиш шаронитига — совуқ, намиқши, музлаш кабиларга бардош бериши, қишда нобуд бўлмаслилиги.

Злаки (*Gramineae*) — **Бошоқдошлар** — бир паллали ўсимликлар оиласи; кўпчилиги бир йиллик ва кўп йиллик ўтлардан иборат. Экиладиган тури жуда кўп. Кўп турлари тропикларда ўсади. СССРда 1000 га яқин ёввойи ва кўп миқдорда экиладиган маданий турлари бор. Бошоқдошларга буғдой, арпа, сули, маккажўхори, тарик каби дон экинлари; ажриқбош, тулкиқуйруқ, хушбўйбошоқ, сулибош, қўнғирбош, бетага, ялтироқбош, оқсўхта, рейграс каби ем-хашак бўладиган ўтлар ҳамда ғумай, говкурмак, шамак, симбириқ, буғдойиқ, мастак каби энг ёмон бегона ўтлар ҳам киради.

Змееголовник (*Dracosephalum moldavica* L.) — **Дракоцефалюм** — лабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. СССР Европа қисмининг ўрта полосаси жанубий районларида учрайди. Бир вақтлар бу ўсимлик эфир мой олиш мақсадида экилган, ҳозир эса асал берувчи ўсимлик сифатида экилади.

Зола — **Кул** — ёнган ўсимлик ва бошқа нарсаларнинг ёнмай қолган қолдиғи. Кул маҳаллий ўғит сифатида ишлатилади. Кулда ёнишда учиб кетадиган азотдан ташқари, ўсимлик учун керакли ҳамма элементлар сақланади.

Золотень (*Solidago* L.) — **Солидаго** — мураккаб гулдошлар оиласига мансуб, бўйи 1,5—2 м бўладиган, кўп йиллик ўтсимон беор ўсимлик. Кўп миқдордаги майда олтин ранг — сариқ гуллари рўваксимон катта, чиройли тўпгул ҳосил қилади. Ёзнинг иккинчи ярмида гуллайди. Бачкилаб бўлиниш йўли билан, қа-

ламчалари ва уруғларидан кўпаяди. Безаш в гулдасталар яшаш учун ишлатилади.

Золотой дождь, Ракитник — (*Laburum anagyroides* Medik.) — **Олтин ёмғир, Ракитник** — дуккакдошлар оиласига мансуб, Жанубий Европада ўсадиган бутасимон ўсимлик. СССРнинг жанубий районларида манзарали ўсимлик сифатида якка-якка ёки тўп-тўп қилиб экилади. Барги уч бўлаккли; гуллари анча йирик, сариқ рангли бўлиб, узун, чиройли шингилсимон тўпгуллар ҳосил қилади. Май — июнь ойларида гуллайди. Ўсимликдаги цитизин деган модда баъзан қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг заҳарланишига сабаб бўлади.

Золотой шар (*Rudbeckia lacinata* L.) — **Нашагул** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 2,5 м гача ўсадиган, унча нозик бўлмаган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь охиридан то кеч кузгача гуллайди. Гуллари кўп, сариқ ва тўқ қизил рангларда; барглари йирик, уч ва беш бўлаккли бўлади. Уруғларидан ҳамда бачкилаб кўпаяди. Нашагул кўпинча полиз майдони четларига жойни безаш ва гулдаста яшаш мақсадида экилади.

Зольные вещества — **Кул моддалари** — ўсимлик каби органик жисмлар ёнганда ҳосил бўлган кулда мавжуд бўладиган моддалар. Улар асосан ўсимлик учун озиқ сифатида керакли калий, фосфор, магний каби минерал моддалардан иборат бўлади.

Зона сельскохозяйственная — **Қишлоқ хўжалик зонаси** — мамлакатнинг тахминан бир хил тупроқ-иқлим шароитига ва қишлоқ хўжалиги тараққиётининг бир хил йўналишига эга бўлган бир бўлак территорияси, масалан, СССРнинг марказий қоратупроқ бўлмаган зонаси, марказий қора тупроқ зонаси, Украинанинг ўрмон-дашт зонаси, дашт зонаси ва ҳоказо. Ҳар бир қишлоқ хўжалик зонаси ўз ичида яна кичик зоналарга бўлиниши мумкин.

Зубровка, лядник (*Hierochloe*) — **Тилқийёр, зубровка** — галладошларга мансуб ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 6 тури учрайди. Айниқса, хушбўй ҳидли тилқийёр (*H. odorata*) кенг тарқалган бўлиб, таркибида кумарин моддаси бор. Шунинг учун бу ўсимликнинг экстракти озиқ-овқат саноатида ишлатилади. Жануб тилқийёри (*H. australis*) зубрларнинг, ёввойи ҳўкизнинг сеvimли озиқасидир. Шунинг учун ҳам бу ўсимлик зубровка деб аталади.

Зяблевая вспашка — **Кузги шудгор** — ҳосили ва экини йиғиб олинган ер тупроғини кузда чуқур ҳайдаб юмшатиб қўйиш. Ерни кузда шудгорлаш тупроқда куздан бошлаб қиши билан нам ва озиқ моддалар тўпланишига, бегона ўтларнинг йўқотилишига, баҳорда барвақт экин эка бошлашга имконият яратади, ҳосилни оширади, иш жуда тнғиз бўладиган эрта кўкламда ерни чуқур ҳайдаш каби оғир ишни бажариш мажбуриятдан халос қилади.

И

Иберис зонтичный (*Iberis umbellata* L.) — **Иберис** — крест-гулдошлар оиласига мансуб, асли Италиядан келиб чиққан бир йиллик сершоҳ ўсимлик. Бўйи 30 см ча, гуллари майда, оқ ё оч сапсар рангларда бўлиб, поя учда соявонсимон тўпгул ҳосил қилади. Гулзорни безатиш ва гулдаста яшаш учун ишлатилади. Уруғи кузда очиқ ерга сепилади. Апрель — май ойларида гулдади.

Ива (*Salix* L.) — **Тол** — толдошлар оиласига мансуб дарахтлар ва буталар туркуми. Тол гуллари кучала тўпгулига йиғилган бўлиб, эрта баҳорда очилади, асалчил бўлади. Уруғи бир неча кундан кейин униб чиқиш кучини йўқотади. Тол тупроқ танламайди; ундан аҳоли яшайдиган жойларни кўкаламзорлаштириш, салқин ҳосил қилиш, сув қирғоқларини ва қумларни мустаҳкамлаш ишида ҳамда маҳаллий қурилиш материали ва ёқилғи сифатида кенг фойдаланилади. Тол новдасидан саватлар тўқилади, пўстлоғидан ошловчи моддалар олинади, барги чорвага озиқ бўлади. Ўзбекистонда толнинг 30 дан ортиқ тури ўсади. Улардан дарё толи, қора тол, кўк тол, оқ тол, ялтироқ тол, эчки тол, мажнун тол, қирчин тол кабилар хўжалик нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эгадир.

Известкование почвы — Тупроқни оҳаклаш — тупроқдаги кислота миқдорини (нордонлигини) камайтириш учун тупроққа оҳак аралаштириш. Тупроқнинг кислотали бўлиши кўпчилик экинларга ёмон таъсир қилади. Тупроқни оҳаклаш натижасида ўсимликка зарарли алюминий таъсири бартараф қилинади, фойдали микроорганизмларнинг яшаш фаолияти ҳамда ўсимликка керакли элементларнинг таъсири кучаяди, тупроқнинг физикавий хоссалари яхшиланади, жумладан барқарор дондор тупроқ ҳосил бўлишига шароит яратилади.

Известковые удобрения — Оҳакли ўғитлар — тупроқни оҳаклаш учун қўлланадиган моддалар. Бунга оҳак уни, булоқ оҳаги ёки оҳакли туф, кўл оҳаги (гажа), табиий доломит уни, оҳакли торфлар, шунингдек саноат чиқити — сланец кули, торф кули, қанд заводларидан чиқадиган дефекат, тери заводлари чиқити — отзол кабилар киради.

Известковый туф — Оҳакли туф — «булоқ оҳаги» деб аталадиган бу модда булоқ кўзига яқин жойларда кальций карбонатнинг CaCO_3 ажралиб тўпланиши натижасида ҳосил бўлади. Оҳак туфи майдаланмасдан — шундайлигича ерни оҳаклаш учун ишлатилиши мумкин.

Известняки — Оҳактошлар — кальций карбонатлар ёки кальций ва магнийни қум ҳамда лой билан аралашуви натижасида ҳосил бўладиган тоғ жинси. Қишлоқ хўжалиги соҳасида оҳактош уни ҳолига келтирилиб, тупроқни оҳактош учун ишлатилади.

Известь — Оҳак — асосий қисми кальций карбонат (CaCO_3) ва бошқа аралашмалардан иборат бўлган майдаланган оҳактош куйдирилса, куйдирилган оҳак уни олинади. Оҳак қишлоқ хўжалигида тупроқни оҳаклаш, дарахтлар поясини оқлаш ҳамда инсектицидларга қўшиб ишлатиш учун кенг миқёсда қўлланади.

Изменчивость — Узгарувчанлик — тирик организмларнинг ташқи шароит таъсирида олдинги тузилиш ва хусусиятларини ўзгартиб, йўқотиб, янгича тузилиш ва хусусиятлар касб эта бориши.

Израстание клубней картофеля — Картошканинг тугунакланиши, «Картошканинг болалаш» — кучли қурғоқчилик вақтида картошканинг нормал ривожланиши, яъни картошка тугунакларида куртак ўрнига тугунак (картошка) чаларнинг пайдо бўлиши. Бундай ҳодиса баъзан картошкани қишда сақлаш пайтида ҳамда картошка $+7^\circ$ дан паст — совуқ тупроққа экилган пайтларда ҳам юз беради. Картошка тугунчаларининг куртакланмасдан айниши ҳосил миқдорини анча пасайтиради.

Икотник (Berteroa incana (L) DC.) — Бертеора — крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик бегона ўт. Бу ўт юлдузчасимон туқлар билан қопланган бўлади. Пояси 20—80 см баландликкача шохлайди. Апрель бошидан июль бошигача гуллайди. Дала, қўл ва ариқ бўйларида, бўш ерларда, боғ ва полларда ўсади; от еса заҳарланиши мумкин. Кураш чоралари: эрта кузда ерни чуқур ағдариб ҳайдаш, экилмайдиган жойлардаги бертероаларни ўриб ташлаш.

Ильм — қ. Карагач.

Имбирь (Zingiber officinale) — Занжабил — бир паллалилар синфига, занжабилдошлар оиласига мансуб, йўгон илдизпояли кўп йиллик ўт ўсимлиги. Асосан тропик ва субтропикларда тарқалган. Жанубий ва шарқи-жанубий Осиёда ўстирилади. Занжабилни ер ости танасининг ҳамма қисмида эфир мойи бор. Озиқ-овқат саноатида зировор сифатида ишлатилади.

Иммунитет растений — Ўсимликларнинг иммунлиги — ўсимликларнинг айрим касаликларга чалинмасликдан иборат наслий хусусияти. Иммунлик ота-она ўсимликнинг анатомик хусусиятига (кутикуланнинг қалинлиги, уруғнинг парда билан қопланганлиги), физик — биохимиявий (хужайра ширасининг рН кўрсаткичига фитонцидларнинг борлигига) ҳамда биологик хусусиятларига (масалан, гуллаш усулларига) боғлиқ бўлади. Ўсимликнинг касалликка қисман чалинмаслиги — бардош бериш дейилади, бу нарса асосан иқлим шароитига (намлик, ҳарорат ва бошқаларга) боғлиқ бўлади.

Императа цилиндрическая (Imperata cylindrica (L) P. V.) — Сичқон қуйруқ, Қизил қиёқ — бошоқдошлар оиласига мансуб, илдизпояли кўп йиллик ўсимлик. Илдизпояси судралиб ўсади, поясининг баландлиги 30—60 см га етади. Тўпгули рўвак шак-

лида бўлади. Апрель-май ойларида гуллаб, мева тугади. Асо-сан сернам жойлар, дарё воҳаларида, текисликларда ўсади. Ўрта сифатли ем-хашак ҳисобланади. Йирик чорва моллари ва отлар ёқтирмайди. Суғориладиган ерларда, айниқса ер ости су-ви юқори бўлган далаларда ўсиб, бегона ўт сифатида зарар келти-ради; қуруқ ерларда ҳам учрайди.

Индау посевной (*Egusa sativa* Lam.) — **Индов** — крестгул-дошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Ёғ олиш учун экилади. Уруғда 26—35% ейиладиган ва техникада ишлати-ладиган ярим қурийдиган мой бўлади. Барглари суyoқ овқатга таъм бериш ва салат қилиш учун ишлатилади. Шу билан бирга индов Ўрта Осиё шароитида бегона ўт ҳисобланади, экинлар, айниқса, зиғирпоя ичида ўсиб кўп зарар келтиради.

Индигоносные растения — **Нил бўёғи берадиган ўсимлик-лар** — таркибида индиго (нил) модда бўлган, нил бўёғи олиш учун экиладиган ўсимликлар. Улардан горлец (*Polygonum tinctorium* Ait) вайда (*Isatis tinctoria* L.) ўсма ўсимликларини кўр-сатиш мумкин.

Индикаторные растения — **Индикатор ўсимликлар, Харак-терли ўсимликлар** — ўзи яшаб турган жойнинг тупроқ шароити, геологик, иқлимий ва бошқа белги ва хусусиятларини кўрсатув-чи ўсимликлар. Маълум бир жойда энг кўп ўсадиган бундай ўсимликларга қараб, шу жойнинг тупроқ хоссаларини анализ қилмасдан туриб билиш мумкин.

Индийская сирень. — қ. **Лагерстремия индийская.**

Индийский тмин — қ. **Ажгон.**

Инкарвиллея (*Inkarvillea delavayi* Fr.) — **Инкарвиллея** — бигнониядошлар оиласига мансуб чиройли манзарали ўсимлик: бўйи 80 см гача боради. Барг бўлаклари бир-биридан чуқур аж-ралиб, ўралиброқ туради, гуллари қизил-пушти рангда очилади. Қаламчалари ва уруғи орқали кўпаяди. Февраль-март ойларида оранжерея ва иссиқхоналарда экилади; қишда совуқдан сақ-лаш лозим бўлади.

Инокуляция — **Инокуляция** — 1) тирик микробларни озиқ-овқатли муҳитга киритиш, экиш 2) тупроқ ёки ўсимликка фой-дали бактериялар юқтириш, масалан, дуккакдош ўсимликларга туғунак бактериялар юқтириш.

Инсектицидные растения — **Инсектицид ўсимликлар** — зарар-кунанда ҳашаротларни ўлдирувчи заҳарли дори берадиган ўсимликлар, масалан, тамаки, анабазис, далмат ромашкаси, исриқ ва ҳоказо,

Интеркалярный рост — қ. **Вставочный рост.**

Интродукция растений — **Ўсимлик интродукцияси** — ўсимлик-ни интродукциялаш бирор мамлакат ёки областга бу ердаги табиий шароитда илгари ўсмаган ўсимлик тури ёки навини олиб келиб ўстириш.

Индухт — Индухт — бир-бирига қон-қариндош ўсимликларнинг ўзаро чатишуви.

Ипомея (*Promoea L.*) — **Карнайгул, Чирмовгул** — печакгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик, ўралиб ўсадиган ўтсимон ўсимликлар. Тропик районлардан келиб чиққан. 400 дан ортиқ тури маълум бўлиб, улардан 200 дан ортиғи тропик Америкада, айниқса Мексикада ўсади. Ўзбекистонда манзарали ўсимлик сифатида ҳаво ранг карнайгул (*Promoea gibba coequelea Hook.*), Қоҳира карнайгули (*Promoea cairica Sweet.*) Арғувон рангли карнайгул (*Promoea purpurea Roth.*) ва бошқалар экилади. Ҳаво ранг карнайгул жуда чиройли ўсимлик бўлиб, гуллари воронкасимон шаклда, ярқироқ ҳаво ранг ёки оқ рангларда бўлади. Уруғидан кўпаяди. Қоҳира карнайгулининг гули сиренсимон пушти рангда бўлиб, июль бошида гуллай бошлайди, бошқа карнайгуллардан фарқли равишда гуллари кундуз соат 4 гача очилади. Арғувон рангли карнайгулининг гуллари эса йирик воронкасимон бўлиб, пушти, оқ, бинафша, тўқ қизил ва сапсар рангларда очилади. Гуллари қуёш чиқиши билан очила бошлайди, кун қаттиқ исиганда эса беркилиб қолади.

Ирис (*Iris L.*) — **Гулсапсар** — сапсаргулдошлар оиласига мансуб, поясиз, кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Барглари ханжарсимон узун бўлиб, йўғон илдизпояси ёки тугунакли илдизи бўлади. Гуллари кўпинча йирик, сапсар ва бошқа хилма-хил рангларда бўлади. Гулсапсарлар тупроғи чуқур юмшатиладиган қангай ерларда яхши ўсади. Илдизпоясининг бўлиниши орқали кўпаяди. Майдан то июлгача гуллайди. Герман сапсаргули (*Iris germanica L.*) ҳамда боғ сапсаргули (*Iris hybrida Hort*) энг чиройли гуллардан ҳисобланади. Сапсаргул унча парварини талаб этмаслиги, беорлиги ва жуда кўп ва ранг-баранг гуллаши туфайли Ўзбекистон гулчилигида катта ўрин тутади.

Ирригация — қ. Орошение.

Искусственное опыление — Сунъий чанглаш — киши томонидан гул чангини гул тумшукчасига тушириш. Ўсимликдан дурагай уруғлар олишда, ҳосилдорликни ошириш учун қўшимча чанглашда қўлланади.

Искусственные удобрения — Сунъий ўғитлар — минераллардан, шлак ва суяклардан завод шароитида тайёрланадиган ўғитлар; қ. Минеральные удобрения.

Искусственный отбор. — Сунъий танлаш — ўсимлик навларининг ва ҳайвонлар зотларининг яхшиларини сақлаб қолишда ва янги хилни яратишда киши томонидан қўлланиладиган тадбирлар мажмуи.

Иссоп (*Hyssopus officinalis L.*) — **Иссоп** — лабгулдошлар оиласига мансуб, чала бута шаклли ўсимлик. Ўрта денгиз районларидан келиб чиққан. СССРнинг турли районларида экилиб, кўпинча тезда ёввойилашиб кетади. Иссоп ўсимлигининг тарки-

17- расм. Иссоп.

даларнинг камайиб кетиши. Тупроқнинг озиб кетишига йўл қўймаслик ва ер унумдорлигини ошириш учун алмашлаб экишни жорий қилиш, тупроқни тўғри ишлаш ва ерни ўз вақтида ўғитлаб туриш лозим.

Иудино древо — қ. Багрянник стручковидный.

бида 0,2—0,9% эфир мой бўлади, баъзан зирвор тарзда ишлатилади. Илгари халқ медицинасида ҳам ишлатилган.

Испарение воды из почвы — Тупроқ сувининг буғланиши — тупроқдаги сувнинг буғланиб ҳавога учиб йўли билан йўқолиши. Буғланиш ҳаво ҳарорати, унинг нисбий намлиги, тупроқ структураси, юмшоқ-қаттиқлиги, унда сувнинг миқдори, йил фасли ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Қаттиқ ва дондор бўлмаган тупроқда сув тез буғланиб кетади. Ўсимликнинг яхши ўсиши учун тупроқдаги сувнинг буғланиб кетишини имкон борича камайтириш керак. Бунинг учун тупроқни тўғри ишлаш, бегона ўтларни йўқотиш, сув буғлатадиган ковак капиллярларни бузиш учун тупроқни устки қисмини ўз вақтида юмшатиб туриш лозим (17-расм).

Истощения почвы — Тупроқнинг озиши, Ернинг ориқлаб кетиши — бир ерда ҳар йили бир хил экин экавериш натижасида тупроқдаги азот, калий, фосфор каби озик мод-

Кабачки — Кабачки — оддий ошқовоқнинг палакпояси қисқа, қиррали, тез пишар, меваси узунчоқроқ хилларидан бири бўлиб, меваси ёш туғунча ҳолида овқатга ишлатилади. Кабачкалар тупроқ унумдорлигига талабчан бўлиб, қора совуқларга бардош бера олмайди. Жануб томонларда кабачкалар очиқ ерга экилади. Шимолда эса, иссиқхоналарда тувакчаларда ўсти-

К

рилади. Кабачкалар кули-
нария ошпазлик ва консерва
саноатида кенг қўллани-
лади.

**Кайырные почвы — Қай-
ир тупроқлар** — Дарё адоқ-
ларининг аллювиал ётқизиқ-
ларида ҳосил бўладиган
тупроқлар. Суви тошиб ту-
радиган дарё бўйларида,
сув босадиган ерларда тар-
қалган. Қайир тупроқлар
турли табиий зоналарда уч-
райди, унумдор. Бундай
тупроқли ерлардан яйлов
ва пичанзор сифатида, саб-
завот, ем-хашак экинлари,
шоли ва бошқа экинларни
экишда фойдаланилади.

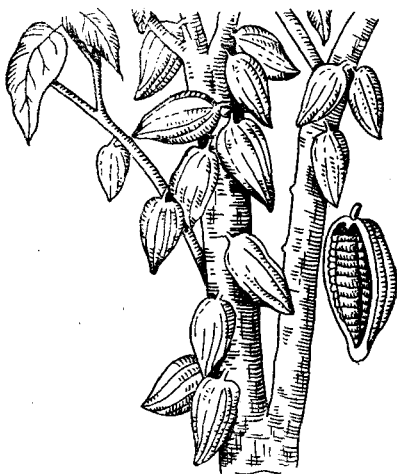
**Какао. Шоколадное де-
рево** (*Theobroma cacao* L.) — **Какао, Шоколад дарахти** — стер-
лукиядошлар оиласига мансуб, донмий яшил, кичикроқ дарахт.
Бўйи 3—5 м. Ватани — тропик Америка, ўртача йиллик ҳа-
рорат 23—26° иссиқ, йиллик ёғин эса 2000 мм атрофида бўла-
диган районларда экилади. Уруғидан ва вегетатив йўл билан
кўпаяди. Меваси 30—40 тадан уруғ бўлади. Етилган ва қуритил-
ган уруғидан какао тайёрланади, шоколад ва баъзи дорилар
тайёрлашда ҳам фойдаланилади (18-расм).

Кактусы — Кактуслар — кактусдошлар оиласига мансуб, тропик
ва субтропик ўсимлик. Кам ёғин бўладиган дашт ва чала
чўл районларда ўсишга мослашган. Кактуснинг кўп турлари-
нинг пояси серэт, йўғон бўлиб, шакли ўзгарган барглardan иборат
бўлмиш ўткир тиканлар билан қопланган бўлади. Уйларда
кўпинча чиройли гуллайдиган филокактус ва эпифиллюма де-
ган кактуслар ўстирилади, уларнинг пояси серэт, баргсимон
ясси ва бўғим-бўғим бўлади. Кактуслар қаламчалари орқали
тез кўпаяди (19-расм).

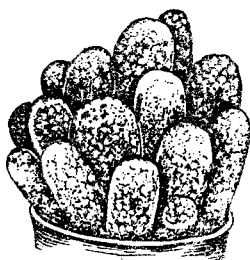
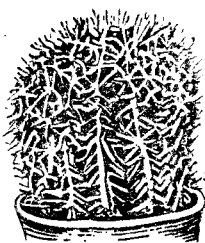
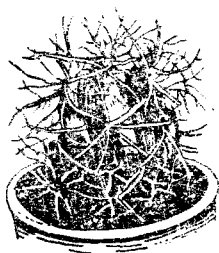
Қалган, галгант (*Alpinia officinarum*) — **Қалғон** — Занжа-
билдошларга мансуб кўп йиллик хушбўй ўсимлик. Асл ватани
Таиланд. Асосан, Япония, Хитой ва Ҳиндистонда ўстирилади.
Илдизпояси медицинада ва озиқ-овқат саноатида зирavor сифатида
ишлатилади.

Календула — қ. Ноготки.

Калибровка — Саралаш, Хиллаш — мева ва полиз маҳсулот-
ларини ҳажми ва оғирлигига кўра группаларга — хилларга аж-
ратиш. Бу иш уларга нарх белгилаш, сотиш ҳамда саноатда
қайта ишлашни енгиллаштириш мақсадида, асосан махсус ма-

18-расм. Какао.

19- расм. Кактуслар.

шиналар воситасида бажарилади. Бундан ташқари, маккажўхори, ғўза каби экинларнинг уруғлари ҳам калибровка қилинади.

Калибровка семян — Уруғни хиллаш — экиладиган уруғни шакли, ҳажми ва оғирлигига қараб группаларга — хилларга ажратиш. Уруғни хиллаш катта ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлиб, хилланган уруғлар бир текис униб чиқади ва ҳосил миқдорини анча оширади.

Каликант, Чашецветник (*Calycanthus floridus L.*) — **Каликант** — каликандошлар оиласига мансуб, сершоҳ бута ўсимлиги. Келиб чиқиши Шимолий Америкадан. Бўйи бир — бир ярим м гача келади. Гули жигарранг-қизил бўлиб, хушбўй бўлади. Ўсимликнинг ҳамма аъзосидан шундай ис келиб туради. Уруғдан кўпаяди; уруғи эрта баҳорда очиқ ерга экилади. Боғ, парк ва хиёбонларда кўк-аламзорлаштириш ва безаш учун ўстирилади.

Калийные удобрения — Калийли ўғитлар — сульфат, хлорид ва карбонат кислоталарнинг сувда тез эрийдиган калий тузларидан иборат бўлиб, ўсимликнинг калийга бўлган талабини қондириш учун хизмат қиладиган минерал моддалар. СССРда калий

ўғити сифатида, асосан, калий хлорид (KCl) ишлаб чиқарилади. Шунингдек, 30—40% калий тузи, сильвинит, каинит, калий-магнезия ва калий сульфат ҳам кўп қўлланади. Ер шаронтига ва ўсимлик турига қараб ҳар гектар ерга 30—60 кг миқдорда калий ўғити солинади. Тугунак ёки илдимевали ўсимликлар, силосбоп ўт ва ўсимликлар калий ўғитини кўп талаб қилади.

Калий-магнезия — Калий-магнезия — таркибида 19—27% гача калий сульфат ва магний сульфат бўлган ўғит; айниқса картошка ўсимлиги учун қимматли ўғит ҳисобланади.

Калина обыкновенная (*Viburnum opulus L.*) — **Бродрезак** — шилвидошлар оиласига мансуб, бўйи 3 м гача борадиган бута ўсимлиги. У Европа, Кавказ ва Қримда табиий ҳолда кўплаб ўсади. Гуллари соявонсимон тўпгулга йиғилган бўлади. Барг ёзиши билан гуллайди, гуллари жуда чиройли. Уруғидан кў-

паяди. Уруғи териб олингач, дарров кузда секиб қўйилади. Бодрезак фақат гуллаш давридагина эмас, мева тугиш даврида ҳам чиройли бўлади; тўқ яшил барглар орасида ғуж-ғуж қизил резавор мевалар ғузал манзара касб этади.

Калистегия заборная — қ. **Повой заборный**.

Калифорнийский мак (*Escholtzia californica* Cham.) — **Калифорния кўкнориси** — кўкноригулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўсимлик. Калифорния кўкнориси бизда гуллари чиройли, сариқ, тўқ қизил рангларда бўладиган бир йиллик ўсимлик сифатида машҳурдир. Уруғи эрта баҳорда ёки август ойида очиқ секилади. Май — июлда гуллаб, уруғлар ҳосил қилади. Манзарали ўсимлик тарзида экилади.

Каллус, Каллюс — **Қадоқ** — новданинг кесилган учларида, поянинг пайванд қилинган ёки зарарланган жойларида йўғонлашиб қолган бўқоқсимон бўртик. Қадоқлар ўсимлик танасидаги яраларни беркитади; ундан янги новда ёки илдиз ўсиб чиқиши мумкин.

Кальцивая селитра — қ. **Кальций азотнокислый**.

Кальций азотнокислый, Кальциевая селитра — Кальций нитрат азот кислотасининг кальций тузи. Рангсиз кристаллардан иборат бўлиб, сувда тез эрийди ҳамда кучли гигроскопик хусусиятга эга. Шунинг учун кальций нитратни қуруқ жойда сақлашга тўғри келади. Азотли ўғит сифатида қўлланилади.

Кальций цианамид — қ. **Цианамид кальция**.

Камеденосные растения — **Елимли ўсимликлар**. — Танаси елимдор ўсимликлар. Масалан, жийда, тоғларда ўсувчи трагакант ва бошқалар.

Камелия (*Camelia* L.) — **Камелия** — камелиядошлар оиласига мансуб, доимий яшил субтропик бутасимон ўсимликлар туркуми. Барги ярқироқ яшил, гуллари чиройли қизил, пушти ёки оқ рангли бўлиб, қатма-қат ёки оддий бўлади. Камелия гуллари атиргулларга ўхшаб кетса-да, хушбўй ҳиди бўлмайди. Навлари жуда кўп бўлиб, манзарали ўсимлик тарзида кўпроқ япон камелияси экилади. СССРдаги субтропик районларда камелия очиқ ерда қишлайди.

Каменный морской (*Alyssum maritimum* Lam.) — **Алиссум** — крестгулдошлар оиласига мансуб, кўп гуллайдиган, беорроқ бир йиллик ўсимлик. Бўйи 20 см гача боради. Гуллари майда, оқ ёки пушти ранг бўлиб, ғуж тўпланган бўлади. Ундан асал ҳиди анқиб туради. Уруғлари одатда эрта баҳорда экилади. Май ойидан то қора совуқлар тугагунча гуллаб беради. Оқ гулгиллам ҳосил қилиш учун, яъни гулзорни безаш учун экилади.

Каменный дуб (*Quercus ilex*) — **Болут** — қорақайиндошларга мансуб, доим яшил йирик дарахт. Эманнинг бир тури. Асл ватани Урта денгиз районларидир. Қурғоқчиликка ва совуққа анча чидамли. Ёғочни ниҳоятда қаттиқ. Хушманзара ўсимлик сифатида ҳам экилади.

Камнеломка (*Saxifraga L.*) — **Тошёрар, Қоячигул** — қорақатдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ёки бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Илдиз ёнидан тўп-тўп барглар ўсиб чиқади. Гуллари оқ, сариқ ва қизғиш бўлиб, кўпинча рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. СССРда 80 га яқин ёввойи ҳолда ўсадиган турлари бор. Тошёрарнинг кўпгина турлари боғларда, баъзилари хоналарда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Хитой — Япон тошёрари эса, одатда, осилиб турадиган гулдонларда ўсади.

Камписис, Текома (*Campsis radicans (L) Seem.*) — **Камписис** — бигнониядошлар оиласига мансуб, Шимолий Америкадан келиб чиққан, ўралиб ўсадиган, дарахтсимон йирик ўсимлик. Гуллари йирик, кўнғироқсимон, ярқироқ арғувон-қизил рангларда бўлиб, шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Май ойининг ўрталаридан то кеч кузгача гуллайди. Уруғдан ва паршиш қилиш йўли билан новдаларидан кўпаяди. Шийпон, балкон, айвон ва шунга ўхшаш жойларни безаш учун ишлатилади.

Кампешевое дерево, Сандальное дерево, Синий сандал (*Haemotoxylum campechianum*) — **Кампешдарахт** — дуккакдошларга мансуб дарахт. Асл ватани Марказий Америкадир. Ёғочида гематоксилин бўёқ моддалари бор. Ёғочнинг шираси газлаамаларни бўйашда ишлатилади. Шунинг билан бир қаторда ёғочи мебель саноатида ишлатилади.

Камфорное дерево, Камфорный лавр (*Cinnamomum camphora*) — **Камфора дарахти** — лаврдошларга мансуб (бўйи 20—25 м, диаметри 2,5 м) дарахт. Асл ватани жанубий-шарқий Осиёдир. Ёғочидан камфора олинади. СССРда фақат Закавказьеда етиштирилади. Ёғочи мебель учун ишлатилади.

Камыш острокопечный (*Schoenoplectus mucronatus (L) Pall*) — **Қиёқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб илдиз пояли, кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 50—100 см га боради. Гуллари поя учидан тўпгул — рўвак ҳосил қилади. Июль-сентябрь ойларида гуллайди ва уруғлайди. Кўпроқ сув бўйларида, кўлларда ўсади. Шолিপояларда бегона ўт сифатида ўсиб зарар келтиради.

Кампанула — қ. **Колокольчик**.

Канавалия (*Canavalia Adans.*) — **Канавалия** — дуккакдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Чирмашиб ёки ёғиб ўсадиган бу ўтларнинг гуллари ва дуккаклари йирик бўлади. Дунёнинг тропик ва субтропик мамлакатларида ёввойи ҳолда ўсадиган 15 тури маълум. У Ҳиндистон, Хитой, Япония ва Африкада озиқ-овқат сифатида, Жанубий ва Марказий Америкада эса ем-хашак сифатида экилади. Мазаси ловияга ўхшаган, хом дуккак ва уруғлари овқатга, пишган уруғлари эса кофе ўрнида ишлатилади. СССРда канавалиянинг фақат бир тури — шопсимон канавалия (*Canavalia gladiata L.*) — учрайди; у Кавказнинг Қора денгиз бўйларидаги районларда яшил ўғит ва ем-хашак сифатида экилиши мумкин (20-расм).

Канареечник малый (*Phalaris minor* Retz.) — **Фаларис**, Қонёш (туркм.) — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Бўйи 40—100 см гача боради. Апрель-май ойларида гуллайди, май-июнда мева-лайди. Асосан суғориладиган бошоқдош ўсимликлар, баъзан беда ичида ўсади. Бундан ташқари, уватларда, ариқ бўйларида қалин кўк-аламзорлар ҳосил қилади. Фаларисдан ўрилган пичан қимматли озиқ сифатида чорва молларига берилиши мумкин. Кураш чоралари:

фаларисларни уруғи пишмасдан туриб ўриб олиш ёки ўтоқ қилиш, экиладиган уруғни бошқа уруғлардан яхши тозалаш.

Канатник (*Abutilon theophrastii* Medic) — **Дағал каноп**, **Ғўзор ёки Ғўзағор** — гулхайридошлар оиласига мансуб, луб тола-лар берадиган, бир йиллик ўсимлик, Ғўзорнинг толаси пишиқ бўлиб, каноп ва жут толаларига қўшиб, қоп ва арқон каби нарсалар тайёрлаш учун ишлатилади. СССРда ғўзор Шимолий Кавказ, Украина, Белоруссия ва Қозоғистонда ҳамда РСФСР нинг бир қанча областларида экилади. Ўзбекистонда ғўзор шартли суғориладиган ерларда, тўқайларга яқин жойларда экилса, фойдали бўлиши мумкин. Ғўзордан тола олиш учун

20- расм. Канавалия.

21- расм. Дағал каноп.

кўпчилик ўсимликда биринчи кўсак мевалари шаклланганда ўриб олинади, уруғлик олиш учун эса кўпчилик тупларда 3—5 дона кўсак мевалари пишганда йиғиштириб олинади. Ғўзор ҳар гектар ердан 10—14 ц тола, 3—5 ц гача уруғ беради. Урта Осиё республикаларининг суғориладиган деҳқончилик районларида ғўзор ёввойи ўт ҳисобланади, жуда кўп уруғ туғуши туфайли тез кўпаяди (21-расм).

Канна (*Canna indica* L.) — **Шойигул** — шойигулдошлар оиласига мансуб, кўп йилик

22- расм. Ковар, ковул.

Ўсимлик. Пояси шохланмасдан 0,5 м дан 2 м гача тикка ўсади. Барглари жуда йирик, юмалоқроқ (овал шаклида). Гуллари йирик, қизил, тўқ ёки сариқ рангларда бўлади. Шойгул, баҳорда совуқлар тугандан кейин гулзорларда манзарали ўсимлик сифатида экилади; гулларидан гулдасталар ясалади; шойгулнинг кузда илдизпояси қазиб олинади ва салқин бинода сақланади.

Каперцы (*Capparis spinosa* L.) — **Ковар**, **Ковул** — ковардошлар оиласига мансуб, ярим бута. Пояси ер бағирлаб ётиб ўсади, барглари юмалоқ, гуллари оқ ёки оқиш пушти рангда, меваси резавор, эти қизғиш бўлади. Май-июнь ойларида гуллайди, июль-августларда мева тугади. Баландикларда, партов ерларда, ариқларнинг қуруқ қирғоқларида, бегона ўт сифатида баъзи экинзорлар ичида ўсади. Жа-

нубий Европада махсус экилади. Ёш гул ғунчаларни сиркалаб ўлдирилган ҳолда доривор ёки зирavor тарзида овқатларга қўшиб, ёш меваларини эса баъзи жойларда тузлаб истеъмол қилинади (22-расм).

Капуста — Карам — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва икки йиллик сабзавот ўсимликлари группаси. Еввойи карам кўп йиллик бўлиб, бошсиз, барглари дағал, еб бўлмайдиган бўлади. Асрлар давомида эка-эка кўп миқдорда бир йиллик ва икки йиллик карам турлари етиштирилган. Йирик оқ бошли карам катта хўжалик аҳамиятига эга. Қизил бошли карам, Брюссель карами, гулкарам, спаржа карами, «кольраби», «савой» ва бошоқ баргли карамлар камроқ тарқалган; Хитой ва Японияда хитой карами экилади. Карамнинг ҳамма турлари 2—5° совуққа чидайдиган, намроқ шароитда яхши ўсадиган бўлади. Тупроқнинг унумдорлиги ва намлигини талаб қилади. Карамни далага кўчат ҳолида ўтқазадилар, кўчат эса парник ва иссиқхоналарда етиштирилади. Оқ бошли карам ва Брюссель карами ҳар гектаридан 30—40 ц дан. Қизил бошли ва «савой» карамлари 15—20 ц дан, гулкарам ва «кольраби» карами эса 8—15 ц дан ҳосил беради.

Карагана древовидная — қ. **Желтая акация.**

Карагач, Вяз (*Ulmus L.*) — **Қайрағоч** — қайрағочдошлар оиласига мансуб, дарахт ўсимликлар туркуми. Гуллари икки жинсли бўлади. Барглари бутун, навбатлашиб жойлашади. Мева-васи пардасимон қанотчали бўлади. Қайрағочнинг ҳамма тури манзарали дарахт ҳисобланади. Айниқса садақайрағоч (*Ulmus densa Litv.*) ва Андросов қайрағочининг (*Ulmus androssovii Litv.*) шох-шаббаси қалин, эллипсимон юмалоқ бўлиб, қуюқ соя берадиган ва чиройли бўлади. Қайрағочлар дарё воҳаларида, тоғларда ва бошқа сернам жойларда яхши ўсади. Бу дарахт ёғочи қаттиқ ва маҳкам бўлиб, дурадгорликда турли буюмлар яшаш учун ишлатилади.

Карантин растений — **Ўсимликлар карантини** — мамлакатни чет элдан хавфли бегона ўтлар, зараркунандалар ва ўсимлик касалликларининг ўтишидан ҳимоя қилишга, ўтган тақдирда эса дарров хавф олдини олиш ва йўқ қилишга қаратилган давлат аҳамиятига эга бўлган тадбир ва чоралар системаси. Карантин чоралари СССР Давлат агросаноат комитети қошидаги Карантин ва ўсимликларни ҳимоя қилиш бўйича бош давлат инспекцияси томонидан унинг республикалар ва областлардаги карантин инспекциялари ва инспекторлари орқали амалга оширилади.

Карантинные сорняки — **Карантин бегона ўтлар** — шу территорияда учрамайдиган ёки оз учрайдиган, аммо қишлоқ хўжалиги учун жуда зарарли бўлган ўтлар. СССРда оз учрайдиган энг зарарли бегона ўтлардан зарпечак ёки чирмовуқларнинг ҳар хил турларини, пушти какра, амброзиялар, ғумай, паспалюм ва саломалайкумларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Энг зарарли бегона ўтларга қарши ички ва ташқи карантин чоралари амалга оширилади.

Кардамон (*Elettaria cardamomum*) — **Кардамон** — ҳил-занжабилдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўт ўсимлик. Жанубий Ҳиндистон, асосан Малабар қирғоғининг тоғли нам ўрмонларида учрайди; тропик мамлакатларида ўстирилади. Ҳушбўй, уруғлари таркибида 4—7% гача эфир мойи бор. Уруғи овқатга хушбўй таъм берувчи зиравор сифатида ишлатилади.

Кария, Гикори (*Caeya*) — **Кария, Гикори, Америка ёнғоғи** — ёнғоқдошларга мансуб баланд бўйли (60 м) дарахт. Шимолий Американинг жануби-ғарбида ва Хитойда 15 тури ўсади. Мева-сида 70% гача ёғ бор. Шунинг учун у озиқ-овқат маҳсулоти ҳисобланади. Бу ўсимликнинг ёғочи машинасозликда ҳам қўлланилади.

Кардон (*Synagra cardunculus*) — **Кардон** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик тиканли ўсимлик. Ватани Урта денгиз бўйлари. Кўпгина мамлакатларда бир йиллик сабзавот сифатида экилади. У биринчи йилда фақат тупбаргларгина ҳосил қилади. Барглари йўғон ва серсув; бандлари артишок таъ-

23- расм. Кардон.

мини беради ва овқатга қўшиб ишлатилади. Уни салат сифатида хомлигича ейлади ёки спаржа каби иссиқ овқатга қўшилади. Кардоннинг тикансиз навлари ҳам бор (23-расм).

Карелиния каспийская (*Karelinia caspia* (Pall) Le-es.) — **Оқбош** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, илдиз бачкисидан кўпаядиган кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 40—150 см гача боради. Июнь-июль ойларида гуллайди. Июль-августда уруғлайди. Тупроғи шўр босган ерлардаги ҳамма экин ичида ҳам ўсади айниқса, ғалла-экинлари ва беда ичида кўпроқ учрайди. Ғўза ва бошқа чопиқталаб экинлар орасида камроқ ўсади. Қураш

чоралари: ерни 20 см чуқурликда ҳайдаш, чопиқталаб экинлар атрофини юмашатиш ва культивация қилиш йўли билан йўқотиш мумкин.

Каркас (*Celtis L.*) — **Тўғдона** — қайрағочдошлар оиласига мансуб дарахт ва буталар туркуми. Барглари бутун ва арра-тишсимон бўлиб, навбатлашиб жойлашади. Гуллари эркак гул ёки икки жинсли; меваси данакли, еса бўлади. СССРда икки тури: Кавказ тўғдонаси ҳамда силлиқ тўғдонлар учрайди. Кавказ тўғдонаси (*Celtis caucasica* Willd.) Кавказ ва Урта Осиёда учрайди. Уруғлари, қаламчаси ва бачкилари орқали кўпаяди. Тўғдонлар ёруғсевар, қурғоқчиликка чидамли бўлади. Қуруқ тошлоқ ва ён бағир ерларга ўтқазишда катта аҳамиятга эга. Тўғдона ёғочи қаттиқ, маҳкам ва эгилувчан бўлади. Дурадгорлик учун қимматли хом ашё ҳисобланади. Пўстлоғида ошловчи моддалар бор.

Карта полей — **Далалар картаси** — колхоз, совхоз ва бошқа қишлоқ хўжалик муассасаларига қарашли далаларнинг жойланиши, уларнинг чегараси ва хўжалик характеристикаси (дала рельефи, тупроқ тури, катталиги, экиладиган ўсимлик, ўғит тури, ҳосил миқдори ва ҳоказолар) ёзиб кўрсатилган қоғоз, мата ва бошқалар. Дала картаси ердан тўғри фойдаланишга, далада унга мос келадиган агротехник, мелиоратив ва бошқа тадбирлар ўтқазишга, ишлаб чиқариш бригадалари ишини планлаштиришга ёрдам берадиган оператив ҳужжат ҳисобланади. Дала

тарихида юз берадиган барча ўзгаришлар дала картасида вақт-вақти билан қайд этиб турилади.

Картофель (*Solanum tuberosum* L.) — **Картошка** — ит-узумдошлар оиласига мансуб бўлиб, экиладиганлари бир йиллик, ёввойиси кўп йиллик ўсимлик. Ватани — Жанубий Америка. Европага XVI аср охирида олиб келинган. Россияда тахминан 1710 йилдан бошлаб экилиб келинмоқда. Ҳозир деярли барча мамлакатларга тарқалган. СССРда картошка, асосан қора тупроқ бўлмаган минтақада, Болтиқ бўйларида, Белоруссия ва Украинада етиштирилади. Картошка тугунаги энг муҳим

озиқ-овқат маҳсулоти бўлиб, нонбоп донлардан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. У қишлоқ хўжалиги ҳайвонлари учун ҳам яхши озиқ ҳисобланади. Картошка ўсимлиги палагидан силос бостирса ҳам бўлади: тугунагидан саноатда крахмал, спирт, потока олинади. Картошка ўсимлиги одатда вегетатив йўл билан кўпаяди: ноёб навларни тезроқ кўпайтириш учун ҳар бир тугунак (картошка) 1—2 кўзли бўлақларга бўлиб экилади; ўсимтаси ёки қаламчасидан кўпайтириш ҳам мумкин. Урта Осиёда экишга мосланган энг аҳамиятли картошка навларидан: Седов, Баҳори, Хибин № 3, Ранняя роза, Берлихинген, Лорх, Вольтман ва бошқаларни санаб ўтиш мумкин.

Касатик — қ. **Ирис**.

Кассия, Сенна (*Cassia* L.) — **Сано** — дуккакдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўт, ярим бута ёки бута ўсимлиги. Ингичка баргли (*Cassia angustifolia* Vahl.) ҳамда ўткир баргли (*Cassia acutifolia* Del.) санолар дори ўсимлиги ҳисобланади. Улар бир йиллик ўсимлик сифатида Урта Осиё ва Озарбайжонда экилади. Александр барги ҳамда «стручки» деб аталадиган сурги дорилар шу ўсимликдан олинади (24-расм).

Кастрока — қ. **Клещевина**.

Кастрация цветков — Гулларни бичиш — она ўсимликни чаптиштиришга тайёрлаш учун унинг гулидан чангдонларни олиб ташлаш. Ўз-ўзидан ёки четдан чангланадиган ўсимлик гуллари очилмасдан 1—2 кун аввал, яъни гул чанги ва тумшукчаси чангланишга тайёр бўлиб етилмасдан олдин бичилади. Муайян

24- расм. Сано.

бир ота ўсимлик билан чапиштириш учун бичилган она ўсимлик бошқа ўсимликлардан ажратиб қўйилади.

Катальпа (*Catalpa L.*) — **Катальпа** — бигнониядошлар оиласига мансуб тез ўсадиган сербарг дарахтлар. СССРда кўпроқ оддий катальпа (*Catalpa bignonioides Walt.*) ўстирилади. Унинг бўйи 15—20 м гача боради; барглари новдада навбатлашиб жойлашади. Гуллари сарғиш йўл-йўл ва қизғиш нуқталар билан қопланган, оқ, қизил рангларда бўлиб, йирик шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Меваси ингичка узун кўсак шаклида бўлади. Урта Осиё ва Кавказда уруғидан ва қаламчасидан экиб кўпайтирилади. Ёғочи энгил, юмшоқ бўлиб, сувга нисбатан чидамли. Ўз ватани — Америкада сув ости иншоотлари қуришда ишлатилади. Жанубий районлар учун паркларни безайдиган манзарали ўсимлик сифатида катта аҳамиятга эга.

Каткование — қ. **Прикатывание**.

Катран, крамбе (*Grambe L.*) — **Катрон** — крестгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ўттизга яқин тури маълум. Улардан, асосан, Англияда сабзавот сифатида экиладиган денгиз карами деб юритиладиган тури машҳурроқ. Овқатга қатрон баргининг йўғон барг биланлари ишлатилади. Ҳабашистон қатрони деб юритиладиган тури янги мойли ўсимлик бўлиб, уруғида 47—53% мой бор.

Каучуконосные растения — **Каучукли ўсимликлар** — таркибида каучук бўлган, каучук олинадиган гевея, гвайюла, товсағиз, кўксағиз, қумсағиз каби ўсимликлар.

Каштан (*Castanea Mill.*) — **Каштан** — қорақайиндошлар оиласига мансуб йирик дарахт. Унинг 10 дан ортиқ тури маълум. Бўйи 20—25 м гача боради. Шох-шаббаси жуда катта, шарсимон бўлади. Уруғдан ва вегетатив йўл билан кўпаяди. Ёғочидан вино бочкаси, фанер ва бошқа буюмлар ясалади. СССРнинг жанубида ва бошқа мамлакатларда каштаннинг ёнғоқсимон меваси ейиладиган — чинкаштан деб аталадиган (*Castanea sativa Mill.*) тури ўстирилади, ёввойи ҳолда ҳам ўсади.

Каштановые почвы — **Каштан тупроқлар** — қуруқ дашт ўсимликлари таъсиридан пайдо бўлган алоҳида тупроқ типи. Каштан тупроқлар Украинанинг жанубий чеккаларида, Қримнинг шимолида, Ростов, Волгоград, Астрахань областларида, Саратов областининг жануби-шарқий қисмида ва Қозоғистонда учрайди. Умумий майдони СССРдаги барча ер майдонининг 5,4% ини ташкил этади.

Квадратно-гнездовой посев — **Квадрат-уялаб экиш** — чопиқ талаб экинларни ернинг бўйига ва энига қарата тўғри чизиқлар ҳосил қилиб, ҳар уяга 1—2 тадан 8 тагача уруғ ташлаб экиш. Бу усул маккажўхори, кунга боқар, канақунжут, картошка ва бошқа полиз ва сабзавот экинларини экишда қўлланади. Бу усулнинг афзаллиги шуки, бунда экинни бўйига ва энига қараб машиналар билан парвариш қилиш мумкин бўлади, ер бегона

Ўтлардан яхши тозаланади, яхши юмшатилади, шундай қилиб ўсимликнинг овқатланиши учун шароит ҳам яхшиланади, экишда уруғ, ўғитлашда эса ўғит кўплаб тежалари. Квадрат-уялаб экишда меҳнат сарфи кескин камаяди, қўл меҳнатига эса деярли эҳтиёж қолмайди.

Квамоклит (*Quamoclit*) — **Квамоклит** — печакгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик, чирмашиб ўсадиган ғоят иссиқсевар ўсимлик. Ватани — тропик Америка, бизнинг шароитимизда унинг ҳамма турлари бир йиллик ўсимлик сифатида уруғдан кўпайтирилади. Февраль-март ойларида тувакчаларга ўтқазилиб, кейинчалик совуқлар тугаши билан яхши ишланган юмшоқ тупроққа кўчат қилинади. Бевосита ерга ўтқазилганда бир ой кечроқ гуллайди. Юқорига тортилган каноп ёки бошқа нарсаларга чирмашиб тез ўсади ва қизил, пушти, тўқ сариқ ёки оқ рангли юлдузсимон гуллар билан безалган девор — парда ҳосил қилади. Квамоклит барглари турли шаклда бўлиб, жуда чиройли бўлади.

Кедр (*Cedrus Link.*) — **Кедр дарахти** — қарағайдошлар оиласига мансуб, нинабаргли дарахтлар туркуми. Барглари қишда ҳам тўкилмайди. Уруғи узун қанотли бўлиб, ғудда (шишка) ларда етишади. Секин ўсади, узоқ яшайди. 4 тури маълум: ҳималай кедри, атлас кедри, ливан кедри ҳамда қисқа нинабаргли кедрлар. Сўнггисидан бошқа ҳамма тури СССРнинг жанубида (Крим ва Урта Осиёда) экилади. Қарағайнинг баъзи турлари ҳам кедр дейилаверади, масалан, сибирь кедри асли қарағай тури бўлиб, Сибирда 25 млн гектаргача майдонда ўсади. Кедр ёғочли қимматли қурилиш материалidir.

Кельпиния линейная (*Coelpinia linearis Pall.*) — **Қарғатирноқ кўшоёқ** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик — қисқа умрли эфемер ўсимлик. Бўйи 10—30 см гача боради. Апрель-май ойларида гуллайди, май-июнда мева тугади. Уруғлари тиканчали бўлиб, ҳайвонлар жунига илашади ва шамол воситасида тарқалади. Асосан лалмикор экинлар ва суғориладиган ғалла экинлари ичида ўсиб зарар келтиради. Ғалла ўриб олингунча, қарғатирноқ уруғлари етилиб, тарқалиб бўлади.

Кельрейтерия метельчатая, Мыльное дерево (*Coelreuteria paniculata Lam.*) — **Совун дарахт** — сапиндошлар оиласига мансуб, бўйи 10 м гача ўсадиган дарахт. Ватани — Хитой ва Япония. Барглари патсимон, гуллари оч сариқ рангда бўлиб, рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Июнь-июль ойларида гуллайди. Қурғоқчиликка чидамли бўлади. Уруғдан тез кўпаяди. Паркларда, хиёбонларда якка-якка ёки тўп-тўп экилиши мумкин. Барглари, айниқса жуда кўп очиладиган гуллари манзарали бўлади.

Кенаф, Каноп (*Hibiscus cannabinus G.*) — **Кенаф, Каноп** — гулхайридошлар оиласига мансуб бир йиллик толали ўсимлик. СССРда Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон республика-

25- расм. Каноп.

26- расм. Кендир.

лариди ўстирилади. Пояси 18—23% тола беради. Толанинг техник узунлиги 1,5—3 м га боради. Каноп толаси ўз хусусиятларига кўра, жут толасига яқин туради. Каноп олиш учун ўсимликлар ёппасига кўсакланган даврда, уруғ олиш учун эса ҳар тупда 2—3 кўсаклар пишганда ўриб олинади. Урта ҳисобда ҳар гектар ердан 10—15 ц тола ҳамда 3—6 ц уруғ олиш мумкин. (25-расм).

Кендырь, Кзыл кендырь (*Aposynum venetum* L.) — **Кендир** — кендирдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик толали ўсимликдир. Уларнинг пояси йил сайин қуриб, нобуд бўлиб борадиган бўлади. Уруғ ва илдиз поялари орқали кўпаяди. Ёввойи ҳолда Урта Осиё, Закавказье ва Олтойда ўсади. Кендир толаси арқон ва балиқ тўрлари яшаш учун, қисқа толалари эса пахта ёки жумқўшиб дағал газмол тўқиш учун ишлатилади. Кендир барглариди 4—5% каучук бўлади. Кўп йиллик кендирдан суғориладиган ерларда гектар бошига 3—5 т поя ҳосили олинади. Бир марта кендир экилган даладан сурункасига 10 йилдан ортиқ фойдаланиш мумкин (26-расм).

Кервель Гребень венеры (*Scandix pecten-veneris* L.) — **Сўзанақ** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўт. Бўйи 5—20 см га боради. Апрель-май ойлариди гуллайди, июнда мева тугади. Суғориладиган экинлар, беда, ғалла экинлари ичиди, шунингдек боғ ва тоқзорларда, тоғ этакларидаги ариқлар бўйиди ўсади. Кураш чораси — қ. Барьба с сорнякми.

Кермек ушколистный — (*Limonium otolepis* (Schrenk) Ktze.) — **Кўкпак, Кермак, Бўёқчўп** — кермакдошлар оиласига мансуб, ўқ илдизли кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 40—100 см га боради. Баъзан бачкиларидан ўсиб янгиланади. Майдан — августгача гуллайди, июндан — сентябргача мева тугади. Шўр босган бўш ерларда ва қўриқлардаги ариқлар бўйида кўпроқ учрайди, беда, ғўза каби чопиқталаб ва донли экинлар ичида гоҳо учраб қолади.

Қзыл кендырь — қ. **Кендырь**.

Кизил, дерен (*Cornus mas*) — **Қизил** — қизилдошлар оиласига мансуб бута ёки дарахт. Ёввойи ҳолда Украина, Қрим ва Кавказда ўсади. Меваси чўзиқроқ, данакли. Қизилнинг мевасидан мураббо, мармелад ва ҳар хил кондитер таомлар тайёрланади.

Кизильник (*Cotoneaster Medic.*) — **Иргай** — раъногулдошлар оиласига мансуб, бўйи 3 м гача борадиган буталар туркуми. Гули майда, оқ ёки оч пушти рангли; меваси сохта данаксимон, майда бўлади. СССРда 10 тури бўлиб, асосан Қрим, Кавказ, Ғарбий Сибирь ва Ўрта Осиёда ўсади. Иргайлар кўпинча манзарали ўсимлик сифатида ҳамда қуруқ тошлоқ ён бағирларни кўкаламзорлаштириш учун экилади.

Кикксия повойничек (*Kickxia elatine* (L) Dum.) — **Кикксия** — сигирқуйруқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Бўйи 25—70 см бўлиб, июль-октябрь ойларида гуллайди ва мева тугади. Ҳар хил экинлар, масалан, ғўза, буғдой, арпа ва дуккакдош экинлар ичида ўсиб, зарар келтиради; шунингдек қўриқ ерларда ва ариқ бўйларида ҳам учрайди.

Кинза — қ. **Кориандр**.

Кинкан, кумкват (*Fortunella*) — **Кинкан, Кумкват** — рутадошлар оиласига мансуб доим яшил дарахтлар ёки буталар туркуми. Асл ватани Шарқий Осиё, Хитой ва Японияда 6 тури тарқалган. СССРнинг намли субтропик районларида 2 тури ўстирилади. Меваси юмалоқ, диаметри 2 см гача, тўқ сариқ рангда, ширин, хушбўй, ейилади. Мураббо ва ҳар хил кондитер таомлари тайёрлашда ишлатилади. Хушманзара ўсимлик сифатида ҳам экилади.

Кирказон крупнолистный (*Aristolochia macrophylla* Lam.) — **Кирказон** — кирказонгулдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган бута ўсимлиги. Барглари йирик, ярқироқ, яшил, шакли юраксимон; гуллари қайрилган — найчасимон, сарғиш яшил рангли, жигар ранг йўл-йўл; гулбандлари эса узун бўлади. Июнь-июль ойларида гуллайди. Уруғдан, бачкилардан ва пархиш қилинган новдаларидан кўпаяди. Девор, балкон, шийпон ва айвонлар олдини безатиш учун экилади.

Кипарис (*Cupressus sempervirens* L.) — **Сарв** — сарвдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахт. Иссиқсевар, қурғоқчилик ва сояга чидамли бўлиб, 1000 йилгача яшайди, Кавказда Қримнинг жанубида ва Ўрта Осиёда (Самарқандда) уруғидан кў-

27- расм. Хитой карами.

пайтирилади. Қимматли манзарали ўсимлик ҳисобланади. Ёғочи жуда мустаҳкам ва хушбўй бўлиб, дурадгорликда ва кемасозликда ишлатилади.

Китайская капуста — Хитой карами — крестгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Унинг пояс заиф ривожланади, нозик барглари тўплами ердан анча кўтарилиб ўсадиган ғовак карам бошидан иборат бўлади. Унинг 2 тури кўп тарқалган: 1) Пекин карами (*Brassica pekinensis* Rupr.) — Пет-сай барглари йирик, оқиш-очиқ рангда; 2) Хитой карами (*Brassica chinensis*) — Пак-хой — барглари узунроқ, тўқ яшил рангда бўлади. Хитой карами жанубда қишда, қисқа кунда ва сернам шароитда, шимол томонда эса ёзнинг иккинчи ярмида яхши ўсади (27- расм).

Китайская крапива — қ. Рами

Китайский орех — қ. Арахис

Китайское просо 1) қ. Пайза; 2) қ. Чумиза.

Китайское сорго — қ. Гаолян

Кишнец посевной — қ. Кориандр.

Клевер (*Trifolium* L.) — **Себарга** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик ўсимлик. Пояси тикка ёки ётиқроқ ўсади. Барглари асосан уч бўлимли. Поя учидан чиқадиган тўпгуллари каллак, баъзан шингилсимон бўлади. СССРда себарганинг 65 тури бор. Уларнинг кўпчилиги ем-хашак сифатида ишлатилади. Қуйидаги турлари махсус экилади: Қизил себарга (*Trifolium pratense* L.) — шохлаб ўсадиган, бўйи 65 см гача борадиган, қизил рангда гуллайдиган ўсимлик; кўпинча ўт-далали алмашлаб экиш системасида ем-хашак сифатида экилади. Пушти себарга (*Trifolium hybridum* L.) шохлаб ўсадиган, бўйи 90 см гача борадиган, оч пушти ва пушти рангларда гуллайдиган ўсимлик; пичанзор ҳосил қилиш учун экилади. Оқ себарга ёки тўққизтепа (*Trifolium repens* L.)нинг пояси эса ётиб ўсади: гули оқ, баъзан пушти аралаш кўкиш яшил бўлади. Ўрмон ва ўрмон-дашт зоналарида, тоғли районларда кўп йиллик сунъий ўтлоқ — пичанзор ҳосил қилиш учун экилади. Шунингдек, бир йиллик Эрон себаргаси (*T. resupina-*

tum L.) ҳамда Александрия себаргаси (*T. alexandrinum* L.) ҳам Урта Осиё ва Закавказьеда кичик майдонларга экилади (28-расм).

Клен (*Acer* L.) — **Заранг** — зарангдошлар оиласига мансуб дарахт ва буталар туркуми. Деярли тез ўсади, сояга чидамли бўлади. Чириндига бой тупроқни ёқтиради. Уруғи икки қанотли бўлиб, асосан уруғдан ва тўнка бачкисида кўкариш йўли билан кўпаяди. СССРда 20 дан ортиқ тури ўсади. Улардан ўткир баргли заранг, дала заранги ва татар заранги кўпроқ аҳамиятга эга бўлиб, бу турлар иҳота ўрмонлар ҳосил қилиш ва кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланилади. Шаҳарларга, асосан Шимолий Америкадан келтирилган шумтол баргли заранг экилади. Заранг ёғочи қаттиқ, мустаҳкам ва яхши силлиқланадиган бўлиб, дурадгорлик ва машинасозликда ишлатилади.

Клен ложноплатановый — қ. **Явор**.

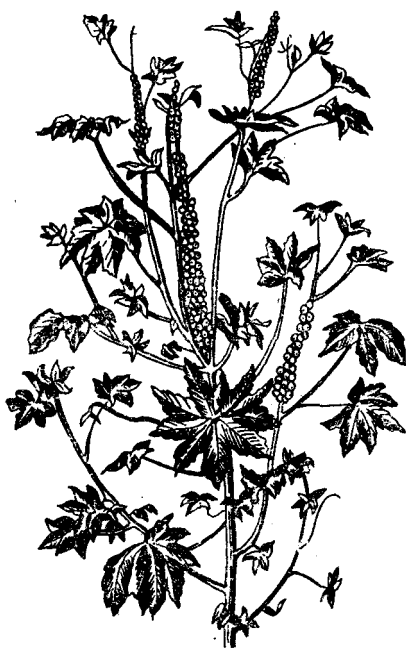
Клешевина обыкновенная (*Ricinus communis* L.) — **Канакунжут** — сутламадошлар оиласига мансуб, мойли ўсимлик. Уруғида 55% гача мой бўлади; унда ричин модда бўлгани учун заҳарли. Унинг мойи медицинада, авиация, химия, тўқимачилик, парфюмерия ва бошқа саноат тармоқларида ишлатилади.

Уруғ пўсти (кунжараси) оқсил моддасига бой бўлиб елим ва пластмасса олишда ишлатилади. Канакунжут нам ва иссиққа талабчан, совуққа чидамсиз, ўғит таъсирига тез бериладиган бўлади. СССРда Шимолий Кавказ, Украина ва Урта Осиёда кўпроқ экилади; гектаридан 7—12 ц дан ҳосил-уруғ олинади (29-расм).

Кливия — (*Clivia*) — **Кливия** — чучўмагулдошлар оиласига мансуб, оранжереяда ўсадиган беор ўсимлик. Манзарали ўсимлик сифатида диққатга сазовор. Барглари қалами, қуюуқ яшил рангли, чиройли шаклда қайрилган; ранг-баранг бўлиб, йирик тўпгул ҳосил қилади, ҳар бир гулдор пояда 20 тача гул бўлади. Қиш охирида ёки баҳорда узлуксиз гуллайди. Асли Жанубий Америкадан, бачкилари ва уруғларидан кўпаяди. Кливия энг

28- расм. Қизил себарга.

29- расм. Канакунжут.

чиғойли хонаки гуллардан биридир.

Клон — Клон — вегетив кўпайиш йўли билан ҳосил бўлган ўсимлик насли. Ўсимлик селекциясида ўсимлик бачкисидан, қаламчасидан, тугунаги, пиёзи, илдизпояси, барги ва шу кабилардан кўпайган наслини клон дейилади. Шу йўл билан пайдо бўлган ўсимлик жинсий йўл билан, яъни уруғдан пайдо бўлган ўсимликка қараганда, одатда, ота-она ўсимликнинг ирсий хусусиятини кўпроқ сақлаган, уларга кўпроқ ўхшаш бўлади. Ўсимликшуносликда клон ҳосил қилиш катта амалий аҳамиятга эга. Кўпгина мевали ўсимликларнинг шу навга хос яхши хислатлари клон олиш йўли билан сақлаб қолинади. Мевали ўсимлик уруғ орқали кўпайтирилганда муҳит таъ

сирида ўсимликда янги хусусиятлар пайдо бўлади ва навнинг типиклиги кўпинча йўқолади.

Клоповник широколистный (*Lepidium latifolium* L.) — Бақа жўхори — крестгулдошлар оиласига мансуб, илдиздан бачкилаб кўпаядиган кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 30—60 см бўлади. Майдан августгача гуллаб, мева тугади. Суғориладиган ерларда, кўпинча ғалла ва беда экинлари ичида, ариқ ва сой бўйларида кўпроқ учрайди; ғўза каби чопиқ қилинадиган экинлар ичида камроқ ўсади.

Клубеньковые бактерии — Тугунак бактериялари — дуккакдош ўсимликларнинг илдиз тўқималарида яшайдиган бактериялар. Бундай бактериялар таъсирида илдиз тўқимасидаги ҳужайралар тез бўлинади, тез кўпаяди ҳамда илдизда қабариклар — тугунакчалар ҳосил бўлади. Дуккакдошларнинг тупроқни азот билан бойитишдаги роли тугунак бактерияларнинг ҳаёт фаолияти билан боғланади. Тугунак бактерияларнинг ҳар бир дуккакдош ўсимликда яшашга мослашган, ўшанга хос ирқлари мавжуд бўлади.

Клубнекамыш морской (*Bolboschoenus maritimus*) — Сувҳиллол — ҳиллолдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Бў-

йи 30—120 см бўлади; вегетатив йўл билан, яъни илдизпояси орқали кўпаяди, илдизпояси тупроқда 4—5 см чуқурликда ўсади, учида озуқа моддалари тўпланган тугунчалар ҳосил қилади. Ана шу тугунакчалар туфайли, янги сувҳилол ўсимликлари пайдо бўлади. Сувҳилол шוליға кўп зарар келтирадиган ашаддий бегона ўтлардан бири; у баъзан беда ичида ҳам ўсади. Чопиқ қилинадиган экинлар ичида кам учрайди.

Клубненосные растения — Тугунакли ўсимликлар — тугунак ҳосил қилувчи ўсимликлар. Қартошка, топинамбур, батат, картошкагул ва бошқалар шундай ўсимликлардандир.

Клумба — Клумба — гулзорнинг манзарали ўсимликлар — гуллар маълум тартиб билан жойлаштирилган қисми. Клумбаларнинг ҳажми ва шакли турлича бўлиши мумкин. Ёз давомида клумбадаги ўсимликлар бир неча марта алмаштирилади.

Клюква (Oxycoccus) — Клюква — брусникдошлар оиласига мансуб доим яшил ўсимликлар туркуми. Ерга ёйилиб ўсадиган кичик чала буталардан иборат. Меваси тўқ қизил ва юмшоқ. Европа ва Осиёнинг шимолида ва Шимолий Америкада тарқалган. СССРда икки тури торфли ва зах ерларда ўсади. Мевасида ҳар хил витаминлар кўп, овқатга солинади, кондитер таомлари тайёрлашда ишлатилади. Шимолий Америкада маданий ўсимлик сифатида ўстирилади.

Кмин тминный (Cuminum cyminum L.) — Сарик зира, Қорабия — соябонгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик хушбўй зиравор ўсимлик. Бўйи 10—15 см. Ёввойи ҳолда чўл зонасида ўсади. Уруғининг таркибида эфир мойи бор. Уруғи овқатга хушбўй таъм берувчи зиравор сифатида ишлатилади. Маданий ўсимлик шаклида ҳам экилади.

Книга истории полей — Дала тарихи китоби — ҳар бир алмашлаб экиш даласидаги ишлар ва ўзгаришлар ҳар йили ёзиб бориладиган махсус дафтар. Унга шу далада экиладиган экин, тупроқни ишлаш, экиш, ўғитлаш, экинни парвариш қилиш, ҳосилни йиғиштириш бўйича ўтказиладиган агротехник усуллар ва мухлатлар ҳамда ҳосилдорлик маълумотлари ёзиб, борилади. Китоб бошида шу алмашлаб экиш районига алоқадор бўлган барча умумий маълумотлар, жумладан, об-ҳаво шароити қайд этилади. Маълумотларни агроном ёки дала мудури ёзиб боради.

Книфофия (Kniphofia uvaria Hook.) — Книфофия — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, илдизпояли, чиройли гулли ўсимлик. Асли жанубий Америкадан. Очиқ ҳолда қишлайди, гуллаш даврида ўсимликнинг бўйи 50—70 см га боради; гули қизил, тўқ сариқ рангларда бўлиб, бошоқсимон тўпгул ҳосил қилади. Ҳар бир тўпгул 10—25 кунгача гуллаб туради. Уруғдан ва илдиз поясида кўпаяди. Гулзорга якка-якка ёки тўп-тўп қилиб экилади. Книфофия гулдастаси сувда узоқ вақт бузилмай, сўлимай туради.

Кобрезия (*Cobresia Willd.*) — **Тўнғизсирт** — ҳилолдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССР да 14 тури ўсади. Кўпинча Ўрта Осиё, Кавказ ва Олтойнинг баланд тоғли районларида ўсиб, жуда қимматли ўтлоқ ҳосил қилади. Тўнғизсиртни эрта баҳорда ва ёзда ҳамма чорва моллари хуш кўриб ейди. Босиб ўтиш, топтошларга бардошли бўлади. Бўйи паст (5—20 см) бўлгани учун пичан сифатида ўришга арзимайди.

Ковровые растения — **Гилам ўтлар** — паст бўйли, кўпинча ётиб ўсадиган ўсимликлар. Улар кўпинча гулзордаги алоҳида майдончаларни, клумбаларни безаш ҳамда ўсимликдан турли суратлар яшаш учун ишлатилади. Энг кўп тарқалган гилам ўтлардан альтернатера, ирезине, ахирантес, седум, мезембриантемум, клейння, сантолина, гнафалиум, цинерарияларни кўрсатиш мумкин. Гилам ўтлар билан бир қаторда лобелия, агератум, алиссум, гелиотроп, оловсимон шалфей каби чиройли гулловчи ўсимликлар ер майдончаларини безаш учун экилади.

Ковыль (*Stipa L.*) — **Чалов** — бошоқдошлар оиласига мансуб ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 57 тури ўсади. Улардан 13 таси Ўзбекистон тоғларида ва тоғ этакларида учрайди. Чаловнинг ҳаммаси ҳам ўртача ем-хашак ҳисобланади: чорва моллари уларни баҳорда хуш кўриб ейди, гуллагандан кейин эса хуш кўрмай қўяди.

Козлятник восточный (*Galega orientalis Lam.*) — **Шарқ га-легаси** — дуккакдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ем-хашак ўсимлиги. Кавказнинг тоғли районларида ёввойи ҳолда ўсади. Озиқ моддаларига бойлиги ва яхши ҳазм бўлиши билан ажралиб туради. Совуққа чидамли, гуллари асалчил бўлиб, уй ҳайвонлари хуш кўриб ейди. Экилса, ҳар га ердан 75 ц гача пичан беради.

Кокаиновый кустарник (*Erythroxylum coca Lam.*) — **Кокаинли бута** — эритроксилонодошлар оиласига мансуб, бўйи 1—2 м га борадиган бута. Ҳозир ёввойи ҳолда учрамайди. Жанубий Америкадан келиб чиққан. Тропик мамлакатларда кўп экилади. Бута баргларида 0,25—1,3% кокаин алкалоиди бор. Бу алкалоид сезги нервларининг учини карахт қилиш қобилиятига эга бўлгани учун медицинада организмнинг айрим жойларидаги оғриқни, масалан, тиш оғриғини қолдириш учун ишлатилади. Кокаин мазкур бутанинг йиғиб олиб, қуритилган баргларидан олинади. СССРда, Закавказьеда тажриба тариқасида кокаинли бута қаламчаларидан кўпайтириб кўрилмоқда.

Кок-сағыз (*Taraxacum kok-saghyz Rodin.*) — **Кўксағиз** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик каучукли ўтсимон ўсимлик. Гуллари майда, сариқ, саватчасимон тўпгулга йиғилган бўлади. Меваси якка уруғли қуруқ мевадан иборат. Илдиз пўстлоғида 10—12% каучук мавжуд. Уруғидан кўпаяди. Ёввойи ҳолда Тянь-Шань тоғ тизмаларида учрайди.

Кокосовая пальма (*Cocos nucifera* L.) — **Кокос пальмаси** — пальмадошлар оиласига мансуб, бўйи 30 м гача борадиган дарахт. Тропик мамлакатларда меваси учун экилади. Хомроқ кокос мевасида кишини тетиклантирувчи хуштаъм суюқлик бўлади. Пишганда унда «копра» деб аталувчи сутсимон оқ ёғли эт ҳосил бўлади. Қуриган копрадан 60—65% гача ёғ олинади. Копра ёғи овқат учун, совун тайёрлашда ва техник мақсадларда ишлатилади.

Кола (*Cola Schott et Endl.*) — **Кола** — стеркулиядошлар оиласига мансуб дарахтлар туркуми. Африка ўрмонларида ёввойи ҳолда ўсадиган 50 га яқин тури маълум; уларнинг баъзилари тропик мамлакатларда экилади. Меваси серэт бўлиб, икки паллага ажралади. 2 дан 6 донагача уруғи бўлади. Янги (хўл) уруғида кофеин (0,6—2,5% гача), колатин (0,5—0,6% гача), теобромин (0,01% гача) каби алкалоидлар бор. Уруғидан тетиклаштирувчи, қувват киритувчи ва марказий нерв системасини даволашда ишлатиладиган баъзи дорилар тайёрланади.

Колеус (*Coleus*) — **Колеус** — лабгулдошлар оиласига мансуб, қишда ҳам ўсадиган, новдалари осилиб турадиган — ампель ўсимликларининг энг яхшиларидан бири. Баргларининг чиройли чипор бўлиши ҳамда февраль-март ойларида кўплаб гуллаши билан ажралиб туради. Гуллари ҳаво ранг бўлиб, қаламчасидан тез кўпаяди.

Колквитция прелестная (*Kolkwitzia amabilis* Gaertn.) — **Колквитция** — шилвидошлар оиласига мансуб қуюқ бута ўсимлиги; асли марказий Хитойдан. Бўйи 2 м гача боради. Барги кенг, тухумсимон тез тўкиладиган, гуллари майда, пушти ранг ва хушбўй бўлади. Бир ойгача қийғос гуллайди. Гуллаш даврида жуда чиройли. Пархишдан, бачкилардан, уруғ ва қаламчасидан кўпаяди.

Колеоптиль — **Колеоптиль**, **Биринчи барг** — бошоқли ўсимликлар уруғидан униб чиққан барг. У найчасимон ўралган бўлиб, ичидан янги барг ўсиб чиқади. Колеоптиль ўзининг қаттиқ учи билан тупроқни ёриб чиқади.

Колоказия — қ. **Таро**.

Колокольчик (*Campanula* L.) — **Қўнғироқгул** — Қўнғироқгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Қишга чидамли; бўйи 10 см дан 1,5 м гача боради. Гули қўнғироқсимон, оддий ёки қатма-қат бўлиб, оқ, бинафша ранг, оч қизил, кўк ва пушти рангларда бўлади. Июнь-августда гуллайди. Уруғдан, илдиз бачкиларидан ва тупининг бўлинишидан кўпаяди. Баланд бўйли қўнғироқгуллар тўптўп қилиб ва гулдаста қилиш учун, паст бўйлилари эса бордюргулзор четлари) ни ҳошия каби безаш учун экилади.

Колосняк кистевидный — қ. **Песчаный**.

Колоцинт (*Citrullus colocynthus* Schrad) — **Аччиқ тарвуз** — қовоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. СССРнинг

30- расм. Кольраби.

жанубий районларида кичик майдонларга экилади. Этида заҳарли глюкозит моддаси — колоцинтин ва смола бор. Қуритилган аччиқ тарвуздан ясалган дорилар кучли сурги сифатида ишлатилади. Уруғи заҳарли эмас.

Колошение — Бошоқ чиқариш — бошоқдош ўсимликларнинг бош пояси учидан найсимон ўралган барг қини ичидан бошоқ ёки рўваксимон тўпгулнинг ривожланиб, ташқарига ўсиб чиқиши. Маккажўхорида аввал эркак тўпгул (соқол) ўсиб чиқади, ундан бир неча кун кейин эса урғочи тўпгул сўта ҳосил бўлади.

Кольраби (*Brassica caulorapa* Pasd.) — **Кольраби** — карамнинг бир тур хили — пояси қалинлашиб, серэт бўлиб, шарсимон юмалоқлашиб кетадиган ва овқатга ишлатиладиган икки йиллик ўсимлик. Кольрабининг таъми карам ўзаги таъмини беради, аммо майинлиги ва витаминга бойлиги билан фарқ қилади. Од-

дий бош ўрайдиган карамга қараганда кольраби тупроқ танламайди. Уртача ҳосили ҳар га дан 15—25 т бўлади. «Қўк Вена» ҳамда «Оқ Голиаф» кольрабининг энг яхши навларидир (30-расм).

Колюченосец Зибтропа (*Echinophora sibthoriana* Guss.) — **Беклар ўти** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Июлда гуллаб, августда мева тугади. Текисликдаги ва тоғ этагидаги экинзорларда, шунингдек қўриқ ва партов ерларда кўплаб ўсади.

Комбинированные удобрения — қ. Сложные удобрения.

Комнатные растения — Хонаки ўсимликлар, Уй ўсимликлари — уйда ва оранжереяларда ўстириладиган хушманзара ўсимликлар.

Компасные растения — Компас ўсимликлар. — Барглари муайян даражада вертикал жойлашувчи ўсимлик. Бу баргларнинг қирралари шимол ва жанубга қараб туради. Масалан, сутчўп ва бошқаларда.

Компост — Компост, Маҳаллий ўғит — микробиологик процесс туфайли чириб, бузилган турли чиқит ва ахлатлар аралашмаси. Компост учун кўча супуриндилари, ахлатлар, ўталган ёш бегона ўтлар, ем-хашак бўла олмайдиган хазон, зигир, наша, каноп ўсимликлари чиқити, қушхона ва бошқа саноат тармоқлари чиқити кабилар ишлатилади.

Конопля посевная (*Cannabis sativa* L.) — **Экинбоп наша** —

тутдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон, толали ва мойли ўсимлик.

Конрингия восточная (*Conringia orientalis* (L.) Dum.) — **Конрингия** — крест-гулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик; бўйи 20—40 см. Май-июнь ойларида гуллаб, июнь-август ойларида мева тугади. Текислик ва тоғ этагидаги экинзорларда ўсиб, зарар келтиради.

Конские Бобы, кормовые бобы (*Vicia faba* L.) — **Боқла пояси ғовак, тўрт қиррали бўлиб**, бўйи 40—150 см бўладиган, бир йиллик дуккакли ўсимлик. Барглари йирик, жуфт, патсимон бўлади. Гуллари оқ, ҳидли, меваси йирик, кўп донли дуккак шаклида. Донлари овқатга ишлатилади ёки консерва қилинади. Уни қайнатиб, юмшатиш ёки ун қилиб чорва молларига ем сифатида бериш мумкин. Гуллаганда ўрилган боқла пояси тўйимли ем-хашак ҳисобланади. Боқла совуққа бардошли бўлиб, ёшлари 4° совуққа чидай олади. Гектаридан 35 ц дан ортиқ ҳосил беради. Унинг «қора рус боқласи» ва «оқ виндзор боқласи» деган навлари кўпроқ тарқалган (31-расм).

Конский каштан (*Aesculus hippocastanum* L.) — **Сохта каштан** — сохтакаштандошлар оиласига мансуб, кўп экиладиган, манзарали дарахт. Бўйи 20—30 м. диаметри 1 м ва ундан ҳам йўғон бўлади. Барглари панжасимон мураккаб, гуллари сариқ ва пушти доғли оқ бўлиб, конуссимон йирик шингиллар ҳосил қилади. Меваси серэт, юмалоқ кўсакча бўлиб, юмшоқ тиканлар билан қопланган. Урудан, илдиздан ва илдиз бачкиларидан кўпаяди. Ёғочи юмшоқ ва енгил бўлиб, фанер тайёрлаш учун ишлатилади. Сохта каштан пўстлоғида ошловчи моддалар бўлади.

Конфетное дерево — қ. Говения.

Корень — Илдиз — ўсимликнинг тупроқ ичига тарқалиб, уни тутиб турадиган ва тупроқдаги сув ҳамда озиқ моддаларини сўриб, ўсимликни таъминлаб турадиган қисми. Баъзи ўсимликларининг илдизида запас озиқ моддалар тўпланadi.

Кореопсис (Coreopsis L.) — Кореопсис — мураккабгулдошлар

31-расм. Боқла.

оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик, асли марказий Америкадан, барглари қирқилган каби чуқур бўлинган. Гуллари сариқ, қизил ё жигарранг бўлиб, каллаксимон тўпгул ҳосил қилади. Тупроқ, шароит танламайди; уруғдан кўпаяди, жуда кўп гуллайди. Гулзорни безаш ва гулдаста қилиш учун ишлатилади.

Жориандр, Кинза (*Coriandrum sativum* L.) — **Кашнич** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Уруғ ва эфир мойи олиш учун экилади. Кашнич СССРда экиладиган асосий эфир мойли ўсимликлардан. У асосан жанубий кенгликларда дашт зонасида ўстирилади. Гектаридан ўртача 5—8 т ҳосил беради. Унинг уруғидан (қуруқ уруғнинг 0,75—1% миқдоридан) эфир мойидан парфюмерияда, совун пишириш ва ликер тайёрлашда ишлатиладиган моддалар олинади. Кашнич уруғида эфир мойидан ташқари, 11—27% техника ёғи ҳам бўлади, ундан олеин кислотаси олинади. Кашнични ёғсизлантирилган жунжараси чорва учун қимматли ем ҳисобланади. Кашнич гули асалчил бўлиб, кўки ва уруғи зирavor сифатида овқатга қўшиб истеъмол қилинади.

Коричник цейлонский (*Cinnamomum zeylanicum*) — **Долчин**, долчин — лаврдошлар оиласига мансуб дарахт. Осиё ва Африканинг тропик районларида экилади. Ёввойи ҳолда маълум эмас. Ёш дарахтнинг пўстлоғи олиниб, қуритиб долчин тайёрланади. Унинг таркибида эфир мойи, ошловчи моддалар, долчин альдегиди ва бошқа бирикмаларнинг борлиги аниқланган. Зирavor сифатида озик-овқат саноати ва медицинада ишлатилади.

Корка почвенная — **Қатқалоқ** — **тупроқнинг** 1,5—3 см ча қалинликда қуриб, қотиб қолган устки қатлами. Қатқалоқ структурасиз тупроқларда, айниқса шўрхок бўз тупроқларда қор суви ёки ёмғир таъсирида ҳосил бўлади. Қатқалоқ туфайли ер нами тез буғланиб кетади, тупроқ ичига ҳаво ва нам кириши ва уруғнинг ўз вақтида униб чиқиши қийинлашади. Қатқалоқни йўқотиш учун экиб қўйилган, уруғи энди униб чиқаётган далалар борона қилинади, анча ўсиб қолган, қаторли экинлар культивация қилинади.

Корма — **Ем-хашаклар** — чорва молларини боқиш учун ишлатиладиган ўсимлик ва ҳайвонот маҳсулотлари. Ем-хашак одатда қуйидаги группаларга бўлинади: дағал, сершира, серсув, кўк ва концентрация қилинган ем-хашаклар. Дағал ем-хашакка пичан, похол, тўпон ва шу кабилар киради. Силос, илдизмева, картошка, турли сабзавот маҳсулотлари сершира ёки қишки ем-хашак дейилади. Серсув ем-хашакка эса лавлагидан шакар тайёрлаш, вино тайёрлаш ва пиво пишириш корхоналарининг чиқитлари киради. Ўтлар ва ўтсимон ўсимликлар ҳамда полиз маҳсулотлари кўк ем-хашак бўлади. Арпа, маккажўхори каби донлардан, турли ишлаб чиқариш маҳсулотлари қолдиқларидан концентрация қилинган ем-хашак тайёрланади. Булардан ташқари, оштузи, бўр, суяк уни, фосфорин, оҳактош, сапропель

кабилар минерал ем ҳисобланади.

Кормовая капуста (*Brassica oleracea* L. var. *acephala*.) — **Хашаки карам** — баргли карамнинг бош ҳосил қилмайдиган тур хили. Бўйи 0,5—2 м бўлиб, поясининг ўрта қисми йўғонлашган, сербарг, барглари сершира, поя ўзаги эса юмшоқроқ бўлади. Хашаки карам витаминларга бой; оксилнинг кўплиги билан илдимевали ўсимликлардан устун туради. Силос бостириш учун ишлатилади ёки кеч кузги ўтлоқ — кўк ўт сифатида фойдаланилади.

32- расм. Хашаки карам.

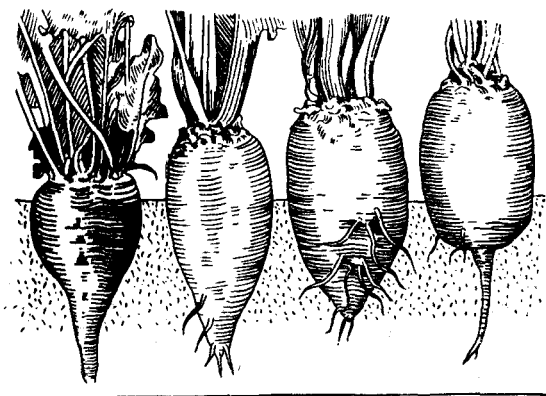
Уни ҳамма чорва моллари хуш кўриб ёйди. 10—13° гача совуққа бардош бера олади. Иликли (мозговой) ҳамда мингбош деган икки нави кўпроқ экилади. Булардан мингбош озиқ моддаларига бойроқ бўлса-да, кам ҳосилдир (32-расм).

Кормовая мальва (*Malva meluca* Graebner.) — **Хашаки тугмачагул** — гулхайридошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Ҳар га ердан 250—500 ц гача силосбоп кўкпоя берадиган янги экин бўлиб, протеин моддасига бой (қуриган пичанда 19—21%) бўлади. Тўйимлилик жиҳатидан дуккакли ўсимликлардан қолишмайдиган бу ўсимлик Чехословакияда, Германияда ва АҚШ да юқори баҳоланади.

Кормовая морковь (*Daucus carota* L.) — **Хашаки сабзи** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўсимлик. У витаминларга бой, юқори ҳосилли қимматли ем-хашак ўсимлиги бўлиб, таркибидаги углеводлар 9% дан ошади. Илдимевасидан ташқари, кўкпояси ҳам ҳар қандай ҳайвон ва қушларни боқиш учун ишлатилади. Ҳар га ердан 500—800, баъзан 1500 ц гача ҳосил беради.

Кормовая репа — қ. Турнепс.

Кормовая свекла (*Beta vulgaris* L.) — **Хашаки лавлаги** — шўрадошлар оиласига мансуб, илдимевали ўсимлик. Унинг илдимевасини ҳамма чорва моллари хуш кўриб ёйди. Хашаки лавлагидаги озиқ моддасининг умумий миқдори арпа, сули, беда, себарга каби ем-хашак ўсимликларидагига нисбатан 2—3 ҳисса ортиқ. У ёш, ўсиб келаётган пайтида сувни кўп талаб этади. Ўз вақтида етарли суғориб турилса, яхши ҳосил беради. Унумдор ерни ёқтиради, озроқ шўрланган жойларда ҳам қониқарли ривожлана олади. Унинг ҳосили гектаридан 500—1000 ц.

33- расм. Хашаки лавлаги.

эрасида бўлади. Кўпгина колхозлар ҳар гектардан 1500—2000 ц га етказиб ҳосил оладилар. Хашаки лавлаги омбор, усти ёпиладиган чуқур ва ғарамларда яхши сақланади. Унинг «сариқ Эккендорф» «қизил Эккендорф», «Баррес», «Маммут», оз қандли оқ лавлаги навлари кўпроқ экилади (33-расм).

Кормовой горох — қ. Пелюшка.

Кормовые бобы — қ. Конские бобы.

Кормовые корнеплоды — Хашаки илдиэмевалилар, Семизилдиэлилар — сершира ем-хашак — илдиэмева олиш учун экиладиган ўсимликлар. СССРда ем-хашак илдиэмева ўсимликлардан лавлаги — сабзи, брюква турнепс кабилар кўпроқ экилади. Буларнинг ҳаммаси икки йиллик ўсимлик бўлиб, биринчи йили йўғонлашган илдиэпояси ривожланади, иккинчи йили поя чиқариб, гуллайти ва уруғ тугади. Илдиэпояси озик моддаларга бой, сершира бўлиб, қиш бўйи кўк ўт сифатида молларга берилади. Илдиэпоясидан ташқари барглари ҳам ем-хашак ўрнида ишлатилади.

Кормовые культуры — Хашаки экинлар — пичан, силос, ўтлоқ ўти, кўк ўт, ем-хашак сифатида чорва молларга бериш учун экиладиган беда, маккажўхори каби бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик ўсимликдир. Бунга пичанбоп, силосбоп кўп йиллик ўтлар, бир йиллик ўтлар, хашаки илдиэпоялилар, тугунак мевали ўсимликлар, полиз экинлари, умуман ем-хашак ўсимликлар киради.

Кормовые севообороты — Хашаки экинларни алмашлаб экиш — чорва ўтлатиш, пичан олиш ё силос қилиш мақсадида экиладиган бир йиллик ва кўп йиллик ем-хашакбоп ўсимликларни алмашлаб экиш. Дала ҳайдалгандан кейин кўп йиллик ўтлар ўрнига қимматли техника экинлари ёки полиз экинлари экилади. Хўжаликнинг пландаги вазифаларига мувофиқ равиш-

да, хашаки экинларни алмашлаб экиш умуман дала алмашлаб экиш системасига боғлаб олиб борилади.

Кормовые смеси (мешанки) — Хашаки экинлар аралашмалари — юқори сифатли ва серҳосил ем-хашак олиш мақсадида бир ер участкасига бир неча хил бир йиллик ўсимликларни экиш. Кўк ўт, пичан, силос, дон олиш мақсадларида ем-хашак ўсимликлари аралаштириб экилади. Икки хил ўсимликни, масалан, баҳори вика билан сулини ёки суданка билан сояни аралаштириб экиш оддий аралашма; 3—4 хил ўсимликни, масалан, арпа, баҳори вика ва рус нўхатни ёки кузги жавдар, баҳори вика, сули ва арпа уруғларини аралаштириб экиш мураккаб аралашма дейилади. СССРда хашаки экинлар қора тупроқ, бўлмаган минтақада, ўрмон-дашт ва дашт зоналарида аралаштириб экилади.

Кормовые травы — Хашаки ўтлар — пичан, кўк ўт, силос ёки дон еми сифатида чорвага бериладиган бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар. Хашаки ўтлар суғориладиган ерларга, алмашлаб экиш далаларига, гоҳо бошқа ерларга экилади. Уларнинг кўпи ўтлоқ ва пичанзорларда табиий равишда ўсиб ётади. СССРда 80 турдан ортиқ бир йиллик ва кўп йиллик хашакбоп ўсимликлар ўсади. Хўжалик аҳамияти нуқтаи назаридан ҳамма хашаки ўтлар 4 гурппага бўлинади: 1) бошоқдошлар, 2) дуккакдошлар, 3) ҳиллолдошлар, 4) бошқа хил хашакбоп ўтлар.

Корневая система — Илдиз системаси — бирор ўсимликнинг барча илдизлари мажмуи, қ. Корень.

Корневая шейка — Илдиз бўғзи — ўсимликнинг бош илдизи билан пояси қўшилган жойи. Илдиз бўғзи атрофида кўпинча жуда кўп қўшимча илдизлар ҳосил бўлади.

Корневое давление — Илдиз босими — ердан шимилган сувни илдиз ва поя навлари орқали юқорига, ўсимлик танасига кўтариб берувчи босим. қ. Водный режим растений.

Корневые волоски — Илдиз тукчалари — ўсимлик илдизини юзасидан узайиб ўсиб чиққан алоҳида ҳужайралар. Улар тупроқдаги нам ва озик моддаларни сўриб олиш учун хизмат қилади.

Корневые выделения — Илдиздан ажралиб чиқадиган моддалар — ўсимлик илдизидан ажралиб чиқадиган моддалар; уларнинг таркибида карбонат кислота, олма кислота, қанд ва бошқа органик бирикмалар бўлади. Илдиздан ажралиб чиқадиган моддалар тупроқдаги минерал тузларни эритишда муайян роль ўйнайди.

Корневые отпрыски — Илдиз бачкилари — кўп йиллик ўсимлик илдизидаги қўшимча куртаклардан ўсиб, ер устида ривожланидиган новдалар. Илдиздан ўсиб кўпаядиган ўтсимон ўсимликларнинг кўпи, масалан, латтатикан, какра, қўйпечак ва бошқалар экинзорларнинг ашаддий душмани ҳисобланади.

Корнеплоды — Илдизмевалар, Семиз илдишлар — сершира илдиши, яъни илдизмеваси учун экиладиган ўсимликлар. СССР да одатда икки йиллик илдизмевалилар экилади. Улардан сабзи, петрушка, пастернак, сельдерейлар — соявонгулдошлар; шолғом, брюква, турнепс, турп кабилар крестгулдошлар; лавлаги — шўрадошлар, сачратқи — мураккабгулдошлар оиласига мансубдир. Крестгулдошлар оиласига кирадиган бир йиллик ўсимлик редиска ҳам илдизмевали ўсимлик ҳисобланади.

Коровий горох — Вигна (*Vigna unguiculata* (L) Walp.) — Хитой ловияси, Сигир бурчоғи — дуккакдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—30 см келадиган бир йиллик ўсимлик. Уруғи турли рангларда бўлиб, йириклиги ҳам ҳар хил (1000 донаси 58 г дан 370 г гача) бўлади. Марказий Америкада ёввойи ҳолда ўсади. Европа, Америка, Австралия, Осиё ва Африкадаги бир қанча мамлакатларда экилади. СССРда асосан Закавказье ва Ўрта Осиёда ўсади. Уруғида 24—28% оқсил, 48—56% крахмал ва 1,5% гача мой бўлади. Уруғи ҳам, кўк пояси ҳам, қимматли ем-хашак ҳисобланади. Уни кўкат ўғит сифатида экиш ҳам мумкин.

Коровяк тараканий (*Verbascum blattaria* L.) — **Қуёнқуйруқ** — сигирқуйруқдошлар оиласига мансуб, бўйи 120 см гача ўсадиган ўқилдизли икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Майдан то октябрь ойигача гуллаб, мева тугади. Суғориладиган ерларда, боғларда ва йўл бўйларида кўп учрайди. Ғўза, беда ва бошқа чопиқ талаб экинлар ичида ўсиб зарар келтиради. Уни уруғи етилмасдан ўриш ёки чуқур ҳайдаш билан йўқ қилинади.

Косвенные удобрения — Воситали ўғитлар — қишлоқ хўжалик экинларининг ўсиши учун тупроқ шаротини яхшилаш мақсадида ишлатиладиган моддаларнинг шартли номи. Воситали ўғитлардан бири оҳак бўлиб, у ўсимликка зарар қиладиган тупроқнинг кислоталилигини нейтраллаштиради (қ. Известкование почвы). Воситали ўғитлардан фарқли равишда тўғри ўғитлар ўсимликни озиқ моддалари билан қўшимча таъминлаш мақсадида солинади (қ. Ўғитлар).

Космея. (*Cosmos Cav.*) — **Космея** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик, икки йиллик, сершоҳ чиройли ўсимлик. Гуллари оқ, пушти, қизил, арғувон, тилласимон сариқ рангларда бўлади. Асли Мексикадан. Ўзбекистонда унинг икки тури манзарали ўсимлик сифатида кенг миқёсда экилади: 1) қўшпатли (дваждыперистая) космея (*Cosmos bipinnatus Cav.*) — июнь охиридан кеч кузги совуқларгача гуллайверадиган бир йиллик ўсимлик; 2) олтингургуртсимон сариқ космея (*Cosmos sulphureus*) — июлдан то кеч кузги совуқларгача гуллайверадиган бир йиллик ўсимлик. Космея уруғлари мартда, апрель бошларида очиқ ерга экилади. Гулзорни безаш ва гулдаста ясаш учун ишлатилади.

Костер (*Bromus L.*) — **Ялтирбош** — бир йиллик ва кўп йил-

лик бошоқдош ўсимликлар туркуми. СССРда 44 тури бор, улардан 16 таси Ўзбекистонда ўсади. Ялтирбош тундра зонасидан то чўл зонасигача текислик ва тоғларда учрайди. Ялтирбошнинг кўп йилликлари яхши ем-хашак экини ҳисобланади. Айниқса қилтиқсиз ялтирбош (*Bromus inermis* Leyss.) баҳорикор районларда экилиши мумкин бўлгани учун аҳамиятлидир. Бир йилликлари чорва ўтлаши учун яхши кўк ўт ҳисобланади.

Костяная мука — Суяк уни — суяк уни минерал ўғит сифатида ишлатилади. Гўшт комбинатларида, қуритилган, ёғсизлантирилган қоқсуяклардан тайёрланади. Суяк уни нордон тупроқли ерларга солинса, кўпроқ фойда келтиради.

Костяника (*Rubus saxatilis*) — **Қизил маймунжон** — раъногулдошларга мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Малинага ўхшаган меваси пишгандан кейин ейилади ёки мураббо, қиём ҳолида истеъмол қилинади. СССРнинг мўътадил (ўрта) зона ўрмонларида ўсади.

Котовник кошачий (*Nepeta cataria* L.) — **Зуфо** — лабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 60—80 см. Июнь-июль ойларида гуллаб, июль-августда мева тугади. Тоғ оралиқларида, далаларда кўпроқ учрайди, воҳаларда, боғларда ҳам бегона ўт сифатида ўсади.

Кофейное дерево, кофе (*Coffea* L.) — **Кофе дарахти, Қаҳва дарахти** — рўяндошлар оиласига мансуб доим яшил дарахтлар туркуми. 50 тача тури бор. Асл ватани Эфиопиядир. Барча тропик ва субтропик мамлакатларда ўстирилади. Меваси икки уруғли, қаттиқ қобиқли бўлиб, мевақат билан ўралган. Уруғида 0,8—2,4% кофеин бор. Кофе дарахтининг уруғидан кўп истеъмол қилинадиган ичимлик — кофе тайёрланади (34-расм).

Қоҳия веничная (*Kochia scoraria* (L) Schrad) — **Бурган сунгурги** — шўрадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 2 м гача боради. Июндан ноябргача гуллаб, мева тугади. Сугориладиган экин майдонларида, полизларда камроқ учрайди. Ахлат ташланган жойларда, кўча бўйларида, боғларда ўсиб

34- расм. Кофе дарахти.

ётади. Уни кўпинча манзарали ўсимлик сифатида ҳам экадилар.

Кочан, Вилоч — Карам боши (ўрами) — карам ўсимлиги қисқарган поясининг бир-бирига ёпишган ҳолда жуда йириклашиб кетган, ёзилмаган барглардан иборат учки куртаги. Кечпишар карамнинг яхши ривожланган айрим бошлари 20 кг гача боради.

Кочанная капуста (*Brassica capitata f. alba*, *F. rubra*) — **Бош карам** — ўсиб чиққан, биринчи йили ёзилмаган барглардан иборат юмалоқ бош ҳосил қилувчи, иккинчи йили эса баланд бўйли поя чиқарадиган, гуллаб уруғ берадиган икки йиллик ўсимлик. Бошли карамлар «оқ бошли», «қизил бошли» ва «са-вой карами» деган турларга бўлинади. Улар қайнатилган, қовурилган ҳолда ёки салатда ҳомлигича истеъмол қилинади.

Кочанный салат — Бош ўрийдиган салат — мураккабгулдошлар оиласига мансуб салатнинг бир тур хили (*Lactuca sativa* L.) Поясининг пастки қисмида тўпбарглар ва ўралган барглардан иборат кичикроқ бош ҳосил қилади. Ҳосилни йиғиб олгунча ўсиш даври навига қараб 40—100 кун бўлади. Салатнинг «сарик тош бошли», «сарик бошли Берлин» ва «Май салати» номли нервлари кенг тарқалган.

Крапива двудомная (*Urtica dioica* L.) — **Газанда, Қичитқи ўт** — газандадошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўсимлик. Бетона ўт сифатида сернам, соя жойларда кўнлаб ўсиб ётади. Баргидан олинган суюқ модда (экстракт) қон тўхтатиш хусусиятига эга. Барглари витамин «С» ва каротинга бой, уларда витамин «К» ҳам бўлади. Ёш газанданинг барглари овқатга ҳам солинади.

Красильные растения — Бўёқли ўсимликлар — таркибида заъфарон (сарик), индиго — нил (кўк), рўян, (қизил), татун (қора) ва бошқа рангларда бўёвчи моддалари бўлган ўсимликлар.

Красное дерево — Қизил ёғоч. — Тропик ўсимликлар зотига мансуб бир қанча дарахтларнинг қизил ёки жигар ранг тусли ёғочи. Мебель саноатида ишлатилади.

Красный клевер — қ. Клевер.

Красноземы — Қизил тупроқ ерлар — турлича қизғиш тусда бўлганидан қизил тупроқ дейиладиган субтропик ва тропик зоналар тупроғи, СССРда қизил ерлар Аджаристонда — Батуми районида, Озарбайжонда — Ленкоран районида учрайди.

Крамбе абиссинская (*Crambe abyssinica*) — **Мойли татун** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик мойли ўсимлик, бўйи 1 м га етади. Меваси — қўзоқ, уруғида 53% гача ёғ бор. Бу ёғ озиқ-овқат учун ва техника мақсадларида ишлатилади. Эфиопияда ёввойи ҳолда ўсади. Тажрибалар бу мойли ўсимликин СССРда ҳам ўстириш мумкинлигини кўрсатди.

Красоднев буро — желтый (*Нemero-callis fulva*) — **Саратон-гул** — лоладошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўт ўсимлик.

Гуллари йирик, қизғиш-сарик, хидсиз. СССРда Урта Осиё ва Закавказьеда ўсади. Гулидаги қанд ва протейн қуритилиб, зиравор сифатида овқатга солинади. Хушманзара ўсимлик сифатида экилади. Урта Осиёда айни саратонда гуллай бошлагани тўфайли саратонгул деб аталади.

Кремнистая кукуруза — Кремнийсимон маккажўхори — маккажўхори (*Zea mays* L.)нинг кенжа тури бўлиб, донаси йирик, зичлигидан чорқирроқ, нурсиз оқиш рангда бўлади; унсимон эндоспермаси жуда ривожланган бўлиб, донни бутунлай тўлдириб туради. Кремнийсимон маккажўхорининг дони кўпинча ем сифатида молларга берилади. Пояси жуда сербарг, силос-бостириш, пичан қилиш ва кўклигича чорвага бериш учун яради. Маккажўхорининг бу тури СССРда кенг тарқалган.

Крепкоплодный сирийский (*Euclidium syriacum* — L) R. Вг.) — **Оқчитир, Қарағатирноқ** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт, май бошидан то июнгача гуллаб, мева тугади. Ғалла экинлари ва беда ичида кўпроқ, чопиқ талаб экинлар ичида камроқ ўсади. Баҳорда экилган ғалла экинларига зарар келтиради. Ташландиқ ерларда, марза ва ариқ бўйларида кўп учрайди.

Кресс салат (*Lepidium sativum* L.) — **Кресс салат** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Сабзавот ўсимлиги сифатида экилади. Илдиз бўғзидан чиққан барглари, айниқса уруғбарглари балиқ ва гўшти овқатларга гарнир, салат тарзида кўклигича ишлатилади. Таъми хренга ўхшайди. Экилгандан 15—20 кун ўтгач, истеъмол қилина бошлайди.

Крестовник зазубренный (*Senecio subdentatus* Ldb.) — **Епишқоқ** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—30 см. Май-июнда гуллаб, июль-августда мева тугади. Баъзан воҳаларда, тоғ олдидаги текисликларда баҳорикор ва суғориладиган бошоқдош экинлар ичида ўсиб, зарар келтиради.

Кривоцвет восточный (*Lycopsis orientalis* L.) — **Хорок** — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—50 см. Апрельдан то июнгача гуллаб, мевалайди. Далаларда, йўлларда, марза ва ариқ бўйларида, боғларда кўплаб ўсади. Турли экинлар, айниқса дон экинлари ичида ўсиб, зарар келтиради.

Кринум (*Crinum*) — **Кринум** — чучмомагулдошлар оиласига мансуб, пиёз боши йирик бўладиган, оранжерея ва хоналарда ўстириладиган манзарали ўсимлик. Гуллари оқ, гул барглари эса йўл-йўл бўлиб, тўпгул ҳосил қилади. Ёзда ва кузда гуллайди. Асли Жанубий Америкадан. Кринум бачкиларидан ва янги йиғиб олинган уруғларидан кўпаяди.

Криптомерия (*Cryptomeria japonica* (L) Don.) — **Криптомерия** — таксодиядошлар оиласига мансуб, доим яшил дарахт. Бўйи 60 м гача боради. Асли Япониядан. У ерда криптомерия-

35- расм. Кроталария.

нинг ёғочи ва пўстлоғи қурилиш материали сифатида ишлатилади. СССР да Қрим ва Кавказда паркларда ўстирилади. Нинабарглари доим бўз-яшил рангда бўлгани учун манзарали дарахт ҳисобланади.

Кроталария ситникова (*Crotalaria juncea* L.) — **Кроталария** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Ҳиндистон, Африка, Бразилия, Америка (АҚШ) ва Австралияда қадим замонлардан бери толали ўсимлик сифатида экилади. СССР да Ўрта Осиёда ўстирилади. У намсевар ва иссиқсевар ўсимлик бўлиб, бўйи 3 м гача боради. Унча тупроқ танламайди. Чопиқталаб экинлари қатори парвариш қилинади. Толалари пухта-пишиқ бўлиб, ундан дағал тўқима, қоп ва арқонлар тайёрланади. Кроталариядан кўкат ўғит ёки ем-хашак сифатида фойдаланиш ҳам мумкин. Ҳар гектар ердан 45—47 ц хашакпичан, 3—6 ц тола, 3—5 ц уруғ беради. Кроталария ўрнига ғўза ва шоли экилса ҳосил яхши бўлади (35-расм).

Кротон (*Croton tiglium*) — **Хаббул-Мулук**, **Хаббул-малик** — сутламадошлар оиласига мансуб бир уйли бута ёки дарахтча. Уруғи канакунжутникига ўхшайди. Хаббул-мулук ёввойи ҳолда Ҳиндистон, Осиёнинг Шарқи-жанубида тарқалган. Шу районларда ва Американинг тропик қисмида экилади. Уруғи заҳарли, таркибида 50% гача ёғ, токсалбумин ва қимматбаҳо смолалар бор. Кротон ёғи медицинада ишлатилади.

Крупяные культуры — **Дон-ёрма экинлари** — донидан ёрма тайёрланадиган ўсимликлар. Бундай ўсимликлар қаторига тарик (сўк олинади), гречиха, полба, шоли (гуруч олинади) ва бошқалар киради. Шартли дон-ёрма экинларига арпа, сули, буғдой ва маккажўхорилар ҳам киради.

Крушина слабительная (*Rhamnus cathartica* L.) — **Тоғжумрут** — жумрутдошлар оиласига мансуб унча йирик бўлмаган дарахт ёки бута. Май-июнь ойларида гуллаб, июль-августда мева тугади. Тоғ ён бағирликларида, арчазорларда, ёнғоқзор, ўрмонзорларда ва тоғдаги дарё бўйларида ўсади. Унинг мевасини қуришиб тайёрланган препарат (дори)лар сурги сифатида қўлланилади. Етилган мевасидан сариқ, хом мевасидан яшил ранг бўёқ тайёрланади.

Крыжовник (*Grossularia*) — **Крижовник** — тошёрардошлар

оиласига мансуб бута. Новдаси тиканли, 50 дан ортиқ ёввойи тури бор. Шимолий Америка, Европа ва Осиёда тарқалган. СССРда уч тури учрайди. 1,5 мингга яқин маданий навлари маълум бўлиб Европанинг кўпчилик мамлакатларида экилади. Крижовник меваси ейилади ва ҳар хил маҳсулотлар (мураббо, компот, шарбат ва ҳ. к.) тайёрлаш учун фойдаланилади.

Крымсағыз (*Taraxacum hybernum* Stev.) — **Крымсағыз** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, каучук берадиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари тўпбарглр шаклида илдиз бўғзида ўрнашган. Меваси қуруқ қобиқли, бир уруғли. Илдизи — ўқилдиз бўлиб, кам шохлайди. Каучук илдиз пўстининг сут найчаларида тўпланади. Усиш даврининг иккинчи йили охирида Қримсағыз илдизиди қуруқ илдизнинг 6—8% миқдорида каучук ҳосил бўлади. Қримсағыз Қримнинг жанубий қирғоқларида ёввойи ҳолда ўсади.

Ксений — **Ксений** — ўсимликнинг бошқа нав ё тур чанги билан чангланари натижасида мева ва уруғларда юз берадиган белгилар ўзгариши. Масалан, оқ донли маккажўхори нави сариқ ёки кўкиш донли навнинг чанги билан чангланганда унинг донидаги эндосперм сарғиш ёки кўкиш рангга бўялади.

Ксеногамия — **Ксеногамия**, Четдан чангланиш — муайян бир турга хос ўсимлик нусхаларидан бирининг (гулининг) шу турга хос бошқа нусха ўсимлик чанги билан чангланиши.

Ксерофиты — **Ксерофитлар** — ўзининг тарихий ривожланиши даврида тупроқдаги нам ва ёғингарчилик етарли бўлмаган шароитда — қуруқ жойларда яшашга мослашган ўсимликлар. Ксерофитлар, асосан, даштларда, чала чўл ва чўлларда ўсади.

Кудряш — қ. **Лен**.

Кузиния мелкоплодная (*Cousinia microcarpa* Boiss.) — **Карфак** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 40—70 см. Майда гуллаб, июнда мева тугади. Лалмикор ерларда бошоқли экинларда кўп бўлади. Баъзан ғўза ва беда ичида ҳам учрайди.

Кузмичева трава (*Ephedra distachya* L.) — **Зағоза**, **Қизилча**, **Эфедра** — зағозадорлар оиласига мансуб, икки уйли паст бўйли бута. СССРнинг Европа қисми, Кавказ ва Ўрта Осиё районоларидаги чўл ҳамда тоғлик ерларда ўсади. Асосан, хушманзара ўсимлик сифатида экилади.

Куколь обыкновенный (*Agrostemma githago* L.) — **Рандак** — чиннигулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. СССРнинг Европа қисмида кенг тарқалган. Май ойида гуллаб, мева тугади. Рандак асосан бошоқли ғалла экинлари ичида ўсади. Зиғир экинзорида кам учрайди. Ўзбекистонда бегона ўт сифатида гоҳо учраб қолади.

Кукуруза, **Маис** (*Zea mays* L.) — **Маккажўхори** — бошоқдошлар оиласига мансуб, четдан чангланувчи, бир йиллик ўсимлик. У энг серҳосил ўсимликлардан бири ҳисобланади. Асли тропик

Америкадан. Донда 60—65% крахмал бор, ёғ моддасига ҳам бой. Ундан спирт, крахмал, ун ва ёрма тайёрланади. Консерва саноатида ҳам ишлатилади. Маккажўхори яхши озиқ-овқат ҳисобланади; айниқса чорва ва қушлар учун юқори сифатли озиқдир. Жаҳон миқёсида кўп экилиши жиҳатидан маккажўхори буғдойдан кейин иккинчи ўринда туради. СССРда айниқса жанубий районларда кенг кўламда экилади. Маккажўхори қурғоқчиликка чидамли бўлиб, Ўзбекистоннинг лалмикор районларида ҳам яхши ўсади ва шу жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Маълум бир далада маккажўхоридан кейин экилган буғдой ва бошқа ўсимликлар яхши ҳосил беради. Биринчи бўғини энг кўп ҳосил берадиган маккажўхори дурагайлари катта ишлаб чиқариш аҳамиятига эга. «ВИР-42», «ВИР-156», «Краснодар 1/49», «Имеритин» номли дурагайлар маккажўхорининг энг серҳосил навлари ҳисобланади.

Кулиса — Яшил тўсиқ. Баланд экинлар қатори — дам берилган даладаги 1 ёки 2—3 қатор маккажўхори, жўхори, кунгабоқар каби баланд бўйли ўсимликлардан иборат узун тўсиқ, яшил қўра. Даладаги 1 қатордан иборат қўралар ораси 8 м, 2—3 қатордан иборат қўралар орасида 12—16 м бўлади. Яшил қўралар шамолнинг асосий йўналишига нисбатан кўндаланг ўстирилади. Баланд экинлар қаторларидан ташкил топган қўра кузда ўриб-йиғиб олинмасдан келаси баҳоргача далада қолдирилади. Бу иш қишда далада қор тўплаш, унумдор тупроқнинг шамолда учиб кетишига йўл қўймаслик ва кузда экилган буғдой каби экиннинг қишда совуқлардан сақлаш мақсадида қилинади.

Кулисный пар — Тўсиқли шудгор — маккажўхори, жўхори, кунгабоқар, горчица (хартол) каби баланд бўйли ўсимликлар кенг қаторлаб ўстирилган шудгор. Бундай ўсимликлар яшил деворлар тарзида ўстирилиб, қишда қор тўплаш, тупроқни шамолдан сақлаш каби мақсадларда келаси йил баҳоригача қолдирилади. Тўсиқли шудгор қор кам бўладиган қурғоқчилик районларидаги буғдой экиладиган майдонларда ҳосил қилинади.

Культивация — Культивация, Қатор ораларини ишлаш — культиватор билан тупроқнинг устки қатламини ағдармасдан, 5—12 см ва ундан чуқурроқ майдалаб юмшатиш. Бегона ўтларни йўқотиш, экиш олдидан шудгор тупроқни юмшатиш, чопиқ талаб экинларни парвариш қилиш учун ер культивация қилинади.

Культурная вспашка — Маданий ҳайдаш — ерни чимқирқарли плуг билан ҳайдаш. Маданий ҳайдашда тупроқ яхши уваланади, шудгор юзаси текис бўлади. Бу нарса кейинча экиш ва тупроқни ишлашни осонлаштиради. Тупроқ қатлами юпқа бўлган жойларда маданий ҳайдаш алоҳида аҳамиятга эга. Бунда тупроқнинг структураси бузилган юза қатлами ҳайдов қатлами остига тушади, структураси бузилмаган ости қатлам эса юзага

чиқиб, унга экилган уруғнинг униб чиқиши, ҳосилдорликнинг ортиши учун яхши шароит яратди. Ерни маданий ҳайдаш Совет Иттифоқида тупроқни ишлашнинг асосий тури ҳисобланади.

Культурно-поливные почвы — Маданий суғориладиган тупроқлар — суғориладиган ерлардаги узоқ вақт давомида деҳқончилик қилиш натижасида ўзгариб, унумдорлиги ошган тупроқлар. Бундай тупроқлар, асосан, Ўрта Осиёда юзга келган.

Культурные растения — Эрма ўсимликлар, экинлар — маданийлаштирилган ва маълум бир хўжалик аҳамиятига эга бўлган ўсимликлар.

Куманика (*Rubus pennisis*) — **Маймунжон** — раъногулдошларга мансуб чала бута. Маймунжоннинг бир тури. Малинасимон тўқ қизил меvasи ейлади. Шунингдек, ундан мураббо, мармелад, қиём ва ҳоказолар тайёрланади. СССР нинг Европа қисмидаги бутазор ва ўрмон ёқаларида ўсади.

Кумарчик (*Agriophyllum M. B.*) — **Кумарчиқ** — шўрадошлар oilасига мансуб, бир йиллик ўсимлик туркуми. Улардан беш тури СССРнинг чўл ва чала чўл зоналарида (Ўрта Осиё ва Қозоғистонда) ўсади. Кумарчиқ чорва ўтлайдиган ем-хашак ўсимлиги ҳисобланади. Гуллаб уруғлангунча қимматли озиқ бўлиб, уни чорванинг ҳамма тури хуш кўриб ейди. Уруғида ёр моддаси кўп бўлиб, овқатга ҳам солинади. Кумарчиқ чўл ва чала чўл зоналаридаги қумликларни мустаҳкамлаш учун махсус экилади ҳам.

Кунжут, Сезам (*Sesamum indicum L.*) — **Кунжут** — кунжутдошлар oilасига мансуб, бир йиллик мойли ўсимлик. Асли Африкадан, СССРда Ўрта Осиё, Шимолий Кавказ, Украинанинг жанубида экилади. Унинг мойи озиқ-овқат, медицина ва парфюмерия саноатларида ишлатилади. Уруғидан аъло навли ҳолва ва кондитер моллари тайёрланади. Кунжараси ҳайвон ва қушлар учун энг яхши емдир. Кунжут иссиқсевар ўсимлик бўлиб, совуқни, ботқоқ ва шўр ерни ёқтирмайди. Ўрта Осиёда унинг

36- расм. Кунжут.

«Тошкент-122», «Серахский-470», «Оқуруғ — 7» каби навлари экилади. Лалмикор ерларда гектаридан 5 ц, суғориладиган ерларда 12 ц гача ҳосил беради (36-расм).

Куриное просо — қ. **Ежевник петушье просо**.

Куркума (*Curcuma*) — **Зарчўба**, **Зарчав**а — занжабилдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. 50 дан ориқ тури бор. Шулардан жанубий Хитой ва Ҳиндистонда ўстириладиган (*Curcuma longa*) тури кўпроқ аҳамиятга эга. Зарчаванинг хушбўй илдизида 1,5—5% эфир мойи ва зарарсиз сариқ модда бор. Озиқ-овқатга ва лакларга ранг беришда ишлатилади.

Кускута (*Cuscuta L.*) — қ. **Повилика**.

Кустарник — **Бута** — пояси ва ундан чиқадиган ён шохлари бошқа шохлардан кескин ажралиб турмайдиган, кўп йиллик майда дарахтсимон ўсимликларнинг бир шакли. Бута дарахтлардан илдиз бўғзидан шохлаши билан фарқланади.

Кушение — **Тупланиш**. **Бачкиланиш** — асосан бошоқдош ўсимликларнинг ер остидаги тупланиш бўғимларидан бир-бирига яқин (зич) ўсадиган новда ва илдизларнинг ҳосил бўлиши. Бугдой каби нонбоп ўсимликларнинг тупланиши уруғ униб чиққач, 2—3 ҳафтадан кейин 2—3 барг ҳосил бўлиши билан бошланади.

Л

Лаванда настоящая (*Lavandula vera DC.*) — **Лаванда** — лабгулдошлар оиласига мансуб бута. Жанубий Европанинг қуруқ тоғ ён бағирларида ўсади. Эфир мойи олиш учун бир қатор жанубий мамлакатларда, СССРда Қрим, Молдавия ва Краснодар ўлкасидаги айрим колхоз ҳамда совхозларда экилади. Унинг тўпгулларидан 0,6—1,2% миқдорида эфир мойи олинади.

Лаванда мойи юқори сифатли одеколон, атир ва атир совун ишлаб чиқариш учун ишлатилади (37-расм).

Лавр благородный — (*Laurus nobilis L.*) — **Дафна дарахти** — дафнадошлар оиласига мансуб, доим яшил дарахт. Асосан Қрим ва Кавказда ўстирилади. Кўпинча шаҳар кўчаларида ва паркларда ўсади. Барги кулинария ва консерва саноатида озиқ-овқатларга маза киритиш учун ишлатилади. Унинг мевасида 24—25% мой бўлиб, у медицинада ва совун тайёрлашда ишлатилади (38-расм).

Лавровишня (*Laurocerasus*) — **Тафлон** — раъногулдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахт ёки буталар туркуми. Эрон, Кичик Осиё ва Закавказьеда тарқалган. Мевали, доривор хушманзара ўсимлик сифатида Кавказда, Закавказье ва жанубий Украинада ўстирилади. Меваси ширадор ва серсув бўлиб, ис-

37- расм. Лаванда.

38- расм. Дафна дарахти.

теъмол қилинади. Баргидан тафлон мойи ва медицинада қўлланадиган аччиқ экстракт олинади.

Лавсония неколючая, хенна (*Lawsonia inermis*) — **Хина дарахтчаси**, — Дербенникдошлар оиласига мансуб, иссиқсевар бута, баъзан кичик дарахт. Бўйи 2—3 м га етади. Ёввойи ҳолда Африканинг Шарқид ва Осиёнинг тропик оролларида ўсади. Қадим замонлардан бери манзарали ва бўёқ берувчи ўсимлик сифатида Шимолий Африка, Эроннинг жануби ва Араб мамлакатларида ўстирилади кейинги вақтларда СССРда ҳам экила бошланди.

Лагерстремия индийская (*Lagerstroemia indica* L.) — **Лагерстремия** — дребендошлар оиласига мансуб, бўйи 7 м гача бўлиб, кўпинча бута шаклида ўсадиган дарахт. Асли Хитойдан. Гули пушти ранг, шингилсимон тўпгуллар ҳосил қилади. Уруғлари ҳамда етилган новдалари орқали кўпаяди. 15—17° совуқда музлаб қолади. У жуда чиройли ўсимлик. Шох-шаббалари тўп бўлиб ўсади, июлдан то октябргача жуда кўп ва узоқ гуллайди. Парк, ҳиёбон ва бошқа жойларни безатиш мақсадида экилади.

Лаковое дерево (*Rhus vernicifera* Stokes) — **Лак дарахти** — пистадошлар оиласига мансуб кузда барги тўкиладиган дарахт. Бўйи 20 м гача боради. Асли ватани — Хитой. СССРда лак дарахти, асосан, Кавказнинг Қора денгиз бўйларида ўсади. Унинг пўстлогидан лак, уруғидан мум олинади. Уруғдан кўпайтирилади. Илдиздан жуда кўп бачки чиқаради.

39- расм. Марваридгул.

да кўчат қилган маъқул. Марваридгул салқин, чириндига бой кумлик жойни ва тез-тез суғориб туришни талаб қилади. Унинг барча аъзосида заҳарли глюкозид бўлади. Ландишнинг гуллагандан кейинги қазиб олинган ер ости қисми, илдиз ва илдизпояларидан юракни даволовчи дори тайёрланади (39-расм).

Лапчатка низкая (*Potentilla supina* L.) — **Ҳозпанжа** — раъногулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—30 см баландликда бўлиб, поялари тарвақайлаб ўсади. Июль-сентябрь ойида гуллаб, мева тугади. Ташландиқ ва қўриқ ерларда, ариқ бўйларид ва оз миқдорда беда ичида бегона ўт сифатида учрайди.

Ластовень сибирский — қ. **Циннанхум сибирский**.

Латук дикий (*Lactuca serriola* L.) — Сутчўп — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 1—1,5 м. Июндан ноябргача гуллаб, мева тугади. Воҳаларда, суғориладиган ерларда, айниқса беда ичида кўплаб учрайди. Ғалла ўсимликлари ва айниқса ғўза ичида кам учрайди. Дала этакларида, ариқ бўйларида ўсиб ётади.

Лебеда (*Atriplex* L.) — **Олабўта** — шўрадошлар оиласига

Лакричник — қ. **Солодка**.
Лаллеманция Ройла (*Lallemantia royleana* (Wall) Benth.) — **Малачой** — лабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 5 дан 60 см гача боради. Апрельнинг иккинчи ярми — май ойларида гуллайди. Май охирида ва июнь бошида мева тугиб, кейин қуриб қолади. Лалмикор ерлардаги буғдойзорларда ўсиб зарар келтиради. Суғориладиган ерларда жуда кам учрайди.

Ландыш — *Convallaria majalis* L.) — **Марваридгул**, **Ландиш** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, гули оқ, хушбўй ва чиройли бўладиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Эрта (май — июнь ойларида) гуллаши билан ҳам катта қимматга эга. Илдизпоясидан ўсиб чиққан бачкилари орқали кўпаяди. Ўрта Осиё шароитида бачкиларини март ойи бошида

мансуб ўсимлик туркуми. Бир йиллик ўсимлик ёки ярим бута ҳолида ўсади. Барглари навбатлаб, камроқ қарама-қарши жойлашади. Олабўтанинг шўр олабўта, оқ олабўта (кўкпек), оқ ялмон қулоқ каби бир йиллик турлари жуда зарарли бегона ўт ҳисобланади. Асосий кураш чоралари: уруғи етилмасдан туриб ерни ҳайдаб юбориш, экин майдонларини эса ўтоқ қилиш, уруғликни яхши тозалаш, гўнгни ундаги уруғлар чириб кетгунча гўнгхоналарда сақлаш ва шу кабилар.

Левкой (*Matthiola R. Br.*) — **Шаббўй** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки икки йиллик манзарали ўсимлик. Гуллари оддий ёки қатма-қат, чиройли ва хушбўй бўлиб, турли рангларда экилади. У гулзорларда ёки тувакларда уйни безаш учун экилади. Уруғлари февралдан апрелгача экилади. Май-июнь ойларида 30—35 кун гуллайди.

Легкие почвы — Енгил тупроқлар — ўзининг механик таркибида 0,01 мм дан кичик заррачаларни оз миқдорда сақловчи тупроқлар. У қумли тупроқ, қумоқ тупроқ ва енгил қумоқ тупроқ каби турларга ажратилади. Енгил тупроқлар оз сув сиғдирувчанлиги, юқори даражада сув ва иссиқ ўтказувчанлиги билан характерланади.

Лекарственные растения — Доривор ўсимликлар — медицина ва ветеринарияда дори сифатида ишлатиладиган ўсимликлар, масалан, беладонна, кўкнори, канақунжут, маврак, марваридгул, ромашка, ровоч, зағоза ва бошқалар.

Лён (*Linum L.*) — **Зиғир** — зиғирдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Унинг 300 га яқин тури маълум. Айниқса маданий зиғир (*Linum usitatissimum L.*) деб аталадиган тури тола ва ёғ олиш учун кенг миқёсда экилади. Зиғир СССРнинг қора тупроқ бўлмаган зоналари учун асосий техника экини ҳисобланади. Зиғирнинг қуйидаги гуруплари фарқланади: Долгунец — узун толали зиғир — унинг пояси силлиқ, узун, яъни 80—100 см ва ундан баянд бўлиб, ҳар пояда бир неча уруғли кўсақлар етишади. Асосан тола олиш мақсадида экилади; Межеумок — ўртача толали зиғир — бўйи 50—75 см бўлиб, кўсаги бошқаларига қараганда йирикроқ, аммо кўсақлар сони долгунецга қараганда озроқ бўлади. Уруғидан 38—42% мой, поясидан 10—17% тола олиш мумкин. Асосан зиғир уруғи олиш учун экилади; Кудряш — Қисқа толали зиғир, қоясининг бўйи 30—55 см дан ошмайдиган ўсимлик. Сершоҳ бўлади, пастки қисмида кўп миқдорда кўсақлар етишади. Асосан мой олиш учун экилади. СССР халқ хўжалигида зиғирнинг долгунец тури катта аҳамиятга эга бўлиб, инсонга тош давридан бошлаб маълум. Зиғир толасидан турли буюмлар тайёрланади. Мой берадиган зиғир СССРда, асосан Ўрта Осиё, Ростов области, Краснодар ва Ставрополь ўлкаларида экилади. Унинг уруғидан юқори сифатли техника мойи олинади. Зиғир мойи алиф, лак, турли бўёқлар, клеёнка ва линолжумлар тай-

ёрлаш учун, қисман овқат учун ишлатилади. Кунжараси мол учун энг яхши емдир.

Лентоостник длиноволокный (*Taeniatherum crinitum* (Schreb) Nevski.) — **Қилтиқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—35 см гача ўсадиган бир йиллик ўсимлик. Май ойида бошоқлайди ва гуллайди. Май охири, июнь бошида эса мева тугади. Тоғ ва қир ён бағирларидаги қуруқ ва тошлоқ ерларда ўсади. Қуруқ ва бўз ерларда, ғалла экинлари ичида бегона ўт сифатида кўп учрайди.

Ленточный посев — **Лента шаклида экиш** — кенг қаторли экишнинг бир тури бўлиб, лентасимон экилган ўсимликлар группаларининг оралиғи анча кенг бўлади. 2—3 қатор ўсимликлар бир-бирига нисбатан яқин бўлиб, улар худди шундай бошқа группадан кенг қатор билан ажралиб туради. Яқин қаторлар сонига қараб икки қаторли лента ёки уч қаторли лента шакли да сепиш деб номланади. Бу усул дон экинлари навларини тезроқ кўпайтириш, тариқ экиш ҳамда ўрмон ҳосил қилишда даврахт уруғларини экиш учун қўлланилади.

Леонтице Эверсманна (*Leontice ewersmanni* Vge.) — **Тасби, Ерсовун** — зиркдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 20—40 см баландликда бўлиб, йирик тугунаги бўлади. Март-апрель ойида гуллаб, май ойида мева тугади. Уруғдан кўпаяди. Тоғ этакларидаги текисликларда кўпроқ учрайди. Ғалла экинлари ичида бегона ўт сифатида ўсади. Тупроқни чуқур ҳайдаш йўли билан қириб ташлаш мумкин.

Лес — **Ўрмон** — бир-бирига ва ўсиш шароитига таъсир этувчи ва географик ландшафт элементини ҳосил қилувчи дарахтсимон ўсимликлар йиғиндиси. Нинабаргли дарахтлардан ташкил топган ўрмон қизил ўрмон, япроқ баргли дарахтлардан ташкил топгани эса қора ўрмон дейилади.

Леса государственного значения — **Давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлар** — колхоз ва қишлоқ жамоасига қарашли ўрмонлардан ташқари, СССР Ягона давлат ўрмон фондига қарашли бўлган ҳамда ўрмонлар. Давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлар ягона давлат ўрмон фонди майдонининг 96% ини ташкил этади.

Леса колхозные — **Колхоз ўрмонлари** — колхозларга биркирилган ерлардаги ўрмонлар. Булар ҳам ягона давлат ўрмон фондига киради ва унинг кичик бир қисмини ташкил этади. Ердан абадий фойдаланиш ҳақидаги қонунга кўра колхозлар ўз территорияларидаги ўрмондан тўла фойдаланиш ҳуқуқига эга. Колхозларнинг розилигисиз уларнинг территорияларидаги ўрмонларни кесиш ҳуқуқига ҳеч ким эга эмас. Ўрмонларни бевожита колхоз правлениеси бошқаради.

Леса особого значения — **Алоҳида аҳамиятга эга бўлган ўрмонлар** — бунга ҳимоя ўрмонлари, курорт территориясидаги, шаҳарлар ва саноат корхоналари атрофидаги яшил зона ўр-

монлари, давлат заповедникларидаги ўрмонлар ҳамда алоҳида қимматга эга бўлган ўрмонлар киради. Улар тупроқни, сувни сақлаши, иқлимни яхшилаши ва саломатликка ижобий таъсир қилиш нуқтаи назаридан халқ хўжалигида катта илмий ва маданий аҳамиятга эга.

Лесная подстилка — Ўрмон тўшаги — ўрмон тупроғи устидаги барглар, шохлар ва поя қолдиқларидан иборат ўлик қатлам ёки тўшама. Бу тўшама, асосан, замбуруғ микрофлоралари таъсирида чириб, чиринди кислоталари ҳосил қилади. Бу кислоталар подзоллашган тупроқларни ҳосил қилишда иштирок этади.

Лесное хозяйство — Ўрмон хўжалиги — халқ хўжалигининг ўрмонларни сақлаш, янгилаш ва улардан фойдаланиш билан шуғулланувчи алоҳида тармоғи.

Лесной питомник — Ўрмон кўчатзори — экиб кўпайтириш учун белгиланган дарахт ва бута кўчатлари ўстириладиган алоҳида хўжалик.

Лесные культуры — Ўрмон экинлари. Эмка ўрмон — уруғини экиш ёки кўчат қилиш йўли билан ҳосил қилинган сунъий дарахтзорлар. Ўрмон дарахтларини кўпайтиришда тупроқ ва иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда агротехника қондасига амал қилиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Лесные ползешитные полосы — қ. Ползешитные лесные полосы.

Лесоводство — Ўрмоншунослик, Ўрмончилик — 1) ўрмоншуносликнинг бир тармоғи бўлиб, унинг вазифаси ёғоч тайёрлаш учун ўрмонни план асосида кенгайтириш ҳамда ундан ҳимоя мақсадида фойдаланиш ва мамлакатнинг сув режимини тартибга солишдан иборат; 2) ўрмон ҳаёти ва ўрмонни ўстириш, парвариш қилиш ҳақидаги биологик фан.

Лесоохранение — Ўрмон қўриқчилиги — ўрмонни оловдан, гармсел, совуқ, шамол, шунингдек зарарли иқлим шароитидан, ҳашаротлар, касалликлар ва турли ҳайвонлардан ҳимоя қилишга, ўрмондан нотўғри фойдаланиш, руҳсатсиз дарахт кесиш ва дарахтларни шикастлантириш туфайли юз берадиган зарарли оқибатлар олдини олишга қаратилган тадбир-чоралар системаси.

Лесопарк — Ўрмон парк, Ўрмонпарк — одатда саноат марказлари яқинида хушманзара ва шифобахш жойда анча катта территорияга эга бўлган дарахтзорлар. СССРда ўрмон парклари меҳнаткашлар оммасининг дам олиш жойи бўлиб хизмат қилади.

Лесоразведение — дарахтзор қилиш — дарахт ва бута уруғларини экиш ёки кўчат қилиш йўли билан сунъий ўрмон яратиш.

Лесосад — Ўрмон боғи. Ўрмон-боғ — муайян аҳамиятга эга бўлган мева ва ёғоч берадиган дарахтлар билан банд бўлган

ўрмон участкаси. Бундай жойлардаги хўжалик ўрмонбоғ хўжалиги дейилади. Ўрмон боғ хўжаликлари Ўрта Осиё, Кавказ ва Қримдаги кўпгина лесхозларда ташкил этилган.

Лесоустройство — Ўрмон тузиш — ўрмон хўжалигини ташкил қилиш ва бошқариш юзасидан ўтказиладиган тадбирлар системаси. Ўрмон тузишнинг асосий мақсади дарахтлар ва уларнинг маҳсулотларидан энг тўғри фойдаланиш ҳамда дарахтзорларни тиклаш ва кенгайтиришдан иборат.

Лесс — Лесс, Соғ тупроқ — майда чўкинди тоғ жинсларидан ташкил топган, кул ранг-сариқ ва оч сариқ ранглардаги юмшоқ тупроқ. Соғ тупроқ кальций карбонат тузига бой (15—30%) бўлиб, у Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

Лешина, Орешник (Corylus) — **Ўрмон ёнғоғи** — қайиндошлар оиласига мансуб буталар (баъзан дарахтлар) туркуми. Европа, Осиё ва Шимолий Америкада 20 тури тарқалган. Шулардан 7 та тури СССРда ҳам учрайди. Меваси — ёнғоқча. Кўпчилиги ёнғоқ берувчи эрма ўсимликлардир. Ёнғоғи ейилади ёки озиқ-овқат ва кондитер саноатида қўлланилади.

Лианы — Лианалар — Уралувчилар, Чирмашувчилар — бошқа нарсаларга чирмашиб, ўралиб ёки ёпишиб ўсадиган, асосан, тропик ўрмонларда бўладиган ўтсимон ва дарахтсимон ўсимликлар. Илончўп, хмель ёки қулмоқ, ёввойи узум, актинидия каби баъзи лианалар СССРда ҳам ўсади.

Лиатрис колосовидный (Liatris spicata Willd.) — **Лиатрис** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, унча инжиқ бўлмаган, икки йиллик ўсимлик. Асли Шимолий Америкадан, бўйи 100 см гача боради. Гуллари майда сафсар ёки оч пушти рангда бўлиб, бошоқсимон ёки шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Ўрта Осиё шароитида яхши ўсади. Июнь ўрталаридан то августгача гуллайди. Уруғдан ҳамда тупининг бўлиниши йўли билан кўпаяди. Манзарали ўсимлик сифатида якка-якка тўп-тўп ёки ёппасига экилади. Ундан гулдаста қилиш мумкин.

Лилии (Lilium L.) — Пиёзгул — пиёзгулдошлар оиласига мансуб ўсимлик туркуми. Манзарали ўсимлик сифатида экилади, гулдасталар қилиш учун ундан кенг фойдаланилади. Гуллари оқ, қизил, тўқ қизил рангларда бўлади. Улар пиёзчаларидан, баъзи навлари эса уруғдан кўпаяди. Пиёзгуллар унумдор тупроқда ва серқуёш очиқ жойларда яхши ўсади.

Лимон (Citrus limon) — **Лимон, лиму,** — рутадошлар оиласига мансуб доим яшил кўп йиллик субтропик ўсимлик. Асл ватани жануби-шарқий Осиё, Еввойи ҳолда учрамайди. Жанубий Европа, Шимолий Африка, Австралия, АҚШ (Калифорния, Флорида), Ҳиндистон, Хитой, СССРнинг Кавказ ва Қрим районларидаги субтропик жойларда ўстирилади. Ўрта Осиёда траншея шароитида экилади. Меваси асосан ҳўллигича ейилади, кондитер маҳсулотлари тайёрланади, шарбат, лимонад, эфир мойи олишда ишлатилади.

Лимонник (*Schizandra chinensis* Ball.) — **Лимонник** — магнолиядошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган бута. Узоқ Шарқнинг жанубий районларидаги аралаш ўрмонларда ўсади. Унинг меваси, уруғи ва пўстлогидан тайёрланган дорилар медицинада чарчаган организмни тетиклаштириш учун, нафас олишни яхшилаш ва қон босимини пасайтириш учун қўлланади. Мевалари таркибида цитроль моддаси бўлган эфир мойи бор. У Узоқ Шарқда ва СССР Европа қисмининг ўрта минтақасида экиб кўрилмоқда.

Лимская фасоль (*Phaseolus lunatus* L.) — **Лима ловияси** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар. СССРда бир йилликлари ўстирилади. Поясининг бўйи 30 см дан 2 м гача боради. Меваси дуккак бўлиб, у пишгач, ёрилиб кетади. Лима ловияси меваларидан кўк ҳолича консервалар тайёрланади. СССРда асосан Украина, Молдавия ва Кавказда кичик майдонларда экилади (40-расм).

Линделофия длинностолбиковая (*Lindelia macrostyla* (Vge) M. Pop.) — **Қуёнқулоқ** — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Майдан то августгача гуллаб, июнь-сентябрда мева тугади. Лалмикор ерлардаги донли экинлар орасида ўсиб, зарар келтиради. Пахтазорларда ва бошқа экинлар орасида, шунингдек ариқ бўйларида, уватларда ва қўриқ ерларда учрайди.

Липа (*Tilia* L.) — **Липа**, **Жўка** — жўкадошлар оиласига мансуб, дарахтлар туркуми. СССРда ўндан ортиқ тури бор. Улардан майда баргли жўка (*Tilia cordata* Mill.) кўпроқ тарқалган. Бу дарахтнинг бўйи 30 м гача, диаметри 1 м гача боради. Гуллари хушбўй, асалчил бўлиб, ярим соявон шаклида тўп-тўп бўлади. Меваси ёнғоқсимон. Совуққа чидамли, салқинга, шамолга ва тутунга ҳам анча бардошли. Уруғдан ҳамда тўнка бачкиларидан кўпаяди. У, асосан, СССРнинг Европа қисмида, Уралда, Сибирда, Қрим ва Кавказда ўсади. Шаҳарни кўкаламзорлаштиришда ва ҳимоя ўрмон минтақалари ҳосил қилишда кўплаб

40-расм. Лима ловияси.

экилади. Унинг ёғочи фанер, мебель ясашда ишлатилади, гулларидан эса эфир мойи олинади.

Липкость почвы — Тупроқнинг ёпишқоқлиги — тупроқнинг нам ҳолда бошқа нарсаларга, айниқса тупроқни ишловчи қуролларга ёпишиш хусусияти. Бу хусусият тупроқ намлиги 60—70% га етгандагина бошланади. Структурали (донадор) тупроқларга қараганда структурасиз тупроқнинг ёпишқоқлиги кучли бўлади. Шунинг учун структурали тупроқларни ишлаш структурасиз тупроқларга қараганда осон бўлади.

Лириодендрон — қ. Тюльпанное дерево.

Лисохвост (*Alopecurus L.*) — **Тулқиқуйруқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик, камроқ бир йиллик ем-хашак ўсимликлар туркуми. СССРда унинг 29 тури ўсади, улардан 5 тури Ўзбекистонда учрайди. Тулқиқуйруқнинг ҳамма турлари ҳам яхши ем-хашак ўти ҳисобланади. Утлоқ тулқиқуйруқ (*Alopecurus pratensis*) — лалмикор районларда экилиши мумкин. Уришга ва юқори сифатли пичан тайёрлашга ярайдиган бўлади.

Лист — Барг, Япроқ — ўсимликларнинг анорганик моддалардан органик моддалар тайёрлашга ва ўсимлик организмдаги сувнинг буғланиб туришига хизмат қиладиган органи. Қўпгина ўсимликларнинг барглари медицинада, парфюмерияда, шунингдек озиқ-овқат тайёрлашда, ем-хашак сифатида ва бошқа мақсадларда ишлатилади.

Лиственница (*Larix L.*) — **Тилоғоч** — қарағайдошлар оиласига мансуб, нинабаргли дарахтлар туркуми. Пояси баланд, 20—25 м бўлади. Нинабарги юмшоқ, қишда тўкилиб кетади. Тилоғоч бир уйли ўсимлик. Гули айрим жинсли бўлиб, бошоқсимон ғуддача ҳосил қилади. Нинабарг чиқариши билан бирга гуллайди. Ғуддаси ва уруғлари ўша йилдаёқ кузда етилади. СССРда (Карпат, Европанинг шимоли-шарқий қисми, Урал, Сибирь ва Узоқ Шарқда) тилоғочнинг 11 тури ёввойи ҳолда ўсади. Тоғ ён бағирларини мустаҳкамлашда, далани ҳимоя қилувчи дарахтзорлар ҳосил қилишда ва жойларни кўкаламзорлаштиришда тилоғочнинг аҳамияти катта. Сибирь тилоғочининг ёғочлиги тез чиримайди ва шунинг учун қимматли қурилиш материаллари ҳисобланади.

Лиственные породы — Баргли дарахтлар. Япроқли дарахтлар — ёпиқ уруғли ўсимликлар типига мансуб, барглари кўпинча юпқа ва ёйиқ бўладиган дарахт ва буталар. Улар кўпинча эман, заранг, шумтол, қорақайин, қайрағоч каби кенг барглилар ҳамда қайин, тоғ терак каби майда барглиларга бўлинади. Улардан биринчилари сояга чидамли бўлиб, қуюқ ўрмон, иккинчилари эса ёруғсевар бўлиб, сийрак ўрмон ҳосил қиладилар.

Листовая капуста (*Brassica subspontanea Litzg.*) — **Баргкам** — крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўсимлик. Биринчи йили узун цилиндрсимон поя ҳосил қилади. Поясининг бўйи 100 см гача боради. Пояда текис ёки жингалак барглар

бўлади. Иккинчи йили шохчалар, гуллар ва уруғлар ҳосил қилади. Баргқарам қишга бардошли бўлиб, 8—10° гача совуққа чидай олади. Бошли карамга нисбатан ер танламайди. Унинг пояси нозик, юмшоқ, барглари силлиқ, ем-хашак бош навлари ҳамда манзарали навлари бор. Манзарали баргқарамнинг барглари чиройли, буришган, жингалак бўлиб, яшил сапсар рангда бўлади.

Листовая свекла — қ. Мангольд.

Листовой салат — Сербарг салат — экиладиган салат (*Lactuca sativa* L.)нинг бир тур хили. Айрисимон барглар ҳосил қилади, тез (экилгандан кейин 30—40 кунда) етилади. Унинг парникада етишадиган «Москва» нави кенг тарқалган.

Литвиновия тончайшая (*Livinovia tenuissima* (Pall) N. Busch.) — **Литвиновия** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 40 см гача бўладиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Март ойидан то май охиригача гуллаб, мева тугади. Экин майдонлари ичида бегона ўт сифатида ўсиб зарар келтиради. Аҳоли яшайдиган пунктларда ва тоғларнинг чақиртошли тошлоқ ён бағирларида ҳам учрайди.

Лихнис халцедонский (*Lychnis chalcidonica* L.) — **Лихнис** — чиннигулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик илдизмевали ўсимлик. Асли Япониядан, бизнинг шароитда ҳам яхши ўса беради. Гуллари майда, ёрқин қизил бўлиб, каллаксимон тўпгул ҳосил қилади. Экилган йили май ойда гуллайди. Уруғидан, шунингдек илдизпоясининг бўлинишидан кўпаяди. Гулзорни безаш ва гулдасталар қилиш учун экилади.

Лобелия (*Lobelia*) — **Лобелия** — лобелиядошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўт ёки буталар туркуми. 350 га яқин тури бор. Асосан, Америка, Африка ва Австралияда ўсади. СССРда 2 тури учрайди. Меваси кўсак. СССРда инфлата ва уренс турлари доривор ўсимлик сифатида ўстирилади. Улардан лобелин алкалоид олинади. Айрим турлари хушманзара ўсимликлардир.

Лобия китайская — қ. Коровий горох.

Ломонос (*Clematis* L.) — **Илонпечак, Илонўт** — айиқтовондошлар оиласига мансуб чирмашиб ўсадиган (лиана) ўсимликлар туркуми. Жуда кўп мамлакатларга тарқалган. Баъзи турларининг гуллари ёқимли бўлади. Мевалари юмшоқ тукчалар билан ўралган. Улар уруғларидан, шунингдек қаламча ва бачкиларидан тез кўпаяди. Манзарали ўсимлик сифатида парк ва дарахтзорларга экин фойдалидир. Чунки илонпечак дарахтлар учигача ўралиб чиқиб, ундан бошқа дарахтлар учига ҳам ўтиб, бир-бири билан зич ўралиб ўсиб, жуда чиройли ва улғувор сояли ўрмон ҳосил қилади. Айниқса ток баргли илонпечак (*Clematis vitalba* L.) алоҳида аҳамиятга эга.

Лопух, Репей (*Arctium* L.) — **Қариқиз** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик бегона ўтлар туркуми. СССРда

етти тури, улардан Ўзбекистонда икки тури учрайди. Қариқизлар кўпинча уй-ҳовлилар атрофида, боғ ва томорқаларда, ахлат тўкилган жойларда, йўл бўйларида ўсиб ётади. Июнь-августда гуллаб, июль-сентябрда мева тугади. Тўпгули саватчасимон бўлиб, уруғлари пишгач, тўкиладиган, ҳайвон жунларига ва кишиларнинг кийимларига илашадиган, ёпишадиган бўлади. Қариқизларнинг ёш илдизларида инулин моддаси кўп бўлиб, халқ медицинасида терлатадиган, сийдик юргизадиган дорн ҳамда ем-хашак сифатида ишлатилади. Уни йўқотиш учун мева тукканга қадар, ўриб ерни ҳайдаб қўйиш керак.

Лотос каспийский (*Nelumbium nuciferum* Gert) — **Нилуфар** — нилуфардошлар оиласига мансуб, кўп йиллик сув ўсимлиги. Каспий денгизи қирғоқларидан тортиб то Япониягача кенг тарқалган. Волга дарёси дельтасида бу ўсимлик катта бир майдонни эгаллаб ўсади. Нилуфарнинг барги йирик, юмалоқ, кўкиш бўлиб, барг банди узун. Баъзи барглар сувда сузадиган, баъзилари эса сувдан чиқиб ўсадиган бўлади. Нилуфарнинг гуллари жуда катта — диаметри 16 см гача бўлиб оқ ёки оч пушти рангда, хушбўй ҳидли бўлади, барглар тепасида — ҳавода очилади. Нилуфар уруғларидан ҳамда илдизпояларидан кўпаяди. Уни экиш ва кўпайтириш унча қийин эмас, уруғлари қишда ёки эрта баҳорда сепилади. Униб чиққандан кейин учинчи йили гуллай бошлайди.

Лубяное волокно — **Луб толаси** — ўсимлик пўстлоғида ва баргларида бўладиган механик тўқималар. Поя толаси, асосан зиғир, жут ва каноп ғўзар ёки дағал каноп, рами, кендир ва шу кабилардан; барг толаси эса агава (сизаль), маниль пенькаси ёки тўқимачилик бананидан, Янги Зеландия зиғиридан, юкка ва шу кабилардан олинади.

Лубяные растения — **Толали ўсимликлар** — поя пўстлоғида ва баргларида толалар ҳосил бўладиган ўсимликлар группаси. Толали ўсимликларга зиғир, наша, каноп, жут, ғўзар ёки дағал каноп, рами, кендир, агава (сизаль), маниль пенькаси, Янги Зеландия зиғири, юкка каби ўсимликлар киради. Бизнинг шароитда зиғир ва наша асосий тола берувчи ўсимлик ҳисобланади. Жут ва каноп СССРда фақат Октябрь революциясидан кейингина ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлди. Ўсимлик толалари тўқимачилик саноатида, арқон ва тўрлар ишлаб чиқаришда ва бошқа соҳаларда кўп ишлатилади.

Луга — **Утзор, Утлоқ, Пичанзор** — табиий ва сунъий йўл билан кўпайган турли ўтлар ўсиб ётган ер майдони.

Луговодство — **Утзорчилик, Утлоқшунослик** — табиий ва сунъий ўтзорлардаги кўп йиллик ем-хашак ўтларни кўпайтириш, улардан пичан тайёрлашга фойдаланиш ва бундай майдонларда чорва ўтлашини ташкил этиш каби ишлар мажмуи ҳамда шундай ишлар билан шуғулланиш.

Луговые почвы — **Утлоқ тупроқлар** — нам етарли ёки бир-

мунча ошиқ бўлган шароитларда, мезофит ўсимликлар ўсган жойларда пайдо бўладиган чимли тупроқ. Бундай тупроқлар дарё соҳилларидаги ўтлоқларда ва қуруқ даштларнинг пастқам, намлик жойларида ҳосил бўлади.

Луговые смеси — қ. Травосмеси.

Лук (*Allium L.*) — **Пиёз** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб бир паллали, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. 400 га яқин тури маълум. СССРда 200 дан ортиқ тури бор. Ёввойи ҳолда, асосан Урта Осиё ва Кавказнинг тоғли районларида учрайди. Сабзавот сифатида пиёзнинг асосан 5 тури: оддий пиёз (*Allium cepa L.*) Шалот пиёзи (*A. ascalonicum L.*) — Батун пиёзи (*A. fistulosum L.*) — Шнитт пиёзи (*A. schoenoprasum L.*) ҳамда Поррей пиёзи (*A. porrum L.*) экилади. Шалот пиёзи ҳар бир уяда бир қанча майда пиёзчалар ҳосил қилади. Батун пиёзи совуққа чидамли, сершоҳ бўлиб, унинг найсимон барглари овқатга солинади. Поррей пиёзининг меваси узунчоқроқ бўлиб, меваси ёқимли бўлади. Саримсоқ (*Allium sativum L.*) ҳам шу туркумга мансуб бўлиб, кўп экилади. Пиёзнинг меваси ва барги қадим замонлардан бери овқатга солинади. Пиёз бактерияларни ўлдириш, юқумсизлаштириш ҳамда цинга (зангла) касалини даволаш хусусиятига эга. Ёввойи ҳолда ўсмайдиган оддий пиёз айниқса катта аҳамиятга эга. Унинг таркибида 4—10% қанд, 1,7—2,5% гача азотли моддалар, 0,65% ча минерал моддалар бўлади. Пиёзда 0,03—0,05% ча эфир мойи бўлиб, у ўткир таъм беради. Пиёз витаминларга бой, СССРда пиёзнинг хилма-хил навлари экилади. Дунёдаги бирор мамлакатда пиёз экиладиган майдон биздагидек кўп эмас.

Луковица — Пиёзбош — пиёз, лола ва шу каби ўсимликларнинг ер остидаги шакли ўзгарган қисқа пояси. Пиёзбош ўсимликка об-ҳавонинг ноқулай шароитида, масалан, қишда ёки қурғоқчилик вақтларида яшаш учун ҳамда ўсиб кўпайиши учун хизмат қилади.

Луковичные растения — Пиёзли ўсимликлар — пиёзгулдошлар ҳамда чучмомагулдошлар оилаларига мансуб ва тубида пиёзбош етишадиган ўсимликдир. Буларга пиёз, саримсоқ, лола гули, сумбул, наргис, пиёзгул ва бошқалар киради.

Луноцвет (*Calonyction aculeatum (L) House.*) — **Ойгул, Калоникитион** — печакгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, ўтсимон чирмашиб ўсувчи ўсимлик. Асли тропик Америкадан: бизнинг шароитда бир йиллик чирмашиб ўсадиган ўсимлик сифатида экилади. Поясининг узунлиги 6—9 м гача боради. Гули оқ, жуда йирик — диаметри 16 см гача. Гулбаргларида юлдуз каби тарам-тарам яшилсимон излар бўлади. Нозик хушбўй ҳид беради. Гуллари қуёш ботиши ҳамда эрта билан очилади. Кун қизиб кетгач, ёпилиб қолади. Ойгул Ўзбекистон шароитида жуда яхши ўсади. Кўп гуллайти ва уруғ беради. Парк ва ҳовлиларни безаш учун қўлланиладиган асосий манзарали ўсимлик

ҳисобланади. Баҳорги совуқлардан кейин уруғини ерга сепиш билан кўпаяди. Июнь-сентябрда гуллаб, июль-октябрда мева тугади.

Лушение — Тупроқни юза юмшатиш — тупроқ юзасини луш-чильниклар билан 12 см чуқурликда кесиб, майдалаб ва қисман ағдариб ишлаш. Тупроқ, асосан, кузда ҳосил йиғиштириб олгандан кейин анғизпояни ҳайдаб шудгорлаш олдидан ҳамда оқ шудгорлашдаги бегона ўтларни ёшлигида ҳайдаб йўқотиш учун юмшатилади.

Львиный зев (*Antirrhinum majus* L.) — **Итоғиз** — сигирқуй-руқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бизнинг шароитимизда кўпинча бир йиллик манзарали ўсимлик тарзида экилади. Жуда кўп хилма-хил навлари бор. Гуллари оқ, сариқ, пушти, тўқ қора-қизил рангларда бўлиб, йирик хушбўй, чиройли шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Май-сентябрь ойларида гуллайди. Уруғи парникларда экилиб, кейин очиқ жойларга кўчат қилинади. Боғ ва гулзорларни безатиш ҳамда гулдасталар ясаш учун қимматли, тенги йўқ ўсимлик ҳисобланади.

Льюй — дау — қ. **Маш.**

Люпин, Лупин (*Lupinus* L.) — **Люпин, Бўри дуккаги** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик, асосан ўтсимон ўсимликлар группаси. Унинг тор баргли люпин (*L. angustifolius* L.) сариқ люпин (*L. luteus* L.), оқ люпин (*L. albus* L.) каби бир йиллик турлари экилади. Тор баргли люпиннинг гуллари пушти, кўк, оқ, қолганлариники эса сариқ ёки оқ бўлади. Люпин, асосан Белоруссия, Литва ва Украинада, РСФСРнинг Брянск областида ем-хашак ҳамда кўкат ўғит сифатида экилади. У намсевар ўсимлик бўлиб, тупроқ танламайди, аммо ботқоқ ва сероҳақ ерларда ёмон ўсади. Люпин ўсимлиги оқсилга бой бўлиб, чорва учун яхши овқат ҳисобланади (41-расм).

Лютик (*Ranunculus* L.) — **Айиқтовон** — айиқтовондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, камроқ бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Пояси тўғри, ётиб ўсувчи ва илдиз отувчи бўлади. Гуллари олтин ранг — сариқ. Айиқтовоннинг турлари жуда кўп: унинг кўп тарқалган бегона ўт ҳолидаги турларидан қуйдагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин: 1) ўрмаловчи айиқтовон (*R. repens* L.) — далаларда, томорқаларда, зах ерларда, ариқ бўйларида ўсади; уруғдан ва илдиздан отган поялари орқали кўпаяди; майда гуллаб, августда мева тугади; 2) дала айиқтовони (*R. arvensis* L.) бегона ўт ҳолида далаларда, боғларда, дарё ва ариқ бўйларида: йўл ёқаларида учрайди; апрель-майда гуллаб, июнь-августда мева тугади.

Люцерна (*Medicago* L.) — **Беда** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 60 га яқин тури бор. Беданинг кўп турлари пичан олиш ёки кўкҳолича уй ҳайвонларига бериш учун экилади. Унинг икки тури, яъни кўк беда (*Medicago sativa* L.) ҳамда сариқ беда (*M. fal-*

sata L.), шунингдек уларнинг дурагайлари катта хўжалик аҳамиятига эгадир. Беда пичанида 12—16% оқсил, кўп миқдорда кальций, витаминлар мавжуд бўлиб, чорва учун қимматли ем-хашакдир. Беда жанубий областларда экилади. Беда пахтачиликда суғориладиган жойларда алмашлаб экиш нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга. СССРда 40 дан ортиқ юқори ҳосилли маҳаллий ва селекцион навлари мавжуд, улар турли районларга экишга мослашган.

Люффа (*Luffa Adans.*).— **Қозонювғич** — поялари шакли ўзгарган новда — жингалаклар ёрдамида илашиб юқорига ўрмалаб чиқадиган, қовоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтлар туркуми. Асли ватани — Хитой ва Ҳиндистон. Бу тез ўсадиган ўсимликнинг бўйи 5 м гача боради. Барглари йирик ва гадир-будур бўлади. Гуллари оч сариқ бўлиб, узун мевалари чиройли бўлиб осилиб туради. Боғ ва шийонларни кўкаламзорлаштириш учун экилади. Уруги бевосита ерга сепилади. Июль-августда гуллаб, август-сентябрда мевалайди. Унинг меваси ювиниш учун мочалка қилиб ишлатилади. Туфли ва шиппақлар остига ҳам қўйилади. Ўзбекистонда қозонювғични икки тури экилади: 1) довқозонювғич (*Luffa cylindrica* (L) Roem.) меваси дуксимон узун; 2) қиррали қозонювғич (*Luffa angulata* (L) Roxb.) меваси қиррали бўлади.

Лядвенец (*Lotus L.*) — **Лядвенец** — дуккақдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ва ярим бутасимон ўсимликлар туркуми. СССРда

41- расм. Люпин.

42- расм. Лядвенец.

43- расм. Ляллеманция.

яхши ем-хашак ўсимлиги сифатида шохдор Лядвенец (*Lotus corniculatus* L.) кўпроқ экилади. У бўйи 80 см га борадиган кўп йиллик ўсимлик. Гули ёрқин сариқ. Совуққа ва қурғоқчиликка чидамлилиги билан фарқ қилади. Ҳамма чорва тури уни хуш кўриб ёйди. Бир экилганича 5 йилдан ортиқ ҳосил беради. Ўтларга қўшиб пичан ва силос ҳозирлаш учун ҳамда ўрмон ва дашт зоналарида, шунингдек тоғли районларда чорва ўтлатиш учун экилади (42-расм).

Ляллеманция — (*Lallemantia iberica* F. et M.) — Ляллеманция — лабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик мойли ўсимлик. Уруғида 36% юқори сифатли, тез қурийдиган мой бўлади.

Бу мой юқори сифатли лак, алиф тайёрлашда хом ашё ўрнида ишлатилади. Ляллеманция тупроқ танламайди, иссиқ ва намликни кўп талаб қилмайди. СССРда асосан Краснодар ўлкаси ҳамда Ростов областида экилади. Еввойи ҳолда Кавказ ва Қримда учрайди. Вегетация даври 70—90 кун бўлиб, бошоқли экинлар билан бир вақтда қаторлаб экилади. Гектаридан 10 дав 20 ц гача ҳосил беради (43-расм).

М

Магниевые удобрения — Магний ўғитлари — таркибида магний бўлган ва ўғит сифатида ишлатиладиган моддалар. Уларга кайнит, калий магнезия, доломит уни, доломит қўшилган оҳак, печка кули ва шу кабиларни киритиш мумкин. Ғўнг ва қушлар ахлати ҳам магний манбаи бўлиб ҳисобланади. Магний ўғитлари қумлоқ ерларда кўпроқ фойда келтиради.

Магнолия (Magnolia L.) — Магнолия — магнолиядошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Бунга барги тўкиладиган ёки доим яшил турадиган йирик баргли дарахт ва буталар кирради. Гуллари якка-якка бўлиб, икки жинсли, кўпинча хушбўй бўлади. Жануби-шарқий Осиёнинг тропик қисмида ҳамда Шимолий Американинг Атлантика океани бўйларида магнолиянинг 40 га яқин тури ўсади. СССРда Қримнинг Қора денгиз бўйларида ҳамда Ўрта Осиёда магнолиянинг бир неча турлари ҳамда дурагай формалари манзарали ўсимлик сифатида экилади. Шимолий Америкадан келиб чиққан йирик гулли магнолия (*Magnolia grandiflora L.*) — кўпроқ экилади.

Магония падуболистная (Magonia aquifolium Nutt.) — Магония — зиркдошлар оиласига мансуб, бўйи 1 м га борадиган, доим яшил бута ўсимлиги. Гуллари сарик, шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Иссиққа ва совуққа чидамли. Уруғдан кўпаяди. Баҳорда тилла ранг гуллари, куз ва қишда пастки баргларининг тўқ яшил, устки баргларининг тўқ қизил рангларда бўлиши билан йил бўйи манзарали ўсимлик бўлиб туради. Уни парк ва ҳиёбонларга якка-якка ёки тўп-тўп ҳолида кўчат қилиш лозим бўлади.

Маис — қ. Кукуруза.

Майоран (Origanum majorana L.) — Тоғрайхон, Майоран — лабгулдошлар оиласига мансуб, ярим бута ўсимлиги. СССРнинг жанубий районларида, боғ ва томорқаларида экилади. Парникда ўстириб, бир йиллик ўсимлик сифатида кўчат қилинади. Бу ўсимлик бошдан оёқ хушбўй, чунки унинг таркибида эфир мойи бўлади. У кондитер саноатида колбаса тайёрлашда ва ошпазликда зиравор сифатида ишлатилади.

Мак снотворный (*Papaver somniferum* L.) — **Кўкнор** — кўкноригулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик, мойли ва дори бўладиган ўсимлик.

Маклюра оранжевая (*Maclura aurantiaca* Nutt.) — **Маклюра** — тутдошлар оиласига мансуб, икки уйли дарахт. Бўйи 20 м, эни 1 м га боради. Меваси юмалоқ, тиришганроқ, олтинсимон сариқ бўлиб, еб бўлмайди. Асли ватани — Шимолий Америка. СССРда Қрим, Кавказ, Урта Осиё ҳамда Украинада манзарали ўсимлик сифатида, шунингдек, қалин яшил деворлар ҳосил қилиш учун экилади. Май-июнда гуллайди, сентябрь-октябрда мева тугади. Маклюра қурғоқчиликка чидамли бўлиб, уруғдан, бачкилардан ва пархиш қилиш йўли билан кўпаяди. Тез ўсади. Ёғочи оғир ва маҳкам бўлиб, ҳарротлик (токарлик)да ишлатилади. Ёғоч ва пўстлогидан сандал деб аталадиган сариқ бўёқ олинади.

Макроэлементы — **Макроэлементлар** — ўсимликлар микроэлементларга нисбатан кўп миқдорда талаб қиладиган химиявий элементлар. Уларга азот, фосфор, олтингургурт, калий, магний, кальций кабилар киради.

Максимальная температура — **Максималь температура** — ўсимлик ўсишининг бирон даврида, масалан, бир суткада, беш кун, ўн кун ёки бир ой давомида кузатилган энг баланд температура. Максималь температура максимал термометр билан ёки ўз-ўзидан ёзадиган термограф чизган эгри чизиқ воситасида аниқланади.

Малина (*Rubus idaeus* L.) — **Булдурғун**, хўжағат — раъногулдошлар (атиргуллилар) оиласига мансуб чала бута. Меваси, қизил сариқ июнь-июлда пишади. Таркибида органик кислоталар, витаминлар, шунингдек хушбўй моддалар бор. Меваси, асосан, ҳўллигича ейлади, мураббо, қиём, сироп (шира) тайёрлашда ишлатилади. Бу ўсимликнинг 120 тури маълум, Осиё, Америка ва Европанинг муътадил ва субтропик зоналарида тарқалган. СССРда Европа қисми, Урал ва Сибирда ўстирилади.

Мамонтово дерево — қ. **Секвойя**.

Манго, Манговое деревья (*Mangifera*) — **Манго дарахтлари** — Пистадошлар оиласига мансуб доим яшил дарахтлар туркуми. Жанубий-шарқий Осиё тропикларида 40 га яқин тури бор. Ҳинд мангоси (*Mangifera indica*) — тропикларда ўсадиган асосий мевали дарахт. Бўйи 10—15 м. Меваси данакли, эти нордан ёки ширин, хушбўй, истеъмол қилинади.

Мангольд, Свекловичник (*Beta vulgaris cicia* L.) — **Мангольд, Барг лавлаги** — шўрадошлар оиласига мансуб, икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Барги қалин, серет буришганроқ бўлиб, овқатга солинади. Илдизини еб бўлмайди. Мангольд иссиққа чидамли бўлиб, серўғит, серҳосил жойни танлайди. Лавлаги экиладиган ҳамма районларда ҳам ўса олади. Уруғидан ва кў-

чатидан кўпайтирилади. Гектаридан 40—60 ц дан ҳосил беради. «Лукулл», «лион», «кумушсимон жингалак» деб аталадиган навлари бор (44-расм).

Мангостан, мангустан (*Garcinia mangostana*) — **Мангустан** — далачойдошлар оиласига мансуб икки уйли паст бўйли дарахт. Осиё тропикларида меваси учун ўстирилади. Меваси думалоқ (апельсиндек), қизил ёки жигар ранг — бинафша, хушбўй, меваси нордон ширин, истеъмол қилинади.

Мандарин (*Citrus reticulata*) — **Мандарин** — рутадошлар оиласига мансуб доим яшил субтропик ўсимлик. Ватани Хитой. СССРда

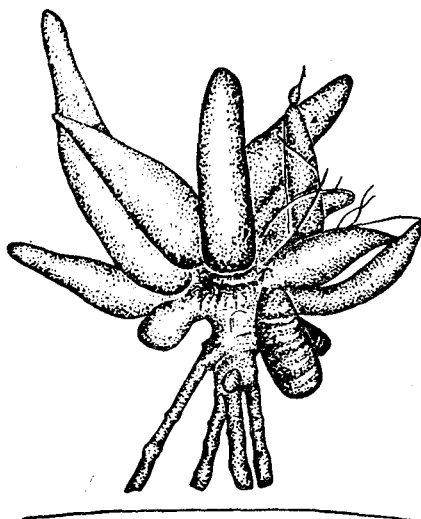
Грузия, Краснодар ўлкаси ва Озарбайжонда ўстирилади. Меваси ясси думалоқ, тўқ сарғиш, хушбўй, кўпинча уруғсиз. Шарбати хушбўй, нордон ширин. Меваси, асосан, ҳўллигича ейлади, кондитер саноатида ишлатилади.

Манильская пенька, Текстильный банан — *Musa textilis* Nee) — **Толали банан** — банандошлар оиласига мансуб, кўп йиллик толали ўсимлик. Асли Филиппин оролларида келиб чиққан. Унинг барг толаларидан юқори сифатли маниль канопи, арғамчилар, арқонлар тайёрланади. Барглар икки-уч ёшли ўсимликдан ҳар 6—8 ойдан кейин олинаверади. Гектаридан йилига 8 дан то 27 ц гача тола олинади. СССРда Закавказьеда, Урта Осиёда манзарали ўсимлик тарзида экилади.

Маниок, Маниот (*Manihot Adans.*) — **Маниок** — сутламдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Ватани Жанубий Американинг тропик қисми. Ёввойи ҳолда ўсиши маълум эмас. Унинг 130 тача маданий тури маълум бўлиб, улар ичидан ейладиган Маниок (*Manihot esculenta* Grantz.) — кўпроқ экилади. Унинг бўйи 1,5—5 м га борадиган, тез ўсадиган, доим яшил бута бўлиб, поясининг остки қисмида 15—20 кг келадиган йirik тугнаксимон илдиз ҳосил бўлади. Маниокни Жанубий Америка ва Африканинг маҳаллий аҳолиси энг муҳим озиқ-овқат ўсимлиги сифатида кенг миқёсда экади. Илдиз тугунаги **нон ёки** картошка сифатида кўп ишлатилади. Ундан олинadиган крахмал тўқимачиликда, каучук, спирт тайёрлашда, шунингдек бошқа саноат тармоқларида кенг қўлланилади (45-расм).

44-расм. Мангольд, барг лавлаги.

45- расм. Маннок.

Маньчжурское сорго —
қ. Гаолян.

Маргаритка (*Bellis perennis* L.) — **Дастаргул** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Гулзорларда икки йиллик қилиб ўстирилади. Асли Фарбий Европадан. Бўйи 15 см га боради. Гули қатма-қат, гоҳо бир қават (содда) бўлади. Кўпинча гуллари оқ, пушти аралаш ёки бутунлай қизил бўлади. Бизнинг шаронти-мизда август ойида бевосита очиқ ерга экилади. Эрта баҳорда — апрелдан то июн-гача гуллайди. Гулзорларни безатиш учун экилади.

Марена красильная (*Rubia tinctorum* L.) — **Рўян** — рўяндошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг бўйи 50—100 см, июнда гуллаб, июль-августда мева тугади. Борларда, ариқ бўйларида ва суғориладиган экинлар ичида ўсади. Рўян қадимдан буюқ ўсимлигининг бири бўлиб ҳисобланади. Рўянинг илдизи ва илдиз поясида тўқимани ёрқин ва ўнгмайдиган ранга бўёвчи моддалар бор. Рўянинг илдизи ва илдиз пояси илгари табибликда қон тўхтатувчи дори сифатида ҳам ишлатилган.

Марь белая (*Chenopodium album* L.) — **Олабўта** — шўрадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг бўйи 30—80 см. Июль-сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Ўзбекистоннинг ҳамма ерларида ўсади. Ғўза каби чопиқталаб экинлар ҳамда беда ва дон экинлари ичида ўсиб, уларга зарар келтиради. Олабўта узумзорларда, мева боғлари ва паркларда, ҳамда уват бўйларида, камроқ лалмикор экинлар ичида ўсади. Кураш чоралари: 1) олабўта уруғламасдан олдин экин майдонларини ўтоқ қилиш; 2) эртаги экинлар йиғиб олингандан кейин анғизпояни юза юмшатиш; 3) ариқ, уват, ва марзалардаги бетона ўтларни, улар гулламасдан туриб ўриб ташлаш.

Масла растительные — Усимлик мойлари — ўсимлиكنинг уруғи, гуллари ва бошқа қисмларидан олинадиган ёғ. Усимлик мойлари ёғли мойларга ҳамда эфир мойларига бўлинади.

Маслина. Оливковое дерево (*Olea europaea* L.) — **Зайтун дарахти** — зайтундошлар оиласига мансуб, бўйи 4—12 м га борадиган, доим яшил субтропик дарахт. Меваси эт билан қоп-

ланган данакдан иборат бўлиб, оғирлиги 15 г гача боради. Ҳар бир дарахт ўртача 20—30 кг мева беради. Қадим замонлардан бери экиб келинади. Урта Денгиз мамлакатларида кўп тарқалган. СССР территориясида XIII асрдан бери экилиши маълум; асосан Озарбайжон, Туркманистон, Грузия, Кримнинг жанубий қирғоғида, Краснодар ўлкасида экилади. Зайтун дарахти 400 йил ва ундан ҳам кўп яшайди. Уруғдан ўсган зайтун 10—12 йилда, қаламчадан кўкаргани эса 4—5 йилда ҳосил бера бошлайди. Зайтун меваси тузлаш, консервалаш ва ёғ олиш учун ишлатилади.

46- расм. Зайтун дарахти.

Зайтун мевасининг ҳўл этида 56% гача, данак қобигида 5% гача, мағзида эса 12% гача мой бўлади. Зайтун мойи овқатга, консерва саноатида, медицинада, паст сортлари эса совун тайёрлашда, техникада ишлатилади. Кунжараси чорвага берилади. Зайтун ёғочидан қимматли буюмлар тайёрланади (46-расм).

Масличная пальма (*Elaeis guineensis* Jacq) — **Мойли пальма** — пальмадошлар оиласига мансуб, бўйи 20—30 м га борадиган тропик ўсимлик. Тропик Африканинг ғарбий қисмида ёввойи ҳолда ўсади. Африка, Жанубий Америка, Индонезияда махсус ўстирилади. Тўртинчи йили гуллаш бошлайди ва 60—70 йилгача ҳосил беради. Бир шингилда 600—800 дона мева, ҳар бир дона меванинг оғирлиги 25—50 г бўлади. Мойли пальмадан 2 хил мой олинади. Уруғ сиртидаги этдан техникада ишлатиладиган, уруғнинг ўзидан эса ейладиган мой олинади. Уруғ этида 22—27% мой бўлади. Уруғидан 45—50% гача юқори сифатли мой чиқади. Кунжараси яхши ем ҳисобланади. Мойли пальма, асосан уруғдан кўпаяди.

Масличные растения — Мойли ўсимликлар — уруғ, гул каби аъзоларидан мой олинadиган турли ботаник оилаларга мансуб ўсимликлар группаси. Мойли ўсимликларнинг уруғларида унинг абсолют қуруқ оғирлигига нисбатан 30—70% гача мой тўпланади; кўпчилиги бир йиллик бўлади. Мойли ўсимлик сифатида СССРда кунгабоқар, зира, горчица, рижик, рапс, каби ўсимликлар, чет элларда булардан ташқари, ер ёнғоқ, кунжут ва

канақунжут кабилар кенг миқёсда экилади; кўкнор, махсар, перилла, тунг, чуфа, қатрон, гвизоция, ёғли сутлама эса камроқ экилади. Мойли ўсимликлар ичидан ғўза зиғир, наша, кашнич, соя, маккажўхори кабиларнинг уруғларида мой миқдори кўп бўлса-да, улар асосан бошқа мақсадларда, яъни тола, дон, эфир мойи каби маҳсулотлар олиш учун экилади, уларнинг ёғлари қўшимча маҳсулот ҳисобланади. Баъзи мойли ўсимликлар, масалан, кунжут, ер ёнғоқ, ғўза, горчица, кунгабоқар кабилар овқатга ишлатиладиган; канақунжут, мойли сутлама, тунг кабилар техникада ишлатиладиган; рапс, рижик, мойли зиғир кабилар эса ҳам овқатга, ҳам техникада ишлатиладиган мой беради.

Масличный молочай (*Eupharbia lathyris* L.) — **Мойли сутлама**, **Мойли эуфорбия** — сутламадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Ватани — Урта денгиз мамлакатлари. У ердан Хитой, Мексика, Перу, АҚШ ва бошқа мамлакатларга тарқалган. Россияда мойли сутлама XIX асрнинг 40-йилларида доривор ўсимлик сифатида пайдо бўлди. 1000 донга уруғи 50 г атрофида бўлиб, ундан 52,4% мой бўлади. Мойдан юқори сифатли совун тайёрланади, тўқимачилик, полиграфия ва бошқа саноат тармоқларида фойдаланилади. У Шимолий Кавказ, Ростов области, Украинанинг ўрмон-дашт районлари, марказий қоратупроқ областларида экилиши мумкин. Ҳар га ердан 15 ц ва ундан кўп ҳосил беради.

Матерка — **Урғочи наша** — гулида оналик ёки уруғчи органи етишадиган наша ўсимлиги. Унинг пояси миқдор жиҳатдан эркак нашага қараганда устун бўлади, яъни ундан чиқадиган тола пояннинг учдан икки қисмини ташкил этади.

Махорка (*Nicotiana rustica* L.) — **Қаллатамаки**, **Махорка** — итузумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Таркибида никотин алкалоиди бўлади. Барги ва поясидан чекиш учун махорка, сигарет, баргларида лимон кислотаси ҳамда никотинли препаратлар тайёрланади. Махорка ўсимлиги кўп йиллик ўтлар ёки дон ўсимликлари экилган ерларда яхши ҳосил беради. Махоркани сурункасига икки, уч йил экиш ҳам мумкин. Махорка СССРда Украина, Белоруссия, РСФСРнинг марказий қора тупроқ областларида, Сибирда, Волганинг ўрта ва қуйи бўйларида ҳамда Қозоғистонда экилади. Илғор колхозлар ҳар гектар ердан 40—60, ҳатто 100 ц гача етказиб махорка ҳосили оладилар (47-расм).

Махровость цветков — Гулларнинг қатма-қатлиги — гулдаги чангчи ва урғочиларнинг гулбаргларга айланиши. Бу ҳодиса шаббўй, кўкнор, саллагул, раъногул ва баъзи мевали ўсимликларнинг гулларига хос бўлади. Гулнинг қатма-қатлиги туфайли у чиройлироқ бўлиб кўринади.

Маш, **люй-дау**, **фасоль золотистая** — (*Phaseolus aureus* Roxb.) — **Мош** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик,

намга талабчан, иссиқсевар ўсимлик. Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Озарбайжон ва Грузияда дон сифатида экилади. Хитой, Корея, Япония, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган. Уруғи майда, яшил ёки малла-яшил рангларда бўлади. Унда 16—32% оқсил бўлиб, овқатга ишлатилади. Уртача ҳосил суғориладиган ерларда гектаридан 10—14 ц бўлади.

Медоносные растения — Асалчил ўсимликлар — асалариларга нектар (ширин шира) ҳамда гулчанги берадиган гулли ўсимликлар. Асалчил ўсимликларни гуллаш вақтига қараб баҳорги, ёзги ва кузги турларга ажратилади; ўсиш жойига кўра ўрмон, боғ ўсимликлари, суғориладиган ўсимликлар, ўтлоқ, тоғ ўсимликлари каби турларга бўлинади. Бундан ташқари, асалчил ўсимликларни мевали, донли, ёғли хашакбоп, доривор ва техника ўсимликлари каби турларга бўлиш мумкин. СССРда асалчил ўсимликларнинг тури 1000 дан ортади.

Межа — Уват, Чегара, Марза — турли хўжаликларга тегишли ерлар, алоҳида далалар, ўтлоқзор ва ўрмонлар ўртасидаги, уларни бир-биридан ажратиб турадиган табиий ёки сунъий узун чегара.

Межвидовое скрешивание — қ. Гибридизация.

Междурядная обработка почвы — Қатор ораларини ишлаш — бегона ўтларни йўқотиш, тупроқда нам сақлаш, ўсимликнинг озикланиши, аэрация шароитини яхшилаш мақсадида маккажўхори, ғўза каби қаторлаб экиладиган, чопиқталаб ўсимликларнинг қатор ораларини культиватор ва бошқа қурооллар билан юмшатиш. Бу иш, асосан, баҳор ва ёз пайтларида, ўсимликнинг ўсиш даврида бажарилади.

Междурядье — Қатор оралари, Пушта — кенг қаторлаб экилган ёки квадрат уялаб экилган экин қаторлари орасидаги чопиқ юмшатиладиган бўш жой.

Междурядные культуры — Қатор ора экинлари — мева да-

47- расм. Каллатамаки.

рахтлари қаторлари орасига экилган ёки экиладиган ўсимликлар. Қаторлаб экилган мева дарахтлари экилгандан кейин 10—15 йил ўтгач бутун ер майдонини эгаллайди. Унгача ёш дарахтлар орасидаги бўш жойларга бошқа экинлар экиб турилади. Янги экилган кўчатлар орасига биринчи йили қаторлаб экиладиган экинлар экилади. Кейинча мева дарахтлари остини бўш қолдириб, ўрталиққа баъзи экинлар экиш мумкин.

Межеумок — қ. Лен.

Межродовая гибридизация — қ. Гибридизация.

Мезофиты — **Мезофитлар** — ўртача намликдаги тупроқларда ўсадиган ўсимликлар.

Мексиканский огурец — қ. Чайот

Мексиканский томат — қ. Физалис

Мелиорация — **Мелиорация** — ернинг сув, иссиқлик ва озикланиш режимини яхшилаш йўли билан унинг табиий шароитини тубдан яхшилашга қаратилган ташкилий-хўжалик ва техник тадбирлар системаси. СССРда мелиорация ердан унумли фойдаланиш ва мутгасил юқори ҳосил олиш мақсадида ўтказилади.

Мелисса лекарственная (*Melissa officinalis* L.) — **Лимонўт** — лабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 45 см дан 125 см гача боради. Лимонўт ёввойи ҳолда Украинанинг жанубида, Кавказ ва Ўрта Осиёда учрайди. Унда лимон ҳидини эслатадиган эфир мойи бўлади. Бу мой парфюмерияда, ликер ишлаб чиқаришда ҳамда асаларичиликда асалариларни жалб қилишда ишлатилади. Лимонўт, асосан, Украинада эфир мойи ва асал берадиган ўсимлик сифатида экилади; урудан ҳамда тупларининг қисмларга ажралиши йўли билан кўпаяди.

Мелкопестник канадский (*Erigeron canadensis* L.) — **Эригерон** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20 дан 120 см гача боради. Майдан сентябрь ойигача гуллаб, мева тугади. Суғориладиган ва лалмикор экинлар орасида бегона ўт сифатида ўсиб зарар келтиради. Ариқ, канал бўйларида, тўқайларда, айниқса беда ичида кўплаб ўсади. Кураш чоралари: эригерон гуллагунга қадар бедани ўраб ташлаш, ўтоқ қилиш.

Мергель — **Мергель** — карбонатли тоғ жинси. Таркибида 20 дан 80% гача кальций карбонат ва магний ҳамда кўп миқдорда (20—40% ва ундан ортиқ) қум ва лой бўлади. Таркибидаги механик элементларга кўра уни қумли мергель, лойли мергель, доломитли мергель каби турларга ажратилади. Мергель оҳақи ўғит сифатида ишлатилади. Ғовак мергелни далага олиб чиқиб, уюм-уюм қилиб қиши билан қолдирилади. Ҳавонинг ўзгариши ва намлик таъсирида мергель майдаланиб, яхши сепиладиган бўлиб қолади.

Местные удобрения — Маҳаллий ўғитлар — ҳар бир хўжаликнинг ўзида тўпланадиган ва тайёрланадиган ўғитлар. Улар-

га, асосан гўнг, қушлар аҳлати, қурум, кул каби жуда хияма-хил органик ўғитлар киради. Маҳаллий ўғитлар миқдори нажас (фекалий), торф, сомон ва шу кабиларни қўшиб компостлар тайёрлаш йўли билан кўпайтирилиши мумкин. Кўкат ўғит (сидерация) ҳам энг муҳим маҳаллий ўғит ҳисобланади.

Метаксенин — **Метаксенин**, **Узгача** — бошқа нав ёки бошқа турдаги ўсимлик чанги билан чангланиш натижасида меванинг шакли, ранги, мазаси каби хусусиятларининг ўзгариши.

Метельник прутьевидный (*Spartium junceum* L.) — **Спартум** — дуккакдошлар оиласига мансуб, чиройли, манзарали, қурғоқчиликка чидамли бута ўсимлиги. Асосан Жанубий Европа ва Шимолий Африкада тарқалган. Бўйи 3 м гача боради. Гуллари олтинсимон сариқ, ўткир ҳидли бўлади. Уруғдан кўпаяди. Ўзбекистонда яхши ўсади. Фақат қишда совуқ 17° дан ошиб кетса, новдалари нобуд бўлади. Бизнинг шароитимизда апрель охиридан июнь ойининг бошигача гуллайди, бу вақтда у жуда чиройли бўлади. Асал олиш нуқтаи назардан ҳам қимматлидир. Гул ва пояларида бўёвчи моддалар бор. Таркибида спартеин алкалоиди бўлгани учун ўсимликнинг ҳамма қисми заҳарлидир.

Метеорологическая станция — **Метеорологик станция** — об-ҳавони ва иқлимни ўрганиш нуқтаи назаридан мунтазам метеорологик кузатиш олиб борадиган ташкилот.

Метеорология сельскохозяйственная (агрометеорология) — **Қишлоқ хўжалик метеорологияси** — метеорологик, гидрологик ва иқлимий шароитларни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришдаги ишлар билан боғлаб ўрганадиган фан.

Механический состав почвы — **Тупроқнинг механик таркиби** — тупроқда ҳажми турлича бўлган ва одатда оғирлик проценти билан ўлчанадиган заррачаларнинг мавжуд бўлиши. Бу заррачалар механик элементлар дейилади. Улар бир қанча гуруппаларга бўлинади.

Микология — **Микология** — замбуруғлар ҳақидаги фан, ботаника фани бўлимларидан бири.

Микориза — **Микориза** — аксарият юксак ўсимликлар илди-зи учларининг замбуруғлар мицелийсини гифлар (иплари) билан қўшилиши, уланиши. Микориза кўпинча дарахт ўсимликларда бўлади. Замбуруғ гифлари бевосита юқори ўсимликлардан углеводли озикларни олиб, бу озик билан замбуруғни таъминлайди. Ўз навбатида замбуруғ гифлари тупроқ ичига кенг тарқалиб ундан замбуруғ учун ҳам, ўсимлик учун ҳам керак бўлган турли бирикмаларни, шу жумладан азот моддаларини сўриб олади. Юқори ўсимликнинг шу типдаги озикланишига **микотроф** озикланиш дейилади.

Микробиология — **Микробиология** — микроскопда кўринадиган майда организмларни, яъни микробларни ўрганадиган фан. Ҳозирги даврда микробиологиянинг айрим қисмлари медицина

микробиологияси, қишлоқ хўжалик микробиологияси, техника микробиологияси каби мустақил фанларга ажралиб чиқди.

Микробы — Микроблар — фақат микроскопда кўринадиган, тирик организмлар. Бактериялар, хамиртуруш замбуруғлари, моғор замбуруғлари, актиномицетлар, кўк-яшил сув ўтлари, вирус каби содда ҳайвонлар микроблар дейилади.

Микроклимат — Микроиқлим — тупроқдаги ҳамда ҳавонинг ерга яқин ёки ерга тегиб турган қисмидаги иқлим. Микроиқлим атрофидаги иқлимдан кичик бир участкада, масалан, тоғ оралиғида, ён бағирликда, тепаликда, ўрмон ичида, дала ва шу кабиларда нам иссиқлик ҳолда совуқликнинг миқдори билан фарқ қилади. Микроиқлим ҳақидаги маълумот қишлоқ хўжалиги учун, айниқса, субтропик ва иссиқсевар экинларга жой танлашда катта аҳамиятга эга.

Микрорельеф — Микрорельеф — ер устининг бир неча метрдан ошмайдиган баланд-пастликдан иборат кўриниши, кичик бир майдоннинг рельефи. Микрорельеф формаларига кичик тепачалар, дўнгликлар, пастлик ва чуқурликлар, ўйдим-чуқур жойлар кирази. Микрорельеф ўсимликлар составига, тупроқнинг ҳаво, сув, иссиқлик ва туз режимига таъсир қилади. Паст жойларда экинларни сув босиб ювиб кетиши мумкин. Экинни бир текис суғориш учун ҳамда тупроқнинг тўпланишига йўл қўймаслик учун дала юзасини текислаш лозим бўлади.

Микроудобрения — Микроўғитлар — таркибда ўсимликларга жуда оз миқдорда керак бўладиган бор, рух, мис, марганец, алюминий, молибден ва бошқа химиявий элементлар мавжуд бўлган моддалар.

Микрофлора — Микрофлора — тупроқда ёки сув ҳавзасида мавжуд бўлган бактериялар, замбуруғлар, сув ўтлари ва шу каби микроорганизмлар.

Микроэлементы — Микроэлементлар — ўсимликнинг озиқланиши учун жуда оз миқдорда керак бўладиган минерал элементлар. Уларга бор, рух, мис, марганец, алюминий, молибден кабилар кирази (қ. Микроудобрения).

Мимозка выполненная (*Lagonychium farctum* — Banks et Sol Vobg.) — **Жинчак** — Дуккакдошлар оиласига мансуб кичик бута ўсимлиги. Бўйи 20—50 см бўлади. Кўпинча илдиздан ўсиб чиққан бачкилари орқали қайта тикланади, кўпаяди. Тоғ этакларида, соз тупроқли чўлларда учрайди. Ўзбекистоннинг Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё областларида ўсади. Июнь-августда туллаб, август-октябрда мева тугади. Жинчак ўзи ўсадиган жойларга яқин ҳамма экинларнинг ичида, айниқса янги ўзлаштирилган ерларда кўп учрайди. Уни йўқотиш қийин бўлади. Кураш чоралари: ерни кузда ёки эрта баҳорда чуқур (25—30 см) ҳайдаб қўйиш, чопиқталаб экинлар ичида учраса, культиватор ёки кетмон билан тупроқни чуқур юмшатиш, жинчак илдизларини чопиб ташлаш.

Миндаль низкий — қ. Бобовник.

Минеральные удобрения — Минерал ұғитлар — таркибида ўсимлик озиқланиши учун зарур бўлган моддаларни минерал шаклда сақлаган ұғитлар. Кўпчилик минерал ұғитларда озиқ моддалари ўсимлик осонлик билан ўзлаштирадиган ҳолда бўлади. Минерал ұғитлар таркибига кўра азотли ұғитлар, фосфорли ұғитлар, калийли ұғитлар, микроўғитлар кабиларга бўлинади. Печка кули ҳам қимматли маҳаллий минерал ұғит ҳисобланади. Минерал ұғитлар органик ұғитлар билан бирга қўшиб берилганда айниқса катта фойда келтиради.

Мирабилис — қ. Ночная красавица.

Мирт, Мирта (Myrtus) — Мирта, мирт — миртадошларга мансуб дарахтсимон ўсимликлар туркуми. 60 га яқин тури асосан жанубий Америка ва Австралияда тарқалган. СССРда унинг (*Myrtus communis*) деган тури хушманзара ўсимлик сифатида Қора денгиз соҳилларида ўстирилади. Баргидан эфирмойи олинади. Ундан парфюмерияда фойдаланилади. Қуруқ ва хом мевалари зиравор сифатида ишлатилади.

Многодомные растения — Кўп уйли ўсимликлар — шохларида икки жинсли гуллар билан бир қаторда, бир жинсли гуллари бўлган ўсимликлар. Масалан, зарангинг кўп турлари, шумтол (ясень), чинор, сохта каштан, ток, гречиха ва шу кабилар.

Многолетние травы — Кўп йиллик ўтлар — ем-хашак сифатида ҳамда агротехника нуқтаи назаридан аҳамиятли бўлган бошоқдош ҳамда дуккақдош кўп йиллик ўтлар группаси (қ. Кормовые травы).

Многолетники, Многолетние растения — Кўп йиллик ўсимликлар — узоқ йиллар давомида, ҳатто, 100 йиллаб ва ундан ҳам кўп яшай оладиган ўтсимон ёки ярим бута ўсимликлар. Кўп йилликлар яшаш муддатлари билан бир йиллик ва икки йиллик ўсимликлардан фарқ қилади.

Многолетники декоративные — Кўп йиллик манзарали ўсимликлар — икки йилдан ортиқ яшай оладиган манзарали ўсимликлар. Улар боғларда, парк ва хиёбонларда кўплаб экилади. Уларнинг баъзиларидан гиламсимон чиройли гулзорлар, бошқаларидан эса гулдасталар ясалади. Ўртача иқлимли шароитларда кўп йиллик манзарали ўсимликларнинг баъзилари очиқ ерда қишлай олади; бошқа бирларини эса қишда кўчириб сақлашга тўғри келади.

Многополье — Кўп далалик — 7—8 ва ундан ортиқ даладан ташкил топган алмашлаб экишнинг эски номи. Кўп далалик Россияда революциядан илгари, шунингдек, колхоз тузумига қадар якка деҳқон хўжалигига хос қолоқ уч далали деҳқончилик усулига қарама-қарши қўйилар ҳамда чопиқ талаб экинлар ва кўп йиллик ўтларни ҳам алмашлаб экишга кiritгани учун прогрессив тадбир ҳисобланар эди. Колхоз, сов-

хоз ишлаб чиқариш шароитида уч далали алмашлаб экишнинг тугатилиши билан бу термин ўз аҳамиятини йўқотади. (қ. Севооборот).

Могор, Венгерское просо (*Setaria italica* subsp. *mocharicum*) — Могор, Венгрия кўноғи — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ем-хашак ўсимлиги, оддий кўноқнинг бир тур хили. Иссиқсевар, қурғоқчиликка чидамли бўлиб, пичан, силос қилиш, дон олиш ҳамда ўтлоқ сифатида мол қўйиб боқиш учун экилади. Уни қўйлар, моллар ва отлар хуш кўриб ейди. Дони қушларни боқишга ишлатилади. Асли ватани — Венгрия. СССРнинг жанубида ва ўрта минтақасида экилади; дони жуда қотиб кетмасдан йиғиб олинади. Гектаридан 20—60 ц гача пичан, 5—10 ц дон бериши мумкин Уни бир марта ўриб олинади; нам ва иссиқлик етарли бўлса, қайта ўсиб чиқиши, чорва учун ўтлоқ сифатида хизмат қилиши мумкин.

Можжевельник (*Juniperus* L.) — Арча — сарвидошлар оиласига мансуб, ўсимликлар туркуми. Арчалар доим яшил баргли бўлиб, бир уйли ёки икки уйли, бута ёки дарахт ҳолида бўлади. Барглари нинасимон ёки тангасимон, гуддаси резаворсимон бўлади. СССРда арчанинг 20 га яқин тури ёввойи ҳолда ўсади. Улардан 4 тури Ўрта Осиёнинг тоғли районларида учрайди. Арчанинг виргин «Қалам дарахти» (*Juniperus virginiana* L.) деган тури Кавказда, Қримда ва Ўрта Осиёда саноат учун ҳамда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Виргин арчасининг бўйи 15—30 м бўлади. Унинг асли ватани — Америка Қўшма штатларининг шарқий қисмидир. Арча катта хўжалик аҳамиятига эга. Баъзи арчаларнинг ёғочи жуда қимматли бўлади. Ундан қаламлар тайёрланади, баъзилари дурадгорликда ёки тез чиримайдиган материал сифатида ер ости қурилишларида ишлатилади. Ўрта Осиёнинг тоғли районларида арчалар тупроқни ҳимоя қилувчи ҳамда сув сақловчи ўсимлик сифатида катта роль ўйнайди.

Молотьба, Обмолот — Янчиш — ўсимликнинг бошоғи, сўтаси, рўваги, дуккаги, қўзиғи ва кўсақларидан уруғ ёки донларни ажратиб, тозалаб олиш. Янчиш донли ўсимликларни ва уруғ берадиган ўтларни йиғиштириб олишда қилинадиган ҳамма ишларнинг якунловчи қисми ҳисобланади. Қишлоқ хўжалик экинларини комбайнлар билан бир йўла йиғиб олишда янчиш ўрим билан бирга олиб борилади.

Молочай (*Tithymalus* Scop.) — Сутлама, Ихрож, — сутламодошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда унинг 160 га яқин тури бор. Уларнинг кўпчилиги Кавказ ва Ўрта Осиёнинг тоғларида, баъзилари эса текисликларда ўсади. Сутламаларнинг кўпчилиги заҳарли бўлиб, мол уни емайди. Сутламаларнинг баъзи турлари чиройли, манзарали бўлиб, гулзорларда, иссиқхоналарда, ҳатто уйларда ўстирилади. Сутламанинг ялмонқулоқ (*T. heli-*

oscopius (L) Scop.);— чачвақут (*T. microsphaerus* (Boiss.) Kl et Gke.) — қўлқалтироқ (*T. jaharticus* Prokh.) каби турлари, суғориладиган ҳамда лалмикор ерлардаги экинлар орасида бегона ўт сифатида ўсиб, уларга зарар етказди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Молочная спелость — қ. Созревание.

Молочное дерево, коровье дерево (*Brosimum galactodendron, Galactodendron utile*) — Сутдарахт — тутдошлар оиласига мансуб ўсимлик. Бўйи 30 м гача етадиган дарахт. Асосан, Жанубий Американинг тропик районларида (кўпроқ Венесуэла ва Гвianaда) учрайди.

Таркибида овқатга ишлатиладиган сутсимон шира бор. Ундан шам тайёрланадиган мумсимон модда олинади.

Монарда двойчатая (*Monarda didyma* L.) — Монарда — лабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтисмон илдизпояли ўсимлик. Асли ватани — Мексика. Гуллари ёрқин оч сапсар ёки сирень рангида бўлиб, шарсимон тўпгул ҳосил қилади. Бизнинг шароитимизда яхши ўсади. Гуллаш даврида бўйи 120 см гача боради. Июндан бошлаб 30—35 кун гуллайди. Тўпларини бўлиш йўли билан ҳамда уруғларидан кўпаяди. Уруғи августда экилади. Биринчи йили гуллайди. Манзарали ўсимлик сифатида якка-якка ёки тўп-тўп қилиб экилади. Гулидан гулдасталар қилинади.

Монокарпические растения — Монокарп ўсимликлар — умрида бир марта гуллайдиган ва мева тугадиган, шундан кейин нобуд бўладиган ўсимликлар. Бир йиллик ва икки йиллик ўсимликларнинг ҳаммаси, шунингдек, кўп йиллик ўсимликларнинг оз қисми, масалан: бамбук, агава, баъзи бир хил пальмалар ва Урта Осиёда ўсадиган ковраклар монокарп ўсимликлар ҳисобланади.

Монокультура — Монокультура — бир далада ё участкада бир хил ўсимликнинг узоқ давр ичида узлуксиз (қайта-қайта) экила бериши. Монокультура зарарли ҳашаротларнинг, касаллик ва бегона ўтларнинг кўпайиб кетишига ҳамда тупроқ унумдорлигини пасайиб кетишига сабаб бўлади. Беда, зиғир, баҳори буғдой, нўхат, лавлаги каби ўсимликлар бир ерда ҳар йили экилаверишга бардош бера олмайди. Ердан рационал фойдаланиш учун монокультурага йўл қўймаслик, ҳар бир далада экинларни навбатлаб туриш учун алмашлаб экиш усули жорий қилинади.

Монолит почвенный — Тупроқ монолити — тупроқ тузилишини вертикал кесмада кўрсатиш ёки кўриш учун тупроқ тузилишини ва қурилишини бузмаган ҳолда кесиб олинган намуна. Тупроқ монолитининг ҳажми 100×20×10 (ёки 12) см бўлади. Тупроқ монолити бунинг учун махсус қазилган чуқурнинг деворидан вертикал ҳолда, тупроқ тузилишини бузмаган ҳолда олинади ҳамда махсус яшикка жойланади. Тупроқ мо-

нолити тупроқ тузилишини ўрганиш, музей ёки лабораторияларда намойиш қилиш учун хизмат қилади.

Морозостойкость растений — Ўсимликларнинг совуққа чидамлилиги — ўсимликларнинг 0° дан паст ҳароратга: яъни совуққа бардош бера олиш қобилияти. Совуққа чидамлиликни ўсимликларнинг паст ҳароратда, яъни иссиқлик даражаси жуда кам: +5—8° бўлган шароитда ҳам яшай олиш қобилияти билан аралаштириб юбормаслик керак. Бундай шароитда айрим ўсимликлар яшай олгани ҳолда, баъзилари нобуд бўлади. Шундай қилиб, совуққа чидамлилик тушунчаси паст ҳароратга чидамлилик тушунчасига қараганда кенроқ бўлади.

Морошка (*Rubus chamaemorus*) — **Морошка** — раъногулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ёки чала бута ўсимлик. Меваси данакли тўпмева. Асосан, тундра зонасида ўсади. Мевасининг таркибида қанд, олма ва лимон кислоталари, витаминлар ва ҳоказо моддалар бор. Мевасидан мураббо, қиём ва ичимликлар тайёрланади.

Морской лук (*Urginea maritima* Baker.) — **Денгиз пиёзи** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, йирик пиёзли, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ҳар бир пиёзнинг оғирлиги 2,5 кг гача боради. Ёввойи ҳолда Ўрта денгиз соҳилларида, қумли, шўр ерларда учрайди. Жанубий Европанинг баъзи мамлакатларида манзарали ёки доривор ўсимлик сифатида экилади. СССРда денгиз пиёзи Грузияда экилади. У, асосан, уруғдан ҳамда пиёзининг бўлинишидан ва бачкиларидан кўпаяди. Денгиз пиёзидан тайёрланган дори медицинада юракни даволаш ва сийдик ҳайдайдиган восита сифатида ишлатилади. Денгиз пиёзи таркибида сцилатин глюкозиди бўлиб, у сичқон каби кемирувчилар учун заҳар ҳисобланади, аммо одам ва бошқа сут эмизувчилар учун зарарсиздир.

Мортук (*Egopodium Jaub et spach.*) — **Арпоғон** — бошоқдошлар оиласига мансуб, эрта баҳорда ривожланадиган бир йиллик ўтлардан иборат ўсимликлар туркуми. У майда, қисқа, мўрт бошоқчалар ҳосил қилади. СССРда дашт ва чўл зоналарида тарқалган 5 тури бор. Ҳамма тури ҳам қимматли ем-хашак ўсимлиги бўлиб, уни қишлоқ хўжалиги ҳайвонлари хуш кўриб ейди. СССР Европа қисмининг жанубида ва шарқи-жанубида ҳамда Ўрта Осиёда ўсадиган шарқ арпоғони (*E. orientale* (L) Jaub et Spach.) — кўпроқ тарқалган бўлиб, ундан яхши пичан тайёрланади.

Мотыжине — **Чопиқ** — бегона ўтларни йўқотиш, нам буғланишини камайтириш ҳамда тупроқда ҳаво алмашилишини яхшилаш учун экилган ўсимликлар орасидаги бўш ерни юмшатиш. Ўз вақтида чопиқ қилиш, ғўза, маккажўхори, қанд лавлаги, илдизмевали ем-хашак ўсимликлар, картошка ҳамда кўпинча сабзавот экинларни парвариш қилишда қўлланиладиган энг муҳим усулардан биридир. Қатор ораларини от ва

трактор культиваторлари ёрдамида юмшатиш культивация дейилади.

Мочевина, Карбамид — Мочевина — таркибида 46% азот бўлган оқ кристалл ҳолидаги органик модда $\text{CO}(\text{N}_2\text{H})_2$. Мочевина синтетик йўл билан аммиакдан ҳамда карбонат кислотасидан олинади. Мочевина ўсимликлар осон ўзлаштирадиган сифатли азотли ўғит сифатида кўп ишлатилади. Бу ўғит техника экинлари ҳамда ток, тамаки, қулмоқ, лавлаги каби экинлар учун айниқса фойдалидир.

Мочковатая корневая система — Попук илдиз системаси — ўсимликнинг асосий илдизи заиф ривожланган ва ён илдизлар ичида ажралиб турмайдиган илдиз системаси. Бундай илдиз, масалан, бошоқдош ўсимликларда бўлади.

Мульча — Мульча — тупроқни беркитиш (ёпиш) учун ишлатиладиган турли юпқа материаллар. Энг яхши мульча эни 0,5 дан 1 м гача, узунлиги эса 100—200 м бўлган, ўзига нам олмайдиган махсус ишланган қоғоздир. Мульча сифатида майдаланган торф, гўнг, чириндилар, компослар, майда сомон, тўпон кабилар ҳам ишлатилади.

Мульчирование — Мульчалаш — майда торф, чиринди, гўнг, сомон, мульча қоғоз каби турли материаллар билан тупроқни ёпиш ёки беркитишдан иборат агротехник усул. Бу усул бегона ўтларга қарши кураш, тупроқ структурасини яхшилаш, нам сақлаш ҳамда температурани керакли даражага яқин тутиш мақсадида қўлланилади. Тупроқда нам кўп бўлган тақдирда мульчалаш ёмон натижа бериши мумкин.

Мускатник, Мускатное дерево (Myristica) — Жавзбова — мускатдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахтлар туркуми. Жанубий Осиёда 100 га яқин тури ўсади. *M. fragrans* тури кўпгина мамлакатларнинг тропик районларида экилади. Бу ўсимлик меваси Жавзбова ёки Мускат ёнғоғи деб аталади. У қаттиқ қобиқ билан қопланган, ўткир хушбўй ҳидли. Шунинг учун ҳам зиравор сифатида ишлатилади. Ундан парфюмерияда ишлатилувчи эфир мойи ҳам олинади.

Мутант — Мутант — мутация натижасида пайдо бўладиган организм. Масалан, ўсимлик.

Мутация — Мутация, Мутацион ўзгарувчанлик — организмдаги наслдан-наслга ўтувчи белги ва хусусиятларнинг кутилмаганда (қўққисдан) ҳамда кескин ўзгариши. Бу ўзгариш наслга берилади.

Мучнистость зерна — Доннинг унлик даражаси — бошоқдош ўсимликларнинг донида крахмалнинг кўп, елимшакликнинг эса нисбатан оз миқдориди бўлиши. Бундай доннинг кесмаси (ичи) унсимон оқ бўлади.

Мушмула (Mespilus) — Мушмула — раъногулдошлар оиласига мансуб дарахт ёки буталар туркуми. Бўйи 3—6 м. Меваси данакча, думалоқ, эти қаттиқ, пишганидан кейин юмшоқ, ши-

рин. Эрон, Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида ёввойи ҳолда учрайди. СССРнинг жанубий районларида экилади. Мевасида қанд, олма кислотаси, витамин С бор. Манзарали ўсимлик. Меваси истеъмол қилинади.

Мыльное дерево — қ. Кельрейтерия метельчатая.

Мыльнянка лекарственная (*Saponaria officinalis* L.) — Ерсовун — чиннигулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. У Ўрта Осиёнинг ҳамда СССР Европа қисмининг жанубида, Кавказда ва Фарбий Сибирда дарёлар водийсида, ўрмонларда буталар орасида ўсади. Бизда кўпроқ манзарали ўсимлик сифатида экилади. Унинг илдизи ва илдизпоясида 35% га қадар сапонин бўлади. (У «қизил совун илдиз» номи билан сотилади). Унинг қайнатмаси жун газламаларни ювиш учун ишлатилади. Техникада ишлатиладиган сапонинни тайёрлашда «оқ совун илдиз» деб аталадиган, Ўрта Осиёда ўсадиган чиннигулдошлар оиласига мансуб ўсимликлардан — Бех, етмак (*Acanthopyllum paniculatum* Rgl.) ва *A. gypsophiloides* Rgl. дан фойдаланилади. Сапонин саноатида ва медицинада кенг миқёсда ишлатилади.

Мягкая пшеница (*Triticum vulgare* Host.) — Юмшоқ буғдой — СССРда кўп тарқалган буғдойнинг бир тури Бошоғи сийрак ёки ўртача тиғизликда бўлиб, қилтиқли ёки қилтиқсиз бўлади. Дони овал шаклда унли ёки ойнасимон бўлади. Сомони (похоли) қаттиқ буғдойдан фарқли равишда найсимон ғовак бўлади. Кўп тарқалган энг яхши навлари қуйидагилар: «Альбидум 43», «Акмолинка 1», «Безостая 54», «Белоцерковская 198», «Лютесценс 758», «Мильтурум 553», «Московка» «Новоукраинка 84», «Одесса 3», «Одесса 16», «Сарубра», «Эритроспермум 841».

Мята перечная (*Mentha piperita* L.) — Ялпиз — лабгулдошлар оиласига мансуб, эфир мойи берадиган, кўп йиллик ўсимлик. Украинанинг Воронеж ва бошқа областларида экилади. Илдизпоясидан олинган қаламчалари ва кўчатларидан кўпайтирилади. Бу ўсимлик гуллаган пайтда унинг танасида 2,1% гача, асосан, кучли хушбўй модда — ментолдан иборат эфир мойи бўлади. Ялпиз мойи парфюмерияда, масалан, тиш ювиш учун порошок, паста ва совун тайёрлашда, медицинада, кондитер ҳамда ароқ, вино ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. Ялпизнинг жингалак ялпиз (*Mentha crispa* L.) деган тури саноатда тамаки ёки махоркага аралаштириш учун ҳам экилади. Ўзбекистонда ялпизнинг баъзи хушбўй турлари ариқ ва зовур бўйларида, зах жойларда ёввойи ҳолда ўсиб кўпаяди. Баҳорда янги чиққан ялпиздан ошкўк сифатида фойдаланилади.

Мятлик луковичный (*Роа bulbosa* L.) — Кўнғирбош — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. СССРнинг дашт, чала чўл ва чўл районларида кенг тарқалган; февралдан то май бошигача кўкаради; эрта баҳорда чорва

учун энг яхши ўт ҳисобланади; уни қўй, мол ва отлар хуш кўриб ейди. Рўвак тўпгулларарида уруғ ўрнига яшаш қобилиятига эга бўлган пиёзчалар ҳосил бўлади. Эрта баҳорда ҳар гектар ердан 1—3 ц дан юқори сифатли пичан ўриб олиш мумкин.

Мятлик однолетний — (*Роа апица L.*) — **Бир йиллик кўнғирбош** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—30 см. Апрельда гуллаб, майда мева тугади. Кўпинча ариқлар бўйида, зах ва соя жойларда ўсади. Бегона ўт сифатида томорқаларда, боғ ва гулзорларда, кўча бўйларида, гоҳо суғориладиган экинлар ичида учрайди.

Н

Набивка парника — **Парникни тўлдириш** — қор ва муздан тозаланган парник чуқурини қизитилган биологик ёқилғи ёки гўнг билан тўлдириб, устига тупроқ солиб қўйиш. Беш-ўн кун аввал биологик ёқилғи зич уюб қўйилган штабелдан олиб, унча босмасдан тўп-тўп қилиб қўйилади. Бундай қилганда биологик ёқилғи (гўнг) ўз-ўзидан қизий бошлайди. Агар биологик ёқилғи қаттиқ музлаб қолган бўлса, қизитиш учун унга янги иссиқ гўнг қўшилади. Бу иш асосан март ойида парник тупроғини илитиш, унга экилган ўсимликнинг тезроқ униб, кўкариши учун қилинади.

Набухание почвы — **Тупроқнинг букиши** — намиқиш натижасида тупроқ массаси ҳажмининг йириклашувига қараб ёки буккан намуналар намлик даражасининг ўзгаришига қараб белгиланади.

Навоз — **Гўнг** — энг муҳим органик ўғит. Гўнгда ўсимлик учун зарур бўлган ҳамма озиқ моддалари бўлади. Ярим чириган гўнгда ўрта ҳисоб билан азот 0,5%, фосфор (P_2O_5)—0,25%, калий (K_2O)—0,6% га боради. Бундан ташқари гўнг таркибида кальций магний, олтингургурт, бор каби ўсимлик учун зарур бўлган бошқа моддалар ҳам мавжуд.

Навозная жижа — **Гўнг шалтоғи** — гўнгнинг суюқ қисми; энг қимматли ўғит ҳисобланади. Унинг таркибида 0,3% азот, 0,5% ча калий бор. Ҳар икки модда тез эриб кетадиган ҳолда, яъни азот, асосан мочевино $CO(NH_2)_2$ шаклида, калий эса органик кислоталар билан боғлиқ ҳолда бўлади.

Навозохранилище — **Гўнгхона** — уй ҳайвонларидан олинган гўнглр сақланадиган чуқурлик ёки маҳсус жой.

Надсемядольное колено — қ. **Эпикотель**.

Наклевывание семян — **Ниш уриш, Нишлаш** — ўсимлик уруғининг уна бошлаши билан уруғ пўсти тешигидан уруғ ичидаги муртак илдизчаси учининг ўсиб чиқиб кўриниши.

Налив зерна — қ. **Созревание**.

Наперстянка красная — (*Digitalis purpureus L.*) — **Ангишво-**

48- расм. Ангиш-
вонагул.

нагул — сигирқуйруқдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — Урта ва Жанубий Европа. СССРда асосан Украинада махсус совхозларда экилади. Унинг ҳамма қисми заҳарли. Ангишвонагулнинг баргидан медицина ва ветеринарияда, юракни даволаш учун дорилар тайёрланади (48-расм).

Напльв — Гурра, Буқоқ — ёғочли ўсимликларнинг поясида, шохида ва илдизларида бирон жойдаги тўқиманинг бирин-кетин говаб ўсиши натижасида ҳосил бўладиган, юмалоқ ёки тухум шакли ўсимта. У замбуруғлар, совуқ уриш, кесиш ва турли таъсиротлар туфайли ҳосил бўлади.

Наркотические растения — Наркотик ўсимликлар — Марказий нерв системасини қўзғатадиган, унга салбий таъсир этадиган моддалари бўлган ўсимликлар. Наркотик ўсимликларнинг каттагина қисми медицинада оғриқ қолдирувчи дорилар тайёрлаш учун қимматли хом ашё бўлиб хизмат қилади. Уларга асосан кўкнор, наша ўсимлиги,

исириқ, бангидевона, банистерия, эхинокактус, кока, мингдевона, красавка каби ўсимликлар киради.

Нарцисс — (*Narcissus* L.) — **Наргиз** — Нарцисс — чучмомагулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик пиёзли, ўтсимон ўсимликлар туркуми. Асосан Марказий Осиё ҳамда Урта денгиз районларида тарқалган. Наргизнинг гули турли шаклда бўладиган ва йилнинг турли даврларида очиладиган 25 га яқин тури бор. Кўпчилик наргизларнинг гуллари кучли хушбўй ҳид таратади. Унинг кўп турлари қимматли манзара ўсимлик сифатида кенг қўлланади. Наргиз боғларда, паркларда, қиш вақтида эса тувакларда ўстирилади; гулдаста ясашга ишлатилади. Наргиз асосан пиёз бўлакчаларини ажратиб экиш йўли билан кўпаяди; учинчи йили гуллай бошлайди. Асосан март ўрталаридан то апрель бошигача гуллайди. Шимолий Кавказ ҳамда Қора Денгиз соҳилларидаги махсус совхозларида экиб кўпайтирилади.

Насаждение — Дарахтзор — Урмоннинг бошқа қисмларидан дарахт турлари, ёши ва бошқа таксацион белгилари билан фарқ қиладиган алоҳида бир бўлаги. Урмон дарахтзорлари дарахт турлари ва ёш жиҳатидан бир хил ёки ҳар хил, яъни содда ёки мураккаб бўлиши мумкин. Агар дарахтларнинг ёши бир-биридан 10—15 йил фарқ қилса, ёши бир хил (тенг ёшли) дарахтзор, агар ундан ортиқ бўлса, турли ёшли дарахтзор дейилади. Дарахтларнинг бўйи деярли тенг, яъни бир ярусли

бўлса, содда, борди-ю, бир неча ярусли (яъни паст бўйли ва балад бўйли дарахтлардан иборат) бўлса, мураккаб дарахтзор дейлади.

Наследственность — Ирсият — ўсимлик ва ҳайвонларнинг яшаш шароити таъсирида ўзгарадиган ва ўзгармайдиган ўз белги ва хусусиятларини сақлаши ҳамда ўз авлодларига ўтказиши.

Настурция большая — (*Troaeolum majus* L.) — **Настурция** — настурциядошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон, манзарали ўсимлик. Ватани — Жанубий Америка. Барглари ҳалқасимон, деярли доира шаклида бўлади. Гуллари йирик, якка-якка, гулбанди узун, тўқ сариқ, сариқ ёки қизил рангларда, ранг-баранг Настурциянинг гуллари оддий ёки қатма-қат, чирмашиб ўсадиган ҳамда паст бўйли бутасимон навлари бор. СССРда манзарали ўсимлик сифатида, гулзорларни безаш учун кенг миқёсда экилади. Настурция асосан уруғдан кўпайтирилади. Унинг уруғи апрель — май ойларида очиқ майдондаги ерга экилади.

Натриевая селитра — қ. Селитра.

Натура зерна — Дон натураси — доннинг грамм билан ифодаланган ҳажм бирлиги, оғирлиги (литр, гектолитр); ғалла тарозиси — пурка ёрдамида аниқланади. Дон натураси халқаро дон савдосида қабул қилинган, дон маҳсулотини сифатининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Натурализация — Натурализация — ўсимликларнинг иқлим ва тупроқ жиҳатидан ўз ватанига жуда ўхшаш бўлган янги районларда ўсишга ўрганиб, мослашиб кетиши.

Незабудка — (*Myosotis* L.) — **Зағчақўз** — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик, икки йиллик ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 25 тури учрайди. СССРнинг ҳамма территориясида ўсади Зағчақўзнинг йирик хушбўй гулли, манзарали формалари кўп. Улар ёппасига қалин қилиб экилганда, айниқса, чиройли кўринади. Гуллари феруза каби оч кўк, оқ ва пушти рангларда бўлади. Зағчақўзлар энг нозик баҳор гуллари ҳисобланади. Уруғдан кўпаяди. Майсалари май-июнь ойида кўчат қилинади. Зағчақўзлар гулзорларни безаш ҳамда тувакларда ўстириш учун фойдаланилади; кесиб олиб солиб қўйилса, узоқ сақланади.

Нектар — Нектар, Гуласал — асосан, ўсимлик гулидаги асал безчалари, яъни нектарниклар томонидан ажратиб чиқариладиган ширин хушбўй шира. Гуласал ўсимлик гулининг четдан чапгланиши учун ёрдам берадиган ҳашаротларни жалб қилиш учун хизмат қилади.

Неслия острокопечная — (*Neslia apiculata* F. et M.) — **Неслия** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. СССРнинг ҳамма жойида учрайди. Апрель-майда гуллаб, май-июнда мева тугади. Тоққа яқин текисликлардаги

суғориладиган экин майдонларида бегона ўт сифатида учрайди. Кўпинча беда, ғалла экинлари орасида, тоқзорларда, боғларда, ариқ бўйларида ва ташландиқ жойларда ўсади. Кураш чоралари., — қ. Борьба с сорняками.

Неудобные земли — Ноқулай ерлар — қишлоқ хўжалигида фойдаланишга, масалан, экин экиш, чорва боқиш учун ярамайдиган ерлар: тошлоқлар, жуда шўр ерлар, сувсиз чўллар, жарлик, қумлик, ботқоқ ва шу кабилар. Турли мелиоратив, агрономик ва бошқа тадбирлар қўллаш йўли билан кўпгина ноқулай ерларни аста-секин фойдаланадиган ҳолга келтириш мумкин.

Низкоствольные хозяйство — Паст танали ўрмон хўжалиги — тўнка ва новдалардан ўсиб чиққан бачки илдизларни ўрмон ҳолида ўстириш ҳамда уларни нисбатан ёшлигида, қозиқлар, синчлар ва ўтин тайёрлаш учун кесиб олиш.

Низовой Элак — Паст бўйли бошоқдош ўсимлик. — ўтлоқларда ўсадиган кўп йиллик бошоқдош ўсимликлар. Баланд бўйли бошоқдош ўсимликлардан фарқли равишда, паст бўйли бошоқдош ўсимликларнинг тупида қисқарган вегетатив новдалар кўп бўлади. Ўтлоқ кўнғирбоши, райграс, қизил бетага ва ўтлоқ бетагаси кабилар паст бўйли бошоқдош ўсимликлар ҳисобланади. Бу ўсимликларнинг бўйи паст бўлиб, ўриб олингандан кейин тез ўсиб чиқади. Улардан чорва ўтлатиш учун, қисман аралаш пичан тайёрлаш учун фойдаланилади.

Низшие растения — Тубан ўсимликлар — танаси илдиз, барг ва пояга ажрамайдиган, тузилиш жиҳатдан жуда содда бўлган ўсимликлар группаси: замбуруғлар, сув ўтлари, бактериялар, лишайниклар.

Нитратные — Нитрагин — Таркибида молекула ҳолидаги азотни боғлашга қобил туғунак бактериялари бўлган ўғит. Дуккакдош ўсимликларнинг уруғи сувда эритилган нитрагин билан ҳўлланган ҳолда эритилади.

Нитратные бактерии — Нитрат бактериялари — нитрификация иккинчи фазасини амалга оширадиган, яъни нитрит кислотанинг оксидлаб нитрат кислотасига айлантирадиган бактериялар. Бундай бактерияларнинг энг муҳим вакили нитробактериядир.

Нитратные удобрения — Нитрат ўғитлар — бунга азотли ўғитлар киради, булар селитра ҳам дейилади. Нитрат ўғитларнинг ҳаммаси ҳам сувда яхши эрийди. Шунинг учун уларни ўсимликлар осон ўзлаштиради.

Натраты — Нитратлар — нитрат кислотасининг тузлари (KNO_3); булар ҳам селитра дейилади. Нитратлар тупроқда аммиакнинг биологик оксидланиши туфайли пайдо бўлади (қ. Нитрификация). Нитратлар ҳам ўғит сифатида тупроққа солинади. Нитратлар табиатда, баъзан кон шаклида учрайди. **Жанубий Америкадаги Чили селитраси** кони энг йирик нитрат

конларидан биридир. Туркменистонда унча катта бўлмаган нитрат конлари бор.

Нитратные бактерии — қ. Нитрозные бактерии.

Нитрификация — Нитрификация — аммиакнинг оксидланиб азот кислотасига айланиш процесси. Бу процесс азот тўловчи бактериялар фаолияти туфайли, нитрат кислота ҳосил бўлиш стадияси орқали юз беради. Бунда ҳосил бўлган энергиядан азот тўловчи бактериялар ўзларининг яшаши, жумладан, карбонат ангидридни ўзлаштириш учун фойдаланадилар. Нитрификация тупроқ ҳосилдорлигини оширишда катта роль ўйнайди.

Нитрифицирующие бактерии — Азот тўловчи бактериялар — аммиакни оксидлаб нитрит кислотага, кейинчалик эса нитрат кислотасига айлантириш процессида ҳосил бўлган химиявий энергия ҳисобига карбонат ангидридни ўзлаштириш қобилиятига эга бўлган бактериялар.

Нитрозные бактерии — Нитроз бактериялар — нитрификация биринчи фазасини амалга оширувчи, яъни аммиакни оксидлаб нитрат кислотага айлантирувчи бактериялар. Уларнинг муҳим вакили нитрозоманасдир.

Нитрофильные растения — Нитрофиль ўсимликлар — осон ўзлаштириладиган азотли бирикмаларга, айниқса, нитрат кислота тузларига, нитратлар, аммоний тузлари ва мочевинаяга бой бўлган тупроқлардагина яхши ўсадиган ўсимликлар, яъни азотни яхши кўрадиган ўсимликлар, масалан, буғдой, зирғир, кунгабоқар ва бошқалар. Буғдойиқ, шўра, олабўта, мачин каби бегона ўтлар ҳам нитрофиль ўсимликлар ҳисобланади. Тупроқда азотнинг ҳаддан ортиқ бўлиши нитрофиль ўсимликлар учун ҳам зарарлидир.

Нитрофоска — Нитрофоска — концентрациялашган мураккаб минерал ўғит: таркибида 13—17,5% азот, 11—30% фосфат кислота, 15—26,5% калий оксиди бўлади. Турли тупроқларда экиладиган экин турларига қараб таркибидаги элементлар миқдори турлича нисбатда бўлади, яъни турли рецептлар бўйича тайёрланади.

Новозеландский лен (Phormium tenax Forst.) — Янги Зеландия зирғири — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Унинг баргидан дағал тола олинади ва бундан канош, арғамчи каби нарсалар тайёрланади. Ватани — Янги Зеландия, XIX аср бошидан бошлаб Қора денгизнинг Кавказ соҳилларида (Сочи, Сухуми, Батуми) манзарали ва техника ўсимлиги сифатида экилади. Тупининг бўлиниши ёки бачкилаш йўли билан кўпаяди. Барглари икки йилда бир марта йиғиб олинади.

Новозеландский шпинат — (Tetragonia expansa Murrey.) — Янги Зеландия исмалоғи — айзоадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Европанинг Жанубий мамлакатларида, Осиё

ва Америкада кенг тарқалган, СССРнинг ўрта минтақаси шароитида яхши ўсади. Бир ёз давомида ёш барглардан юқори ҳосил беради. Бу ўсимликнинг қиммати шундаки, баҳорда экилса, ёзга бориб кўп ҳосил беради. Унинг ёш барг ва поялари турли суюқ овқатларга, шунингдек, гўшт, балиқдан тайёрланган овқатларга қўшиб истеъмол қилинади Янги Зеландия исмалоғи иссиқсевар ўсимлик бўлиб, совуққа чидамсиз. Уруғи юқори температурада унади. Шунинг учун уни ёз исмалоғи деб юритилади.

Ноготки, Календула лекарственная (*Calendula officinalis* L.) — **Тирноқгул** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—25 см, гуллари тўқ сариқ, оч сариқ бўлиб, саватча тўпгул ҳосил қилади. Тирноқгул шароитга талабчан эмас ва шунинг учун кенг тарқалган гул ўсимлиги бўлиб, ҳар қандай юмшоқ, нам тупроқларда ўса беради. Июль ойидан кузги совуққача гуллайди. Унинг уруғлари йирик қайтарилган ва кесилган тирноқ каби бўлгани учун уни тирноқгул дейилади. Уруғлари эрта баҳорда, совуқ тушиш хавфи йўқолгандан сўнг очиқ ерга экилади. Асосан гулзорларни бе-заш ва гулдаста ясашда ишлатилади.

Ноннеа каспийская (*Nonnea caspica* (Willd) G. Don.) — **Ноннеа, Чекенелик (туркманча)** — човзабонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик; бўйи 20—40 см, март-июнь ойларида гуллаб, мевалайди. Лалмикор ерлардаги ғалла ўсимликлари ичида ўсиб, зарар келтиради. Тоғ этакларидаги текисликларда, воҳа ҳамда водийлардаги суғориладиган ерларда ҳам учраб туради.

Норма высева семян — Уруғларни экиш нормаси — бир гектар ердан яхши, тўла қимматли ҳосил олишни таъминлайдиган даражада сепиладиган уруғ миқдори. Экин турлари ва навларига уларнинг озиқ майдонига бўлган талабларига ҳамда уруғнинг йириклиги, сифати, экиш муддати ва усули, нима учун (масалан, ғалла учунми ё силос учунми) экилаётганига, тупроқнинг унумдорлик даражаси, сув билан таъминлаш шароити каби кўрсаткичларга кўра экиш нормаси турлича бўлади. Экиш нормаси, одатда, бир гектар ерга килограмм ҳисобида белгиланади. Селекция участкаларида эса экиш нормаси аниқроқ, яъни уруғ доналарининг сони билан белгиланади.

Ночная красавица, Мирабилис (*Mirabilis jalapa* L.) — **Номозшомгул** — номозшомгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — тропик Америка. Бизнинг шароитларда бир йиллик манзарали ўсимлик сифатида экилади ва уруғдан кўпайтиради. Гуллари оқ, сариқ, қизил, баъзан йўл-йўл бўлиб, воронкасимон поялар учидан шингилсимон тўпгул ҳосил бўлади; кечқурун очилади, эрталаб кун қизиши билан беркилади; булутли салқин кунларда кундуз кунлари ҳам очилиб туради. Июлдан совуқ тушгунча гуллайди. Ер танламайди. Уру-

ғи жуда кўп пишганда сочилиб кетадиган ва тез ўсиб чиқадиган бўлади. Гулзорларга, кечқурун юриладиган йўл бўйларига экилади.

Нут, Бараний горох — (*Cicer arietinum* L.) — Нўхат — дук-какдошлар оиласига мансуб, бир йиллик маданий ўсимлик. Донида 16—30% оқсил, 4—7% ёғ, 48—61% азотсиз экстрактив моддалар бўлади. Овқатга ва чорва учун ем сифатида ишлатилади. Нўхат оқбурчоқа нисбатан иссиқсеварроқ, қисқа муддатли баҳорги совуқларга чидамли бўлади. Вегетацион даври 70—100 кун ва ундан ортиқроқ бўлади. Қурғоқчиликка чидамлилиги билан фарқ қилади, дашт районларида юқори ҳосил беради. Урта Осиё республикалар, Шимолий Кавказ, Закавказье ҳамда Волга бўйларида экилади. Ҳар гектар ердан 10—12 ц, илғор хўжаликларда 40 ц гача ҳосил беради. Унинг «Озарбайжон 580», «Милютин-4», «Краснокут 195», «Кубань 199», «Урта Осиё 400» каби навлари озиқ-овқат учун кенг ишлатилади ва кўп миқдорда экилади.

О

Обвойник греческий (*Periploca gresca* L.) — Периплока — сут печакдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган бута ўсимлиги. Кавказда ва Европанинг жанубий қисмида табиий равишда ўсади. Гулларининг чеккалари сарғиш яшил бўлиб, ички қисми тўқ сапсар-қизил бўлади. Май ойида гуллайди, ёз бўйи битта-яримта гуллаб туради. Атрофида учраган ҳамма нарсага ўралиб ўсади. Уруғ ва бачкилардан кўпаяди. Периплокадан паркларда ўтириладиган жойларни ҳамда арка (дарвоза)ларни безашда фойдаланилади.

Облепиха крушиновидная (*Hippophae rhamnoides* L.) — Жирғаноқ, Чаканда — жийдадошлар оиласига мансуб, кичик дарахт ёки бута. Бўйи 2—5 м. Одатда, тўқайларда ўсади. Май ойида гуллаб, август-сентябрда мева тугади. Меваси майда, сариқ ва тўқ сариқ бўлиб, А, В, С витаминлари бой. Ундан вареньялар, настойкалар, наливкалар ва ҳоказолар тайёрланади. Мевасини хомлигича еб бўлмайди. Бачки, парҳиш ва уруғлардан кўпаяди. Жирғаноқ қумларни, бўш қирғоқларни, темир йўл бўйларини мустаҳкамлаш учун, йўлларни қордан ҳимоя қилиш учун экилади. Бундан ташқари, боғ ва паркларда манзарали ўсимлик ёки яшил девор сифатида ҳам экилади.

Облесение — Дарахтзорлаш, Урмонлаштириш — ёғоч олиш ҳамда ўрмоннинг ҳимоя қилиш усулидан фойдаланиш мақсадида дарахтсиз жойларда ўрмонлар ҳосил қилиш. Дарахтзорлашнинг қуйидаги турлари бор: 1) дашт, чала чўл ва чўлларни дарахтзорлаш; 2) текисликлардаги эрозияланган территорияларни дарахтзорлаш; 3) тоғларни дарахтзорлаш; 4) қумлар,

қумтепаларни дарахтзорлаш; 5) дарё ва сув омборларини дарахтзорлаш; 6) суғориладиган жойларни дарахтзорлаш.

Обмолот — қ. Молотьба.

Оборот пласта — Қатламни ағдариш — ер ҳайдаш усуллари билан бири — чимзорни плуг билан тўла 180° ағдариб ҳайдаш. Бу усул чимзордаги ўтларни ўлдириш ҳамда тупроқдаги замбуруғ паразитларини, қишлоқ хўжалик зараркунадаларининг тухум ва қуртларини йўқотиш учун қўлланилади.

Обработка почвы — Ёрни ишлаш — ер хусусиятини, экинларнинг яшаш шароитини яхшилаш мақсадида тупроққа механик таъсир қилиш; тупроқ қатламини ағдариш, юмшатиш, аралаштириш ва ҳоказо. Ёрни ишлаш унинг структурасини, сув, ҳаво ва иссиқлик режимларини яхшилайти, бегона ўтларни йўқ қилади. Ўғитларни ҳамда ўсимлик қолдиқларини кўмиб юборади. Тупроқдаги биологик процессларни тартибга солади. Ёрни ишлаш муҳлати, техникаси ва алмашлаб экиш тартиби қишлоқ хўжалик экинларининг талабига боғлиқ бўлади. Тупроқни ишлаш асосан қуйидаги кўринишларда бўлади: ерни ҳайдаш, юмшатиш, культивация қилиш, дисклаш, бороналаш ва молаш.

Овес Людовика (*Avena ludoviciana* Dur.) — Ёввойи сули — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг баландлиги 50—100 см; май-июль ойларида гуллаб, мева тугади. Тоғ этакларида, тепаликларда, тоғ ён бағирларида кўпроқ ўсади. Кўпинча лалми ерлардаги галла ўсимликлари ичида учрайди. Шунингдек, тоғ этагидаги текисликларда, дарё воҳаларидаги суғориладиган экинлар ичида ҳам ўсади.

Овес посевной (*Avena sativa* L.) — Сули — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Ем бўладиган дон экинларининг энг муҳимларидан бири. СССРда экиладиган дон экинлари ичида майдон жиҳатидан буғдой, арпа ва маккажўхоридан кейин тўртинчи ўринда туради. Сули дони от ва уй паррандалари учун тўла қимматли емдир. Сули уни мол ва бузоқларнинг ем-хашагига аралаштириб берилади. Сулининг кўк пояси ҳам чорва учун қимматли ем-хашак ҳисобланади. Унинг донидан ёрма, талқон, галета каби озиқ маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Сули намсевар ўсимлик бўлгани учун серёгин ерларда кўпроқ экилади. Ўзбекистонда сули, асосан, қоплама экин сифатида бедага қўшиб экилади. Тоғли зоналардаги лалмикор ерларда — Қашқадарё, Самарқанд областларида кузги сули кузги арпадан қолишмайдиган ҳосил беради. Баҳори сули навлари қурғоқчиликка чидамсиз бўлгани учун лалмикор ерларда экилмайди. Ўрта Осиё республикаларининг, жумладан, Ўзбекистоннинг лалмикор ерларида кузги экин сифатида Византия сулисига ёки Ўрта денгиз сулисига экилади. У қурғоқчиликка, шўрҳокка ҳамда замбуруғ касалликларига чидамлироқ бўлади. ЎзССРнинг Милютин селекция станцияси-

да етиштирилган «Византина 2» навли сули энг яхши районлаштирилган навлардан ҳисобланади.

Овес пустой (*Avena fatua* L.) — **Қорақўза, Қорасули** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг баландлиги 80—120 см. Май-сентябрь ойида гуллаб, мева тугади. Бегона ўт сифатида ғалла экинлари ичида ўсиб, зарар етказди. Бутун Урта Осиёда тарқалади. Қуруқ ерларда кўпроқ ўсади. Суғориладиган экинлар ичида ҳам учраб туради.

Овес южный (*Avena meridionalis* Roshev.) — **Қорасули** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўт ўсимлиги. Поясининг баландлиги 40—100 см. Май-июнь ойларида гуллайди ва мева беради. Ғалла экинларининг бегона ўти сифатида бутун Урта Осиёда учрайди.

Овощеводство — Сабзавотчилик — овқатга ҳомлигича ёки қайта ишланган ҳолда ишлатиладиган сабзавот ўсимликларини экиш ва парвариш қилиш билан шуғулланадиган қишлоқ хўжалик соҳаси. Сабзавот маҳсулотларини очиқ ерда ёки ҳимоя қилинган жойларда, масалан, парник, иссиқхона ва кўчатхоналарда етиштириш мумкин. Энг кўп тарқалган сабзавот ўсимлигидан карам, помидор, пиёз, бодринг ва лавлаги кабиларни кўрсатиш мумкин.

Овощехранилище — Сабзавотхона — Сабзавот омбори — сабзавотларни, техника ва чорва учун яроқли техникабоп илдизмеваларни ва уларнинг уруғларини айнамаган ҳолда сақлаш учун белгиланган бино ёки иншоотлар.

Овощи луковые — қ. **Овощные культуры**.

Овощные корнеплоды — қ. **Овощные культуры**.

Овощные культуры. — **Сабзавот экинлар** — сершира ва мазали қисмлари овқатга солинадиган ўтсимон ўсимликлар. Сабзавот экинларидан энг кўп тарқалганлари, асосан, 9 оилага мансубдир: 1) крестгулдошлардан — карам, брюква, шолғом, редиска, хрен, кресс-салат; 2) соявонгулдошлардан — сабзи, петрушка, пастернак, сельдерей ва укроп; 3) қовоқдошлардан — бодринг, ошқовоқ, қовун ва тарвуз; 4) итузумдошлардан — помидор, қалампир, бақлажон ва физалис; 5) Дуккакдошлардан — ловия, нўхат, рус нўхати, боқла ва бошқа дуккакдошлар; 6) пиёзгулдошлардан — пиёз, саримсоқ, сарсабил (спаржа); 7) мураккабгулдошлардан — салат, сачратқи, (цикорий), артишок, эстрагон; 8) шўрадошлардан — лавлаги, шпинат; 9) торонгулдошлардан, — шовул, равоч ва бошқалар. Сабзавот экинлари бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик бўлади. Овқатга қандай қисмлари ишлатилишига ҳамда агротехника усулларига қараб, сабзавот экинлари бир неча гурппага бўлинади: карам, укроп, петрушка, сельдерей, салат, шпинат кабилар баргли сабзавотлар; бодринг, қовун, тарвуз, сшқовоқ, помидор, қалампир, бақлажон, нўхат, ловия кабилар мевали

сабзавотлар; қизилча, шолғом, редиска, сабзи, пастернак кабилар илдизимевали сабзавотлар дейилади.

Овсяница (*Festuca L.*) — **Бетага** — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда бетаганинг 51 тури бўлиб, улардан 8 тури Ўзбекистонда, асосан тоғли жойларда ҳамда тоғдаги дарё водийларида ўсади. Бетаганинг кўпгина тури махсус экилади. Уларнинг кўпчилиги қимматли ем-хашак ўсимлигидир. Бетагаларни ҳамма чорва турлари, айниқса, от ва қўйлар хуш кўриб ейди. Бетаганинг баъзи турлари қишда ҳам кўклигича қолади ва шунинг учун ҳам қишда чорва боқишда катта аҳамиятга эга.

Орех — Қийтиқ — ер ҳайдаганда, экин экканда чала қолган жой. Ишланмай ёки экилмай қолган қийтиқ жойларда ёввойи ўтлар ўсиб далани ифлослантиради. Экиш, экинни парвариш қилиш ва йиғим-терим ишларини қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам ер ҳайдаганда ва экин экканда қийтиқ қолдирмаслик керак.

Огурец — (*Cucumis sativa L.*) — **Бодринг** — қовоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик сабзавот ўсимлиги. Унинг ватани Хиндистон ва Ҳинди-Хитойнинг тропик районлари ҳисобланади. Бу жойларда бодринг эрамизгача экилган, кейинча бошқа мамлакатларга тарқалган. Бодринг жануб ўсимлиги бўлгани учун иссиқсевардир. Аммо унинг вегетация даври қисқа бўлгани учун у 63° шимолий кенгликка қадар жуда кенг территорияда экилади. Ҳимоя қилинган жойларда, масалан, шимолнинг энг совуқ жойларида ҳам иссиқхоналарда етиштира берадилар. Овқатни мазали қилишда ва уни ҳазм қилишда бодрингнинг аҳамияти катта. Таркибида А, В, С витаминлари бор. Бодринг хомлигича, тузланган ёки сиркаланган ҳолда ишлатилади. Экин майдони жиҳатидан бодринг бошқа сабзавотлар ичида Совет Иттифоқида учинчи ўринда туради. У очиқ ерда, парник ва иссиқхоналарда етиштирилади. Ўрта Осиё республикаларида бодрингнинг илмий муассасалар томонидан яхшиланган маҳаллий навлари, масалан «Марғилон 822», «Марғилон 88», «Ўзбек 740», «Қўйлиқ 262», «Ўзбекистон тўнғичи», «Астрахань 136» каби навлари кўпроқ экилади.

Огуречная трава, Бораго (*Boiago officinalis L.*) — **Бодринг** — ўт — гавзабонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Унинг янги баргларида бодринг ҳиди келади. Ўрта денгиз соҳиллари бодринг ўтнинг ватанидир. Бу хушбўй ўт очиқ ерга ёки парникларга экилганда барвақт витаминга бой ошкўк беради. Бодринг ўтнинг барги салат, окрошка, гарнир ва шу кабиларга хом ҳолида қўшилади. Баъзан уни асал берувчи ўт тарзида ҳам экилади (бунда 1 га ердан 200 кг гача асал олиш мумкин). Кўч куз ва эрта баҳорда уруғини сочиш билан кўпайтирилади. Май-июнь ойларида гуллаб бошлайди.

Однодольные растения (Monocotyledoneae) — Бир паллали

Ўсимликлар — уруғ муртагида биттагина бошланғич барги бўладиган бир уруғпаллали, гулли ўсимликлар синфи. Уларнинг барг томирлари кўпинча параллел ёки ёйсимон, илдизи попуksимон, гуллари уч ёки олти бўлакчали бўлади. Бир паллали ўсимликларга бошоқдошлар, ҳилолдошлар, пиёзгулдошлар, са-лабгулдошлар, пальмадошлар ва шу каби ўсимлик оилалари киради.

Однодомные растения — Бир уйли ўсимликлар — бир жинсли чангчи (эркак) ҳамда уруғчи (урғочи) гуллари бир ўсимликнинг ўзида бўладиган ўсимликлар. Масалан, бодринг, ошқовоқ, маккажўҳори, қовун, тарвуз, ёнғоқ ва ҳоказо.

Однолетние травы — Бир йиллик ўтлар — дуккақдошлар оиласига кирадиган вика, сераделла, бир йиллик себарга ҳамда бошоқдошлар оиласига кирадиган моғар, суданка, бир йиллик райграс каби ем-хашак ўсимликлар группаси. Булар асосан пичан ва қишки ем-хашак тайёрлаш учун алмашлаб экиш системасида экилади.

Однолетники — Бир йиллик ўсимликлар* — Бир вегетация мавсумида ёки бир вегетация мавсумининг охиридан то иккинчи вегетация мавсуми бошигача яшаб ўз ривожланишини тугаллайдиган ўсимликлар, яъни баҳори бир йиллик ёки кузги бир йиллик ўсимликлар ҳисобланади.

Однолетники декоративные — Бир йиллик манзарали ўсимликлар — бир вегетация даврида экиладиган ўтсимон манзарали ўсимликлар. Бунга бир йиллик манзарали ўсимликлардан ташқари, биринчи йилда гуллайдиган, аммо очиқ майдонда қишлай олмайдиган гелиотроп, итоғиз, фуксия, лобелия каби баъзи икки йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар ҳам киради.

Одуванчик обыкновенный (*Taraxacum officinale* Web.) — **Қоқи** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, ўқ илдизли, кўп йиллик ўсимлик Бўйи 15—40 см. Кузда ёки эрта баҳорда ўсиб чиқади. Март, апрелда гуллаб, май ойида мева тугади. Деярли барча воҳаларда, кўпинча ариқ бўйларида, йўлларда, уйларга яқин жойларда ўсади; экин майдонларида ҳам учрайди.

Озеление населенных мест — **Кўкаламзорлаштириш** — аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш мақсадида ўсимликлар, дарахтлар экиш ва улардан фойдаланиш юзасидан амалга ошириладиган тадбирлар системаси. Аҳоли яшайдиган пунктни кўкаламзорлаштириш санитария гигиена, инжинерлик-техника, ёнғинни олдини олиш ва эстетик нуқтан назаридан алоҳида аҳамиятга эга. Дарахт ва ўсимликлар иссиқлик режимида, намликка ва ҳаво оқимида таъсир қилиб, микроиқлимни яхшилайдди. Дарахтзорлар остида энг иссиқ кундаги температура бошқа жойлардагига нисбатан 10—12° паст бўлади.

Озимые культуры — Кузги экинлар — ривожланиши ва гуллаши учун паст температура зарур бўладиган, яъни паст температурада гуллайдиган бир йиллик ўсимликлар. Улар гулла-

маган ҳолда қишлайдилар. Кузги экинлар жаҳон деҳқончилигидаги кенг тарқалган, айниқса, кузги дон экинлари катта майдонларни эгаллайди. СССРда кузги буғдойлардан ташқари, рапс, рижик, сурепица, зиғир каби ёғ учун экиладиган кузги экин формалари ҳам бор.

Озимые хлеба — Кузги ғалла экинлари — нормал ривожланиши учун кузда экишни талаб қиладиган бир йиллик бошоқдош ўсимликлар. Кузги ғалла экинларига кузги буғдой, кузги арпа, кузги сулилар киради. Кузги ғалла экинлари боҳори экинларга нисбатан бир қанча устунликларга эга. Тупланган ҳолда қишлайдилар. Илдиз системаси ривожланган бўлгани учун баҳорда, иссиқ кунлар бошланиши билан тупроқдаги намликдан тўла фойдаланган ҳолда тез ўса бошлайди. Баҳори экинларга нисбатан ҳосилдорроқ, қурғоқчиликка чидамлироқ бўлади, тезроқ етилади. Украина, Шимолий Кавказ, Марказий қора тупроқ областлари ва шу каби асосий ғаллакор районларда, асосан, кузги буғдойлар экилади.

Озимый сев — қ. Посев.

Окультурование почвы — Тупроқ унумдорлигини яхшилаш — тупроқ унумдорлигини ошириш мақсадида унинг табий хусусиятларини ўзгартиришга қаратилган тадбирлар мажмуи. Тупроқ унумдорлигини ошириш вазифалари қуйидагилардан иборат: 1) тупроқнинг ҳайдалма қатламини қалинлаштириш, кучайтириш, 2) уни органик моддалар билан бойитиш; 3) тупроқ структурасини яхшилаш; 4) қишлоқ хўжалиги экинларига яхши таъсир этадиган тупроқдаги микробиологик процесслар ривожланишини тезлаштириш; 5) тупроқдаги ўсимлик осон ҳазм қиладиган озиқ моддаларни кўпайтириш; 6) тупроқни қишлоқ хўжалиги талабларига мослаштириш; 7) ҳосилдорлигини ошириш ва маҳсулот сифатини яхшилаш. Яхшиланиш даражасига қараб тупроқ заиф яхшиланган, ўртача яхшиланган ва жуда яхшиланган турларга бўлинади.

Окучивание — Чопиқ — қатор оралигидаги тупроқни юмшатиш ва ўсимлик тупига юмшоқ нам тупроқ ўйиш йўли билан чопиқталаб экинларни парвариш қилиш усули. Чопиқ оқучниклар ва культиваторлар ёрдамида ўтказилиб, тупроқ аэрациясини, исини ва ўсимликнинг озиқланишини яхшилайти; шу билан бир вақтда ўсиб чиқаётган ёввойи ўтларни йўқ қилади.

Олеандр обыкновенный (Nerium oleander L.) — Самбитгул — кендирдошлар оиласига мансуб, доимий яшил, баланд бута ёки кичикроқ дарахт. Гуллари оқ, пушти, қизил, баъзан сариқ хушбўй бўлиб, новда учидан тўпланадиган қалқонсимон қисқа тўпгуллар ҳосил қиладилар. Июль-августда гуллайди. Ўсимлик бугунлай заҳарли. Ватани — Кичик Осиё. Қадим замонлардан бери самбитгул дунёнинг кўпгина мамлакатларида, уйда ва паркларда ўстириладиган манзарали ўсимликлар сифатида экиб келинади. СССРда Қрим ва Кавказда, Қора денгиз бўйларида,

ҳамда Закавказьенинг Шарқий қисмидаги иссиқ районларда очиқ ерларда экилади. Самбитгул хона ўсимлиги сифатида кенг тарқалган. Унинг гуллари йирик ва қатма-қат бўлиб, турли рангларда очиладиган формалари бор. Самбитгул уруғи ва қаламчалари орқали осонгина кўпаяди.

Оплодотворение — Уруғланиш, — Оталаниш — гулли ўсимликларнинг уруғланиши. — гулнинг чангланиши туфайли юз беради. Оналик тумшуқчасига тушган чанг ҳужайраси чанг найчаси ҳосил қилади ва ҳужайранинг ҳамма моддаси чанг найчасига ўтади. У ерда чангнинг генератив ҳужайраси бўлганиб, иккита эркак жинсий ҳужайра — спермия ҳосил қилади. Спермиялардан бири у ердаги тухум ҳужайра билан, иккинчиси эса муртақ халта ядроси билан қўшилади. Бунинг натижасида тухум ҳужайрадан уруғ муртаги, муртақ халта ядросидан эса эндосперма (озиклантирувчи тўқима) ҳосил бўлади. Бу ҳодиса қўшалоқ уруғланиш дейилади. Қўшалоқ уруғланиш натижасида уруғ куртақ уруққа, оналик тугунчаси эса мевага айланиб, ривожланади.

Оптимальные условия — Энг қулай, Энг яхши, Энг мувофиқ шароит — бирор организмнинг ҳаёт фаолияти учун ёки бирор процесснинг оқими учун энг мувофиқ бўлган шароит.

Опыление — Чангланиш — ўсимлик гулидаги чангларнинг гул чангчисидан уруғчи тумшуқчасига тушиши. Чангланиш гулининг ўз чангидан ёки бошқа гул чангидан чангланишига қараб икки хил бўлади: ўзидан чангланиш ва четдан чангланиш.

Опыление искусственное — Сунъий чангланиш — ўсимликни сунъий йўл билан уруғлантириш усулларидан бири. Селекцияда бу усул ўсимликдан жинсий дурагайлар олишда қўлланади. Бунда кўпинча ўсимликнинг ўзидан ёки четдан чангланишига йўл қўймаслик учун гуллар изоляция қилинади ёки бичиб қўйилади.

Опытная станция — Тажриба станцияси — хизмат қилинадиган зонада илмий жиҳатдан асосланган тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича илмий текшириш муассасаси.

Опытное поле — Тажриба даласи — деҳқончилик ва ўсимликшуносликка доир турли масалалар юзасидан тажрибалар ўтказиладиган илмий текшириш муассасаси. Тажриба даласи, одатда, бирор тажриба станциясининг ёки бошқа бир қишлоқ хўжалигига доир илмий текшириш муассасасининг ихтиёрида бўлиб кичикроқ бир зонага хизмат қилади.

Оранжерейный контроль — Оранжерея контроли — карам, кольраби, лавлаги, шолғом каби сабзавот ўсимликлари уруғидаги аралашмани мавсумдан олдин тез аниқлаш учун ўтказиладиган тадбир. Бунинг учун уруғлар экиб кўрилади ва майсаларнинг рангига, шаклига ҳамда биринчи баргларнинг тукдорлигига қараб аралашма миқдори аниқланади. Уруғ намуналари кичик майдонларга, тупроқ тўлдирилган яшикларга ёки ис-

сиқхоналарга экиб ўстирилади. Оранжерея контроли арпа, буғдой каби дала экинларига нисбатан ҳам қўлланади.

Оранжерея — Оранжерея — иссиқ иқлимни севувчи апельсин ва лимон каби турли ўсимликларни совуқ вақтларда сақлаш ва қишлатиш учун белгиланган усти ёпиқ ойнаванд бино.

Органические удобрения — Органик ўғитлар — ўғит сифатида ишлатиладиган турли қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришларининг чиқитлари ҳамда ўсимлик учун керакли озиқ моддалари бўлган баъзи табиий моддалар. Органик ўғитларга гўнг, гўнг шалтоғи, қушларнинг ахлати, торф, нажас компости, шунингдек, мочевино киради. Органик ўғитларнинг ҳаммаси маҳаллий ўғитлар қаторига киради.

Органо-минеральное смеси — Органо-минерал аралашмалар — нордон подзоллашган тупроқларни яхшилаш учун ишлатиладиган органик ўғитлар ва оҳаддан иборат бўлган аралашма. Органо-минераллар таркибига органик ўғитлардан чиринди ва чириган гўнг, торф, гўнг компости, гўнг шалтоғи қўйилган торф, туйилган оҳак, доломит уни, оҳак туфи ва бошқалар; фосфорли ўғитлардан порошоксимон суперфосфат, фосфорит уни ва шу кабилар киради.

Орехоплодные — Ёнғоқ мевалилар — ёнғоқ ва ёнғоқсимон мева қилувчи ўсимликларнинг баъзи адабиётларда учрайдиган умумий номи. Ёнғоқ, бодом, pista, каштан, фундук каби ўсимлик (дарахтлар) ёнғоқ мевалилардир.

Орлик — қ. Водосбор.

Оросительные нормы — Суғориш нормалари — бирор экин экилган 1га майдонга, унинг сувга бўлган талабини қондириш учун суғориш мавсуми давомида бериладиган сув миқдори (M^3 ҳисобида). Суғориш нормалари иқлим ва ер шароитларига, суғориладиган экин турига ва агротехник талабларга боғлиқ бўлади.

Орошаемое земледелие — Сувли ерлардаги деҳқончилик, Суғориладиган деҳқончилик — сувли ерларда (деҳқончилик) қишлоқ хўжалик экинларини экиб, деҳқончилик қилиш. Ўсимликнинг вегетация даври давомида унинг нормал ривожланиши учун зарур бўлган миқдорда табиий намлик етарли бўлмаган ҳолларда уни сунъий йўллар билан суғоришга тўғри келади. Ёгин сувлари доим етарли бўлмайдиган районларда суғориб деҳқончилик қилиш ердан фойдаланишнинг ёки ерни ўзлаштиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Қурғоқчилик районларида суғориб деҳқончилик қилиш ҳамма экинлардан юқори ва барқарор ҳосил олишни таъминлайди, шунингдек, анғизпояларга дарҳол экин экиш, айниқса, шоли каби тупроқ намига талабчан бўлган экинларни қўшимча равишда экиб, ҳосил олиш имконини беради.

Орошение (ирригация) — Суғориш, Сув чиқариш, — ер ҳолатини яхшилаш, — мелиорация турларидан бири бўлиб, у қур-

ғоқчилик районларида ердан юқори ва барқарор ҳосил олиш учун зарур бўлган сув запасини яратиш, тупроқда ўсимликнинг нормал ривожланиши учун зарур бўлган сув режимини ва шунга боғлиқ ҳолда ҳаво, иссиқлик ва озикланиш режимларини барпо қилиш тадбирларидан иборат. Ўсимликнинг нормал ривожланиши учун ёгин суви етарли бўлмаган шароитда тупроқни қўшимча сугоришга, бунинг учун сув чиқаришга тўғри келади.

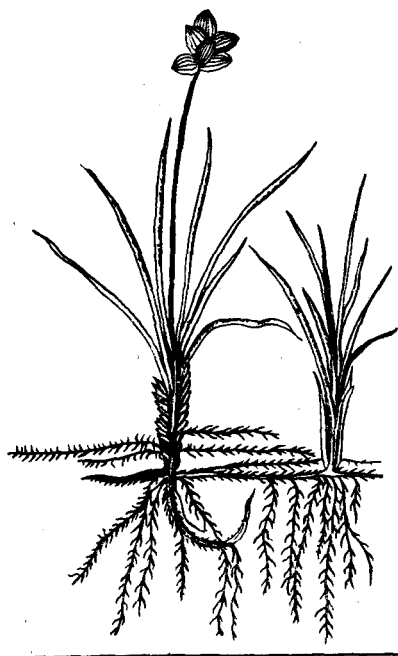
Осина (*Populus tremula* L.) — **Тоғтерак, Ансол** — толдошлар оиласига мансуб, терак турларидан бири. Бу тез ўсувчи баргли дарахтнинг бўйи 35 м гача боради. Қишга жуда чидамли ва ёруғ-севар бўлади. Тўнкасидан ёки илдизидан ўсиб чиққан новдалари, бачкилари ва уруғларидан кўпаяди. СССР ўрмонларида кенг тарқалган. Жарлик ва ён бағирликларда ўрмонлар яратишда қиммати катта. Ёғочлари гугурт ва целлюлоза тайёрлашда, дарахт кам районларда эса қурилиш ишларида ва бошқа буюмлар тайёрлашда ишлатилади.

Основное удобрение — Асосий ўғит — ерни ҳайдаш ёки юмшатишдан олдин ерга солинадиган органик ва минерал ўғитлар. Асосий ўғитдаги озик моддаларидан ўсимлик ўзининг бутун вегетация даври давомида фойдаланади. Асосий ўғит сифатида гўнг, торф, кўкат ўғит, турли компостлар, шунингдек, оҳак, фосфорит уни, суперфосфат, калий ўғитлар ва озроқ миқдорда азотли ўғитлар ишлатилади.

Осока vzdutaya (*Carex physodes* M. V.) — **Илоқ** — ҳиллодошлар оиласига мансуб, кул ранг-яшил тусли, кўп йиллик ўт. Бўйи 15—40 см. Апрель-май ойларида гуллаб, мева тугади. Ўрта Осиёнинг қумли чўлларида кенг тарқалган. Илоқ эрта баҳорда етиладиган биринчи даражали ем-хашак ўсимлиги бўлиб, қумли жойларда қўйлар учун асосий озик ҳисобланади. Қумларни шамол учуриб кетишидан сақлайди. Ўсиш даври — февралдан то майгача. Қуригандан кейин ҳам ўз жойида яхши сақланади. Шунинг учун ҳам ёз, куз, хатто қиш ойларида у билан чорва моллари озикланади. Баъзи районларда илоқ ўсимлигидан пичан тайёрланади (49-расм).

Осока пустынная (*Carex pachystylis* Gay.) — **Ранг, Қорабош** — ҳиллодошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 7—30 см. Апрель-май ойларида гуллаб, мева тугади. Соз тупроқ чўлларда тоғ этакларида, шунингдек, Ўрта Осиёнинг қуруқ тоғ ён бағирларида кўп тарқалган. Ранг биринчи даражали ем-хашак, эрта баҳорда эса қўйлар, мол ва отлар учун асосий ўтлоқ ўсимлигидир. Майнинг иккинчи ярмида турган жойида қурийдими ва шу ҳолича кеч кузгача яхши сақланиб, чорва моллари томонидан истеъмол қилинади.

Осокорь, Черный тополь (*Populus nigra* L.) — **Қоратерак** — толдошлар оиласига мансуб, тез ўсадиган, икки уйли ўсимлик. Бўйи 30 м гача, диаметри 4 м гача боради. Шох-шаббаси кенг,

49- расм. Илоқ.

барг ёзгунча гуллаб бўлади. Уруғидан ва илдиз бачкилардан кўпаяди. Тўнкасидан жуда кўп новдалар ўсиб чиқади. СССРнинг Европа қисмида, Сибирь ва Ўрта Осиёда кўп тарқалган. Дарахтзор ва дарё бўйларида ўрмонлар барпо қилишда ишлатилади. Ёғочи яшик каси турли идишлар ва целлюлоза тайёрлашда ишлатилади.

Осот огородный (*Sonchus oleraceus* L.) — **Бўзтикан** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Бўйи 30—80 см. Апрель-май ойларида гуллаб, май-июнда мева тугади. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида учрайди. Водийлардаги сугориладиган ерларда, ҳар қандай экинлар орасида ўсади. Айниқса, беда ичида, ариқ бўйларида, экинзорлар

атрофида, боғларда ва қуруқ ерларда кўп учрайди. Лалмикор ерларда ўсмайди.

Острица простертая (*Asperugo procumbens* L.) — **Асперуго**, **Ақ памиқ** (туркманча) — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик, пояси ётиб ўсадиган, ўтсимон ўсимлик. Апрель-июль ойида гуллаб, мева тугади. Тоғ олди ва тоғ этакларидаги текисликларда, камроқ водийларда учрайди. Лалмикор ва сугориладиган ерлардаги донли экинлар ичида ҳам учраб туради. Токзорларда, боғларда, айниқса, ариқ бўйида кўплаб ўсиб ётади.

Осушение в сельском хозяйстве — **Ерни қуритиш** — ер шароитларини яхшилаш тадбирларидан бири. Қишлоқ хўжалик экинларидан муттасил яхши ҳосил олиш учун зарур бўлган сув ва шунга боғлиқ ҳолда ҳаво, озикланиш ҳамда иссиқлик режимини яратиш мақсадида тупроқдаги ортиқча сувларни йўқотиш ёки оқизиб юбориш.

Осыпание зерна — **Дон тўкилиши** — тўла пишиб етилган дон ўсимлигини ўз вақтида ўриб олмаслик ёки ўриб олинган дон ўсимлигини ўз вақтида янчилмасдан, ўрилган жойида ёки гарамларда узоқ вақт сақланиш натижасида ўсимлик бошоғидаги донларнинг ўз-ўзидан тўкилиб кетиши. Дон тўкилиши турли

новларда бир хил бўлмайди; бу бошоқнинг тузилишига, донларнинг гул қипиқлари ичида туриш ҳолатига, етилиш даражасига қараб турлича бўлади. Дон тўкилишига йўл қўймаслик учун ўриб-йиғиш ишини ўз вақтида, яъни дон мумсимон етилган пайтдан бошлаб, дон тўла етилишининг дастлабки 3—4 кун ичида тугаллаш лозим.

Отавность — Қайта кўклашлик — ўтсимон ўсимликларнинг ўрилгандан ёки чорва моллари ўтлагандан кейин ер усти қисмининг тикланиши, яъни янгидан кўкариб чиқиши.

Отбор в растениеводстве — Ўсимликшуносликдаги танлаш — ўсимликларни бундан кейин кўпайтириш учун энг яхши уруғлик ва ўсимликларни танлаб ажратиш. Ўсимликшуносликда танлаш селекция ишларининг асосидир.

Отдаленная гибридизация — қ. Гибридизация.

Отводок — Пархиш — янги ўсимлик ҳосил қилиш мақсадида ерга кўмилган она ўсимлик пояси ёки илдизининг куртакли бир қисми. Пархиш қилиш боғдорчилик, узумчилик ва ўрмончиликда ўсимликларни вегетатив усулда кўпайтириш чораларидан бири ҳисобланади. Бунда ўсимликнинг навга хос хусусиятлари унинг уруғдан кўпайтиришга нисбатан яхшироқ сақланади.

Открытый грунт — Очиқ ер, Сабзавот экинлари экилган очиқ майдон — очиқ ерга сабзи, петрушка, каби совуққа чидамли ўсимликларнинг уруғлари кузда сепилиши мумкин. Бодринг, ошқовоқ, қовун каби иссиқсевар ўсимликларнинг уруғлари эса майсалари совуқдан зарарланмаслиги учун баҳорда экилади. Очиқ ер кўчат экиладиган, ҳимоя қилинган — ёпиқ майдон билан яқиндан алоқада бўлади. Кўчат қилинадиган экинларни экиш муддати уларнинг совуққа чидаш даражаси билан белгиланади, ердан қор кетиши билан очиқ ерга карам, шолғом, лавлаги, сельдерей, ундан кейин помидор, қалампир, бақлажон ва совуқ бўладиган давр тугаши билан бодринг, ошқовоқ, кабачкилар кўчати ўтказилади.

Отпрыски корневые — Илдиз бачкилари — ўсимлик илдизларидан, илдизпояларидан ўсиб чиқиб, барг ёзган новдалар. Илдиз бачкилари туфайли ўсимликлар вегетатив йўл билан кўпаяди, дарахтлар кесиби олингандан сўнг тикланади. Айниқса, бегона ўтлар илдиз бачкиларидан тез кўпаяди.

Очистка зерна — Донни тозалаш — қишлоқ хўжалик экинларини янчигандан кейин соф донни ҳас-хашак, похол, қипиқлардан ажратиб олиш.

Оценка качества зерна — Дон сифатига баҳо бериш — озиқовқат учун белгиланган доннинг сифатини белгилаш учун унинг озиқлиги ҳамда узоқ сақлаганда ўз хусусиятларини сақлаш қобилияти асос қилиб олинади. Дон партиясининг баҳоси муайян қоидаларга мувофиқ шу дон партиясидан олинган ўртача намунанинг анализига қараб белгиланади. Ҳар қандай дон партиясига баҳо беришда уларнинг сифати, доннинг янгилиги-

ни кўрсатувчи оргонолептик кўрсаткичлар (доннинг ранги, ҳиди ҳамда мазаси), доннинг намлик ва ифлосланиш даражаси, омбор зараркунандалари билан касалланиш ҳисобга олинади. Энг оддий оргонолептик кўрсаткичлар дон сифатида, унинг технологик ва озиқ-овқатлик қимматида, юз берган ўзгаришларни пайқашга имкон беради.

Очный цвет пашенный (*Anagalis arvensis* L.) — **Совунўт** — наврўзгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Барг қўлтиғидан чиқадиган гуллари оқ ёки ялтироқ қизил бўлади. Март-апрелда гуллаб, май-сентябрда мева тугади. СССРнинг Европа қисмида, Сибирь ва Урта Осиёда кўп учрайди. Бегона ўт сифатида лалмикор ерлардаги ўсимликлар ичида, шунингдек, тоғ олди воҳаларидаги сугориладиган ерларда, ғалла ва пахта экинлари ичида, боғларда, тоқзорларда, қўриқларда, ариқ ва йўл бўйларида ўсиб ётади. Гули кўк ёки ҳаво рангларда бўладиган тур хиллари кўп бўлиб, боғларда манзарали ўсимлик сифатида ҳам экилади.

П

Павлония войлочная (*Paulownia tomentosa* (Thunb) Steud.) — **Павлония** — сигирқуйруқдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—25 м келадиган дарахт. Ватани — Хитой ва Япония. Шох-шаббаси кенг, барглари оддий, юраксимон шаклда бўлиб, қишда тўкилади. Гуллари кўкиш-қизғиш ёки пушти рангда, жуда хушбўй. Барг ёзгунча гуллайди. СССРнинг жанубий районларида паркларда ўстириш учун жуда яхши дарахт. Қрим, Кавказнинг Қора денгиз соҳиллари, Урта Осиёда ўстирилади.

Пажитник (*Trigonella* L.) — **Йўнғичқа** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Унинг ҳамма турларини чорва моллари хуш кўриб ёйди. Баъзилари айниқса қимматли ем-хашак ҳисобланади. СССРда ёввойи ҳолда ўсадиган йўнғичқаларнинг 52 тури мавжуд бўлиб, улардан 15 тури Ўзбекистонда ўсади. Йўнғичқаларнинг айрим хиллари махсус экилади. Улардан грек йўнғичқаси ёки шамбала (*T. foenium-graesium* L.) айниқса қимматлидир. Бу ўсимликлар бир йиллик бўлиб, кўп мамлакатларда ем-хашак ва доривор ўсимлик сифатида, шунингдек, кўкат ўғит учун экилади. Шамбала жуда тезпишар бўлиб, юқори ҳосил — гектаридан 200 ц гача кўкпоя беради. Урта Осиё тоғларида ёввойи ҳолда ўсадиган бир йиллик сариқ йўнғичқа (*T. grandiflora* Vge.) ҳамда кўп йиллик Липский йўнғичқаси (*T. lipskyi* Sir.) Ўзбекистон шароитида экилиши ҳам мумкин.

Пайза, Китайское просо (*Echinochloa frumentacea* (Roxb) Link.) — **Пайза, Хитой тариги** — бошоқдошлар оиласига ман-

суб; бир йиллик ўсимлик. Қадим замонлардан бери Хитой, Корея, Япония ва Ҳиндистонда дон ва галла ўсимлиги сифатида экилиб келинади. СССРда Приморье ва Хабаровск ўлкаларида экилади; Шимолий Кавказ ва Украинада экилиши ҳам мумкин. Пайза намсевар ва иссиқсевар ўсимлик бўлиб, турли касаллик ва ҳашаротларга чидамлидир. Тупроқ танламайди. Дони сўк ёки ун ҳолида овқатга ишлатилади; паррандаларга берилади; ундан спирт олинади. Похоли пичан ёки кўк ҳолича чорва молларига берилади. Пайза гектаридан 200 дан 500 ц гача кўкпоя, 50 дан 125 ц гача пичан ва 10—30 ц гача дон бериши мумкин.

Пальмы (*Palmae L.*) — **Пальмалар** — бир паллалилар синфига мансуб, доим яшил ўсимликларнинг катта бир оиласи; унга 128 туркум ва 120 дан ортиқ тури киради. Кўпчилик пальмаларнинг ватани тропик мамлакатлар бўлиб, фақат бир неча туригина субтропик мамлакатлардан келиб чиққан. Пальма дарахтларининг поялари кўпинча шохланмасдан тикка ўсади; фақат баъзи турларигина бута ҳолида ўсади, тик ўсувчи пояси бўлмайди. Пальмаларнинг кўпгина турлари табиий ҳолда ўсиб, катта хўжалик аҳамиятига эга. Баъзи пальмаларнинг меваси ейилади. Ёғочи эса чиройли ва мустаҳкам бўлиб, турли буюмлар ясашда ишлатилади. Пальма баргларидан тўқима буюмлар ясалади, толалар олинади. СССРда пальма ёввойи ҳолда учрамайди, унинг баъзи турлари СССРнинг жанубий районларида (масалан, Кавказнинг Қора денгиз бўйларида, Қримнинг жанубий соҳилларида, Апшерон ярим оролида, Туркменистоннинг жанубий районларида) оқиқ ерларда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Пальма дарахтлари асосан уруғдан, қисман илдиз бачкиларидан кўпаяди. Пальма дарахтлари биноларни кўкаламзорлаштириш учун, уй ва оранжереяларда ўстириладиган ўсимлик сифатида катта аҳамиятга эга.

Палы — **Пол** — суғориладиган майдонларда сувни тўхтатиб қолиш учун ҳосил қилинган ва марзалар билан ўралган бир бўлак ер.

Пальчатка — қ. **Свинорый пальчатый**.

Пампасная трава (*Cortaderia dioica*) — **Пампас ўт** — бошоқдошлар оиласининг кортадерия туркумига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Тўпгули рўваксимон, йирик, кумуш ранг. Жанубий Бразилия ва Аргентинада ёввойи ҳолда ўсади. Баргидан қоғоз тайёрланади. СССРда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Панкрациум (*Panacratium L.*) — **Панкрациум** — чучмомагулдошлар оиласига мансуб, хоналарда ўстириладиган, доимий яшил ўсимлик. Барглари наштарсимон ёки эллипссимон бўлади. Найчасимон тузилган чиройли оқ гуллари соявонсимон тўпгул ҳосил қилади. Гулларининг ҳиди ванилни эслатади, қишда гуллайди, бачкиларидан кўпаяди. Бачкилари алоҳида кўчат қилинади.

Пар (паровое поле)— Шудгор — асосан кузги буғдой учун, Урал, Сибирь, Қозоғистонда эса баҳори буғдой экиш учун ажратилган алмашлаб экиш даласи. Бундай дала ҳайдалгандан экилгунга қадар бир неча муддат ҳеч нарса экилмасдан, тупроқлари юмшатиш ва бегона ўтлардан тозаланган ҳолда сақланади. Натижада, бундай шудгор тупроғида ўсимлик учун керакли нам ва озиқ моддалари тўпланади. Ҳайдаш муддатига ва тупроқни ишлаш системасига қараб тоза шудгор, экилган шудгор ва уларнинг турли кўринишлари ўзаро фарқ қилинади.

Парагвайский чай, Матэ (*Ilex paraguariensis* St. Hill.) — **Парагвай чойи, Матэ** — гидрофилдошлар оиласига мансуб, унча катта бўлмаган доим яшил бута ёки дарахт. Ватани — Жанубий Америка. Аргентина, Бразилия ва Парагвайда кенг тарқалган. Баргларидан оддий чойга ўхшаган ёқимли ва қувват бағишловчи, тетиклантирувчи ичимлик тайёрланади.

Паразитные растения — Текинхўр ўсимликлар — бошқа тиррик организмлардан, асосан ўсимликлардан, баъзан ҳайвонлар организмидан озиқланиб ўсадиган ўсимликлар. Буларга жуда кўп замбуруғ ва бактериялар киради. Замбуруғлар асосан гулли ўсимликларда яшайди (занг ва қорақуя замбуруғлари, уншудринг ва бошқалар). Бактериялар эса асосан ҳайвон ва кишиларда яшаб, юқумли касалликларни вужудга келтиради. Баъзи текинхўр бактериялар ўсимликларда ҳам яшаб, бактерия касаллигини юзага келтиради. Гулли ўсимликлар ичида текинхўрлар унча кўп эмас: шумғия, зарпечак, чирмовиқ ва бошқалар. Текинхўр ўсимликлар жуда катта иқтисодий зарар келтиради. Уларга қарши турли-туман кураш чоралари кўрилади.

Парник — Парник, Иссиқхона — кўчатлар ҳамда эртаги сабзавотлар етиштириш учун махсус қилинган оддий ойнаванд бино. Парниклар биоёқилғи (гўнг) билан, трубалардан юборилган қайноқ сув ёки электр энергияси билан иситилади. Парниклар мавсумдан ташқари — қишда сабзавот етиштириш учун, ёзда эса очиқ майдон сифатида фойдаланилади.

Парниковое — хозяйство — Парник хўжалиги — эртаги сабзавот ва сабзавот кўчатлари ҳамда бошқа қишлоқ хўжалик ўсимликлари етиштириш билан шуғулланадиган хўжалик. Бундай хўжалиkning асосий мулки парник ва парник ромларидан иборат бўлади. Шуларнинг миқдорига қараб парник хўжалигининг ҳажми белгиланади.

Парниковые культуры — Парник экинлари — янги узилган ҳолича истеъмо қилиш учун парникларда барвақт етиштириладиган қалампир, салат, қўқпиёз, эртапишар бодринг, помидор, редиска, сабзи каби сабзавот ўсимликлари. Экиш муддатлари тўғри навбатланган тақдирда битта парник ромидан бир мавсум давомида бир неча марта сабзавот ҳосили олиш мумкин.

Парнолистник амударьинский (*Zygophyllum oxianum* Boiss.) — **Туятовон** — туятовондошлар оиласига мансуб, илдиздан бачкилайдиган, кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 30—90 см. Март охири — апрель бошида ўсиб чиқади, ёз бўйи гуллаб, мева тугади. Деярли ҳамма экинлар ичида онда-сонда учраб туради. Туятовонлар экинзор тупроғини юмшатиш вақтида осонлик билан йўқ қилинади.

Паровая система земледелия — Деҳқончиликнинг шудгорлаш системаси — тупроқ ҳосилдорлигини тиклаш воситаси сифатида амалга ошириладиган агротехник тадбир; бунинг учун шудгор қилинган майдон вегетация даврида бутунлай экмасдан ташлаб қўйилади (қ. Пар).

Партенокарпия — Партенокарпия — ўсимликларда уруғланмасдан туриб, мева ҳосил бўлиши. Партенокарпик меваларда уруғ бўлмади ёки уруғлари муртаксиз бўлади. Узум, нок, олма, бодринг, помидор, мандарин, банан ва шу кабиларнинг айрим навларида партенокарпия ҳодисаси мавжуд бўлади.

Партеноспермия — Партеноспермия — ўсимликларда уруғнинг муртаксиз ривожланиши. Бу ҳодиса, айниқса, нинабаргли дарахтларда, масалан, тилоғочда кўпроқ учрайди.

Партикуляция — Партикуляция — илдизнинг бутун бўйича бўлиниб ўсиши. Бунинг натижасида она илдиздан бир қанча мустақил илдизлар ҳосил бўлади. Бу ҳодиса кўк сағиз каби баъзи ўсимликларда вегетатив йўл билан табиий равишда кўпайиш усулларида бири бўлиб ҳисобланади.

Паслен черный (*Solanum nigrum* L.) — **Итузум** — итузумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 25—60 см. Июнь охиридан октябргача гуллайди. Июль-августда мева тугади. Суғориладиган экин майдонларида, кўпроқ боғларда, томорқаларда, сабзавот ва полизларда, камроқ ариқ бўйларида ҳамда партов ерларда ўсади.

Паспалум пальчатый (*Paspalum digitaria* Poir.) — **Паспалум** — субтропик мамлакатлардан келган, кўп йиллик, илдизпояли бошоқдош, карантин ўсимлик. Август-сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Кўпроқ зах жойларда, ариқ бўйларида, томорқаларда, полиз ичида, шунингдек, суғориладиган экинлар, айниқса, шולי ичида ўсади. Бу ёввойи ўтда уй ҳайвонларини захарлаши мумкин бўлган шохкуя деган паразит замбуруғ яшайди. Қураш чоралари: ўриб ташлаш ёки уруғламаслиги ҳамда шохкуя пайдо бўлмаслиги учун ёш ҳолида чорва молларга едириб туриш; анғизини чимқирқарли плуг билан чуқур ҳайдаш, бороналаш.

Пассифлора (*Passiflora*) — **Пассифлора** — пассифлорадошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган, чиройли ўсимлик. Гуллари оригинал тузилган, хушбичим бўлади. У Жанубий Америкадан келиб чиққан. Гули хилма-хил рангларда: оқ, кўк, қизил, тўқ қизил ва шу кабилар. Баҳорда, ёзда қаламчаларидан,

шунингдек, уруғларидан кўпаяди. Пассифлора айвон ва бал-конларни, колонналарни, шунингдек, бино ичларини безаш учун ўстирилади.

Пастбище — Утлоқ — ўт-ўлан билан қопланган ҳамда чорва молларини ўтлатиш учун фойдаланиладиган ер майдони; ўтлоқлар табиий ёки сунъий (ўт экилган) бўлади.

Пастернак (*Pastinaca sativa* L.) — **Пастернак** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Илдизи серэт, ширин бўлиб, шакли ва ранги билан петрушкага ўхшайди. Аммо ундан йирик ва кам хидли бўлади. У совуққа чидамли бўлиб, очиқ майдонда ҳам қишлай олади. Пастернак уруғи эрта баҳорда ёки кеч кузда экилади. У овқатга маза киритиш учун ошкўк сифатида ишлатилади. Пастернакнинг ем-хашак учун ишлатиладиган навлари ҳам бор.

Пастушья сумка обыкновенная (*Capsella bursa — pastoris* L.) — **Жағжағ, Очамбити** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 5—30 см. Март-май ойларида гуллаб, апрель-июнда мевалайди. Ҳамма жойда ҳам ўсади. Айниқса, бугдой ва чопиқталаб экинлар ичида кўп ўсади. Йўл бўйларида, боғларда, томорқаларда, қўриқ, бўш ва ташландиқ жойларда кўп учрайди. Тупроқни ўз вақтида ишлаш билан осон йўқотилади. Жағжағ медицинада қон тўхтатувчи дори сифатида ишлатилади.

Патиссон, Тарельчатая тыква — **Патиссон** — қовоқдошлар оиласининг оддий қовоқ (*Cucurbita pepo* L.) турига мансуб, майда япалоқ мевали, бир йиллик сабзавот ўсимлиги. Унинг етилмаган, чала пишган мевалари пиширилган ёки консерва қилинган ҳолда истеъмол қилинади.

Пасынкование — **Бачкидан тозалаш** — кунгабоқар, помидор, тамаки, уруғликка қўйилган қарам, сабзи каби ўсимликлар бош поясидаги барглар қўлтиғидан чиққан бачкиларни ёки маккажўхори, жўхори каби ўсимликларнинг ер ости бўғинларидан чиққан бачкиларни олиб ташлаш, йўқотиш. Ўсимлик меваси — уруғлари етилишини тезлатиш ва маҳсулот сифатини ошириш учун парвариш тариқасида ўсимлик бачкиларидан тозалаб турилади. Ўсимлик бачкилаши иқлимий шароитга, экиш ва парвариш қилиш усулига ҳамда экиннинг нав хусусиятларига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ўсимликни бачкидан тозалаш шарт эмас.

Пахота — қ. **Вспашка**.

Пахотный слой — **Тупроқнинг ҳайдалма қатлами** — экилган ўсимлик илдизи асосий қисмининг тарқалиб ривожланадиган тупроқ қатлами.

Пачули (*Pogostemon patchouli* L.) — **Пачули** — лабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик хушбўй бута ўсимлиги. Тропик мамлакатларда баргларини ва эфир мойи олиш учун экилади. Кавказда ва Краснодар ўлкасида бир йиллик экин си-

фатида экилади; қаламчаларидан кўпайтирилади. Пачулидан олинган эфир мойи парфюмерияда, қуруқ барглари эса устбош ва гиламни куюдан ва бошқа ҳашаротлардан сақлаш учун ишлатилади.

Пашенник костенечниковидный (*Lepirodiclis holosteoides* (СAМ) F. et M.) — Лепиродиклис — чиннигулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—60 см. Эрта баҳорда ёки қишда ўсиб чиқади; март-апрелда гуллайди, май ойида мева тугади ва қуриydi. Ташландиқ ерларда, ариқ ва йўл бўйларида, қўриқ ҳамда партов ерларда, шунингдек, парк ва боғлардаги ўсимликлар ичида кўпроқ ўсади; экинлар ичида баъзан учрайди.

Пашня — Ҳайдаладиган ер — қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган ва вақти-вақти билан тупроғи ишланиб, ҳайдалиб турадиган, ер майдони; бунга суғориладиган экинлар, сабзавот экинлари экиладиган ерлар ҳамда шудгорлар киради.

Пекан — (*Сarya illinoensis*) — Пекан — ёнғоқдошлар оиласига мансуб дарахт. Бўйи 50 м гача, диаметри 2—2,5 м. 300—400 йил яшайди. Меваси ёнғоқ, унинг таркибида 70% гача мой ва кўп миқдорда оқсил ҳамда қанд бор. Меваси қандолатчиликда, мойи эса озиқ-овқатга ишлатилади. Пеканнинг ватани — Шимолий Америка. СССРда Кавказ, Украина, Урта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда экилади.

Пелюшка, Кормовой горох (*Pisum arvense* L.) — Пелюшка, Хашаки оқбурчоқ — пояси заиф, ётиб ўсадиган ўқ илдизли, гуллари қизил, сафсар рангда, уруғлари йирик бўладиган бир йиллик дуккакдош ўсимлик. Юқори ҳосилли бўлади. Кўк ем-хашак, пичан, силос олиш учун экилади. Донлари чорва моллари учун энг қимматли ем ҳисобланади. Пелюшка, Свердлов, Пермь, Киров, Архангельск, Ленинград, Смоленск областларида, шунингдек, Коми АССРда, Белоруссияда ҳамда Болтиқбўйи республикаларида экилади.

Пенцилляррия — қ. Просо африканское.

Пентотемон (*Pentastemon* (L) Her.) — Пентстемон — сигирқуйруқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Асли Шимолий Америкадан, бизнинг шароитимизда очиқ ерларда қишлай олади. Унинг соқолли пентстемон (*Pentastemon barbatus* Nut.) деган тури кўпроқ экилади. Баландлиги 100 см гача боради, гуллари пушти ёки қизил рангда, чўзиқроқ рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Май ойдан августгача, баъзан совуқ тушгунгача гуллайди. Боғ ва гулзорлари безатиш учун якка-якка ёки тўп-тўп қилиб экилади; ундан чиройли гулдаста қилиш мумкин. Пентстемон ўсимлиги тупнинг бўлинишидан, қаламчалари ва уруғларидан кўпаяди. Униб чиққан йилиёқ гуллайди.

Первоцвет — қ. Примула.

Перга — Перга, Чанг — асаларилар йиғиб, уясининг хона-

чаларига уйиб қўядиган ҳамда устига асал тўпланадиган ўсимликлар гулларининг чанглари. Перга асаларилар овқати учун оқсил манбаи бўлиб хизмат қилади.

Перегной — Чиринди, Гумус — тупроқнинг махсус органик қисми. У тупроқдаги микроорганизмлар фаолияти натижасида ўсимлик ва ҳайвон қолдиқларининг чириши туфайли ҳосил бўлади. Бунда ҳосил бўлган чиринди моддалар мураккаб молекуляр состави билан, таркибида бузилиб, ажралиб кетмайдиган азот бўлиши билан характерланади.

Перегной-сыпец — Чириган гўнг — чириган гўнгнинг оғирлиги, яъни гўнгнинг 25% ини ташкил этади. Чириган гўнг таркибида ўрта ҳисоб билан сув 60%, азот 07—08%, фосфор (P_2O_5) 0,3—0,4%, калий (K_2O) 0,7—0,9% бўлади. Чириган гўнг картошка, карам, помидор каби экинларни кўчат қилиш вақтида ҳар бир уяга 50—200 г ҳисобида солинади. Чириган гўнгдан органоминерал аралаш ўғит тайёрланади. Бундай аралаш ўғит ҳам ҳар бир экин тупи остига солинганда яхши натижа беради.

Перекрестники, Перекрестно-опыляющиеся — Четдан чангланувчилар — гул тумшукчасига шу ўсимликдаги бошқа гулнинг чанги ёки шу турдаги бошқа ўсимликнинг чанги тушиши билан чангланадиган ўсимликлар. Ўсимликнинг ўзидаги бошқа гулчанги билан чангланиши гейтеногамия, шу турдаги бошқа ўсимликнинг чанги билан чангланиши эса ксеногамия дейилади. Бундай чангланиш шамол (анемофилия), хашаротлар (энтомофилия), қушлар (орнитофилия), сув ёрдамида (гидрофилия) юз бериши мумкин. Четдан чангланувчилар, ўздан чангланувчиларга нисбатан, бир қанча устунликка эга: уларнинг авлоди яшаш шароитига тез мослашадиган ҳамда кўпроқ яшайдиган бўлади.

Перелог — Партов ер — ҳайдаб узоқ муддатга (8—10 йилга) ишловсиз ташлаб қўйилган, бегона ўтлар билан қопланган дала. Тупроқ структураси ва ҳосилдорлигини тиклаш ҳамда суғориладиган ерларда пайдо бўладиган бегона ўтларни сиқиб чиқариш учун табиий ўт-ўланларнинг ўсишига шароит яратиш мақсадида партов ерлар узоқ вақт ишланмасдан ташлаб қўйилади.

Перелопачивание зерна — Уруғни ағдариш — бу иш уруғ температурасини ва намлик даражасини камайтириш мақсадида қилинади. Янчилган донни (уруғни) шамоллатиш, қуриши мақсадида, айниқса, намлик даражаси ошиқ бўлган, ўз-ўзидан қизий бошлаган уруғни ағдариб туришга тўғри келади. Уруғнинг униб чиқиш ва кўқариш қобилиятини ошириш мақсадида уни шамоллатиш ҳамда ҳаво температураси билан қизитиш учун баҳорда, экиш олдидан уруғлик дон ёйиб, ағдарилади. Бу иш қўлда кураклар билан ёки дон пульти, транспортёр каби механизмлар воситасида бажарилади.

Пересадка растений — Усимликларни кўчириб ўтказиш — ёш мева кўчатлари ва ўрмон дарахтлари кўчатларини кўчатзорларга, тувакларда ўстирилган ўсимликларни оранжерея ва иссиқхоналарга кўчат қилиб ўтказишда амалга оширилган агротехника усули. Кўчат қилишдан мақсад ўсимликнинг йириклашуви туфайли, унинг озиқланиш майдонини ҳам кенгайтиришдир. Шаҳарлар ва аҳоли пунктини кўкаламзорлаштиришда гуллар, буталар, ҳатто етук дарахтлар ҳам кўчат қилиб ўтқазилади.

Пересев озимых — Кузги экинни қайта экиш — қишда сийраклашиб қолган ёки бутунлай нобуд бўлган буғдой, арпа, нўхат, қўноқ каби кузги экинларни баҳорда қайта экиш. Агар кузги экин майдонининг кичикроқ бир бўлагида экинлар нобуд бўлган бўлса, бундай жойга баҳорда тез пишиб етиладиган баҳори экинлар экиб қўйилади.

Переступень (Vigna L.) — Абужаҳл тарвузи — қовоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўт ўсимликлар туркуми, поялари ётиб ўсадиган, гуллари оқ-сарик, мевалари қизғиш ёки қорамтир рангда бўлади. Асосан Ўрта Осиё, Кавказ ҳамда СССРнинг Европа қисмида тарқалган. Тоғ ён бағирларидаги бутазорларда, дарахтзорларда, соя-салқин жойларда кўпроқ учрайди. Абужаҳл тарвузининг илдизида заҳарли алкалоидлар бўлиб, уни еган чорва моллари захарланиши мумкин. Бу туркумнинг айрим турлари айвон, шийпонлар олдини, деворларни безаш учун экилади.

Перетирание семян — қ. Скарификация.

Перец овощной — (Capsicum annuum L.) — Қалампир — ит-узумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик доривор сабзавот ўсимлиги. Пояси тик ўсади, илдизи ерга тик кириб борадиган ўқ илдиз бўлади. Меваси серуруғ, турли шаклларда, кўпинча қизил, таъми ўткир, аччиқ, ўртача аччиқ ва чучук бўлади. С ва А витаминлар миқдори жиҳатидан қалампир сабзавот ўсимликлари ичида биринчи ўринни эгаллайди. Бу иссиқсевар ўсимлик асосан жанубий районларда экилади. Аччиқ қалампирнинг «Астрахань», «Украина», «Чоржўй», «Марғилон 330» навлари бўлиб, меваси майда бўлади. Чучук қалампирнинг «Болгарский 79», «Болгарский 84», «Новочеркасский 85», «Цилиндри-мон 678», «Ротунда» каби навлари бўлиб, мевалари йирик бўлади, консерва саноатида ишлатилади. Ярим аччиқ қалампир навларидан «фил хартуми» деган нави кўрсатиш мумкин. Унинг меваси қизил рангда, учли, узун ва қайрилган бўлади.

Перец черный (Piper nigrum L.) — Мурч, Қора мурч — мурчдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган дарахтсимон ўсимлик. Осиёнинг жануби-шарқида, Ҳиндистонда ёввойи ҳолда ўсади. Тропик мамлакатларда махсус экилади. СССРда фақат иссиқхоналарда ўстирилади. Гуллари оқ, майда, сийрак тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси данакли, сершира бўлади. Ча-

ла пишган меваларини қуритиб, кейинчалик туйиб, қора мурч тайёрланади. Унда 1-1,5% мурчга хушбўйлик берадиган эфир мойи, 5—9% аччиқ таъм берадиган пиперин алкалоиди бўлади. Мурч медицинада иштаҳа очадиган баъзи дорилар таркибига ҳам қўшилади.

Перилла (*Perilla ocimoides* L.) — **Перилла** — лабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик мой ўсимлиги. Қадим замонлардан бери Хитой, Корея, Япония ва СССРнинг Узоқ Шарқ районларида экиб келинади. Перилла уруғида 50% гача юқори сифатли техника мойи бўлиб, алиф, лак ва турли бўёқлар тайёрлашда ишлатилади. У гуллаш ва мевалаш даврида иссиқ, намга талабчан бўлади. Чолиқталаб экин сифатида алмашлаб экиш далаларида экилади. Гектаридан 15 ц гача ҳосил беради.

Перисперм — **Перисперм** — шўрадошлар, чиннигулдошлар, мурчдошлар ва банандошлар оиласига мансуб, ўсимликларнинг уруғ куртагидаги нуцеллусдан ўсиб ривожланади, озиқ моддаларига бой тўқима.

Перловое просо — қ. **Просо африканское**.

Перовская норичниколистая (*Perovskia scrophulariifolia* Vge.) — **Хапри**, **Қисроқ** — лабгулдошлар оиласига мансуб, пясси баланд, ёғочланган ярим бута ўсимлиги. Бўйи 60—120 см. Июнь-июлда гуллаб, июль-августда мева тугади. Тоғли жойларда, тошлоқ ён бағирларида, қумлоқ ва шағалли ерларда ўсади. Баҳорикор ерларда ғалла ва зиғир экинлари ичида ўсиб, зарар келтиради. Кураш чораси: далани 25 см га қадар чуқур ҳайдаш.

Персидский клевер — қ. **Шабдар**.

Пестролистность — **Барг тарғиллиги** — ўсимлик тўқимасида хлорофилл ёки бўёвчи пигментларнинг нотекис тақсимланиши. Барг тарғиллиги кўпгина ўсимликларда чирой ҳисобланади. Бу хусусият ўсимлик авлодларига улаш, қаламча ва бачкилардан кўпайтириш орқали ўтади; уруғ орқали кўпайтирганда ўтмай қолиши мумкин. Айрим ҳолларда ўсимликлар вируслар билан касалланганда ҳам барг тарғиллиги юзага келиши мумкин. Бундай ҳолларда касалланган ўсимликни бошоқлардан ажратилди ёки йўқ қилинади.

Песчаная акация Конолли (*Ammodendron conollyi* Vge.) — **Қуён суяк** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бута ўсимлиги. Барглари кумушсимон туклар билан қопланган, меваси дуккакдан иборат. Илдиз системаси кучли ривожланган. Тупроқ билан кўмилганда ҳам ўсаверади; бунда қўшимча илдизлар ҳосил қилиб, бачкилаб ўсади. Урта Осиёда кўп учрайди; қумларни мустаҳкамлаш мақсадида экилади.

Песчаные культуры — **Ўсимликларни қумда ўстириш** — озиқли эритмалар аралаштириш йўли билан қумда ўсимлик ўстириш усули. Бу иш ўсимликларнинг озиқланишини ўрганиш мақсадида қилинади.

Песчаные растения — Кум ўсимликлари — фақат қумда ўсадиган, бошқа жойларда учрамайдиган ўсимликлар. Кум ўсимликларига ҳаётий формаси турлича бўлган, турли оилаларга (бошоқдошлар, ҳиллолдошлар, мураккабгулдошлар ва бошқаларга) мансуб ўсимликлар киради.

Песчаный овес (*Elymus racemosus* Lam.) — **Айғир қиёқ** (қозоқча) — бўйи 100—120 см, бошоғи ҳам узун (15—45 см) ва йўғон бўладиган кўп йиллик, илдизпояли бошоқдош ўсимлик. Чала чўллардаги қумларда, чўлларнинг шимолий қисмида ўсади. Қумликни яхш мустаҳкамлайди, шу мақсадда кузда қумлик жойларга гектарига 4—8 кг ҳисобида айғир қиёқ уруғи сепилади. Яхши етилган қиёқзор 10—15 йил сақланади. Айғир қиёқнинг гектаридан 10 ц гача дағал ем-хашак олинади, уни от ва моллар яхши ейди.

Петрушка (*Petroselinum sativum* L.) — **Петрушка** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Барглари патсимон, илдизи серэт, оқ; қурғоқчиликка чидамсиз, совуққа эса жуда бардошли бўлади. Чуқур ҳайдалган, юмшатишган, экиш олдидан ўғитланган унумдор тупроқни талаб қилади. Петрушканинг уруғи эрта баҳорда ё кеч кузда экилади. Сабзавот петрушканинг икки тури фарқланади: 1) илдиз петрушкаси (навлари: «Бородовик петрушкаси» ва «Қанд петрушкаси») — ҳар гектаридан 10 т гача ҳосил беради; хушбўй илдизи ва барглари овқатга солинади, уруғидан эфир мойи олинади; 2) барг петрушкаси (навлари: «оддий баргли петрушка», «жингалак баргли петрушка») — овқатга фақат барглари ишлатилади.

Петуния гибридная садовая (*Petunia hybrida* Hort.) — **Петуния** — итузумдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бизда бир йиллик қилиб экилади. Ватани — Мексика. Гуллари турли катталиқда, воронкасимон, ранги соф оқ, пушти, қизилдан то сафсаргача, баъзан олачипор рангларда бўлади; қатма-қат гулли турлари ҳам бор. Июндан то кеч совуқларгача, ёз бўйи гуллайди. Гуллари айниқса кечқурунлари хушбўй бўлади. Уруғи январь-февраль ойларида парник ёки иссиқхоналарда экилади. Иссиқ кунлар бошланиши билан очиқ ерга кўчат қилиб ўтқазилади. Петуния гулзорларни безатиш, гулдасталар яшаш учун экилади, тувакларда ҳам ўстирилади.

Пикировка — Пикировка, Кўчат қилиш — ёш ўсимлик майсаларини, масалан, сабзавот ва манзарали ўсимлик кўчатларининг илдиз учларини чимтиб ташлаб, янги жойга кўчириб ўтқазиб. Бу иш ўсимликни кенгроқ озикли майдон билан таъминлаш, илдиз системасининг яхши тараққий қилишига имкон бериш мақсадида қилинади. Бош илдиз учининг узайиши туфайли ён ва қўшимча илдизлар кучайиб, тез ривожланади.

Пинцировка — Чилпиш, Чимтиш — ёш ўсимлик ёки новдалар учини узиб ташлаш; мевачиликда новда ўсишини тўхтатиш, ёгочланиш процессини тезлатиш ёки бошқа новдалар ўсишини кучайтириш учун қўлланади. Бодринг ўсимлигининг шохланиши ва гуллашини кучайтириш учун ҳам унинг поя учлари чилпиб қўйилади.

Пион, Пеон (*Paeonia L.*) — **Саллагул** — айиқтовондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ёки ярим бута ўсимликлар туркуми. Саллагуллар, айниқса, ўтсимон саллагуллар чиройли манзара ўсимлик ҳисобланади. Бу хил саллагулларнинг гулчиликда экиладиган, гуллари оқдан тортиб тўқ қизилгача хилма-хил рангларида бўладиган навлари жуда кўп, уларнинг гуллари атиргул, марваридгул, бинафша каби гулларнинг ҳидига ўхшаш ҳидли бўлади. Улар боғ ва гулзорларни безатиш, гулдасталар яшаш учун экилади. Асосан кўчириб ўтқазилган сентябрда тупларининг бўлиниши орқали кўпаяди. Кўчат қилинган саллагуллар 2—3 йилдан кейин нормал гуллай бошлайди. Дарахтсимон саллагул (*P. arborea Donn.*) — бўйи 2 м гача борадиган ярим бута ҳолида бўлади. Улар ёввойи ҳолда Хитой ва Японияда ўсади; СССРнинг жанубий районларида манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Пиретрум (*Pyrethrum cinerariaefolium Trex.*) — **Пиретрум** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ҳаётининг биринчи йилида илдизи яқинида тўпбарглари ҳосил қилади, иккинчи йилдан бошлаб якка-якка гуллайдиган жуда кўп саватчасимон тўпгуллар ҳосил қилади. Уни гули учун экадилар. Гулида қуруқ гул оғирлигининг 2—2,5% и миқдорда заҳарли модда пиретрум бўлади. Ундан ҳашаротларга қарши ишлатиладиган пиретрум препарати олинади. Бу препарат кишилар ва иссиқ қонли ҳайвонлар учун таъсир қилмайди, зарарсиз бўлади. Пиретрум Болқон ярим оролининг тоғли районларидан келиб чиққан. СССРнинг Кавказ, Арманистон, Украина, Молдавия, қисман Марказий қора тупроқ областларида экилади. Уруғдан ҳамда илдиз бўлақларидан кўпайтирилади.

Питательные смеси — Озиқ моддалар аралашмаси — ўз таркибида ўсимликларнинг озиқланиш учун зарур бўлган барча моддаларни сақлаган тузлар эритмасининг комбинацияси. Озиқ моддалар аралашмасидан ўсимликларни вегетацион метод билан лаборатория шароитида ўстиришда фойдаланилади. Қишлоқ хўжалигида эса озиқ моддалар аралашмаси ўсимликларни сув экинлари сифатида ўстиришда ишлатилади.

Питомник — Кўчатзор — мевали, манзарали ва бошқа хил дарахтларнинг кўчатларини етиштирадиган алоҳида хўжалик ёки хўжаликнинг бир бўлими. Катта кўчатзорда ниҳолча бўлими, кўчат бўлими, қаламча кўчат ва пайвандлаш материаллари тайёрландиган ҳамда уруғлик олинadиган бўлимлар бўлади.

Пихта (*Abies Hill.*) — **Пихта, Оққарағай** — қарағайдошлар онласига мансуб, бир уйли, тик пояли, пирамидасимон шох-шаббали йирик дарахтлар туркуми. Оққарағайнинг 45 тури маълум. Уларнинг ҳаммаси шимолий ярим шарда ўсади. Бу туркумнинг энг кўп тарқалган тури Сибирь оққарағайдир (*Abies sibirica Ledeb.*). Сояга жуда ҳам чидамли бу йирик дарахтнинг бўйи 40 см гача боради. У Фарбий Сибирь тайга ўрмонларининг асосий дарахтлари бўлиб ҳисобланади.

Оққарағай уруғдан ва пархиш қилиш билан кўпайтирилиб, янги ўрмонлар барпо қилишда, кўкаламзорлаштиришда, ёғочи эса қурилишда ҳамда целлюлоза саноатида ишлатилади. Пўстлоғидан олинган смоладан техникада кенг қўлланиладиган пихта бальзами тайёрланади. Урта Осиё тоғлари (Фарбий Тянь-Шань ва Талас Олатови)нинг айрим ерларида Семёнов оққарағайи (*Abies semenovii B. Fedtsch.*) ўсади. Унинг баландлиги 30 м гача бўлиб, шох-шаббаси конуссимон бўлади.

План землеустроительный — Ер тузиш плани — ер сатҳининг айрим қисмларини, масалан, колхоз ёки совхоз ерларини ўзгармас масштабда горизонтал проекция билан бирор сиртда тасвирлаш. Ер тузиш планида шу территориядаги қишлоқ хўжалигида фойдаланиш мумкин бўлган ҳамма ерлар, алмашлаб экиш далалари, бригада участкалари, сув манбалари, йўл тармоқлари, ўрмонлар, бутазорлар, фермалар ҳамда уларнинг жойлашиш чегаралари кўрсатилади.

Планировка полей — Ер текислаш — ер ҳайдашда пайдо бўлган баланд-пастликларнинг тупроғини яқин масофага силжитиш йўли билан текислаш. Бу иш, асосан, суғориладиган деҳқончилик районларида қилинади. Ҳайдашдан кейин далани энгил текислаш учун мола каби қурооллардан фойдаланилади.

Пласт — Қатлам — ҳайдаб қўйилган бўз ва қўриқ ерлар ёки кўп йиллик ўтлар экилган далалар. Плугнинг бир корпуси ҳайдаб ағдарган узун тупроқ палахса ҳам қатлам дейилади.

Платан — қ. **Чинор**.

Плач растений — Ўсимликнинг шира чиқариши — ўсимликнинг қирқилган поясидан ўсимлик ширасининг томиб туриши.

Плевел опьяняющий, Плевел одуряющий (*Lolium temulentum L.*) — **Мастак** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Бўйи 20—80 см. Апрель-майда гуллаб, июнда мева тугади. Буғдой ва арпа экинлари ичида ўсади, баъзан суғориладиган далаларда ҳам чиқиб зарар келтиради. Мастакнинг дони ҳажм ва шакл жиҳатидан буғдой донига яқин туради ва буғдой билан деярли бир вақтда етилади. Кўпинча ерга сепилиб, тупроқни ифлослайди. Мастак уруғларининг кўпгина қисми йиғим-терим вақтида дон ҳосили ичига қўшилиб кетади. Мастак, асосан, арпа ва буғдой ичига аралашган уруғлари орқали кўпаяди. Унинг уруғлари киши ва ҳайвонлар учун заҳарлидир. Кураш чоралари: экиш материалларини мастак

уруғидан батамом тозалаш, ерни шудгорлаб қўйиш ва алмашлаб экиш.

Пленчатость зерна — Доннинг қобиқдорлиги — арпа, қўноқ, шоли, сули каби қипиқ билан қопланган ўсимликлар донида гул қопламасининг мавжуд бўлиши; дон қобиғи доннинг дастлабки қобиқли оғирлигига нисбатан процент ҳисобида белгиланади. Доннинг қобиқ билан қопланиши унинг товарлик сифатини кўрсатувчи муҳим белгидир. Доннинг қобиғи (қипиғи) қанча оз бўлса, ундан чиқадиган ҳосил шунча кўп ва сифати шунча юқори бўлади.

Плеги — Палак — судралиб ёки чирмашиб ўсадиган бодринг, қовун, ошқовоқ, тарвуз каби ўсимликларнинг узун, ингичка поя ва новдалари.

Плод — Мева — гулнинг одатда уруғлангандан кейин тараққий этадиган, ичида уруғи бўладиган қисми; ривожланган тугунча. Меванинг уруғини бевосита ўраб турувчи девори мевани (околоплодник) дейилади. Пайдо бўлишида тугунчадан ташқари, гулнинг бошқа қисмлари ҳам қатнашадиган мевалар сохта дейилади (масалан, қулпунай). Мевалар ширали — серсув ёки қуруқ бўлади. Ширали, кўп уруғли мевалар резавор-мева деб аталади (масалан, узум, помидор, қорақат каби). Бир уруғли ширали мевалар данакли мевалар деб аталади (масалан, ўрик, шафтоли, олча ва ҳоказо). Қуруқ мевалар бир уруғли ва кўп уруғли меваларга бўлинади. Қуруқ бир уруғли меваларга: писта (кунгабоқар), дон (буғдой, арпа, шоли), ёнғоқ, ҳакалак (масалан, эман ҳакалаги) ва қанотчали мевалар (масалан, қайрағоч меваси) киради. Қуруқ кўп уруғли меваларга: кўсак (ғўза, кўкнор, мингдевона), қўзоқ (карам, шолғом, турп қўзоқлари), дуккак, (нўхат, ловия, мош) ва яйма (айиқтовон) киради. Турмушда баъзи мевалар уруғ деб ҳам юригилади.

Плодоводство — Мевачилик — қишлоқ хўжалигининг мева олиш мақсадида мевали дарахт ва резавор-мевали бутасимон ўсимликлар экиш билан шуғулланадиган бир соҳаси. Мевачилик: 1) данакли, уруғли ва ёнғоқсимон мевалар етказиш, яъни асл мевачилик; 2) резавор-мевали буталар экиш билан шуғулланиш; 3) субтропик мевалар экиш; 4) цитрус мевалар экиш; 5) питомникларда кўчатлар етказиш билан шуғулланиш каби турларга бўлинади. Мевачилик қишлоқ хўжалигининг энг қадимги соҳаларидан биридир.

Плодородие почвы — Тупроқнинг унумдорлиги — Тупроқнинг ўсимликни сувга ва озиқ моддаларга бўлган ҳар қандай талабини узлуксиз қондириб туриш хусусияти. Тупроқ унумдорлиги уни тоғ жинсларидан фарқлаб турадиган белгисидир.

Плодосмен — Навбатлаб экиш — деҳқончилик экинларининг навбатлаб экилиши. Навбатланиш тартиби ўсимликнинг озиқ моддаларга бўлган талабини ва озиқ моддаларни ўзлаштириш-

даги фарқларни ҳисобга олган ҳолда белгиланади (қ. Севооборот).

Плотнокустовые злаки — Зич тупли ғалла ўсимликлари — бошоқдош ўсимликлар оиласидаги биологик группа. Бу группадаги ўсимликларнинг тўпланиш бўғимлари тупроқ юзасида бир-бирига яқин жойлашади. Тупланиш бўғимларидан ўсиб чиқадиган новда ва қўшимча поялар ҳам бир-бирига яқин, зич жойлашган ҳолда юқорига қараб деярли тик ўсади. Масалан: буғдой, қўноқ, чалов, (*Stipa L.*), бетага (*Festuca L.*), чиллакоёқ (*Koeleria Pers.*) ва ҳоказо.

Площадь питания — Озиқланиш майдони — ҳар бир ўсимликка тўғри келадиган унумли тупроқ майдони. Озиқланиш майдонини аниқлаш учун дала майдонининг ҳажми шу даладаги маданий ўсимликлар сонига тақсим қилинади. Далада экинларнинг озиқланиш майдони, одатда см² ҳисоби билан ифодаланади. Озиқланиш майдони ҳар бир ўсимликни биологик талаблари, нави, экиш усули ва уруғ нормасига боғлиқ бўлади.

Плужная подошва — Берч қават — тупроқнинг ҳайдалма қатлами остида пайдо бўладиган қаттиқ зичланган қават. Тупроқни доим бир хил чуқурликда ҳайдаш ва шу чуқурликдаги қатлам юзасининг берч қавати билан ишқаланиб қотирилиши натижасида ҳосил бўлади. Берч қават ўсимлик илдиз системасининг ривожланиб чуқурлашувини, тупроқ остига сув ва ҳаво ўтишини қийинлаштиради. Уни ҳайдаш чуқурлигини ошириш йўли билан юмшатилади.

Плющ обыкновенный (*Hedera helix L.*) — Плющ — аралиядошлар оиласига мансуб, тез ўсадиган, донмий яшил лиана. СССРнинг жанубий районларида ўралиб ўсадиган манзарали ўсимлик сифатида кўп экилади. Сояда ҳам ўсаверадиган бу беор ўсимлик уй-хоналарни безатиш учун тувакларда ҳам ўстирилади. Унинг барглари чипор бўладиган формалари ҳам бор. Плющ қаламчалари ва бачкилари орқали тез кўпаяди.

Пневая поросль — Тўнка бачкиси — кесиб олинган дарахт тўнкасидаги қўшимча ва уйқудаги куртаклардан ўсиб чиқадиган новдалар.

Побег — Новда — юсак ўсимликнинг поясида ўсиб чиқадиган, поясимон ёғочликка эга бўлиб, ўзидан барглар чиқарадиган асосий органларидан бири.

Поверхностное удобрение — Юза ўғитлаш — ўғитни тупроққа кўммасдан дала юзасига тақсимлаш ёки борона билан тупроққа юза аралаштириш. Ўсимликни масалан, кузги буғдойни баҳорда озиқлантириш учун далага ўғит юза сочилади, торф, гумус, каби ўғитсимон моддалар баъзан тупроқ юзасини мулчалаш (совуқ ёки иссиқдан ёш ўсимликни ҳимоя қилиш) мақсадида далага юза сепилади.

Повилика, Кускута (*Cuscuta L.*) — Зарпечак, Девпечак — чирмовуқдошлар оиласига мансуб, текинхўр ўсимликлар тур-

куми. СССРда 36 тури учрайди. Уларнинг илдизи ва яшил барглари бўлмайди. Зарпечаклар ўзлари ёпишиб олган ўсимликнинг ширасини сўриб озиқланади. Поя ва шохлари сариқ ёки пушти рангларда бўлиб, кучли даражада шохлаб кетади. Гуллари майда, оқ ёки оқиш-пушти рангда бўлади. Мевалари майда, кўсаксимон, ичида бир неча дондан иборат уруғи бор. Уруғидан ҳамда поя қисмларидан кўпаяди. Зарпечак энг зарарли бегона ўтлардан бири. У маданий ўсимликлар ширасини сўриб, қишлоқ хўжалигига катта зарар келтиради. Ўзбекистонда зарпечакдан кўпроқ каноп, беда ва сабзавот-полиз экинлари зарарланади. Зарпечакнинг баъзи турлари узум ва бошқа меваларни ҳам зарарлайди. Унинг бошқа турлари эса чорва учун заҳарлидир. Уларнинг ҳаммаси ҳам карантин ўсимлик ҳисобланади ва қайси ерда пайдо бўлса, дарҳол йўқ қилиш чоралари кўрилади. Кураш чоралари: айрим ўсимликларда пайдо бўлган зарпечак у ёпишган ўсимлик билан бирга юлиб, экин майдонидан узоқлаштирилиб йўқ қилинади. Зарпечак ёппасига пайдо бўлган майдондаги ўсимликлар тагидан ўриб олинади, анғиз поя эса гербицидлар билан дориланади.

Повой заборный (*Calystegia serotum* (L) R. V.) — **Говпечак**, **Архар ўти** — печакгулдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Гуллари оқ, йирик, воронкасимон, барглари эса ўқсимон. Май-августда гуллаб, июнь-сентябрда мевалайди. Тўқайзорларда, боғларда, дарё водийларида кўп учрайди. Боғ деворларини безаш учун манзарали ўсимлик сифатида экилади. Илдизпоясини бўлиш орқали кўпайтиради.

Поглотительная способность почвы — **Тупроқнинг сингдириш қобилияти** — тупроқнинг газ (ҳаво), суюқлик, турли эритмаларни ютиш, шунингдек, сизот сувларга аралашган майда қаттиқ заррачаларни ўзида тутиб қолиш қобилияти. Тупроқнинг сингдириш қобилияти бир неча хил бўлади.

Подгон — **Бачки поя**, **Заиф поя** — буғдой, арпа, сули, тарик каби дон экинларининг асосий поялари атрофидан кейин чиққан қўшимча поялар. Бачки поялар кеч етилади, дони майда, сифатсиз, ёки умуман донсиз, пуч бўлади. Бачкиланиш сабаблари турлича бўлиб, у асосан, тўпланиш бўғминининг чўзилиб кетиши, ўсимликнинг ноқулай шароит, ёмғир, қурғоқчилик каби ҳодисалар ёки қишлоқ хўжалик зараркунандалари билан зарарланиши натижасида рўй беради. Бунга йўл қўймаслик учун бир бўғимдан ўж тупланадиган (зич бачкилайдиган) навларни танлаш ҳамда илғор агротехника усулларини қўллаш лозим.

Подготовка семян к посеву — **Уруғни экишга тайёрлаш** — бу иш экиш сифатини яхшилашга қаратилган бўлиб, уруғ сифатини текшириш, уни тозалаш, саралаш, офтобда қиздириш, дорилаш (юқумсизлантириш), азотобактерин, фосфоробактерин, нитрагин каби бактериял ўғитлар билан ишлов бериш ва ҳо-

казолардан иборат. Уруғ сифати уруғ — контрол лабораторияси томонидан текширилади. Қолган ишлар бевосита ҳар бир хўжаликнинг ўзида (колхоз, совхозларда) бажарилади. Юқори унумдор даладарда ўсган энг яхши районлашган экин навларидан олинган уруғлар юқори сифатли уруғ ҳисобланади.

Подзимний посев — Кеч кузги экиш — баъзи баҳорикор ва сабзавот экинларини кеч кузда экиш. Бунда уруғнинг қишгача униб чиқмаслиги кўзда тутилади (акс ҳолда совуқ уриб, ўсимлик нобуд бўлади). Кеч кузда экилган уруғлар эрта баҳорда униб чиқади, тупроқдаги намликдан тўла фойдаланиб тез ўсади, юқори ҳосил беради, ҳамда, одатда, баҳорда экилган экинларга нисбатан тез (эрта) етилади. Кеч кузда, асосан, сабзи, пилёз, кунгабоқар, маҳсар каби экинлар экилади. Бу усул қўрғоқчилик районларида, айниқса, катта аҳамиятга эга.

Подкормка растений — Ўсимликларни қўшимча озиқлантириш — қишлоқ хўжалик ўсимликларининг далада ўсиб ривожланиши даврида уларга органик (маҳаллий) ва минерал ўғитлар солиш. Бу агротехник усул экинларни озиқ моддалар билан таъминлашни яхшилаш ҳамда ҳосилни оширишга қаратилган бўлади.

Подлесок — Ўрмон таги — ёруғсевар баланд дарахтларнинг шох-шаббаси тагидаги ерларда ўсадиган ўрмон буталари ёки баъзи майда дарахтлар. Ўрмон таги табиий равишда ҳосил бўлади ёки сунъий йўл билан яратилади; у тупроқни ҳимоя қилиш ва тупроқ шароитини яхшилаш нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга.

Подмаренник цепкий (Galium aparine L.) — Чақамиқ — Қумри ўт — рўяндошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тўрт қиррали бўлиб, бўйи 10—30 см. Апрель-майда гуллаб, июнь-июлда мевалайди. Зах, соя, ташландиқ ерларда, дара ва далаларда, тўқайларда, ариқ ва йўл бўйларида ўсади. Қўпроқ суғориладиган экинлар ичида ўсиб, зарар келтиради. Кураш чоралари: қ. Борьба с сорняками.

Подогрев почвы — Тупроқни иситиш — бу усул тупроқли иссиқхоналарда парник ва парник атрофидаги участкаларда уруғнинг тезроқ униши ва ўсимликнинг совуқ мавсумида нормал ривожланиши учун қўлланади. Бунда тупроқ, ерга кўмилган трубалардан иссиқ сув ёки буғ юбориш орқали ёки биологик усулда, яъни ўз-ўзидан қизийдиган гўнғ ёрдамида иситилади.

Подорожник (Plantago L.) — Зуптурум, Бақаяпроқ — зуптурумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик бегона ўт. Унинг пояси бўлмасдан, барглари илдиз бўғзидан ўсиб чиқади. Гуллари тўпланиб, бошоқсимон гулпоя ҳосил бўлади. Май-сентябрь ойларида гуллаб, мевалайди. Зуптурум ҳамма жойда, далаларда, ариқ бўйларида, боғларда, суғориладиган экинлар ичида, йўл бўйларида, айниқса, зах ва соя жойларда кўплаб ўсиб ётади. Халқ медицинасида баъзи яра ва касаллик-

ларни даволашда қўлланилади. Бизда зуптурумнинг икки тури: бақаяпроқ (*P. major* L.) ҳамда баргизуб ёки илон тили (*P. lanceolata* L.) кўпроқ учрайди.

Подпочва — Тупроқ ости, Тупроқ таги қатлами — устида тупроқ ҳосил бўладиган тоғ жинслари ёки тупроқ ҳосил қиладиган она жинс. Тупроқ ости уч турга бўлинади: отқинди (извержение) тоғ жинслари, чўкинди (осадочные) тоғ жинслари ҳамда метаморфик тоғ жинслари.

Подпушек хлопковый — Чигит туки — нормал ривожланган тола ва момиқлар билан бирга чигит сиртида пайдо бўладиган жуда қисқа (2—3 мм) туклар. Тола ва момиқ ажратадиган машиналардан ўтган чигитларда қолган калта туклар махсус йўл билан қириб олинади ёки кислоталар билан тушириб юборилади. Калта туклар чигитдан олинган пахта оғирлигининг 2—3% ини ташкил этади. Чигит туклари химия саноатида лаклар, пленкалар, портловчи моддалар ва бошқалар тайёрлаш учун ишлатилади.

Подрост — Усмир дарахт — ўрмон кўчатзорида уруғдан ўстирилган ёш дарахтлардир. Усмир дарахтлар қалинроқ экилса, кесиб олинган ўрмонни тезроқ тиклаш учун ёрдам беради.

Подсев — Қўшимча экиш — уруғ ола чиққан далаларга шу хил ёки бошқа хил ўсимлик уруғларини қўшимча равишда экиш. Бу усул асосан СССРнинг шимолий ва марказий минтақаларидаги колхоз ва совхозларда қўлланилади.

Подсевные культуры — Устама экинлар — кузги жавдар, арпа, сули каби дон ўсимликлари ичига аралаштириб экиладиган қўшимча экинлар. Бу усул бир даладан икки ҳосил беради. Масалан, дон билан бирга лавлаги каби илдизмевалар ёки пичан ва силос учун ишлатиладиган кўкпоялар олиш учун имкон беради. Устама экин сифатида кўпинча турнепс, сераделла, бир йиллик райграс, судан ўти ва шу кабилар экилади.

Подсед — Дуварак — маълум бир даладаги ўсимликларнинг ёки экиннинг ўсишдан, ривожланишдан ва етилишдан орқада қоладиган кечки қисми. Дуварак экин ҳосилини ҳамда сифатини пасайтириб юборади. Бир даладаги экин бирор қисмининг дуварак бўлиб қолиши уруғликнинг ёмон сараланганлиги, униб чиқиш кучи бир хил эмаслиги, турли чуқурликда экилиши ва ҳоказо туфайли юз беради.

Подсемядольное колено — Уруғпалла ости тирсаги — ўсимлик муртагидаги бошланғич поя ёки майса поясининг илдиэ бўғзидан уруғ барглр ўсиб чиққан бўғингача бўлган қисми (қ. Гипокотиль).

Подсолнечник (*Helianthus annuus* L.) — Кунгабоқар — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик, мойли ўсимлик. Энг яхши мойли навларнинг уруғларида 47% гача мой бўлади. Маданий кунгабоқарлар одатда 3 гурппага бўлинади: чақиладиган кунгабоқарлар — буларнинг уруғлари йирик бўлса, ҳам,

сермой бўлмайди; мойдор кунгабоқарлар — уруғлари майда, аммо сермой бўлади; буларнинг ўртасида — ҳар икки формасига яқин турадиган оралиқ формадаги кунгабоқарлар ҳам бор. Кунгабоқар дашт ва ўрмон-дашт районларда экиладиган, қурғоқчиликка чидамли ўсимликдир. Асосан мой олиш учун экилади, кунжараси чорва учун ем бўлади. Поясининг кулидан ишқор ва ўғитлар олинади; кўк поясидан силос қилинади. Кунгабоқар СССРда экиладиган мойли ўсимликлар майдонининг 76% часини эгаллаб, асосий мойли ўсимлик ҳисобланади. У асосан Шимолий Кавказ, Украина, қора тупроқли марказий областларда, Волга бўйларида, Уралда, Фарбий Сибирь ва Қозоғистонда экилади. Унинг «Вниимк 6540», «Вниимк 1646», «Саратов 10», «Вниимк 8931», «Армавир 3497», «Зеленка 368», «Вниимк 8883» ва «Шортанд 41» каби навлари энг кўп экилади.

Поживные культуры — Иккинчи экинлар, Ёзги экинлар — йиғиб-териб олинган асосий экин ўрнига экилган ва шу йилнинг ўзида ҳосил берадиган экинлар. Улар асосан кузда экилган ва эрта пишадиган дон ўсимликлари ҳамда бир йиллик ўтлар ўрнига экилади. Иккинчи экин сифатида кўпинча маккажўхори, кунгабоқар, баҳори вика, турнепс, люпин, горчица кабилар қўшимча ем-хашак олиш учун экилади.

Поживные остатки — Анғиз қолдиқлари — дон экинлари йиғиб олингандан кейин далада қолган ўсимлик қолдиқлари. Йиғиб олинган ўсимлик қолдиқлари ва илдиэларида кўпгина органик моддалар бўлади. Улардан тупроқ ҳосилдорлигини оширишда фойдаланиш учун анғизпоя дарҳол 20—25 см чуқурликда чимқирқарли плуг билан ҳайдаб қўйилади.

Покровные культуры — Қопловчи экинлар — остига ёки ичига беда каби кўп йиллик, баъзан бир йиллик ўсимликлар қўшимча равишда экиладиган буғдой, арпа, сули каби дон экинлари. Қоплама экинларнинг яхши ривожланиши учун қопловчи экинлар эртароқ ўриб олиниши керак.

Покрытосеменные или цветковые растения (Angiospermae) — Ёпиқ уруғли ёки гулли ўсимликлар — гулли юксак ўсимликлар типиди. Уруғчисининг бўлиши, қўш уруғланиши ёпиқ уруғлиларнинг характерли белгисидир. Одамлар учун фойдали кўпгина ўсимликлар: жумладан, озиқ-овқат ўсимликлари, толали ўсимликлар, ем-хашак ўсимликлари; хушбўй, доривор, мевали ва каучуқли ўсимликлар ёпиқ уруғлиларга киреди.

Поле — Дала — қишлоқ хўжалигида экин экиш учун фойдаланиладиган ер майдони, масалан, буғдой даласи (буғдойзор), пахта даласи (пахтазор) ва ҳоказо.

Полевичка малая (Eragrostis minor Host.) — Симбириқ — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 10—15 см келадиган, бир йиллик ўсимлик. Одатда, ёзнинг иккинчи ярмида, бошқа бошоқдошлар қуриб қолгандан кейин ўсиб, ривожланади. Жануб

томондаги тоғ ости текисликларида, тош-шағалли ён бағирликларда, баъзан қуруқ дашт ва чала чўллардаги қумликларда кўп ўсади; шунингдек, бегона ўт сифатида экинлар ичида, боғларда, ариқ бўйларида учрайди. Ўтлоқларда уни мол, от хуш кўриб ейди; қўйлар ҳам бироз ейди.

Полеводство — Далачилик — қишлоқ хўжалигининг, шунингдек, ўсимликшуносликнинг дон, пахта, зиғир, картошка, лавлаги каби дон, техника, ем-хашак ҳамда поллиз экинлари маҳсулотини ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи тармоғи.

Полевой дневник — Дала кундалик дафтари — тажриба ўтказувчи муассасаларнинг дастлабки асосий ҳужжатларидан бири бўлиб, унда дала тажрибаларининг бориши, натижалари, шунингдек, тажрибалар қандай ўтказилганлиги ёзиб борилади.

Полевой опыт — Дала тажрибаси — қишлоқ хўжалиги илмий текшириш муассасалари томонидан тажриба станцияларида ёки тажриба далаларида, шунингдек, колхоз ва совхоздаги тажриба участкаларида ўтказиладиган илмий текшириш ишларининг асосий методи.

Полевой стан — Дала шийпони — қишлоқдан узоқ далаларда ишлаш даврида қишлоқ хўжалик ходимларининг самарали ишлаши ва дам олишини таъминлашга қаратилган ёрдамчи ишлаб чиқариш маркази.

Полегание растений — Усимликларнинг ётиб қолиши — ўтсимон ўсимликлар поясининг нормал, тик ҳолатини йўқотиб, бир томонга оғиб, ётиб қолиши. Бу ҳол ўсимликнинг кейинги ривожланишини сусайтиради, ҳосилни камайтиради ҳамда йиғиб олиш ишларини қийинлаштиради. Усимликнинг ётиб қолиш сабаби хилма-хил бўлиб, у кўпроқ дон ўсимликларида ва зиғир поясида юз беради. Мазкур ўсимликларнинг ётиб қолишига пояларнинг пастки қисмига ёруғлик етарли даражада тушмаслиги, ўсимлик пояларининг юқорига қараб ўсиб кетиши ҳамда поя тўқималар мустаҳкамлигининг сусайиши, заифлашуви сабаб бўлади. Бунга йўл қўймаслик учун пояси мустаҳкам навларни экиш ҳамда агротехника усулларини тўғри қўллаш лозим.

Полезачитные лесные полосы — Дала атрофидаги ихота дарахтзорлар — қишлоқ хўжалик экинларини ноқулай табиий шарондан сақлаш учун далаларга экилган ўрмон дарахтлари. Далани ҳимоя қилувчи ўрмонлар шамол тезлигини пасайтиради, қор ва намликни ушлаб қолади. Тупроқни бузилишдан сақлаб туради. Тупроқ намлигининг буғланиб кетишини камайтиради ва барқарор ҳосил олишга имкон беради.

Полив — Суғориш — тупроқни сунъий равишда намлаш. Суғориш қандай мақсадда ўтказилишига қараб бир неча тур бўлади: экиш олдидан суғориш, кўчат қилиш учун суғориш, кўчат экилгандан кейин суғориш, тупроқни намлаш учун суғориш, озиклантириш учун суғориш, ер шўрини ювиш учун суғориш ва

ҳоказо. Бостириб суғоришда сув канал ёки ариқдан бевосита тўрт томони марзалар билан ўралган полларга кирди ва пол сатҳи муайян қалинликда сув билан қопланади. Қаторлаб экиладиган экинларни эса эгатлаб олиб суғорилади. Ёмғирлатиш машинаси билан суғоришда эса очилган сув экин майдонини ёмғир каби ҳўллайди.

Поливное земледелие — қ. Орошаемое земледелие.

Поливные земли, Орошаемые земли — Суғориладиган ерлар — суғориб деҳқончилик қилинадиган, суғориладиган экинлар экиладиган ерлар.

Поливные культуры — Суғориладиган экинлар — қурғоқчилик районларида юқори ҳосил олиш учун суғориш талаб қилинадиган экинлар. Суғориладиган экинлар Ўрта Осиё, Закавказье, Жанубий Қозоғистонда бўлиб, улар асосан ғўза, шоли, каноп, кунжут, лавлаги, беда ва ҳоказолардан иборат.

Поливные нормы — қ. Оросительные нормы.

Полигамные растения — Аралаш жинсли ўсимликлар — ҳар хил жинсли ёки кўп уйли ўсимликлар, яъни заранг, шумтол каби икки жинсли гуллари билан бир қаторда бир жинсли гуллари мавжуд бўлган дарахт турлари.

Полка или прополка — Утоқ — экин майдонидаги бегона ўтларни юлиб четга чиқариб ташлаш ёки йўқ қилиш. Одатда, бу иш қўлда бажарилади. Қатор ораларидаги бегона ўтларни қўлда кетмон билан чопиб йўқотиш чопиқ қилиш, культиваторлар билан йўқ қилиш эса культивация ёки қатор ораларини ишлаш дейилади. Утоқ ва чопиқ майда деҳқон хўжалиги экин майдонидаги бегона ўтларга қарши курашнинг асосий усулларидан бири ҳисобланади. Колхоз ва совхоз сингари йирик хўжаликларда эса экин майдонидаги бегона ўтлар механизациялашган усулда, яъни трактор культиваторлари воситасида йўқ қилинади. Шу билан бирга, йирик майдонлардаги бегона ўтларни химиявий препаратлар — гербицидлар воситасида ҳам йўқ қилинади.

Полная спелость — қ. Созревание.

Половое размножение — Жинсий урчиш, Жинсий кўпайиш — гулли ўсимликларда жинсий урчиш гул оналигининг оталик чанглари билан чангланиши йўли билан юз беради. Бунда турли ирсиятга эга бўлган ҳужайралар қўшилади ва шу йўл билан илгарилардан бошқачароқ янги авлод (насл) яратилади.

Полукустарники — Чала буталар, Ярим буталар — поясининг пастки қисмигина ёғочланиб, юқори қисми кўк ҳолича қоладиган ўсимликлар. Уларнинг ёғочланмаган юқори қисми қишда қуриб нобуд бўлади, масалан, янтоқ, шўра, шувоқ (эрман) ўсимлигининг баъзи турлари.

Полынь (Artemisia L.) — Шувоқ — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, кўпинча ярим бута, баъзан бир йиллик ўт ҳолидаги ўсимлик. СССРда шуғоқнинг 100 дан ор-

тиқ тури бор. Кўпчилик шувоқларда эфир мойи, баъзиларида эса аччиқ глюкозидлар бўлади. Шувоқлар дори сифатида ҳам ишлатилади. Унинг бир қанча турлари чўл ва чала чўл зоналарида кенг жойларни эгаллаб ўсади. Чорва моллари эрта баҳорда шувоқнинг баргларини, кеч кузда эса уруғлаган новдаларини ва қуруқ баргларини ейди. Совуқлар бошлангандан кейин шувоқнинг ўткир ҳиди ва аччиқлиги йўқолади, шунинг учун унинг ем-хашаклик қиммати ортади. Шувоқни қўйлар, эчки ва туялар хуш кўриб ейди. Ем-хашак шувоқларида озиқ моддалари бошоқдош ўтларга нисбатан икки ҳисса кўп, масалан, ёғ 2—3% ўрнига 6% бўлади; оқсил миқдори жиҳатдан ҳам улар бошқа ўтлардан қолишмайди.

Померанец, бигарадия, горький апельсин (*Citrus aurantiacum*) — **Померанец, Бигарадия, Тахир апельсин** — рутадошлар оиласига мансуб, доим яшил дарахт. Меваси тўқ сариқ пўстли, юмалоқ, нордон, янгилгида еб бўлмайди, шира (шарбат) олиш учун ишлатилади. Асл ватани — Шарқи-Жанубий Осиёдир. Ҳозир кўпгина субтропик мамлакатларда, жумладан, Грузия ва Озарбайжонда экилади. Пайвандтаг сифатида фойдаланилади. Гулларидан парфюмерияда ишлатиладиган «нероли» номли эфир мойи олинади.

Помесь — қ. Гибрид.

Помет птиц — **Қуш ахлати** — тез ва кучли таъсир этадиган маҳаллий ўғит. Қуш ахлатлари сабзавот ва чопиладиган экинларни ўғитлашда кенг қўлланилади.

Помидор, Томат (*Lycopersicon esculentum* Mill.) — **Помидор** — итузумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик сабзавот ўсимлиги. Ун тури маълум бўлиб, улардан ейладиган помидор, *L. esculentum* Mill. СССРда экиладиган помидор навларининг ҳаммасини ўз ичига олади. Ёруғликка, иссиқликка талабчан, қурғоқчиликка чидамли, ортиқча намни кўтармайди, аммо тупроқ танламайди. Унга минерал ўғитлар айниқса, фосфорли ўғитлар тез таъсир қилади. Помидор одатда парник ва иссиқхоналарда экилиб, кейин кўчат қилинади. Жануб томонда эса унинг уруғи очиқ ерга сепилаверади. Мевалари салат (аччиқчучук) ва бошқа овқатлар тайёрлашда, консерва sanoатига, помидор пастаси ёки томат тайёрлашда кенг ишлатилади; хомлигича ҳам истеъмол қилинади. Ўрта Осиёда «Маяк 12/20—4», «Майкоп 20—90», «Тўнғич 190», «Тўқ қизил 2077», «Талалихин 186», «Жанублик 1644», «Буденовка», «Чудо рынок 670» каби навлари кўпроқ экилади.

Популяция — **Популяция** — танлаш процессида шаклланган ва муайян тарқалиш ареалига ёки яшаш жойига эга бўлган муайян бир турга ёки навга хос ўсимликлар.

Поросль — **Бачки** — дарахт ёки буталардан тўнкаларидаги уйқудаги куртақлардан ўсиб чиққан ёш новдалар. Деярли ҳамма кенг баргли ва баъзи бир нина баргли дарахтлар тўнкаси

кўқариб бачкилаш қобилиятига эга бўлади. Бачкилар кесиб олинган ўрмонларни тиклаш учун ўрмон хўжалигида катта аҳамиятга эга.

Портулак (*Portulaca L.*) — Семизўт — семизўтдошлар оила-сига мансуб, бир йиллик ўсимликлар туркуми. Унинг серэт баргли поялари ётиб ўсади. СССРнинг Европа қисмида ва Ўрта Осиёда ёввойи ҳолда ўсадиган (*Portulaca oleracea L.*) семизўтнинг маданий формалари сабзавот ўсимлиги сифатида махсус экилади. Унинг нордон барглари хомлигича, қайнатилган ҳолда ёки консерва ҳолида гўштли овқатларга қўшиб ейлади. Унинг «сарик олтин» ҳамда «кенг баргли» деган формалари, айниқса, қимматлидир. Гулзорларни безаш учун экиладиган манзарали семизўтлар ҳам бор; улардан йирик гулли гулибеор (*Portulaca grandiflora Hook.*)ни кўрсатиш мумкин.

Посадка — Кўчат ўтқазиш — мевачилик, сабзавотчилик, тамакичилик, гулчилик ва ўрмончиликда кенг қўлланиладиган ўсимлик кўпайтириш усули. Парникларда, иссиқхоналарда, кўчатзорларда экиб етиштирилган ўсимлик майсалари ёки кўчатлар кейинчалик уларнинг доимий яшаш жойига, масалан, боғ ва ўрмонларга кўчириб ўтқазилади.

Посев, Сев — Экиш, Сепиш — ўсимлик уруғларини дала майдонларига муайян чуқурликда тупроққа кўмиб тақсимлаш. Уруғни тупроққа экиш даврида унинг тез ва ёппасига униб чиқиши учун зарур бўлган шароитлар мавжуд бўлиши, масалан, температура ва намлик етарли бўлиши лозим. Лалми экинлар баҳорда, қишки экинлар эса кузда экилади. Ҳар бир қишки ёки баҳорги экин учун мувофиқ бўлган экин муддатлари ва усуллари бор. Бу нарса маҳаллий шароитга ҳам боғлиқ. Энг кўп қўлланиладиган экиш усуллари қуйидагилар: дон экинлари тор қаторлаб ёки қаторлар бир-бирини кесишган ҳолда экилади; ғўза, маккажўхори, картошка, кунгабоқар, канақунжут каби чопиқталаб экинлар эса, асосан, қаторлаб ва квадрат уялаб экилади.

Посевная площадь — Экин майдони — қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган майдон. Экин майдонлари турли экинлар экиладиган умумий ёки фақат (буғдой, ғўза, зиғир ёки шоли каби) бир хил экинлар экиладиган, хусусий бўлиши мумкин. Айрим майдонларга турли экинлар билан бир қаторда махсус экинлар ҳам экилади. Экин майдони унда қандай экинлар экилиши, характери ва у қандай парвариш қилинишига қараб буғдойзор, пахтазор, шוליполя, лалмикор, полз ёки сабзавот экинлари майдони каби турли группаларга бўлинади. Умумий экин майдонининг экин турларига қараб группаларга бўлиниши экин майдонининг структураси дейилади.

Посевной материал — Уруғлик материал — экиш учун ишлатиладиган буғдой, чигит, шоли, сабзи, пиёз уруғи, мош каби ҳақиқий уруғлар. Шунингдек, ўсимликларнинг вегетатив йўл

билан кўпайтириш учун ишлатиладиган картошка тугунаклари, саримсоқ пнѐзчалари каби айрим қисмлари ҳам уруғлик материали ҳисобланади. қ. Подготовка семян к посеву.

Посконь — Эркак каноп ўсимлиги — ер майдонидаги каноп пояларини сон ва оғирлик жиҳатидан ярмини ва толанинг учдан бир қисмини эркак каноп ўсимлиги ташкил этади. Эркак канопнинг толаси ургочи канопга нисбатан тез узиладиган — кучсиз бўлади. қ. Конопля посевная.

Последствие удобрений — Ўғитларнинг кейинги таъсири — ўғит солинган далада экин ҳосилининг ўғит солингандан кейинги иккинчи, учинчи ва ундан сўнгги йиллар давомида ошиши, кўтарилиши. Ўғитларнинг кейинги таъсир этиш даражаси бир хил эмас, бу нарса ўғит турига, унинг эриш даражасига, дозасига, ўғитлаш усулига, тупроққа, иқлим ва бошқаларга боғлиқ. Масалан, гўнг 2—4 йилгача, кўп солинганда эса 10 йилгача ҳосилга таъсир этади. Фосфор уни 9—10 йилгача, оҳак эса 15—20 йилгача ўз таъсирини йўқотмайди. Аммиак ва нитрат тузлари ўз таъсирини тез йўқотади. Калий тузлари ҳамда суперфосфат бу жиҳатдан ўртача ҳисобланади.

Поташ — Поташ — калий карбонат (K_2CO_3) ҳамма ўсимликларнинг кулида мавжуд бўлиб, қишлоқ хўжалик экинларини калий билан таъминлашда муайян аҳамиятга эгадир. Поташ сувда эрийдиган ишқорли тузdir. Поташ картошка каби хлорга сезгир ўсимликлар учун айниқса қимматли ўғит ҳисобланади.

Почва — Тупроқ — ер қобиғининг сиртидаги ўсимликни бутун ўсиш ва ривожланиш даврида сув ва озик моддалари билан узлуксиз таъминлаб туриш қобилиятига эга бўлган устки ҳосилдор қатлами. Ҳосилдорлик тупроқнинг ўзи пайдо бўлган тоғ жинсларидан ажратиб турадиган энг муҳим белгисидир.

Почвенные карты — Тупроқ карталари — қоғоз, тахта каби бирор текислик сиртида ер юзининг бирор қисмидаги тупроқ қатламини картографик усуллар билан тасвирлаш. Тупроқ карталари қандай мақсадда тузилишига кўра турли масштабларда бўлади. Қолхоз-совхоз территориялари учун 1:5000, 1:10000 масштабли карталар тузилади. Районлар ҳамда суғориш шохобчалари учун 1:25000, 1:50 000 масштабли; область, республикалар учун 1:200 000; 1:300000 масштабли; иттифоқ миқёсида тупроқларни тасвирлаш учун 1:1 000000 ва ундан ҳам кичик масштабларда тупроқ карталари тузилади.

Почвоведение — Тупроқшунослик — тупроқнинг пайдо бўлиши ва тараққиѐти, ер юзига тарқалиш қонуниятлари, ундан рационал фойдаланиш йўллари ҳамда тупроқ унумдорлигини агротехник тадбирлар системаси воситасида ошира бориш ҳақидаги фан.

Почвоутомление — Тупроқнинг чарчаши — маълум бир далада муттасил бир хил экин эка бериш ва ўғитламаслик на-

тижасида ер унумдорлигининг пасайиши ёки мутлақо ҳосил бермай қўйиши. Бундай жойларга бошқа хил экинлар экилганда нормал ҳосил бериши мумкин. Далада муайян бир ўсимлик учун таъсир қиладиган зарарли микроорганизмлар ва қишлоқ хўжалик зараркунандаларининг тўпланиб қолиши натижасида тупроқ чарчайди. Тупроқ чарчашидан зиғир, йўнғичқа, ғўза, лавлаги каби ўсимликлар кўпроқ зарар кўради. Унга қарши кураш чоралари — тўғри алмашлаб экиш ҳамда тупроқни қисман стерилизация қилиш.

Правила агрономические — Агрономик қондалар — тупроқни ишлаш, уругни экишга тайёрлаш, экиш, экинни парвариш қилиш, ҳосилини йиғиб олиш юзасидан бериладиган асосий агрономик йўл-йўриқлар, тавсиялар. Агрономик қондалар ҳар бир хўжалик, район ва область шароитида алмашлаб экиш юзасидан махсус тузилади.

Предпосевная обработка почвы — Ерни экишдан олдин ишлаш — далани экин экишга тайёрлаш мақсадида тупроқ юзасини борона ёки культиваторлар билан юзaroқ ишлаш. Ерни экишдан олдин ишлаш усуллари ва давомийлиги тупроқ ҳолатига, экин турига ва экиш муддатига боғлиқ бўлади.

Предпосевной полив — Экишдан олдинги суғориш — экишдан олдин тупроқда уруғнинг ўз вақтида униб чиқиши учун керакли миқдорда нам запаси тўплаш мақсадида далани суғориш.

Предшественники в земледелии — Ўтмишдош экинлар — мазкур далада ўтган йил экилган экинлар. Тўғри алмашлаб экишни жорий қилиш учун ҳамма ўсимликларнинг, айниқса, энг муҳим экинларнинг ўтмишдошлари ҳисобга олинади. Ўтмишдош экинларнинг агрономик қиммати уларни ернинг физик хусусиятларига, сув ва микробиологик режимига таъсир этишига, тупроқдаги озиқ моддаларни кўпайтиришига ёки озайтиришига, уларнинг келгуси экин учун хавфли бўлган бегона ўтлар, касалликлар ҳамда зараркунандаларга нисбатан муносабатига ҳамда йиғиб олиниш муҳлатига боғлиқ бўлади.

Преципитат — Преципитат — фосфор кислотасининг кальцийли тузи. $\text{CaHPO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$; таркибида —27—40% P_2O_5 бўлади. Преципитат сувда эрмайди, ammo кучсиз кислоталарда эрийди; шунинг учун уни ўсимликлар яхши ҳазм қилади. Преципитат асосий ўғит сифатида ерга ҳайдаш олдидан солинади. Кучсиз нордон тупроқларда преципитат суперфосфатга нисбатан яхши натижа беради.

Прибрежница солончакочая (Aeluropus litoralis (Gouan) Parl.) — Шўр ажриқ — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик илдизпояли ўсимлик. Унинг илдизпояси тупроқ ичига чуқур кирмайди. Июнь-август ойида гуллаб, мевалайди. Шўрхок ерларда, шўр соз тупроқларда, шўр қумликлар ва тақир ерларда кўпроқ ўсади. У яхши ўтлоқ ўсимлиги бўлиб, уни от,

моллар куз, қиш пайтларида хуш кўриб ейди. Шу билан бирга, шўр ажриқ ҳамма экинлар ичида, ўсиб зарар келтиради. Шўр ажриқни чопиқ ва культивация қилиш йўли билан тез йўқотиш мумкин.

Прививка в растениеводстве — Ўсимликшуносликдаги улаш, Пайвандлаш — бир ўсимлик (пайвандуст)нинг куртак ёки новдачасини иккинчи ўсимлик (пайвандтаг)нинг шохига ёки илдизига кўчириб ўтқазиш. Улашнинг куртакпайванд (окулировка), қаламчапайванд (копулировка), исканапайванд (облакировка) каби турлари бор.

Придаточные органы у растений — Ўсимликларнинг қўшимча органлари — ўсимликларнинг одатдан ташқари бўлган жойларида, бошқа органларида пайдо бўладиган аъзолари, масалан, поядан чиққан илдизлар, илдиздаги куртаклар ва ҳоказо. Ўсимликларнинг қўшимча органлар чиқариш қобилиятидан ўсимликларни қаламчалар ёки пархиш қилиш орқали кўпайтиришда, тўнкалардан бачки новдалар ҳосил қилишда фойдаланилади.

Прикатывание почвы — Ерга каток босиш — Тупроқ юзасини ҳалқали ёки текис катоклар воситасида текислаш ва зичлаш. Бу иш молалаш каби экиш олдидан ёки уруғ сочилгандан кейин ўтказилади. Ерга каток босиш уруғларнинг униб чиқишини тезлаштиради, уларнинг унувчанлигини ҳамда ҳосилини оширади.

Принопка — Кўчатларни кўмиш — кўчатзордан кўчириб олинган ёш ўсимликларни (асосан дарахт ва бута ниҳолчаларини) доимий яшайдиган жойига ўтқазишга қадар сақлаш усули. Бунда кўчатларнинг илдизлари пояларининг ярмига қадар тупроққа кўмилади. Илдиз атрофида ҳаволи бўш жой қолмаслиги учун кўчат устига тортилган тупроқ зичланади, керак бўлган тақдирда ҳўлланади.

Примула, Первоцвет (Primula L.) — Наврўзгул — наврўзгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. 300 дан ортиқ тури бор. Улар асосан Европа ва Осиёнинг тоғли районларида ўсади. Уларнинг кўпгина турлари кўп йиллик беор ўт бўлгани ва эрта баҳорда гуллагани учун гулчиликда жуда қимматли ўсимлик ҳисобланади. Айрим турлари хона ўсимлиги сифатида тувакларда ўстирилади. Уйда ўстириш учун кўпроқ обконика (*Primula obconica* Hance) номли наврўзгул мос бўлади. Унинг гуллари пушти, оқ, сафсар, тўқ қизил ранларда бўлиб, соябонсимон тўпгул ҳосил қилади. Наврўзгулларнинг янги олинган уруғи кузда ерга сепилади, эрта баҳорда эса керакли жойларга кўчат қилинади.

Припосевное удобрение — Экиш вақтидаги ўғитлаш — ерга уруғ сепиш, картошка экиш, сабзавот ва бошқа ўсимликларни кўчат қилиш вақтида ерни ўғитлаш усулларида бири. Экиш вақтидаги ўғитлаш ўсимлик ҳаёти бошланиш даврида унинг

овиқланиш шароитини яхшилайти, ёш ўсимлик илдизининг ривожланишини тезлатади, уларнинг тез ўсиши ва ривожланишига, ҳосилининг ошишига ёрдам беради.

Прищипывание — қ. Пинцировка.

Пробковый дуб (*Quercus suber* L.) — **Пўкакли эман** — қорақайиндошлар оиласига мансуб, бўйи 10—20 м га борадиган доимий яшил дарахт. Пояси қалин пўкак қавати билан қопланади. Жанубий Европа ва Шимолий Африкада ёввойи ҳолда ўсади. Иссиқсевар, ёруғсевар бу ўсимлик узоқ муддатли қурғоқчиликка чидай олади. 300 йилгача яшайди. Уруғдан кўпайтирилади. У бирдан-бир яхши пўкак берувчи дарахтдир. Жаваир, Испания, Португалия, Франция ва Италияда махсус экилади. СССРда пўкакли эман Краснодар ўлкасида, Кавказнинг Қора денгиз бўйларида, Қримнинг Жанубий қирғоқларида, шунингдек қисман Озарбайжонда ўстирилади.

Провяливание клубней — Тугунакларни сўлитиш — бурт ёки ўраларда, ертўлаларда сақланган картошка уруғлигини экиш олдида офтобга ёйиб қиздириш ва иссиқ ҳавода шамоллатиш. Бу иш тугунакларнинг уйқудаги куртақлар унишини тезлатиш, уруғликни тўлароқ ва барвақтроқ ундириб олиш, ҳосилни ошириш, мақсадида ўтказилади.

Промежуточные культуры — қ. Поживные культуры.

Пропашка — қ. Междурядная обработка почвы.

Пропашой пар — Ишланиб турадиган шудгор — тез етиладиган картошка ёки кўкликгича ўриб олинадиган маккажўхори каби чопиқ талаб экинлар экиб қўйилган шудгор. Бундай шудгорда қатор оралари албатта чопиқ ёки культивация қилинади. Қатор оралари ёзда ишланиб, чопиқ қилиниб турган картошка ёки маккажўхори каби экинлар йиғиб олингандан кейин дала қайта ҳайдалмайди, балки фақат культиваторлар билан юмшатилади.

Пропашные культуры — Чопиқ қилинадиган экинлар — ўзининг нормал ўсиши ва ривожланиши учун катта озиқланиш майдони талаб этадиган ва шунинг учун ҳам кенг қаторлаб экиладиган, қатор оралари юмшатилиб, ишланиб, турадиган экинлар. Қатор оралари кенг қаторлаб экилганда ёки квадрат уялар экилганда бунда экинлар яхши ривожланади. Чопиқ қилинадиган экинларга ғўза, маккажўхори, картошка, лавлаги, тамаки, сабзавот экинларидан кўпчилиги, айниқса илдизмевали ўсимликлар киради. Чопиқ қилинадиган ўсимликлар юқори ҳосил беради ва далада бегона ўт кўпайишидан сақлайди.

Прорастание семян — Уруғларнинг униши — уруғнинг тиним давридани актив ҳаёт кечиришга ўтиши. Бунинг натижасида уруғ ёш ўсимликка айланади. Уруғлар фақат сув ва кислород етарли бўлган шароитда, шунингдек, температура бунинг учун мос бўлган шароитларда униб, ўса олади.

50- расм. Африка тариғи.

Проращивание семян — Уруғларни ундириш — уруғнинг униб чиқиш кучи ёки даражасини аниқлаш усули. Бунинг учун уруғ ювилган, қиздирилган, вақт-вақти билан намлаб туриладиган қумда, докада ёки филтер қоғозлардан ясалган пакетларда ўстирилади. Уруғ ўстириляётган қум, дока ёки пакетлар махсус асбоблар ёки термостат жавонлар ичида сақланади. Уруғларни бу тартибда ўстириш экиш нормасини белгилаш учун ҳам ёрдам беради.

Прореживание всходов — Ниҳолларни яганалаш — зарур миқдордаги ўсимликларнинг яшаш шароитини яхшилаш мақсадида улар қаторидаги ортиқча ва касалланган ўсимликларни юлиб йўқ қилиш. Бу усул кўпгина чопиқ талаб экинларни парвариш қилишда

амалга оширилиши лозим бўлган агротехник тадбирлардан бирдир.

Провирник пренебреженный (*Malva neglecta* Wallr.) — Тугмачагул — гулхайридошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик, ўқ илдизли ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—40 см. Апрель-августда гуллаб, май-сентябрда мева тугади. Ўзбекистоннинг ҳамма ерида суғориладиган ҳамда лалмикор ерларда бегона ўт сифатида учрайди.

Просо африканское, Бахра (*Pennisetum thyphoideum* Rich.) — Африка тариғи — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 1,5—3,5 м га борадиган бир йиллик ўсимлик. Уруғлари бошоқсимон, зич, тўпгулида етишади. Ватани — Африка. Дони — нон ўсимлиги сифатида асосан Марокко, Сомали, Ҳиндистонда; ем-хашак олиш учун эса Жанубий Европа, Америка ва Австралияда ўстирилади. Африка тариғи СССРда Украинанинг жанубида, шимолий Кавказда, Волга бўйлари ҳамда Урта Осиёда экилиши мумкин. Донли тўйимли овқат ҳисобланиб, ҳайвон ва паррандалар учун ем бўлади. Кўкпоясини чорва хуш кўриб ейди, ундан силос, пичан тайёрлаш мумкин. Донидан пиво пиширишда, спирт ва крахмал олишда фойдаланилади. Африка тариғи ҳар га ердан 26—42 ц дон, 350 ц гача кўкпоя ҳосили беради (50-расм).

Просо итальянское — қ. Щетинник итальянский.

Просо куриное — қ. Ежовник петушье просо.

Просо посевное, Просо обыкновенное (*Panicum miliaceum* L.) — **Тариқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик маданий ўсимлик. У овқатга ёрма ҳолида ишлатилади. Тариқ ёрмасида гречиха, арпа, сули, гуруч ва маккажўхорига нисбатан оқсил моддаси кўп (12% атрофида) бўлиб, тез ҳазм бўлиши билан ҳам ажралиб туради. Тариқнинг дони ва чиқитлари қушлар ҳамда чорва моллари учун қимматли ем-хашак ҳисобланади. Тариқ иссиқсевар, ёруғсевар ўсимлик бўлиб, қуроқчиликка чидамлидир. Тариқ экиш майдони бўйича СССР дунёда биринчи ўринда туради. Тариқ кўпроқ Волга бўйи районларида, Украинада, Марказий қора тупроқ областларида, Қозоғистонда, Фарбий Сибирь ва Уралда экилади. Ўзбекистонда тариқ озроқ, асосан лалмикор ерларда экилади. Тоғ олди ва тоғли районлардаги лалмикор ерлар тариқ учун жуда қулай бўлади. Тариқ юқори ҳосилли экин бўлиб, гектаридан ўртача 15—20 ц, унумдор ерларда 40—60 ц гача дон беради.

Протравители — Уруғларни дорилаш препаратлари — бошоқдошлар, ғўза, зиғир каби экинлар уруғини турли касал тарқатувчи бактерия ва замбуруғлардан юқумсизлантириш учун ишлатиладиган химиявий препаратлар. Улар қўлланиш усулига кўра иккига бўлинади: хўллаб дорилаш учун ишлатиладиган препаратлар (формалин, Ниуиф-1 ва бошқалар) ҳамда қуруқ дорилаш учун препаратлар (Ниуиф-2, АБ препарати, протарс ва бошқалар).

Протравливание семян — Уруғларни дорилаш — уруғликни замбуруғ ҳамда бактерия касаликларидан юқумсизлантириш учун унга турли химиявий препаратлар сепиш, дорили эритмалар билан хўллаш ёки иссиқ сувда қиздириш.

Прочистка леса — Урмонни тозалаш — ўсаётган ва ўрмон ҳолига келаётган ёш дарахтзордаги ортиқча бута ва дарахтларни кесиб йўқотиш, сийраклаштириш. Бу иш дарахтзор таркибини ва асосий дарахтларнинг ўсишини яхшилаш учун ўтказилади. Урмонни тозалаш иши одатда 8—12 ёшли дарахтзорларда ўтказилади. Бунда заиф буталар ва касал дарахтлар йўқ қилинади. Урмон тозалангандан кейин унда қолган дарахтлар ҳам сийраклаштирилади.

Прутняк, Кохия (*Kochia prostrata* (L) Schrad.) — **Изен** — шўрадошлар оиласига мансуб, жуда шохлаб кетадиган ярим бута ўсимлик. Чўл ва чала чўл зоналаридаги қимматли ем-хашак ўсимликларидан бири бўлиб ҳисобланади. Уни, айниқса, туялар, қўйлар хуш кўриб ейди. Гектаридан 8—12 ц пичан беради. Чўл районларида изен ўтин сифатида ёқилади. Кейинги йилларда айрим чорвачилик совхозларда изен махсус экила бошланди.

Прядильные культуры — Толали экинлар — ип йигириш

ҳамда турли тўқималар ва буюмлар ишлаб чиқариш учун ярай-диган тола олиш мақсадида экиладиган ўсимликлар. Деярли барча толали экинларнинг уруғидан озиқ-овқат учун ва техникада ишлатиладиган қимматли ўсимлик мойи олинади. Ғўза, жут, зиғир ва каноп ўсимликлари дунё миқёсида асосий толали экинлар ҳисобланади.

Пряные растения — Зиравор ўсимликлар, хушбўй ўсимликлар — овқага маза киритиш учун ишлатиладиган, ўткир таъмли, хушбўй зиравор, доривор ўсимликлар. Зиравор ўсимликларга қалампирмунчоқ, долчин, мускат ёнғоғи, кардамон, шунингдек лавр каби тропик ўсимликлар киради. Хушбўй ўсимликлар сифатига овқатга хомлиғича солинадиган пиёз, саримсоқ, укроп, жамбил, райҳон, пастернак, сельдерей, эстрагон каби кўк сабзавотларни, меваси эфир мойи берадиган арпабодиён, кашничи, зира каби ўсимликларни киритиш мумкин.

Псаммофиты, Псаммофилы — қ. **Песчаные растения.**

Псоралея костянковая (*Psoralea drupacea* Vge.) — **Оққурай** — дуккакдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, ўқ илдизли ўтсимон ўсимлик. Баландлиги 180 см гача, май охиридан июль охиригача гуллайди, июль-октябрда мева тугади. Лалмикор ерларда дон экинлари ичида ўсиб, зарар келтиради. Шунингдек тоғ ён бағирларида ва тоғ этагидаги ерларда кўплаб ўсади. Кураш чоралари: — ер 20—25 см чуқурликда ҳайдалган далада оққурай батамом йўқ бўлади.

Птичья гречиха — қ. **Горлец птичий.**

Пузырник полевой (*Torilis arvensis* — Huds Bink.) — **Торилис** — соябонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—60 см. Май ойида гуллаб, июнда тугади. Боғларда, қўриқ ва партов ерларда, ариқ бўйларида, шунингдек суғориладиган экинлар ичида бегона ўт сифатида ўсиб ётади.

Пулавка высокая (*Anthemis altissima* L.) — **Зарғўш** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 30—50 см. Апрель-июнда гуллаб, июнь-июлда мева тугади. Бўш, ташландиқ жойларда, йўл бўйларида кўп учрайди, лалмикор ва суғориладиган экинлар ичида ўсиб, зарар келтиради.

Пустынноморковник лемана (*Eremodaucus lehmanii* Vge.) — **Чўлсабзи** — соябонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—120 см. Май ойида гуллаб, июнда мева тугади. Тоғ олди районларида созтупрқли тепаликларда, партов ерларда экин экилмаган ташландиқ ерларда, йўл бўйларида ўсади. Лалмикор ва суғориладиган экинлар ичида кўпроқ учрайди.

Пустоцвет — **Пучгул, Қисиргул, Бачки гул** — чангланиш ва чанглаш қобилятига эга бўлмаган бир жинсли гуллар, масалан, бодринг, қовун, ошқовоқ ва шу кабиларнинг айрим гул-

лари. Чангланмай, уруғланмай қолиш ёки баъзи бир касалликларга чалиниш натижасида мева бермайдиган икки жинсли гуллар ҳам пучгул деб юритилади.

Пустырник (*Leonurus villosus* Desf.) — **Арслон қуйруқ** — лабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтисмон ўсимлик. СССРнинг Европа қисмида, Урта Осиёда, ҳамда Ғарбий Сибирда ташландиқ ифлос ерларда ўсади. Гуллаган вақтида йиғиб олинган поясининг учки қисмлари баъзи юрак касалликларини даволашда қўлланиладиган дори-дармонлар тайёрлаш учун хом ашё сифатида ишлатилади.

Пуэрария жестковолосая (*Pueraria hirsuta* (Thunb.) Schneid.) — **Пуэрария** — дуккакдошлар оиласига мансуб, йирик ўралиб ўсувчи ўсимлик. Экиб парвариш қилинганда узунлиги 20—25 м гача боради. Барглари йирик, бўйи 18 см гача етадиган, уч бўлакли бўлади. Гуллари сафсар, қизил рангларда, хушбўй бўлиб, узунлиги 20 см гача келадиган тўпгул ҳосил қилади. Ватани — Приморье ўлкасининг жануби ва Хитой. Тошкент шароитида пуэрария июндан октябрнинг охиригача гуллайди. Яшил деворлар ҳосил қилиш учун ишлатилади. Биринчи йили 10—20 м гача ўсади. Асосан уруғдан, қаламчалардан, бачкилардан, ҳамда пархишдан кўпаяди.

Пшеница — (*Triticum* L.) — **Бугдой** — бошоқдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми; энг муҳим озиқ-овқат ўсимлиги. Ер юзидаги қуруқликнинг 1/82 га яқин ҳамда экин экиладиган ҳамма майдоннинг 1/5 га яқин қисмида бугдой экилади. Бугдой донида оқсил моддаси кўп: совет навларида 15—20%, Ғарбий Европа навларида 11—14% гача оқсил моддаси бор. Бугдой донидан турли сорт унлар, ёрмалар, крахмал, спирт ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Бугдойнинг тегирмондаги чиқитлари чорва учун ем сифатида берилади. Бугдойнинг похולי, сомони молларга овқат ва тўшама ҳамда қурилиш материали сифатида ишлатилади. Улардан қоғоз, шляпа, сават, кажава ва шу кабилар ишлаб чиқаришда ҳам фойдаланилади. Бугдой турлари 20 га яқин бўлиб, баъзилари ёввойи ҳолда ўсади. СССРда кўпроқ икки тури: юмшоқ бугдой (*Triticum vulgare* Host.), ҳамда қаттиқ бугдой (*Triticum durum* Desf.) — кўпроқ экилади. Бугдой СССРда ғалла экинларининг энг муҳими бўлиб, баҳор ва кузда экилади. Кузги бугдойлар асосан Украина, Шимолий Кавказ; Молдавия СССР, Закавказье ҳамда Урта Осиёда марказлашган. Баҳори бугдойлар, асосан жануби-шарқда, Сибирь ва Қозоғистонда экилади. Ўзбекистонда юмшоқ бугдойнинг кузги ва баҳори формалари экилади. Биологик жиҳатдан қишки бугдой кам учрайди, у кўпинча суғориладиган ёки тоғлардаги лалмикор ерлардагина учраб туради. Бугдойнинг маҳаллий навлари юқори ҳосилли, қурғоқчиликка чидамли, тезпишар, тупроқ-иқлим шароитига яхши кўникиб кетадиган бўлади. Ўзбекистонда бугдойнинг қуйидаги

навлари кўпроқ учрайди: Қизил шарқ ёки Эритроспермум 26783, Сурхоқ 5688, Қизил буғдой, Ватан, Грекум 289, Эритро-спермум 5755, Псевдомеридионале 122, Грекум 752 ва бошқалар.

Пшенично-пырейные гибриды — Буғдой-буғдойиқ дурагайлар — буғдойни буғдойиқ билан чатиштиришдан ҳосил бўлган маданий ўсимлик формалари. Дурагайлашдан мақсад шу ўсимликларнинг яхши белгиларига эга бўлган янги ўсимлик формаларини олишдир. Дурагайлаш учун буғдойиқ шунинг учун ҳам танланадики, у жуда кучли даражада ривожланади, замбуруғ касалликларига, қишга, қурғоқчиликка ва шўрга бардошли ҳамда кўп йиллик бўлади. Академик Н. В. Цицин раҳбарлигидаги селекционерлар коллективи кузги буғдой-буғдойиқнинг 5 хил бир йиллик дурагайларини ҳамда баҳори буғдойиқларнинг 15 хили дурагайларини етиштириб давлат синовига топширди.

Пырей (Elytrigia Desf.) — Буғдойиқ — бошоқдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми, ётиб ўсадиган илдиз пояли, кўп йиллик ўтлар ёки қалин чим ҳосил қиладиган ўсимликлар. Буғдойиқларнинг кўпчилиги қимматли ем-хашак бўлиб, баъзилари бегона ўт сифатида зарарлидир. СССРда 51 тури маълум. У деярли ҳамма ерда — дала, боғ, томорқа, чўл, ўтлоқзор, дашт, ўрмон, адир ва тоғларда учрайди. Ўзбекистонда қуйидаги турлари ем-хашак аҳамиятига эга; тукли буғдойиқ (*Elytrigia trichophora* (Link) Nevski.) — ҳамда судралиб ўсадиган буғдойиқ (*E. repens* (L) Desv.); буларнинг биринчиси тоғ олдидан ўрта минтақаларгача бўлган қуруқ ён бағирларда ўсиб, ўзига хос буғдойиқзор дашт ҳосил қилади. Уларнинг иккинчи тури сернам ён бағирларда, тоғ олдидан ўрта тоғ минтақаларигача бўлган бошоқдош ўсимликлар ўсадиган ўтлоқларда, тоғ дарёларининг тошлоқли воҳаларида, шунингдек, бегона ўт сифатида ариқ яқинларида ҳамда боғларда ўсади.

Р

Рабатка — Рабатка — манзарали гул ўсимликларини кўп қаторлаб экиш. Рабатканинг кенлиги 0,5—2 м бўлиб, узунлиги ихтиёрий бўлади. Бўйи бир хил ўсимликлар экилган рабатка икки томонлама, агар бир томонда баландроқ ўсимликлар экилган бўлса, бир томонлама рабатка дейилади. Рабаткалар кўпинча йўл ва йўлаклар бўйлаб ҳосил қилинади. Узун рабаткаларнинг ўртасида бўлувчи полосалар (марзалар) бўлиши мумкин.

Раздельный способ уборки — Ҳосилни айрим-айрим йиғиб олиш — буғдой каби ўсимликларни ўраб олишни, янчишдан

ажратиб, алоҳида ўтказиш усули. Ғалла ўсимликлари дони мумсимон пишган вақтидан бошлаб ҳосилни айрим-айрим йиғиб олишга киришиш лозим. Шундай қилганда ҳосилни йўқотиш анча камаяди. Ҳосил айрим-айрим йиғиб олинганда дон сифати юқори бўлади. Дон натураси кўтарилади, унинг намлик ва ифлослик даражаси камаяди. Бундай донлар хирмондан ёки комбайндан тўғри тайёрлов пунктига жўнатилиши мумкин. Бунда ғаллани тозалашга кетадиган меҳнат анча камаяди.

Размножение растений — Усимликларнинг кўпайиши (урчиши) — ўсимликлар уч хил йўл билан кўпаяди: 1) вегетатив йўл билан кўпайиш, яъни ўсимликларнинг пиёзи, тугунаги, илдиз пояси, кўзчаси (куртаги), қаламчаси ва шу каби вегетатив тананинг айрим қисмлари орқали кўпайиш; 2) жинсиз кўпайиш, яъни микроскопдагина кўринадиган споралар деб аталадиган майда ҳужайралар орқали кўпайиш, масалан, кўпгина сув ўтлари, замбуруғлар, қирқбўғимлар, қирққулоқлар шу йўл билан кўпаяди; 3) жинсий йўл билан кўпайиш, яъни икки жинсий ҳужайрани қўшилиши орқали кўпайиш. Усимликларнинг вегетатив ва жинсий йўл билан кўпайиши қишлоқ хўжалигида катта аҳамиятга эга.

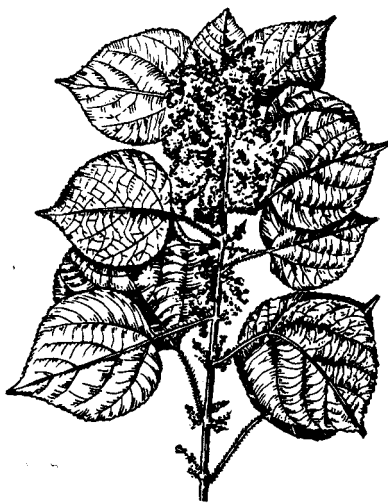
Разнотравье — Ҳар хил ўтлар — хўжалик аҳамиятига эга бўлган ўтсимон ўсимликларнинг бир группаси. Бу группага бошоқдошлар, дуккакдошлар ҳамда ҳилолдошлардан ташқари, турли оилаларга оид ўсимликлар киради.

Райграс — Райграс — Плевел (*Lolium L.*) ҳамда француз райграси (*Arrhenatherum Beauv.*) туркумларига оид бўлган емхашакбоп ўтсимон бошоқдош ўсимликлар. СССРда кўп йиллик райграс ёки кўп ўримли райграс (*Lolium multiflorum Lam.*) ёввойилашган ҳолда учрайди. Унинг тупи сийрак бўлиб, тез ўсади. Райграс жанубий районларда, айниқса суғориладиган ерларда экилади. Қулай шароитда райграсни олти-етти марта ўриб олиш мумкин. Гектаридан 200 центнергача пичан беради.

Районирование агроклиматическое — Агроклиматик районлаштириш — муайян экинлар экиш нуқтаи назаридан территориянинг иқлим жиҳатидан ўхшашлигига ва фарқларига қараб районларга бўлиш. Территорияни агроиқлим жиҳатидан ривожлантиришда экиладиган экинлар ҳамда уларни экиш ва парвариш қилиш усуллари илмий жиҳатдан асослаб берилади. Агроклиматик районлаштириш бутун мамлакат бўйича, шунингдек, айрим районлар ҳамда йирик хўжаликлар бўйича ўтказилади.

Ракитник — қ. Золотой дождь.

Рами, Китайская крапива (*Boehmeria nivea Hook et Arn.*) — Рами, Хитой чаён ўти — газандадошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон, луб-толали ўсимлик. Ватани — Хитой, Япония, Шимолий Ҳиндистон ва Жанубий-шарқий Осиё мамлакатларида кўп тарқалган. XIX асрнинг 60-йилларида рами Россияга

51- расм. Рами.

Закавказьега) олиб келинди. Рами бир уйли, баъзан икки уйли ўсимлик. Уруғдан, илдиз-поядан, қаламчалардан ҳамда бачкилардан кўпаяди. Иссиққа ва намликка жуда чидамли бўлади. Яхши парвариш қилинган далаларда рами 20 йил ва ундан ортиқ давр ичида узлуксиз юқори ҳосил бериши мумкин. Рами толалари пишиқлиги, эластиклиги билан ажралиб туради, тез чиримайди, маҳкам бўлади; у тўқимачилик, балиқчилик ва пойабзал ишлаб чиқариш саноатларида кенг қўлланади. Рами СССРда, асосан Грузияда, Қора денгиз қирғоғидаги бир қанча районларда суғориладиган экин сифатида экилади. Шарқий Грузияда сунъий суғориб парвариш қилинган рамиларни бир йилда 3 марта ўриб оладилар. Гектаридан 20 ц га қадар луб, 15 ц гача тола олинади (51-расм).

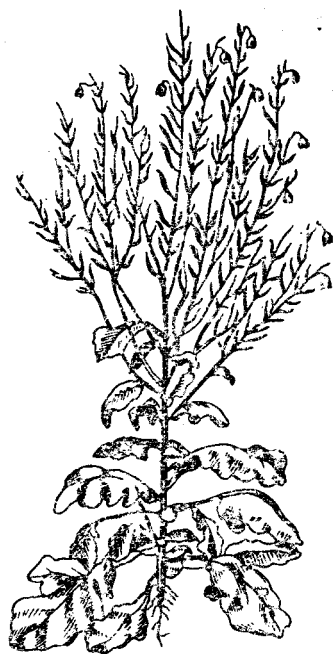
Ранние овощи — Эртаги сабзавотлар — баҳорда ва ёз бошида иссиқхоналарда, парникларда, илитилган тупроқларда етиштириладиган ҳамда жанубий районлардан шимолий районларга келтириладиган янги кўк сабзавотлар. Эртаги сабзавотларга редиска, укроп, кўк пиёз, салат, шпинат каби вегетация даври қисқа бўлган ўсимликлар киради.

Ранний пар — Эртаги шудгор — эрта кўкламда имкони борица чуқур ҳайдаладиган шудгор. Эртаги шудгорнинг фойда бериш даражаси ерни ўз вақтида ҳайдашга ҳамда бегона ўтлардан тоза ҳолда сақлашга боғлиқ бўлади. Тупроққа тўғри ишлов берган колхоз ва совхозлар эрта шудгор қилинган ерлардан юқори ҳосил оладилар. Ерни бегона ўтлардан тозалаш, тупроқда намлик тўплаш ҳамда тупроқдаги озиқ моддалардан тўла фойдаланиш нуқтаи назаридан эртаги шудгорга нисбатан кузги (қора) шудгор афзалликларга эга.

Ранний сев — Эртаги экиш, Барвақт экиш — эрта баҳорда лалмикор экинларни энг қисқа агротехник муддат ичида экиш, Эрта баҳорда ер физик жиҳатдан етилиши билан буғдой, арпа, нўхат, кунгабоқар, каноп, зиғир, сули каби экинлар ва ўтлар экилади. Маккажўхори, тарих, картошка каби экинлар ер биологик жиҳатдан етилгандагина экилади. Ўсимлик эртароқ экилганда у ердаги қишки ва баҳорги намликлардан тўлароқ фойдаланади, зараркунанда ва касалликлардан камроқ зарарлана-

ди. Йиғиб олиш учун тезроқ етилади, кўп ҳосил беради, кечроқ экилган экинларга нисбатан сифатлироқ дон беради.

Рапс — (*Brassica oleifera* Moench) — Рапс — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Ёввойи ҳолда учрамайди. Қишки рапс мой олиш, баъзан ем-хашак учун; баҳори рапс (кольза) эса фақат мой учун экилади. Қишки рапснинг аҳамияти катта бўлиб, унинг уруғида 40—49% мой бўлади. Баҳори рапснинг таркибидаги мой эса 34—40% бўлади. Рапс мойи резина, тўқимачилик, совун пишириш, тери пишириш каби саноатларда ишлатилади. Рафинлаштирилган рапс мойи эса озиқ-овқат сифатида ишлатилади. Рапс кунжараси мол учун жуда яхши тўйимли емдир. Қишки рапснинг кўкпояси ҳамма чорва моллари учун, айниқса чўққалар учун қимматли ем ҳисобланади. Рапс, асосан, Украинанинг ўрмон-дашт зонасида экилади. Қишки рапс гектардан 15—30 ц, баҳори рапс эса 10—12 ц уруғ ҳосили беради (52-расм).

52- расм. Рапс.

Распашка — Ҳайдаб қўйиш — бўз ва қўриқ ерларни, ўрмон-бутазор ёки қуритилган ботқоқлик ўрнидаги ерларни турли экинлар экиш учун ҳайдаб қўйиш.

Рассада — Кўчат — иссиқхоналарда, парник ёки кўчатзорларда экиб етиштирилган, кейинчалик бошқа жойга кўчириб ўтқазиладиган ёш ўсимликлар. Кўчат ўтқазиш сабзавотчиликда, боғ-гулзорчиликда, лавлаги экишда, техника экинлари, дори-дармон ҳамда эфир мойи берадиган ўсимликларни экишда кўп қўлланади. Эртаги ҳосил етиштириш, шунингдек вегетацион даври узун бўлган ўсимликларни шимолий районларда экиш ҳам кўчат усулидан фойдаланилади.

Рассадники в растениеводстве — Ўсимликшуносликдаги кўчатхоналар — ўртача кечки ва кечки нав сабзавот экинларининг кўчатларини етиштириш учун фойдаланиладиган совуқ ёки илитилган пушталар. Илитилган кўчатхоналар парник типда қурилади, аммо ойнаванд ромлари бўлмайди. Совуқ пайтлариди, шунингдек кечалари ёш ўсимликлар похол, полиэтилен, қоғоз, брезент каби нарсалар билан ўраб қўйилади. Биоёқилги

билан илтирилмаган совуқ кўчатхоналар совуқдан сақланган ён бағирликлардаги серҳосил тупроқларда пушта шаклида ясади.

Растениеводство — Ўсимликшунослик — маданий ўсимликларнинг экиш ва парвариш қилиш ҳақидаги фан. Ўсимликшунослик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг асосий тармоғи бўлиб, кишилارни энг муҳим озиқ-овқат маҳсулоти, саноатни хом ашё, чорва молларини ем-хашак билан таъминлайди. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида ўсимликшунослик бир қанча тармоқларга бўлинади. Улардан энг муҳимлари: далачилик (бунга галла, техника ва ем-хашак ўсимликлари етиштириш киради), ўтлоқчилик, сабзавотчилик, мевачилик (бунга резавор мевачилик ва узумчилик киради), ўрмончилик (бунга далани химоя қилувчи ўрмонлар барпо қилиш киради), гулчилик ва ҳоказо. Ўсимликшунослик фан сифатида маданий ўсимликларни ҳар тарафлама ўрганеди; агротехника асосларини ҳамда экинларни бутун мамлакат территориясида тўғри жойлаштириш қоидаларини ишлаб чиқади; экинлардан юқори ва барқарор ҳосил олиш йўлларини белгилаб беради.

Растения индикатори — Индикатор ўсимликлар, Характерловчи ўсимликлар — ўзи яшайдиган жойнинг муайян хусусиятлари учун характерли бўлган, яъни бу хусусиятларни кўрсатиб, ифодалаб турадиган ўсимлик турлари. Бундай ўсимликларга қараб, шу ердаги тупроқ хусусиятларини лабораторияда анализ қилмасданоқ билиш мумкин.

Растения короткого и длинного дня — Қисқа ва узун кун ўсимликлари — кеча ва кундузнинг узун-қисқалик нисбати ривожланишига турлича таъсир қиладиган ўсимликлар. Қисқа кун ўсимликлари тропик ва субтропик кенгликлар учун характерли бўлиб, у жойларда кундузи ўсимликнинг ўсиш даврида ўртача ва шимолий кенгликларга нисбатан қисқа бўлади. Қисқа кун ўсимликларига ғўза, маккажўхори ерёнғоқ, канақунжут, соя ва бошқалар; узун кун ўсимликларига эса буғдой, арпа, картошка, беда, кўкнор ва бошқалар киради.

Растительная масса — Ўсимлик массаси — ўсимликнинг поя, барг, дон ёки меваси бирга олинган ҳолда берадиган умумий ҳосили. Масалан, лавлагининг массаси, лавлаги илдизи ва унинг баргларидан, картошка массаси унинг меваси ва кўк поясидан; маккажўхори массаси унинг пояси, барглари ва сўталаридан; ўт ва силосбоп экинлар массаси эса унинг кўк поясидан ёки пичанидан иборат. Ўсимлик массаси ҳўл ёки қуритилган ҳолда гектар ҳисобига центнерлаб ёки тонналаб ўлчанади.

Рдест — (Potamogeton L.) — Гиччак — гиччакдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми; сувда, жуда кам ҳолларда балчиқларда ўсадиган кўп йиллик илдизмевали ўсимлик. У сув ичида, тўпгуллари сув устига чиқиб турган ҳолда ёки сув юзасида сузиб юрган ҳолда ўсади. СССРда унинг 40 га яқин

тури маълум, улардан 10 дан ортиғи Ўзбекистоннинг сув ҳавзаларида учрайди. Гиччак ариқ, канал ва сув омборларини ифлослантиради, сув оқишига тўқинлик қиладиган гиччакзор ҳосил қилади, баъзан эса сув йўлини тўсиб қўяди. Бундай ҳолларда ариқ ва каналларни гиччаклардан тамоман тозалаш лозим, айниқса унинг илдизмевасини йўқ қилиш керак, чунки гиччаклар асосан илдизпояси орқали кўпаяди. Гиччакларнинг баъзи турлари шוליпояларда ўсиб зарар келтиради.

Ревень — (*Rheum L.*) — **Ровоч, Чухра** — торондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. СССРда ёввойи ҳолда 22 тури учрайди. Асосан Урта Осиёда (Тянь-Шань), Шарқий ва Ғарбий Сибирь, Узоқ Шарқ ва Закавказьеда ўсади. Ровочнинг айрим турлари қадим замонлардан бери сабзавот ва дори ўсимлиги сифатида экиб келинади. Сабзавот равочи (*R. garonticum L.* ва *R. undulatum L.*) — серэт, сершира, ёқимли, нордон ровоч пояси олиш учун экилади. Бундай поялар мурabbo, кампот, кисель, вино, повидло, конфет ва бошқа кондитер маҳсулотлари тайёрлаш учун ишлатилади. Сабзавот ровочи вегетатив йўл билан (4—5 ёшли илдизпоянинг бўлинишидан) ҳамда уруғларидан кўпаяди. Ровоч поялари иккинчи йилдан бошлаб олиб ишлатилади. Ровоч пояларининг ўртача ҳосили бир йилда гектаридан 4—5 тоннани ташкил этади. Дори ўсимлиги сифатида панжасимон ровоч (*Rheum palmatum L.*) — экилади. Ровочнинг бу тури СССРда ёввойи ҳолда учрамайди.

Редис (*Raphanus sativus L. var. radícula Pers.*) — **Редиска** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик сабзавот ўсимлиги. Унинг илдизмеваси унча катта эмас, диаметри 2—3 см, юмалоқ ёки узунчоқ бўлади. У тезпишарлиги (экилгандан кейин 25—50 кунда ётилади), совуққа чидамлилиги, унумдор ва сернам тупроққа талабчанлиги билан ажралиб туради. Редискани асосан, хом ҳолида истеъмол қилинади. Ўзбекистонда редисканинг қуйидаги турлари кўпроқ экилади: оқ пушти ёки қизил редиска, май редискаси. «Сакса», «Оқ Тошкент», «Оқ Вировский», «Оқ дунган», «Қизил дунган» редискалари.

Редька (*Raphanus sativus L.*) — **Турп** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Унинг илдизмеваси юмалоқ, узунчоқ формаларда бўлиб, турли рангларда (оқ, қора, кул ранг, сариқ, сапсар, ялтироқ қизил) бўлади. Турп совуққа чидамли ўсимлик бўлиб, нам ва салқин (совуқроқ) шароитда яхши ўсади. Овқатга фақат хом ҳолда ишлатилади; таъми аччиқроқ, ўткир, баъзилари серқанд — ширинроқ бўлади. Маҳаллий навлардан Ўзбекистонда марғилон турпи, Қирғизистонда дунган турпи кўпроқ экилади. Булар нисбатан тезпишар (90 кунда етилади), серҳосил, қишда яхши сақланадиган нав бўлиб, таъми жуда яхши ҳамда С витаминига бой бўлади.

Редька дикая (*Raphanus raphanistrum* L.) — **Еввойи турп** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Пояси сершоҳ бўлиб, бўйи 60 см гача боради, илдизи — ўқилдиз. Май-июнь ойларида гуллаб, мева тугади. Қоратупроқ бўлмаган минтақаларда ўсади. Лалмикор бугдойзорларда ва чопиқталаб экинлар ичида ўсиб, зарар келтиради. Уруғдан кўпаяди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Резак поручейниковидный — (*Falcaria soides* (Wib) Asch.-ergs.) — **Гозоёқ** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 40—60 см. Май-июнь ойларида гуллаб, сентабргача мева тугади. Лалмикор ғалла экинлари ичида ўсиб, зарар келтиради; қуруқ, партов ерларда, дарё, ариқ-канал бўйларида, боғларда, дарё водийларида ҳамда суғориладиган экинлар ичида учрайди.

Резеда душистая (*Reseda odorata* L.) — **Қалампиргул** — резедадошлар оиласига мансуб, бир йиллик беор ўтсимон ўсимлик. Гуллари оқ, хушбўй бўлади, май-июнь ойларида гуллаб, мева тугади. Гулзорларни безаш учун экилади. Ундан гулдас-талар яшашда фойдаланилади. Очиқ ерга уруғини сепиш йўли билан кўпайтиради. У хушбўй ўсимлик бўлгани учун парфюмерия саноатида хушбўй пардоз мой (помада) тайёрлашда ишлатилади.

Резушка малорослая (*Arabis pumila* (Steph) N. Busch.) — **Арабидопсис** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик бегона ўт. Бўйи 20—25 см. Апрель бошидан май охиригача гуллаб; мева тугади. Дон экинлари ичида, шунингдек тоғ этагидаги текисликларда ва тоғ олдиларидаги беда майдонларида ўсади. Ташландиқ жойларда, ариқ бўйларида, парк, боғ ва тоқзорда ҳам учрайди.

Ремерия отогнутая — (*Roemeria refracta* (Stev) DC.) — **Қизғалдоқ** — кўкноригулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—50 см. Апрель-июнь ойларида гуллаб, мева тугади. Лалмикор ғалла экинлари ичида ўсиб, зарар келтиради. Тоғ олди ён бағирларидаги соз тупроқли ерларда, шунингдек, суғориладиган далаларда, қуруқ ва партов ерларда, ариқ бўйларида, боғ ва тоқзорларда ҳам ўсиб ётади.

Ремонтаннные растения — **Такрорий гулловчи ўсимликлар** — бир вегетатив даври ичида иккинчи марта гуллаш ва мева туғиш қобилиятига эга бўлган ўсимликлар тури. Бунга манзарали бута ўсимликларидан кўпгина раъногуллар, тубулғининг баъзи турлари, ўтсимон ўсимликлардан бегониялар, лобелиялар, агератум, алиссум ва бошқалар киради.

Репа (*Brassica campestris* L. subsp. *rapifera* Metzg.) — **Шолғом** — крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик, илдизмевали сабзавот ўсимлиги. Илдизмевасининг сирти, асосан оқ, сариқ, баъзан қизил, сапсар; мева эти эса оқ, сариқ, пушти рангларда бўлади. Биринчи йили барг ва илдизмева, иккинчи

йилли эса поя ҳамда уруғ ҳосил қилади. Бу совуққа чидамли ўсимлик ҳамма жойда ўсаверади. Яхши парвариш қилинганда шолғом ҳосили гектаридан 300—400 ц ва ундан ҳам ошади. Урта Осиеда, асосан, маҳаллий навлар, яъни меваси унча йирик бўлмайдиган ясси-япалоқ, оқ Наманган шолғоми ҳамда унга яқин турадиган қизил рангли Самарқанд шолғоми экилади.

Репей голосемянный (*Arcitum leiospermum* Juz.) — **Қариқиз** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг бўйи 60—150 см. Июнь-августда гуллаб, июль-сентябрь ойларида мева тугади. Турар жойлар ва йўллар яқинидаги зах ерларда ўсиб ётади.

Репейничек азиатский (*Agremonia asiatica* Juz.) — **Сариқчой, Аломат чой** — раъногулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, илдизпояли ўтсимон ўсимлик. Бўйи 30—130 см. Май-июнда гуллаб, июль-август ойларида мева тугади. Боғларда, ариқ ва йўл бўйларида деворлар остида ҳамда далаларда ўсади. Сариқчойнинг мевалари тиканчалари билан ҳайвонларнинг жунларига ёпишиб қолади ва шу йўл билан тарқалади, кўпаяди. Бунда жунни ифлослаб, сифатини пасайтиради. Сариқ чой таркибида ошловчи ва бўёвчи моддалар мавжуд.

Репник морщинистый (*Rapistrum rugosum* (L) All.) — **Рапиструм** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг бўйи 30—100 см. Май-июнда гуллаб, июль-июлда мева тугади. Лалмикор ерларда ғалла экинлари ичида ўсади, бегона ўт сифатида суғориладиган ерларда тез-тез учраб туради.

Репродуктивные органы — **Репродуктив органлар** — жинсий (масалан, гул, мева, уруғлар орқали) ёки вегетатив (масалан, тугунаклар, пиёзчалар орқали) кўпайиш функцияси билан боғлиқ бўлган органлар.

Реституция — **Реституция** — баъзан унча катта бўлмаган майда қисмдан, масалан, қаламчаси, илдизи ва пояларининг бирор бўлагидан, баргидан бутун ўсимлик ёки унинг бирор органининг қайта тикланиши. Масалан, гулбеор, бегония, рекс, бриафиллум ва бошқа ўсимликлар шу йўсинда тикланиши мумкин.

Рецессивный признак — **Рецессив белги** — ота-она ўсимликлардан бирининг гетерозигот организмда пайдо бўлмайдиган белгиси; аммо бундай белгининг янги авлодга ўтиш (ирсий) хусусияти сақланиб қолади.

Ржано-пшеничные гибриды — **Жавдар-бугдой дурагайлари** — жавдарнинг бугдой билан частиштирувидан ҳосил бўлган ўсимлик. СССРда жавдар-бугдой дурагайлари етиштириш иши билан дастлаб Саратов селекция станцияси шуғулланган. Бу станцияда етиштирилган «Жавдар-бугдой 46/131» номли нав Тамбов, Пенза, Саратов ва РСФСРнинг бошқа областларидаги колхоз-совхозларида кенг тарқалган.

Ризосфера — Ризосфера — ўсимлик илдизи атрофидаги кўп миқдорда микроорганизмлар тўпланадиган зона, микроорганизмлар илдиз чиқарадиган махсус суюқлик туфайли илдиз атрофига тўпланади.

Риндера южноежистая (*Rindera austroechinata* M. Pop.) — **Тангабарг** — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 30—75 см. Апрель-май ойларида гуллаб, мева тугади. Тепаликларнинг созтупроқли ёнбағирликларида, жарликларда, шунингдек, боғларда бегона ўт сифатида ўсади.

Рис посевной (*Oryza sativa* L.) — **Шоли** — бошоқдошлар оиласига мансуб, қадимий, бир йиллик маданий ўсимлик. Жаҳон деҳқончилигида экиладиган майдони жиҳатидан фақат буғдойдан кейин иккинчи ўринда туради. Асосан Хитой, Ҳиндистон, Бирма, Япония, Индонезияда экилади. Дунё аҳолисининг тахминан 2/3 қисмининг асосий озиқ-овқат шоли ҳосили — гуручдир. Шоли пояси (пехоли) қоғоз, бўйра, сават, кажав ва шу кабиларни ишлаб чиқаришда қимматли хом ашё ҳисобланади. СССРда шоли, асосан Урта Осиёда ва Закавказьеда экилади. Шимолий Кавказ, Узоқ, Шарқ, Қуйи Волга, Қозоғистон ва Украина ССР шоли экилиши мумкин бўлган перспектив районларидир. Шоли иссиққа, ёруғлик ва намга талабчан бўлади. Энг тезпишар шоли навлари 35—110 кунда, кечпишарлари эса 135—150 кунда пишиб етилади. Шоли температураси 11—12° дан ортиқ бўлган сувда ёки сернам тупроқда ўсади. Узрос-7, Узрос-7—13, Узрос-269, Узрос-275 ва бошқа шоли навлари Урта Осиёда экиш учун районлаштирилган. Юқори агротехника усулида тўғри суғориб парвариш қилинган майдонларда шоли ҳосили юқори ва барқарор бўлади; яъни гектаридан 60—80 ц гача ҳосил олинади.

Ритиспермум полевой (*Rhynchospora arvensis* (L.) Link.) — **Ритиспермум** — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—40 см. Апрель-майда гуллаб, май ойида мева тугади. Тоғ олди зоналаридаги лалмикор ерлардаги экинлар ичида бегона ўт сифатида ўсади.

Рогоц сумчатый (*Ceratocarpus utriculosus* Bluk.) — **Эбалак** — шўрадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—40 см. Апрель-сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Соз тупроқли ён бағирликда, текисликларда ва тоғ олди зоналарида кўплаб ўсади. Лалмикор ерлардаги ғалла экинлари, баъзан суғориладиган экинлар ичида ўсиб, зарар келтиради.

Рогоголовник пряморогий (*Ceratocephalus orthoceras* DC.) — **Учма ўт, Оташак** — айиқтовондошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поясининг бўйи 5—10 см. Март-апрелда гуллаб, апрель-май ойларида мева тугади. Соз тупроқли ва қумлоқ ерларда, тошлоқларда, тоғ ён бағирларидаги қуруқ жойларда кўплаб ўсади. Лалмикор ерлардаги ғалла экинлари ичида ўсиб, зарар келтиради.

Рогоз (*Typha L.*) — **Қўға, Тўзғоқ, Лух** — тўзғоқдошлар оиласига мансуб, ўтсимон ўсимликлар туркуми. Сувда ёки балчиқ ерларда ўсадиган бу кўп йиллик ўтсимон ўсимликларнинг илдизпоялари йўғон, судралиб ўсадиган, ҳамда крахмалга бой бўлади. СССРда 8 тури мавжуд бўлиб, ундан 6 тури Ўзбекистонда ўсади. Қўға дарё, кўл бўйларида, эски ботқоқ ерларда, тўқайларда қалин ўсиб ётади. СССРдаги қўғазорлар бир неча юз минг гектар ерни эгаллайди. Қўғанинг хўжалик аҳамияти катта: илдизпоясидан крахмал олинади, баргларидан саватлар тўқилади, поясидан бўйра, чипта ясалади, ундан қишда қовунларни осиб қўйишда фойдаланилади. Ўсимликнинг ҳамма қисми қоғоз ясашда ишлатилади. Гули ёки мевасидаги туклардан целлюлоза олинади. Қўға поясидаги толалардан арқонлар, каноплар, дағал тўқималар ясалади. Ем-хашак сифатида ундан фақат силос қилиш мумкин. Қўғанинг баъзи турлари шолитида ўсиб, зарар келтиради.

Родология — **Родология** — ботаниканинг раъногулдошлар оиласини ўрганишга бағишланган бўлими.

Рожь посевная (*Secale cereale L.*) — **Жавдар** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик бўлиб, донли экинларнинг энг муҳимларидан биридир. Жаҳон бўйича етиштирилдиган буғдой, шולי ва маккажўхоридан кейин тўртинчи ўринда туради. Экин майдони жиҳатидан жавдар СССРда буғдойдан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. У СССРнинг Европа қисмидаги қоратупроқ бўлмаган минтақада, шунингдек, Сибирь, Волга бўйларида ҳамда Украинанинг ўрмон-дашт районларида экилади. Бу ерларда, асосан, кузги жавдар экилади. Кузги жавдар совуққа ва касалликларга чидамли бўлиб, кузги буғдойга нисбатан талабчанлиги озроқ бўлади. Кузги жавдар, одатда, кузги буғдойга нисбатан 8—10 кун олдин пишади, гектаридан 30 ц, айрим ҳолларда 73 ц гача ҳосил беради. Жавдар баҳорда, ҳали бошқа ем-хашак экинлари етилмаган даврда кўкпоя сифатида ўриб олиш учун ҳам экилади. Ўзбекистонда жавдар фақат дала ўти сифатида тоғли районлардаги буғдойзорларинида учрайди.

Роза (*Rosa L.*) — **Раъногул, Атиргул** — раъногулдошлар оиласига мансуб, чиройли гуллайдиган буталар туркуми. Ёввойи ҳолда ўсувчи раъногулларни наъматак ва итбурун дейилади. Раъногулларнинг 120 тури, СССРда эса 60 дан ортиқ тури маълум. Раъногуллар дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида кенг миқёсда қадим замонлардан бери манзарали ўсимлик сифатида экилади. Гулзорлар ҳосил қилиш, гулдасталар ясаш учун очиқ ерларда, баъзан тувакларда ҳам ўстирилади. Доим яшил Хитой чой раъногули билан қариндош бўлган дурагай раъногуллар кенг тарқалган. Махсус экиладиган раъногуллардан эфир мойи берадиган «Қозонлик» ва бошқа хил навлари ҳам бор. Уларнинг гулбаргларидан қимматли гул мойи олина-

ди. Раъногуллар асосан куртагини итбурунга (шиповникка) улаш йўли билан, бачки новдалардан, ҳамда қаламчаларидан кўпайтирилади. У чуқур ишланган тупроқни, ҳамда баҳор ва ёзда новдаларини махус усулда кесиб туришни талаб қилади.

Розмарин (*Rosmarinus officinalis* L.) — **Розмарин** — лабгулдошлар оиласига мансуб, доимий яшил, қишга чидамли, ярим бута ўсимлиги. Бўйи 60—150 см бўлади. Ўрта денгизнинг денгиз бўйи зонасидан келиб чиққан, СССРда Қримнинг Қора денгиз соҳилларида, Озарбайжон ва Тожикистонда ихтисослашган совхозларда экилади. Унинг барг ва новдаларидан медицинада ва парфюмерияда ишлатиладиган эфир мойи олинади. Розмарин ўсимлиги 3 ёшга тўлганда ҳосилга киради.

Ромашка пластинчатая (*Matricaria lammellata* Vge.) — **Бабуна, Чопонтелпак** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 5—20 см. Апрель охири-май ойида гуллаб, майнинг иккинчи ярмида мева туккач қуриб қолади. Тоғ олдиларидаги текисликларда қумлоқ ва шўр тупроқларда ўсади. Баъзан лалмикор экинлар ичида, шунингдек суғориладиган ерларда учраб туради.

Росичка линейная (*Digitaria linearis* (Krock) Csep.) — **Дигитария** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик нам севар ўсимлик. Бўйи 5—50 см. Июль-сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Асосан зах ариқ бўйларида, текисликлардаги шопипояларда кўпгаб ўсади, шунингдек суғориладиган экинлар ичида ҳам учраб туради.

Рост растений — Ўсимликларнинг ўсиши — ўсимлик ёки унинг органларини оғирлик в ҳажм жиҳатидан ортиши, йириклашуви, ўсимликнинг ўсиши унинг таркибидаги моддалар ва тузилиш элементларининг янгидан пайдо бўлиши йўли билан юз беради. Ўсишнинг материал жиҳатидан асоси озикланиш, моддалар алмашинуви, фотосинтез каби бирламчи ҳамда цитоплазмада оқсил пайдо бўлиши каби иккиламчи синтезлардан иборат. Ўсимликнинг ўсиш процесси ундаги ҳужайраларнинг бўлиниши ва кўпайишидан иборат. Ўсимлик ўсишининг интенсивлиги ва йўналиши ҳосилнинг шаклланиши ва миқдори учун асосий шарт-шароитдир.

Ротала густоцветная (*Rotala densiflora* (Roth) Koehne.) — **Ротала** — дербендошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 10—25 см. Август-октябрь ойларида гуллайди ва мева тугади. Бу бегона ўт жанубий районларда, шопипояларда кўп ўсади. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Рохелия сердцевидночашелистикова (*Rochelia cardiocephala* Vge.) — **Рохелия** — говзобонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 10—45 см. Апрель-июнь ойларида гуллаб, мева тугади. Тошлоқ ерларда, лалмикор экинлар орасида ҳамда тоғнинг қуйи минтақасига қадар текис ерларда ўсади.

Рудеральные растения — Рудерал ўсимликлар, Ахлат ўсимликлар — аҳоли яшайдиган жойлар яқинида, деворлар тагида, йўл бўйларида, ахлат ташланадиган жойларда ўсадиган бегона ўтлар. Бундай ўтларга бангидевона, мингдевона, чаён ўт, қўй тикан, қариқиз, зуптурум ва бошқалар киради.

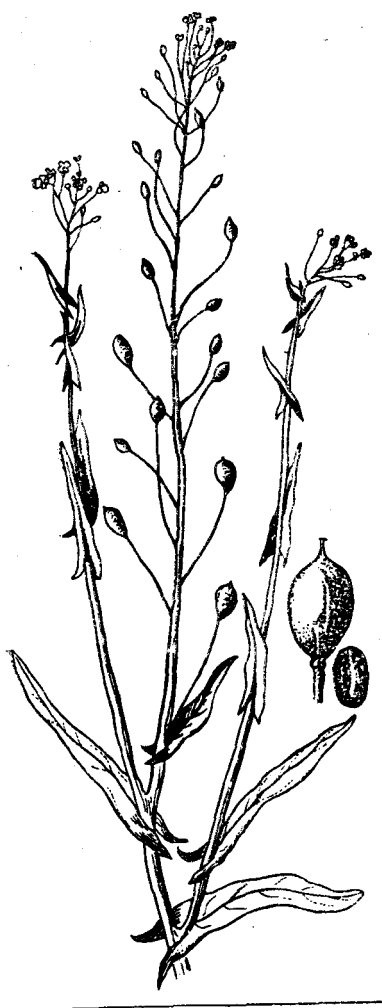
Рудбекия (*Rudbeckia* L.) — **Нашагул** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Бу ўтлар бир йиллик, икки йиллик ёки кўп йиллик бўлиб, бўйи 30 см дан 2 м гача боради. Гулларнинг шакли тилсимон бўлиб, оч сариқ, тўқ яшил, қора-қўнғир рангларда бўлади. Ватани — Шимолий Америка. Унинг 30 га яқин тури маълум бўлиб, улардан 12 хили гулчиликда экилади. Ўзбекистоннинг ҳамма ерида манзарали ўсимлик сифатида нашагулнинг 2 тури — бир йиллик тукдор нашагул (*Rudbeckia hirta* L.) ҳамда кўп йиллик олтин шар деб аталадиган тарам-тарам нашагул (*Rudbeckia lacinata* L.) экилади. Нашагул уруғидан ёки тупининг бўлиниши туфайли кўпаяди.

Рижик (*Camelina* L.) — **Рижик** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Унинг 10 га яқин тури маълум. СССРда рижикнинг 2 тури экилади: 1) Баҳори рижик (*C. sativa* var. *glabra* N. Zing.) — Сибирь, Қозоғистон, Урал, Бошқирдистон ҳамда РСФСРнинг Челябинск областида экилади. Уруғидан 42—47% овқатга ҳамда техникада ишлатиладиган мой бўлади. Гектаридан 7—15 ц уруғ беради. Баҳори рижик тезпишар, қурғоқчиликка чидамли бўлиб, тупроқ, иқлим шароитига талабчан бўлмайди. 2) Кузги рижик (*C. silvestris* subsp. *pilosa* N. Zing.) — баҳори рижикдан поясининг дағаллиги ҳамда уруғларининг майдороқлиги билан фарқ қилади. Кам тарқалган. Уруғининг таркибида 35—42% мой бўлади; ҳар гектар ердан 5—12 ц ҳосил беради. Қишки совуққа чидамли бўлади (53-расм).

Рыхление почвы — Ерни юмшатиш — тупроқни ишлаш усулларида бир бўлиб, бунда бегона ўтларга қарши кураш олиб борилади. Етилган ер юмшатишганда тупроқда намлик яхши сақланади; тупроқдаги органик моддаларни парчалайдиган аэроб микробиологик процесс кучаяди ҳамда унда ўсимлик учун зарур бўлган озик моддалар тўпланади. Тупроқни турли чуқурликда ва усулларда (бороналаш, культивация қилиш, дисклаш, ҳайдаш йўллари билан) юмшатилади.

Рыхлокустовые злаки — Сийрак тупли бошоқдошлар — барглари кичик ва сийрак бўлган бошоқдош ўсимликларнинг биологик группаси. Ем-хашак нуқтаи назаридан бундай ўсимликларнинг аҳамияти ҳар хил. Сийрак тупли бошоқдош ўсимликлардан ажриқбош (*Phleum pratense* L.), бетага (*Festuca pratensis* Huds.) кўп йиллик райграс (*Lolium perenne* L.) кабилар кўпроқ экилади.

Рэгнерия — (*Roegneria* C. Koch.) — **Рэгнерия** — бошоқдошлар

53- расм. Рижик.

оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда унинг 40 дан ортиқ тури ўсади. Уларнинг кўпи қимматли ем-хашак бўлиб, баъзилари махсус экилади. Ўзбекистоннинг тоғли районларида рэгнериянинг 2 тури ўсади: узун қилтиқли рэгнерия (*R. longiaristata* (Boiss) Drob. ва Чимён рэгнерияси (*R. czinganica* Nevski). Иккиси ҳам маданий экинлар қаторида экилиши мумкин.

Рядковое удобрение — Экишда ўғитлаш, Қаторлаб ўғитлаш — экинни ўғитлаш усуллари дан бири; бунда ўғит қатор ораларига уруғ экиш ёки кўчат қилиш пайтида солинади. Қатор ораларига солиш учун кўпинча суперфосфат, шунингдек азот ва ўсимлик тез ўзлаштира оладиган калийли ўғитлар ишлатилади. Ўғитлашнинг бошқа усуллари билан уйғунлаштирилган ҳолда қатор оралари ўғитланса, унинг фойдаси яна ҳам кўпроқ бўлади.

Рядовой посев — Қаторлаб экиш — қишлоқ хўжалиги экинлари экишнинг усуллари дан бири бўлиб, бунда уруғ бирига параллел тўғри қаторларга экилади. Қаторлаб экишнинг 2 тури маълум: 1) ёппасига қаторлаб экиш — зиғир, буғдой каби бошоқли экинлар

шу усулда экилади; 2) кенг қаторлаб экиш — уялаб экиладиган, чопиқ талаб қиладиган экинлар шу усулда экилади. Уруғнинг униб чиқиши, ўсиши ва ривожланиши ёппасига сочиб экишга қараганда қаторлаб экишда яхши шароитга эга бўлади. Қатор оралари 6—8 см бўлса — тор қаторлаб, 12, 15 см бўлса — оддий қаторлаб, 45—75 см ва ундан ортиқ бўлса — кенг қаторлаб экиш дейилади. Кенг қаторлаб экиш бир халта ёки лентасимон бўлади (Қ. Посев).

С

Савойская капуста (*Brassica sabauda* Litzg.) — **Савой карамн** — крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик сабзавот ўсимлиги; унинг барглари майда пуфакчаларга ўхшаб тиришган, бурушган бўлади. Савой карамининг боши унча зич эмас, ранги яшил бўлади; у совуққа ва қурғоқчиликка чидамлироқ, зараркундалардан камроқ шикастланадиган, аммо оқ бошли карамларга нисбатан унча яхши сақланмайдиган бўлади. Савой карамининг мазаси жуда таъмли бўлади. Гектаридан 15—20 т ҳосил беради. Вена эрта пишари, Вертю деган навлари кенг тарқалган. Овқатга хом ҳолда (салат) ҳамда қайнатишдан ҳолда (гарнир, пирожкига) ишлатилади. Савой карамн тузлаш учун ярамайди.

Саксаул (*Haloxylon* Bge.) — **Саксовул** — шўрадошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми; бута ёки бўйи 10 м дан ошмайдиган кичик дарахт ҳолида ўсади. Ёш новдалари бўғин-бўғин панжасимон шохланади. Барглари учли, тангасимон, пояга тақалиб ўсадиган бўртмачалар шаклида бўлади. Саксовул Оснённинг чўл ва чала чўлларида ўсади. Унинг беш тури маълум; СССРда 3 тури ўсади: қора саксовул, оқ саксовул, ҳамда зайсан саксовули. Чўллардаги саксовул ўрмонлари катта хўжалик аҳамиятига эга. Қора саксовул катта дарахтзорлар ҳосил қилади. Унинг ёғочлиги қаттиқ ва мўрт бўлиб ёқиш учун ишлатилади, кулидан ишқор олинади. Саксовулнинг ёш кўк шох-шаббасини қўй ва туялар ейди. Оқ саксовул қумликларни мустаҳкамлаш учун экилади. Қора саксовул эса бошқа фойдали экинлар ўса олмайдиган шўр тупроқларда ўстирилади.

Салат (*Lactuca sativa* L.) — **Салат** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик сабзавот ўсимлик. Овқатга бир ойлик ёш барглари хом ҳолда ишлатилади; экилгандан кейин 50 кунда етиладиган карамсимон бошлари ҳам хомлигича ёки қайнатиб ишлатилади. Салатда витаминлар, темир ва фосфор тузлари кўп бўлади. СССРда салат уруғлари очиқ ёки ёпиқ майдонларга экилади. У доим намланиб турадиган ҳосилдор тупроқни талаб қилади; аммо сувнинг ҳаддан зиёд кўплиги ҳам салатда чириш касаллигини келтириб чиқаради. Салатнинг уч тури маълум: 1) Москва парник салати, эртаги сариқ салат каби барг салатлари; 2) Май салати, тошбош, Берлин сариқ салати каби навлардан иборат бошдор салатлар; 3) Балон ва Париж новларидан иборат Ромен салатлари.

Салатные овощи — **Салат сабзавотлар** — турли ботаник оилаларга мансуб бўлган баъзи сабзавот ўсимликларининг номи. Салат сабзавотларига салат, шпинат, салатбоп цикорий ва бошқалар киради.

Салат сабзавотларида витамин ва минерал тузлар кўп бўлади.

Сальпиглоссис, Трубкаязычник (*Salpiglossis variabilis* Hort) — **Сальпиглоссис** — итузумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик, бўйи 30—50 см, гуллари найча — қўнғироқсимон, чиройли, ранг-баранг бўлиб, май ойдан августгача гуллайди. Жанубий Америкадан келиб чиққан. Уруғи ўз жойида баҳорда экилади. Гулзорларни безатиш учун ишлатилади; гулдасталар яшаш учун ҳам яхши.

Самоопылители — Узидан чангланувчилар — оналик тумшукчаси ўз гулининг чанги билан чангланадиган ўсимликлар. Узидан чангланувчиларга буғдой, арпа, сули каби бошоқдош ўсимликларнинг кўпчилиги киради. Бундай ўсимликларда ўз-ўзидан чангланиш гуллар очилгунча юз беради (клеистогамия); бу ҳол четдан чангланишга йўл қўймайди.

Самосев — Табиий экилиш — етилган ўсимлик уруғларининг тупроққа тўкилиши йўли билан ўсимликларнинг униб чиқиши. Ўрмонлар асосан табиий экилиш йўли билан қайта тикланади. Дала экинлари табиий экилиш йўли билан кўпайса ҳосил камаяди, янги авлод ифлосланади. Бегона ўтлар табиий экилиш йўли билан кўпайиб далаларни ифлослайди, шунинг учун уларни уруғи етилмасдан туриб йўқ қилиш лозим.

Самостерильность — Уруғсизланиш, Пучқоқланиш — оналик тумшукчасининг шу гулнинг ўз чанглари билан чангланиши натижасида мевада уруғ ҳосил бўлмаслиги. Бундай ҳодиса маданий ўсимликлардан маккажўхори, шоли, жавдар ва бошқаларда кўпроқ содир бўлади.

Самофертильность — Ўз-ўзидан уруғланиш — ўсимлик оналик тумшукчасини шу гулнинг ўз чанги билан чангланганда ҳам уруғ бера олиш қобилияти. Маданий ўсимликлардан арпа, буғдой, сули, нўхат, зигир ва бошқалар ўз-ўзидан уруғланиш қобилиятига эга.

Самшит (*Vixus sempervirens* L.) — **Шамшод** — шамшоддошлар оиласига мансуб, доимий яшил баргли дарахтча; сояга чидамли ўсимлик бўлиб, янги, серҳосил оҳакли тупроқни ёқтиради. Уруғлари ва қаламчаларидан кўпайтирилади. Шарқий Закавказье ўрмонларида табиий равишда ўсади. Қримда, Кавказ ва Ўрта Осиё республикаларида баъзан махсус экилади. Шох-шабасини кесиб туришга чидамли бўлиб, манзарали ўсимлик сифатида жуда қимматли ҳисобланади.

Санвitaliaя лежачая (*Sanvitalia procumbens* Lam.) — **Санвitaliaя** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 30 см гача берадиган бир йиллик жуда беор ўсимлик Пояси ётиб ўсадиган бу ўсимликнинг ватани — Мексика. Тўпгуллари майда, оддий ёки қатма-қат бўлади. Қурғоқчиликка жуда чидамли май охиридан совуқ тушгунгача гуллайверади. Уруғлари ерга тўкилиб, ўзича кўплаб, ўсиб чиқади. Уруғлари эрта баҳорда очиқ жойга экилади. Қуёш нури кўп тушадиган ҳамда тошлоқ ерлар учун қимматли ўсимлик ҳисобланади.

**Сансевьера — қ. Занзеве-
рия.**

Сантолина зелёная (*Santolina viridis* Willd). — **Яшил сантолина** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ғуж ўсимлик. Барглари майда, ёрқин яшил, хушбўй бўлади; гуллари сариқ, хунук бўлиб, очилиши билан олиб ташланади. Асли Жанубий Европадан: бизнинг шаронтимизда яхши ўсади. Серқуёш ерни ёқтиради: яшил қаламчаларидан кўпаяди. Яшиллигини ва баргларини сақлаган ҳолда тупроқ ичида қишлай олади. Гулзорларни безатиш, жонли яшил гиламлар ҳосил қилишда қўлланилади. Қирқиб туришга чидамли бўлиб, уни исталган шаклга киритиш мумкин.

Сапрофиты — Сапрофитлар — ўлик органик моддаларда озиқланадиган ўсимликлар, масалан, замбуруғ ва бактерияларнинг кўпчилиги.

Сарептская горчица — қ. Горчица сарептская.

Сафлор красильный (*Carthamus tinctorius* L.) — **Махсар** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик; қадим замонлардан бери олдин бўёқ, кейинчалик эса мой олиш учун экиб келинади. Кичик Осиёда, Шарқий Осиё, шимолий Африка ва жанубий, Европада мойли ўсимлик сифатида экилади. СССРда асосан Ўзбекистон, Тожикистон ва жанубий Қозоғистонда экилади. Махсар жуда қурғоқ районларда, кунгабоқар экиб бўлмайдиган ёзи иссиқ жойларда мой олиш мақсадида экилади. Махсар уруғида 25—37% ярим қурийдиган мой бўлиб, овқатга тозаланган ҳолда ишлатилади. Сифат жиҳатидан кунгабоқар ёғидан қолишмайди; тозаланмаган ҳолда махсар мойи техник мақсадлар учун ишлатилади. Унинг гулидан бўёқ олинади. Лалмикор ерларда гектаридан 3—5 ц уруғ олиш мумкин. Ўрта Осиё республикаларида Милютин 114 навли махсар экилади (54-расм).

Сахарная кукуруза — қ. Кукуруза.

Сахарная свекла — қ. Свекла.

Сахарное сорго — қ. Сорго.

54- расм. Махсар.

Сахаристые растения — Қандли ўсимликлар, Ширадор — ўсимликлар таркибиди муайян миқдорда қанд тўплайдиган ўсимликлар; масалан, қанд лавлаги, шакарқамиш, қанд занги ва ҳоказо.

Сахарафильные растения — Шакар тўпловчи ўсимликлар — фотосинтез процессида қанд тўплайдиган ўсимликлар; масалан, пиёзлар, лолалар (уларда крахмал ҳосил бўлмайди).

Сахарный тростник (*Saccharum officinarum* L.) — Шакарқамиш — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 4—6 м келадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ҳиндистонда қадимдан экилади. Урта ва Жанубий Америка, Австралия ва бошқа тропик, субтропик мамлакатларда кенг тарқалган. Шакарқамиш поясининг ширасидан шакар олинади. Шакарқамишнинг навига, жойига агротехикасига ҳамда йиғиб олиш вақтига қараб унинг ширасидаги шакар миқдори 5—20% атрофида бўлади. Шакарқамиш иссиқсевар ўсимлик бўлиб, уруғлари ва поя қаламчаларидан кўпаяди. СССРда шакарқамиш саноат учун махсус жойда — Ўзбекистон ССР Сурхондарё областидаги «Хазарбоғ» совхозида экилади. Бизда шакарқамиш асосан, Совет шампань винуни ҳамда ром тайёрлаш учун ишлатилади. Гектаридан 5—6 т ҳисобида шакарқамиш олиниб, бу кучи 50—60° бўлган 3000—5000 л ром олиш учун етади.

Сведа дуголистная (*Suaeda arcuata* L.) — Сирқин — шўрадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 30—50 см; уруғи март — апрелда униб чиқади; июлдан ноябргача гуллаб, мева тугади. Экинзорлардаги шўрланган тупроқларда, сернам шўрхок жойларда ўсади. Суғориладиган дон ўсимликлари, беда, баъзан ғўза ва бошқа чопиқталаб экинлар ичида ўсиб зарар келтиради. Экинзор тупроғи юмшатиладиганда тез йўқолиб кетади.

Свекла (*Beta* L.) — Лавлаги — шўрадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Лавлагининг 10 га яқин ёввойи турлари маълум. Улардан беш тури СССРда учрайди. Маданий лавлагилар аждоди Урта денгиз, Қора денгиз, Каспий денгизи соҳиллари, Урта Осиё, Хитой ва Ҳиндистонда ўсадиган оддий лавлаги (*Beta vulgaris* L.) — деб аталадиган ёввойи лавлагидир. Лавлагининг бу тури қадим замонларда барги ва илдизмеваси учун томорқаларга экилган. Маданий лавлаги икки йиллик ўсимлик бўлиб, биринчи йили илдизи ва тўп барглари ривожланади, иккинчи йили эса махсус жойларда сақланган ва баҳорда тупроққа экилган илдизмеваларида сершоҳ поя ўсиб чиқади ва унинг шохларида лавлаги уруғи ҳосил бўлади. Маданий лавлаги (*Beta vulgaris* L.) тўрт хил гурпуга бўлинади: 1) қанд лавлаги — барги оч-яшил, илдизмеваси эса узун конуссимон оқ бўлади; 2) хашаки лавлаги — бунинг ҳам барги оч яшил бўлиб, илдизмеваси йирик, турли шакл ва рангларида бўлади; 3) хўраки ёки сабзавот лав-

лаги — қизил бўлади (қизилча); 4) Барг лавлаги ёки Мангольд — ейиладиган барги учун экилади. СССРда ва бошқа мамлакатларда қанд лавлаги аҳамиятлироқ бўлиб, кўпроқ экилади.

Свекла кормовая (*Beta vulgaris* L.) — **Хашаки лавлаги** — сершира илдиз меваси учун экиладиган озиққа бой лавлаги. Унинг илдизмеваси чорванинг ҳамма тури учун, айниқса моллар учун қимматли емдир. Унинг барг-пояларидан силос босилади. Қанд лавлаги фақат баҳорда эмас, балки анғиз пояларга ҳам экилиши ва яхши ҳосил бериши мумкин. Хашаки лавлагининг ҳосили гектаридан 500—1000 ц орасида бўлади. Айрим колхозлар 1 га ердан 1500—2000 ц гача ҳосил олади. Хашаки лавлагининг асосан Ўзбекистонда экиладиган навларидан экендорф сариқ лавлаги, баррес, маммут ҳамда ярим шакарли оқ хашаки лавлагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Свекла сахарная (*Beta vulgaris* var. *saccharifera* Alef.) — **Қанд лавлаги** — шакар олиш учун экиладиган энг аҳамиятли техника экини. Лавлагининг илдизмеваси 15—20% гача сахароза моддасига эга бўлиб, оқ кристаллсимон шакар олиш учун хом ашёдир. СССРда лавлаги экиладиган майдонлар жуда катта бўлиб, улар асосан Украина, Молдавия, РСФСРнинг марказий қоратупроқ зонасига жойлашган. Волга бўйларида, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Грузия, Арманистон, Латвия ва Эстонияда ҳам қанд лавлаги экилади. Қанд лавлаги катта хўжалик аҳамиятига эга, ундан энг муҳим озиқ-овқат маҳсулоти ишлаб чиқарилади. Қанд лавлагини заводда қайта ишлаганда мелясса деган ярим тайёр маҳсулот ҳамда чиқит сифатида жом олинади. Улар чорвачилик учун қимматли емдир. Меляссдан спирт олишда фойдаланилади. Лавлагининг поя ва барглари ҳўл ёки силосланган ҳолда чорва молларига берилади. Қанд лавлаги бутунлай ем-хашак экини сифатида ҳам экилади. Ем-хашак бирлигининг миқдори бўйича қанд лавлаги олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Ўзбекистонда у ем-хашак учун экилади.

Свекла столовая (*Beta vulgaris* var. *esculenta*) — **Хўраки лавлаги, Қизилча-тўқ қизил рангли** — илдизмеваси учун экиладиган икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Илдизмеваси юмалоқ ёки узунчоқ бўлади. Унинг мевасида шакар ҳамда С, В, РР витаминлари билан бирга органик кислоталар (олма, вино, сут, лимон ва бошқа кислоталар) бор. Хўраки лавлаги пиширилган, сиркаланган ҳолда шўрва, соус, гарнир, винегретларга қўшиб истеъмол қилинади. СССРда хўраки лавлаги мамлакатнинг ҳамма еридан — ғарб, шарқ, жануб, шимол томонларида экилади. Ўрта Осиёда асосан хўраки лавлагининг япалоқ Миср лавлаги нави ҳамда Бордо 237 нави экилади. Катта майдонлардаги ишлаб чиқариш шароитида гектаридан 150 дан 500 ц гача ҳосил олинади.

Свекловодство — Лавлагикорлик — қишлоқ хўжалигининг қанд саноатини хом ашё, яъни қанд лавлаги билан таъминлайдиган тармоғи. Лавлагикорлик бўйича Совет Иттифоқи жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Лавлагикорлик Польша, Чехословакия, Венгрия, Руминия, Германия, АҚШ, Франция, Италия, Англия, Эрон, Туркия ва бошқа мамлакатларда ҳам анча ривожланган.

Светокультура растений — Ўсимликни сунъий ёруғликда ўстириш — бу эрта баҳорда ва қишда сабзавот кўчатлари етиштириш, уларни парвариш қилиш, гулларни қишлатиш, селекция ишларини йил бўйи узлуксиз давом эттириш, шунингдек баъзи физиологик текширишлар ўтказиш учун олиб борилади. Сунъий ёруғликда ўсимлик ўстириш учун ҳар қандай ёруғлик манбалари, масалан, қиздириш лампаси (кучли лампочкалар), ойнали, люминесцент, неон, симоб лампалари ишлатилади.

Свидетельство на смена — Уруғ гувоҳномаси — экиладиган уруғнинг навдорлик сифатларини кўрсатадиган ҳужжат. Бундай ҳужжат ҳар бир уруғчилик хўжалиги ёки ташкилоти томонидан топширилаётган уруғлик партиясига қўшиб берилади. Гувоҳнома бериш учун қуйидаги дастлабки ҳужжатлар асос бўлади: уруғликнинг навдорлик сифатлари юзасидан апробация акти ёки навбоп экинларни регистрация қилиш акти, экиш сифатини кўрсатувчи уруғлик кондицияси ҳақидаги гувоҳнома. Бундай гувоҳнома контрол — уруғлик лабораториясидан берилади. Уруғ гувоҳномасининг копияси хўжаликда сақланади.

Свиной пальчатый (Synodon dactylon (L.) Pers.) — Ажриқ — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, илдизпояли ўсимлик; апрелнинг биринчи ярмидаёқ униб ўса бошлайди. То кечки совуқларгача гуллаб уруғлайверади. Уруғлари ва илдизпояларидан кўпаяди. Дарё этакларида, ариқ бўйларида, уват ҳамда ташландиқ ерларда, айниқса тоғ этакларидаги қиёқ, қамиш ўсадиган жойларда кўплаб ўсади. Дон экинлари ичида ажриқ кам учрайди. У экин майдонлари учун катта зарар келтирувчи ашаддий бегона ўтдир. Аммо ажриқзор жойлар чорва учун яхши ўтлоқ ҳисобланади. Уни ҳамма чорва моллари, айниқса от ва моллар хуш кўриб ейди. Ёз ва куз пайларида ажриқ турган жойида яхши сақланади, тез чириб тўкилмайди ва шунинг учун ҳам уй ҳайвонлари учун ем-хашак сифатида хизмат қилади.

Сев — қ. Посев.

Севооборот — Алмашлаб экиш — муаян қишлоқ хўжалик экинларининг йиллари бўйича навбатлаб экилиши учун ер майдонини бир неча тенг қисмларга бўлишдан иборат бўлган агротехник тадбир. Алмашлаб экиш плани бўйича ҳайдаланадиган ерлар ёки уларнинг маълум бир қисми муайян сондаги (одатда 4 дан 11—12 гача) бўлакларга бўлиб ишланади. Бунда далалар имкони борица бир хил катталиқда бўлиши керак.

Экинларнинг тўла алмашиш (ротация) муддати йиллар миқдори билан белгиланади. Ана шу белгили йиллар давомида алмашлаб экиш системаси ҳар бир хўжаликнинг ўзида, унинг перспектив плани асосида, шу жойнинг табиий ва иқтисодий шароитларини ҳисобга олган ҳолда тузилади.

Сегетальные растения — Сегетель ўсимликлар — экиладиган маданий экинлар ичида ўсиб яшашга мослашган бегона ўтлар.

Седум, Очиток (Sedum L.) — Седум — семизбаргдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик илдизпояли ўсимликлар туркуми. Ватани — Мексика. Унинг 280 га яқин тури маълум бўлиб, асосан Шимолий ярим шарга тарқалган. Седум деган ном асосан бу ўсимликнинг гулзорларни гиламсимон безатиш учун экиладиган манзарали турларига нисбатан ишлатилади. Булардан чипор баргли седум (*Sedum carneum* Hort.) ҳамда ўткир ҳидли седум (*Sedum acre* L.) кўпроқ аҳамиятга эга. Булардан биринчисининг барглари семиз, ола-була бўлиб, ётиб ўсади; иккинчисининг гуллари эса тиниқ сариқ бўлиб, хиди ўткир ва ёқимсизроқ бўлади.

Секвойя (Sequoia Endl.) — Мамонт дарахти — таксодиядошлар оиласига мансуб, доим яшил, нинабаргли ўсимликлар туркуми. Улар жуда йирик бўлиб, энг узоқ (2—4 минг йилгача) яшаши билан ажралиб туради. Улар Калифорния тоғларида табиий ўрмон ҳолида учрайди. Бу йирик дарахтларнинг ўз юртида бўйи 150 м гача, йўғонлиги эса (диаметри) 10 м гача боради. Мамонт дарахтининг икки тури маълум: доим яшил мамонт дарахти (*S. sempervirens* Endl.) ҳамда гигант мамонт дарахти (*S. gigantea* Decne.) СССРда мамонт дарахти Кавказ ва Қрим боғларида яхши ўстирилмоқда. Бу ерда унинг поя диаметри 25 йил ичида 80 см гача йўғонлашиб, шох-шаббаси конус шаклида, баланд, хушманзара дарахтга айланди. Бундан ташқари Самарқанднинг боғ ва паркларида ҳам 10 дан ортиқ мамонт дарахти бўлиб, улар 70—80 йил ичида жуда катта дарахтга айланган.

Селекционная станция — Селекция станцияси — қишлоқ хўжалик экинларининг серҳосил, маҳаллий шароитга мослашган янги нав етиштириш юзасидан иш олиб борадиган илмий текшириш муассаси. Бундан ташқари, селекция станцияси илгари етиштирилган, колхоз ва совхозларда экилаётган селекцион ва маҳаллий навларини яхшилаш юзасидан ҳам илмий текшириш ишлари олиб боради.

Селекционные сорта сельскохозяйственных растений — Қишлоқ хўжалик ўсимликларининг селекцион навлари — илмий селекция методи билан етиштирилган навлар Мевали дарахтлардан ташқари, СССРда экилаётган ҳамма навларнинг учдан икки қисмидан ортиқроғини селекцион навлар ташкил этади.

Селекция — Селекция — 1) илмий танлаш методи, тарбиялаш, дурагайлаш ва ўсимлик авлодига баҳо бериш йўллари би-

лан янги навларни етиштириш ҳамда мавжуд навлар сифатини яхшилаш; 2) янги ўсимлик навларини етиштириш ҳамда мавжуд навлар сифатини яхшилаш методларини ўрганадиган фан; 3) уй ҳайвонларининг янги наслларини етиштириш ва мавжудларини яхшилаш.

Селин, Аристид (*Aristida L.*) — Селеу — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ёки кўп йиллик ксерофиль ўсимликлар туркуми. СССРда (асосан Ўрта Осиё ва Закавказьенинг чўл ва чала чўлларидаги қумларда) селеунинг 5 тури учрайди. Улардан 2 таси кўпроқ хўжалик аҳамиятига эга. Норселеу ёки эркак селеу (*Aristida karelini Trin et Rupr.*) — ҳамда майда селеу ёки ургочи селеу (*Aristida pennata Trin.*). Булар қумларни учиб, кўчиб юришдан сақлайди. Шунингдек бу икки тур селеудан олинган ем-хашакни моллар куз ва қишда яхши ейди. Бундан ташқари, селеудан тола ҳам олинади. Унинг толалари сувда шишмайдиган бўлиб, ундан тиллани ювиб ажратадиган тўрлар, арқон, чўтка каби буюмлар ясаллади.

Селитры, Селитралар — нитрат кислотанинг тузлари, қимматли азотли ўғитлар. Улардан чили селитраси (NaNO_3) Жанубий Американинг Чилидаги табиий конларидан олинади. СССРда синтетик натрий селитраси ишлаб чиқарилади. Унинг таркибида 15—16% азот бўлиб, ёш ўсимликка яхши таъсир қилади. Кальций селитрасининг ($\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$) таркибида 13—15% азот бўлиб, нордон тупроқлар учун қимматлидир. Калий селитраси (KNO_3) мураккаб ўғит бўлиб, бир вақтнинг ўзида икки хил озиқ азот ва калий моддасига эга бўлади. СССРда аммиак селитраси (NH_4NO_3) энг кўп ишлатилади; ҳозир асосан донатор ҳолида ишлаб чиқарилади. Селитранинг ҳамма тури сувда эрийди. Улар кўпроқ қишлоқ хўжалик экинларини қўшимча озиқлантириш учун ишлатилади. Селитрани ғўза ва қанд лавлаги экиладиган далаларга асосий ўғит сифатида ерни ҳайдашдан олдин солиш ҳам мумкин.

Сельдерей (*Apium graveolens L.*) — Сельдерей — соябонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Йўғон илдизмеваси ҳамда ўткир хидли барглари учун экилади. Суюқ ва қуюқ овқатларга маза киритиш учун ишлатилади. Янги ўғитланган серҳосил ерларни талаб қилади. Шўрҳок ерларда ўса олади. Кўчатидан кўпайтирилади. Унинг икки формаси маълум: илдиз сельдерей (олма, Прага навлари ҳамда барг сельдерей) тилла пат нави.

Семена (семенной материал, посевной материал) — Уруғ, уруғлик — ўсимликнинг униб кўпайиши учун қишлоқ хўжалигида ва ўрмончиликда қўлланиладиган қисмлари (меваси, дони, уруғи, тугунаги, пиёзи ва ҳоказо).

Семена гетерозисные — қ. Гибридные семена.

Семенники (в растениеводстве) — Уруғлик — уруғ олиш учун қолдирилган ўсимликлар ёки бир йиллик ўсимликларнинг шу

мақсадда узмай қолдирилган мевалари. Уруғлик олиш учун одатда алоҳида далалар ажратилади, улар юқори агротехника билан парвариш қилинади, апробация ўтказилади ҳамда бу далада етиштирилган уруғлар сараланади. Меваси хом ҳолида истеъмол қилинадиган бир йиллик ўсимликлар (масалан, бод-ринг, таррак, нўхат)нинг уруғлик учун узмай қолдирилган мевалари ўсимликни ўсишдан тўхтатади ва унинг қаришини тезлатади. Икки йиллик ўсимликлардан уруғ олиш учун биринчи йилнинг кузида ҳар бир нав учун характерли (типик) бўлган ўсимлик турлари танланади, сўнгра илдизи билан суғириб олиниб, махсус сабзавот омборларида ёки ҳандақларда сақланади. Баҳорда улар очиқ майдонга экилади ва иккинчи йили ўсиб уруғ беради.

Семенное поколение — Уруғли насл — бир ўсимликдан олинган уруғлардан ўсиб кўпайган ўсимликлар авлоди.

Семенной контроль — Уруғ контроли — экиш учун ажратилган уруғнинг сифатини баҳолаш ҳамда агрономик қимматини белгилаш. Уруғлик СССРда Бутуниттифоқ давлат навлар ва экиш стандарти (ГОСТ)га мувофиқ муайян талабларга ёки нормаларга мувофиқ бўлиши лозим. Уруғнинг нав сифати нав ёки турнинг тозалик проценти билан белгиланади. Уруғнинг экиш сифати эса унинг ўсиб чиқиш даражаси, физик тозалиги, ифлосланиш характери, намлик ҳамда қишлоқ хўжалик касаллик ва заруруқандалари билан зарарланиши, касалланиш даражасига қараб белгиланади.

Семенной материал — қ. Семена.

Семенной участок — Уруғлик участкаси — ўзини юқори сифатли уруғ билан тўла таъминлаш ҳамда қўшимча уруғ фонди ҳосил қилиш учун ҳар бир хўжалик (колхоз ва совхоз) томонидан ажратилган дала ёки участкалар. Уруғлик участкаси учун энг яхши, серҳосил ерлар ажратилади.

Семенной фонд — Уруғ фонди — ҳар бир колхознинг ўзини келаси йилда уруғ билан тўла таъминлаш мақсадида, қишлоқ хўжалик уставига мувофиқ, ўзи етиштирган ёки тайёрлаган уруғ запаси. Ҳар бир экин бўйига уруғ фондининг ҳажми шу экин экиладиган майдонга ва экиш нормасига боғлиқ бўлади.

Семенные годы — Ҳосил йили — ёввойи ҳолда ўсадиган ёки махсус экиладиган дарахтсимон ва бутасимон ўсимликлар энг кўп ҳосил берган йил. Бу термин асосан ўрмончиликда ишлатилади. Ҳосил йили дарахт ва буталарда маълум йиллар ўтгандан кейин келади, аммо ҳар йили ёки албатта маълум йиллардан кейин аниқ юз беравермайди. Ўсимликнинг ўсишига, айниқса иқлим шароитига боғлиқ ҳолда ҳосил йиллари орасидаги давр ўзгариши, узайиши ёки қисқариши мумкин; ҳосил йиллари бир неча йил бирин-кетин келиши ёки аксинча, орадан одатдагидан узоқ муддат ўтгандан кейин келиши мумкин.

Семенные посе́вы — Уруғли экинлар — ҳосили уруғ олиш

учун белгиланган экинлар. Бундай экинлар уруғ хўжаликларида экилади.

Семенные растения — Уруғли ўсимликлар — уруғлари орқали кўпаядиган ва тарқаладиган юксак ўсимликлар. Шу белгиси билан улар бошқа юксак спорали ўсимликлардан (масалан, мохлар, қирқбўғимлардан, плаун, қирққулоқ ва бошқалардан) тамомила фарқ қилади.

Семеноведение — Уруғшунослик — ўсимликшуносликнинг бир бўлими — уруғлар ҳақидаги фан; маданий ва ёввойи ўсимликлар уруғининг энг муҳим биологик хусусиятларини (пайдо бўлиши, тузилиши, ва уруғда юз берадиган физиологик процессларни), шунингдек уруғни баҳолаш ва назорат қилиш методларини ўрганеди.

Семеноводство — Уруғчилик — ўсимликшуносликнинг қишлоқ хўжалик ўсимликлари уруғларини етиштириш ва уларнинг сифатини яхшилаш билан шуғулланадиган тармоғи. Уруғчиликнинг вазифалари уруғчиликнинг нав тозалигини сақлаш, унинг ҳосил сифатини яхшилаш, навсиз уруғларни юқори сифатли уруғлар билан алмаштириш ва ҳоказолардан иборат. Навли уруғлардан фойдаланиш қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини анча оширади, сифатини яхшилайди ҳамда бу экинларнинг янги районларда экилишига, кенг тарқалишига йўл очади.

Семеноводческие хозяйства — Уруғчилик хўжаликлари — ўсимлик навини алмаштириш, янгилаш ҳамда эски оддий уруғларни алмаштириш учун ишлатиладиган навли уруғлар етиштирадиган хўжаликлар. Уруғчилик хўжаликларида селекция-тажриба муассасалари, элита — уруғчилик хўжаликлари, район уруғчилик хўжаликлари, ўтлар бўйича махсус уруғчилик хўжаликлари, колхоз ва совхоздаги уруғчилик участкалари киради.

Семеновохранилище — Уруғ омбори — қишлоқ хўжалик экинлари, ўрмон дарахтлари ва бошқалар уруғларини сақлаш учун тош, ғишт каби ўтга чидамли материаллардан ёки ёғочдан ишланган махсус бино. Уруғ омборлари одатда бир қаватли бўлади.

Семя растений — Ўсимликларнинг уруғлари — яланғоч уруғли ва ёпиқ уруғли ўсимликларнинг ўсимлик бошланғичлари. У уруғкуртакдан, одатда, уруғлангандан кейин пайдо бўлади. Уруғ асосан пўст (пўчоқ) ҳамда уруғ ядроси (мағиз)дан иборат. Ядро (мағиз) муртакдан, баъзан ўсимликларда эса алоҳида запаре озиқ моддали тўқимадан — эндоспермдан ҳосил бўлади. Ёпиқ уруғли ўсимликларнинг уруғи мева ичида, яланғоч уруғли (нина баргли) ўсимликларда эса қубба (шишка) тангачаларида (чешуйка) ёки кипиқларда очиқ ҳолда ҳосил бўлади. Уруғнинг шакли ва тузилиши алоҳида тур, туркум, оила ва шу кабиларнинг энг муҳим систематик белгиси бўлиб хизмат қи-

лади. Агрономия практикасида соф уруғ билан бир қаторда ўсимликнинг меваси, меванинг бирор қисми, тугунак, пиёзбош каби экиладиган ҳар қандай материални ҳам уруғ ёки уруғлик дейилади.

Семядоли — Уруғпалла — ўсимликнинг уруғидан униб чиқадиган муртагидан пайдо бўладиган биринчи барглари. Уруғ — палла бошланғич ҳолида уруғ ичида пайдо бўлиб, ташқи кўриниши ва ички тузилиши жиҳатидан ундан кейин пайдо бўладиган чинбарглardan унча фарқ қилмайди. Бир паллали ўсимликларда уруғпалла, одатда битта, икки паллалиларда эса иккита, очиқ уруғли (ялонғоч уруғли), нинабаргли ўсимликларда эса 2 тадан 15 тагача уруғбарг бўлади. Дуккакдошлар, қовоқдошлар, крестгулдошлар, мураккабгулдошлар каби кўпгина ўсимликларнинг уруғпаллалари бошқа баргларга нисбатан бирмунча қалин, серэт ҳамда уруғнинг униб чиқиши даврида керак бўладиган запас озиқ моддаларга бой бўлади. Кўпгина ўсимликларнинг уруғпалласи уруғнинг униш даврида уруғ ташқарисига ўсиб чиқади ва йириклашади, яшил рангга киради. Баъзи ўсимликларнинг уруғпалласи эса уруғ ўсиб чиқиш даврида ер остига киради. Масалан, бошоқдошлар, нўхат, боқла, эман, ёнғоқ ва бошқаларнинг уруғпаллалари уруғдан ташқарига ўсиб чиқмасдан, тупроқ ичида қолади.

Сенная мука — Пичан уни — яхши қуритилган, юқори сифатли пичанни майдалаш йўли билан олинган ем-хашак маҳсулоти. Беда ва йўнғичқадан ясалган пичан уни энг яхши ҳисобланади. Пичан уни чўчқачилик ва паррандачиликда кені миқёсда ишлатилади.

Сенокос — Пичан ўриш, Пичан ўриш мавсуми, Пичанзор — чорва моллари ейдиган ўтлар билан қопланган, асосан пичан ўриш, қисман чорва боқиш учун фойдаланиладиган ер майдонлари. Агротехник жиҳатдан ишланишига кўра пичанзор табиий ва маданий (сунъий), суғориладиган, мунтазам ўғитланадиган турларга бўлинади.

Сенохранилище — Пичанхона, Бедахона — прессланган ёки ёйилиб ётган ҳолдаги пичанларни сақлаш учун белгиланган бино ёки ишоот. Пичанхоналар пичан юкланган арава ёки автомашиналарни эркин кириб-чиқиши учун одатда баланд қилиб қўйилади.

Сераделла (Ornithopus sativus Brotn) — Сераделла — бир йиллик дуккакдош ўсимлик бўлиб, оқсил моддасига бой юмшоқ кўкпоя беради, жуда серасал бўлади. Португалия ва Испанияда ёввойи ҳолда ўсади. XX асрнинг бошларидан бошлаб, махсус экила бошланди. Бизда РСФСРнинг ғарбий областларида Белоруссия, Украина ҳамда Болтиқ бўйи республикаларида кўп экилади. Унча тупроқ танламайди. Сераделла ем-хашак алмашлаб экиш системасида картошкадан, илдимева ва пичанбоп экинлардан кейин экилади. Бошоқдош ўсимликлар сераделла

55- расм. Сераделла.

экиб олинган майдонларда яхши ҳосил беради. Сераделла кўкпоя, баъзан силос ёки сунъий ўтлоқ тайёрлаш учун экилади (55-расм).

Сернокислий калий (K_2SO_4) — Калий сульфат — картошка, тамаки, узум каби хлорни ёқтирадиган экинлар учун жуда қимматли ўғит. Калий сульфат таркибида 46% ча калий (K_2O) бўлади. Калий сульфат сувда яхши эрийди. Гигроскопик эмас, физиологик жиҳатдан кучсиз, нордон ўғитлар қаторига киради.

Серозем, Сероземные почвы — Бўзтупроқ — Урта Осиё ва Закавказьенинг тоғ олди ва текисликларида кенг тарқалган тупроқ тури. У тупроқ пайдо бўлишнинг чўл-дашт давридаги тупроқ типига киради. Одатда типик бўзтупроқ ва чўл бўзтупроқлари фарқланади. Типик бўзтупроқларда бўзтупроқли белгилари тўлароқ тараққий этган бўлиб, улар оч бўзтупроқ ҳамда қорамтир бўзтупроқларга бўлинади.

Улар баланд тоғ терасаларини ҳамда тоғ этаги текисликларини ишғол қилади. Оч бўзтупроқлар Урта Осиёнинг энг иссиқ қисмига — тоғ олди районларига, қорамтир бўзтупроқлар эса юқори тоғ олди районларига тарқалган. Узоқ йиллари давомида суғориш натижасида бўзтупроқ ерлар суғориладиган маданий тупроқларга айланади.

Сеянец — Уруғкўчат — ёввойи ёки маданий ўсимликларнинг уруғларидан экиб етиштирилган ўсимлик.

Сертификат — Сертификат — қишлоқ хўжалигида дон ва бошқа экинлар уруғининг сортини ва сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат. Унда уруғликнинг нави, категорияси, репродукцияси, нав тозаллиги, тиниқлиги, оғирлиги, экилиш сифатида (униб чиқувчанлиги, ифлосланиш даражаси, намлиги) ва бошқалар кўрсатилган бўлади. Навли чигитнинг сертификати колхоз ва совхозларда уруғликни тайёрлаш пунктларига жўнатиш олдидан тузилади, колхоз ва совхозларни уруғлик билан таъминловчи ташкилотларда эса уруғликни селекция — тажриба ҳамда эли-

та-уруғчилик хўжаликларига юбориш олдиан тузилади. Сертификати бўлмаган уруғлар навли чигит бўла олмайди, тайёрлов пунктларига сертификатсиз топшириладиган сортли донлар ҳам оудий дон қаторида қабул қилинади.

Сида (*Sida L.*) — **Сида** — гулхайридошлар оиласига мансуб, ўтсимон ва яримбутасимон ўсимликлар туркуми. Уни ер шарининг тропик ва субтропик зоналарига тарқалган 150 дан ортиқ тури бор. Жаҳон деҳқончилигида тола олиш мақсадида сиданинг 11 тури экилади, улардан гермафродит (икки жинсли, қўш жинсли) сида ёки виргин гулхайриси (*Sida hermaphrodita*) деган тури кўпроқ аҳамиятга эга. Бу хил сида кўп йиллик ўсимлик сифатида бўлиб, бўйи 2—3,5 м га боради. Илдиз кесмалари ёки қаламчалари, пархишлари, илдиз отган новда ва уруғлари орқали кўпаяди. Шимолий Америка ва Европада тарқалган. СССРда шимолий Кавказ, Украина ва Белоруссияда экилади: тола олинади.

Сидерация (зеленое удобрение) — **Сидерация** (кўкат ўғит), — ерни ўғитлаш мақсадида экилган махсус ўсимликларни кўкариб турган жойида ҳайдаб юбориш йўли билан ернинг унумдорлигини ошириш усули. Шу мақсадда, одатда дуккакдош ўсимликлардан бирортаси экилиб, шу ернинг ўзида ўсиб турган жойида ҳайдаб юборилади. Баъзан кўкариб турган экинни ўриб бошқа участкада уни ҳайдаб ташланади (сидерациянинг ўриш формаси). Ўрилган ёки ҳайдалган кўк ўсимлик тезда минераллашади. Сидерациянинг асосий моҳияти ҳаводаги эркин азотни дуккакдош ўсимликларнинг ўзлаштирилиши (фиксация қилиш) ҳамда бу азотни хўжалик хизматига жалб этиш билан боғлиқ. Сидератлар сифатида, асосан бир йиллик люпин, сераделла, вика, камроқ беда, боқла, донник ва бошқалар экилади.

Силос — **Силос** — биологик йўл билан консерваланган — ачитилган ёки химиявий ишлаш йўли билан, яъни минерал — кислотали препаратлар ишлатиш йўли билан узоқ вақт чиримайдиган қилиб сақланган, чорва моллари учун жуда ейишли бўлган ем-хашак. Силосни турли хил ўсимликлардан, айниқса махсус силосбоп экин ва ўтлардан, илдизмевали, тугунакли ўсимликлардан, полиз меваларидан, лавлаги жоми ва бошқалардан тайёрлаш мумкин.

Силосные культуры — **Силос экинлар** — чорва моллари учун юқори сифатли ем-хашак бўладиган, гектаридан кўп миқдорда ҳосил бера оладиган ва шунинг учун ҳам силос бостириш учун экиладиган ўсимликлар. СССРда бу мақсадда кўпроқ маккажўхори, кунгабоқар, хашаки карам, топинамбур ва кузги рапс экилади. Кўпгина районларда эртаги силос бостириш учун кузги жавдар, вика, сули ва бошқа бир йиллик экинлар аралашмаси, кўп йиллик ўтлар, шунингдек табиий ўтлоқлардан фойдаланилади.

Симбиоз — **Симбиоз**, **Ҳамкорлик** — икки хил организмни бир

жойда ўсиб яшай олиши ва бундан ҳар иккисининг ҳам манфаатдор бўлиши. Масалан, дуккакдош ўсимликлар билан тугунак бактерияларнинг бирга ўсиб яшаши.

Синяк итальянский (*Echium italicum* L.) — Эхиум — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, қаттиқ тикансимон туклар билан қопланган, икки йиллик ўсимлик. Апрель охири — июнь ойларида гуллаб, май-август ойларида мева тугади. Тоғ олдиларидаги баландликларнинг, адирларнинг ён бағирларида, ташландиқ ёки қўриқ ерларда, йўл бўйларида, уйларга яқин жойларда кўплаб ўсади; лалмикор ва суғориладиган экинлар ичида бегона ўт сифатида учрайди.

Сирень (*Syringa* L.) — Сирень — зайтундошлар оиласига мансуб чиройли гуллайдиган бута ўсимликлари туркуми. Сирень кенг тарқалган манзарали ўсимликлардан биридир. Оддий сирень ҳамда Эрон сирени деб аталадиган турлари кўпроқ ўстирилади. СССР Фанлар академиясининг бош ботаника боғининг коллекциясида сиреннинг 200 дан ортиқ нави бор. Улар биридан гулларининг ранглари, қатма-қатлиги ва хушбўйлиги билан фарқ қилади. Сирень уруғидан, бачкилардан, боғларда экиладиган формалари эса асосан қаламчаларидан ва пайванд қилиш йўли билан кўпаяди. Сирень манзарали бута сифатида боғларга, хиёбанларга, йўл бўйларига ҳамда яшил девор тарзида экилади.

Сирийская роза, Гибискус (*Hibiscus syriacus* L.) — Гибискус — гулхайридошлар оиласига мансуб бута ёки кичикроқ дарахт. Урта Осиёнинг аҳоли пунктларини кўкаламзорлаштиришда кенг миқёсда қўлланади. Гуллари бир қаватли ёки қатма-қат, пушти — қизил, қизил-сапсар ёки оқ, ўртаси тўқ (қорамтир) доғли бўлади. Гулларининг ранглари ва тузилиши билан фарқланадиган, жуда кўп экиладиган навлари ва формалари бор. Бу формалар кўк қаламчалари, пархишлари орқали ҳамда пайванд қилиш йўли билан кўпаяди. Гибискуснинг гуллаш даври июндан совуқ кунлар бошлангунча давом этади. Гибискус узоқ гуллаши билан қимматли. Гибискусни якка-якка ёки тўп-тўп қилиб, группалаб ҳамда яшил девор тарзида экилади.

Система земледелия — қ. Земледелие.

Система обработки почвы — қ. Обработка почвы.

Система удобрения — Ўғитлар системаси — ўғитдан фойдаланишнинг алмашлаб экишнинг бутун ротация (айланиш) даврига мўлжалланган кўп йиллик плани. Ўғитлаш системасини асослашда фақат ўғитларни таъсирларигина эмас, балки уларнинг кейинги оқибати ҳам, тупроқ иқлим шароити, айниқса тупроқнинг нордонлик, сув билан таъминланиш даражаси ҳам, экиладиган ўсимликнинг биологик хусусиятлари ҳам, ўғитнинг ўз хоссалари ҳам ҳисобга олинади. Шунингдек ташкилий-иқтисодий факторларга ҳам эътибор берилади. Ўғитлаш системасида маҳаллий ўғитлар ресурсларидан тўла фойдаланиш муҳим ўрин тутаети.

Систематика растений — Усимликлар систематикаси — ботаниканинг бир бўлими бўлиб, унинг вазифаси ҳозирги мавжуд ва ўлиб битган ҳамма ўсимликларни тасвирлашдан, алоҳида ўсимлик турлари ва группалари ўртасидаги қариндошлик алоқаларини белгилашдан, бутунича ўсимлик дунёсининг ёки унинг бирор шохобчасининг тарихий тараққиёт (эволюция) йўлини белгилашдан ҳамда турларни пайдо бўлиш процессини аниқлашдан иборатдир.

Ситник суставчатый (*Juncus articulatus* L.) — **Якан** — якандошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—60 см. Июнь август ойларида гуллаб, мева тугади. Ўзбекистоннинг ҳамма районларидаги зах, серсоя жойларида ва шунингдек бегона ўт сифатида шоли ичида ўсади.

Ситничек поздний (*Juncellus serotinus* (Rottb) C. B. Clarke) — **Ҳилол** — ҳилолдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 30—100 см. Август — октябрида гуллаб, мева тугади. Ҳамма текислик районларида, ариқ бўйларида бегона ўт сифатида ўсади.

Ситовник шаровидный (*Pycneus globosus* (All) Rebb.) — **Пикреус** — ҳилолдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—60 см. Июль — сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Ариқ ва дарё бўйларида ўсади. Асосан шолিপояларда ўсиб, зарар келтиради; суғориладиган бошқа экинлар ичида ҳам ўсади. Ўзбекистонда, асосан, текислик районларда учрайди.

Скабиоза темнопурпуровая (*Scabiosa atropurpurea* L. var. *grandiflora* Hort.) — **Тўқ қизил скабиоза** — тўнғизтароқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик сершоҳ ўсимлик. Бўйи 80 см га боради; асли жанубий Европадан. Гуллари майда бўлиб, йирик, бошсимон тўпгул ҳосил қилади. Гули оқдан тўқ қизил рангларгача бўлади. Май-июндан бошлаб кеч кузгача гуллайди. Уруғи кеч кузда ёки эрта баҳорда очик ерга экилади. Гулзорларни безаш, гулдасталар яшаш учун ишлатилади.

Скалигерия луковидная (*Scaligeria allioides* (Rgl et schmalh. Boiss.) — **Пайзох (тожикча)** — соябонгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 60 см гача боради. Апрель-майда гуллаб, май-июнда мева тугади. Лалмикор ерлардаги экинлар, айниқса буғдой ичида бегона ўт сифатида ўсади; қўриқ ерларда ҳам учраб туради.

Скарификация — **Скарификация** — уруғ қобиғини қумга ёки темир қириндисига ишқаш йўли билан ёки скарификатор деган махсус машина ёрдамида ёриш, синдириш. Скарификация уруғнинг бўртишини ва кўкариб чиқишини тезлаштириш учун қўлланади. Беда, йўнғичқа, донник, люпин, канатник, оқ акация, гледичия каби қобиғи қаттиқ, ичига сув ўтиши қийин бўлган ўсимликлар уруғи скарификация қилинади.

Скороспелость — **Тезпишарлик, Эртапишарлик** — ўсимликнинг

тез ўсиш, тез ривожланиш ва тез етилиш қобилияти. Редиска, салат, шпинат каби айрим ўсимликлар умуман тезпишар бўлади; бу ҳол уларнинг асосий экинлар экилишига қадар экилиши ва етилиши учун имкон беради. Айрим экинларнинг алоҳида тезпишар навлари бўлиб, улар масалан, эртаги сабзавот, картошка ва мевалар барвақт ҳосил олишга, ёзнинг ноқулай иқлим шароитидан, жумладан, гармселдан сақланишга имкон беради.

Скрещивание растений — қ. Гибридизация растений.

Скумпия, Желтинник (*Cotinus coggigia Scop.*) — Скумпия — пистадошлар оиласига мансуб, йирик бута ўсимлиги. Асосан Кавказ ва Қримнинг кунгай, тошлоқ ён бағирларида табиий ҳолда ўсади. Гуллари сарғимтир-яшил, кўримсиз бўлиб, поя бошида рўваксимон йирик тўпгул ҳосил қилади. Тўпгул гуллаб бўлгандан сўнг кўриниши чиройли бўлган узун туклар билан қопланади. Ана шу ҳурпайган тўпгули туфайли халқ орасида уни парикли (ясма сочили) дарахт деб юритилади. Скумпия қуюқ барглари, сертук (пахмоқ) тўпгули туфайли манзарали бўлиб кўринади. Бу ёруғсевар ўсимлик тупроқ танламайди. Уруғлардан кўпаяди, кузда экилади. Якка-якка ёки группа қилиб парк ва ҳиёбонлардаги очиқ майдонларга, гулзорлар атрофига ўтказилади.

Сладкий картофель — қ. Батат.

Сложные удобрения — Мураккаб ўғитлар — таркибида ўсимлик учун озиқ моддаларидан энг камида 2—3 хили ўзаро аралашган ёки эритилган ҳолда мавжуд бўлган ўғитлар. Таркибида озиқ моддаларининг мавжудлигига кўра улар икки гурпуга бўлинади; а) икки таркибли ўғитлар, масалан, азот-фосфорли, азот-калийли, калий-фосфорли ўғитлар; б) уч таркибли ўғитлар, масалан, азот-фосфор-калийли ўғитлар; ўсимликка бир вақтнинг ўзида бир неча хил озиқ моддалари солиш лозим бўлганда мураккаб ўғитлар ишлатилади. Мураккаб ўғитлар таркибида озиқ моддаларнинг концентрацияланганлиги билан ажралиб туради; бу ҳол уларни ташиш, сақлаш нуқтаи назаридан муҳимдир. Аммофос, нитрофоска (азофоска), калий селитраси, калийли аммиак селитраси кабилар истиқболли мураккаб ўғитлар ҳисобланади.

Смешанные посевы — Аралаш экинлар — булар бирга экилиб, бирга ўсадиган икки ва ундан ортиқ экинлардан иборат бўлади. Масалан, бир йиллик ем-хашак ўтлари аралашмасидан вика билан арпа ёки сули, рус нўхат билан арпа ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Кўп йиллик ўтлардан эса беда билан тимофеевка (ажриқбош), қўшимча равишда экиладиган сабзи, лавлаги каби илдизмевали ўсимликлар ҳамда салат каби сабзавотлар ҳам аралаш экинлар жумласига киради. Аралаш ҳолда экилган ўсимликлар ёруғлик ва тупроқ унумдорлигидан яхшироқ фойдаланиб, кўпроқ ҳосил беради. Бошоқдош ўсимликларга

дуккакдош ўсимликлар, масалан, жўхори остига ловия ёки мош аралаштириб экилганда бошоқдош ўсимликларнинг азотли озиқлардан фойдаланиши яхшиланади.

Смолевка коническая (*Silene conica* L.) — Зўрча — чиннигулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 7—25 см. Эрта баҳорда униб чиқиб, апрель-май ойларида гуллайди, май-июнь ойларида мева тугади ва қуриб қолади. Партов ва ташландиқ ерларда, воҳаларда ва тоғ олди ён бағирларда ўсади, баъзан лалмикор ерлардаги дон экинлари орасида, шунингдек беда, токзор ва боғларда учраб туради.

Смолоносные растения — Смолали ўсимликлар — смола ёки чирк олиш мумкин бўлган ўсимликлар. Смола бундай ўсимликларнинг пояларида, баргларида, баъзан пўстлоғида, поя ва илдизидаги алоҳида смола безчалари, смола йўллари ва сутсимон шира найчаларида бўлади. Смолали ўсимликларнинг кўпчилиги, асосан тропик ва субтропик зоналарда тарқалган. СССРда қарағай, арча тилоғоч каби винабаргли дарахтлар смолали дарахтлар ҳисобланади. Ўтсимон ўсимликлардан соябонгулдошлар оиласи, асосан коврак ва дорема туркумларининг турлари смолали ўсимлик ҳисобланади. Улар асосан фармацевтика саноати учун хом ашёдир.

Созревание растений — Ўсимликларнинг етилиши. Пишиши — донли экинларнинг йиғиб-териб олиш учун ҳамда хўжаликда фойдаланиш учун яроқли даражада ривожланиши ва шаклланиши. Бугдой, арпа каби ўсимликларнинг донлари пишиб етилиши олдидан тўлиша бошлайди. Донларнинг пишиши одатда 3 даврга (фазага) бўлинади: дон мағзининг сут ҳолига ва мум ҳолига келиш ҳамда қотиб пишиш фазалари. Дон ўсимликларини сутлик фазасида учки барглари яшил рангда бўлади, ўрта ва остки барглари эса сарғая бошлайди, бу даврда дон қаттиқ сиқилса, ундан сутсимон қуюқ шира чиқади. Мумлик фазасида дон ўсимликлари ёппасига сарғаяди, остки барглари қуриб қолади, аммо остки барглари эса бироз яшиллигини ва ширасини сақлаган бўлади, уларнинг дони ҳам сарғайиб қуюқлаша бошлайди; доннинг мағзи эса ранги ва юмшоқлиги жиҳатидан мумга ўхшайди. Тўла етилиш даврига ўтишда ўсимлик учларигача қурийди, дони қотади, пичоқ билан кесиб бўлмайдиган, уқаланиб кетадиган ҳолга келади. Донларда озиқ моддалари ҳам мум фазасига қадар тўпланadi. Мумлик фазасида ўриб-йиғиб олинган донларнинг сифати юқори бўлади. Ўз вақтида ўрилмаган, пишиб ўтиб кетган донларнинг сифати пасайиб кетади.

Солодка, Лакричник (*Glycyrrhiza* L.) — Мия — дуккакдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 13 тури бор. Улардан икки тури қизилмия ҳамда Уралмия техника ва дори-дармон ўсимлиги сифатида ишлатилади. Қизилмия (*G. glabra* L.) — СССРнинг жанубий ва жануби-шарқий районларида учрайди. У шўртоб ерларда, экинлар ичида

56- расм. Мия.

ўсади, ғўза ва бошқа экинларнинг ашаддий зараркунандаси ҳисобланади. Қизилмия чорва учун энг яхши ем-хашак бўлиб, илдизида жуда кўп қанд моддаси бор. Илдизидан олинадиган экстракт медицинада ва озиқ-овқат саноатида кенг қўлланади. Уралмия (*G. uralensis* Fisch.) — жанубий Уралда, Сибирнинг жанубий районларида ва Ўрта Осиёда ўсади. Унинг илдиз ва илдизпояларида 25% га қадар жуда ширин глициризин деган модда бор, у кўпик ҳосил қилувчи модда сифатида техник мақсадларда, озиқ-овқат саноатида (пиво пиширишда) ҳамда сурги дори сифатида ишлатилади. Миянинг кўп турлари ем-хашак сифатида пичан тайёрлашда ишлатилади (56-расм).

Солома — Сомон, Похол — бошоқли ва дуккакли ўсимликларнинг дони янчиб олингандан

кейин қолган поя ва барглари. Похол чорвачиликда ем-хашак сифатида жуда катта аҳамиятга эга. Похол асосан мол, қўй, туя каби ҳайвонларга берилади. Бундан ташқари, похолдан уй ҳайвонларига тўшама, қурилиш материали сифатида, целлюлоза саноатида, похол тўшаклар, плиталар, шляпалар, саватлар, кажава ва бошқаларни тайёрлашда ҳамда ёқилғи сифатида фойдаланилади.

Солончаки — Шўрхоқлар — устки қатламида 1% ва ундан ортиқ сувда эрийдиган тузлар бўлган тупроқлар. Қишлоқ хўжалик экинлари шўрхоқ ерларда яхши ўсмайди, унда фақат галофитлар яхши ўсади (қ. Солончаковые растения). Шўрхоқ ерлар Ўрта Осиё, Қозоғистон, жанубий Украина ва Қрим каби континентал областларда тарқалган. Шўрхоқ ерларни ўзлаштириш учун у ердаги ер ости сувлари сатҳини пасайтириш ва тупроқдаги тузларни ювиш лозим.

Солончаковые растения — Шўрсевар ўсимликлар — шўрхоқ ва шўртоб ерларда ўса оладиган — тузга бардошли ўсимликлар; улар чўл ва чала чўлларга тарқалган. Паст бўйли бир йиллик ўсимликлардан тортиб, йирик бута, ҳатто дарахтнинг айрим турлари ҳам (масалан, қора саксовул) шўрхоқ ерларда ўса олиши мумкин. СССР флорасида энг кўп шўрсевар ўсимликлар шўрадошлар оиласига мансубдир. Айрим шўрсевар

ўсимликлар (масалан, оқмомиқ, ажриқ, бугдойиқ тўрғайўт кабилар) яхши ем-хашак бўлиб, шўрхок ерларда экилиши ҳам мумкин.

Солянка (*Salsola* L.) — **Шўра** — шўрадошлар оиласига мансуб, ўтсимон ва бутасимон ўсимликлар туркуми. СССРда 80 га яқин тури бор; улардан баъзилари масалан, ярим бута ҳолидаги кейровуқ (*Salsola rigida* Pall.), боялич (*Salsola arbuscula* Pall.) — ҳамда бир йиллик эртаги шўра (*S. graecox* Litv.) ва бошқалар. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ем-хашак сифатида катта аҳамиятга эга. Рихтер шўраси (*S. ricteri* Karel.) ҳамда Палецкий шўраси (*S. paletzkiana* Litv.) дан медицинада қон босимини камайтирадиган сальсолин номли алкалоид олинади. Қўпгина шўраларнинг кулида совун пиширишда ишлатиладиган ишқор (поташ) бўлади. Шўр ерларда ўса олгани ҳамда шўртоб таъмли бўлгани туфайли бу ўсимликлар шўра дейилади.

Сорго (*Sorghum* Pers.) — **Жўхори** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми 40—50 тача ёввойи ёки маданий ҳолда ўсадиган бир йиллик ва кўп йиллик турлари бор. Жўхорининг асосан оддий жўхори (*Sorghum vulgare* Pers) ҳамда боши эгик жўхори (*Sorghum cernuum* Host) деб аталадиган турлари экилади. Хўжаликдаги аҳамияти ва қай мақсадда экилиши нуқтаи назаридан жўхорилар уч гурпуга бўлинади: 1) дон жўхори, 2) ширин жўхори, 3) супурги жўхори ёки маккасупурги. Дон жўхори овқат ва ем сифатида ишлатилади. Шунингдек, ундан патока, крахмал, спирт ва шу каби маҳсулотлар олинади. Ширин жўхорининг поясида 15% гача шакар моддаси бўлади. Экиладиган жўхориларнинг ҳаммасидан пичан ва силос тайёрлаш мумкин. Маккасупургидан яхши супурги тайёрланади. СССРда жўхори, асосан Ўрта Осиё, РСФСРнинг Краснодар ва Ставрополь ўлкалари, Украина ва Қримда экилади. Ўзбекистонда жўхори суғориладиган ерларда, асосий ёки такрорий экин сифатида экилади. Лалмикор ерларда у жуда оз экилади. Дон олиш учун қўқонжўхори ёки оқжўхори (*Sorghum cernuum* Host.) ўстирилади. Қўқонжўхорининг пояси бақувват, ширин, боши катта, пастга қайрилган, эгик бўлиб, дони оқ, бошқаларга нисбатан йирик бўлади. Ўзбекистонда кўп экиладиган донбоп жўхори навларидан «найман», «матқайир», «каттабош», «хўраки», «қизил қўқонжўхори», «уч ойлик» каби маҳаллий навларни кўрсатиш мумкин. Жўхори СССРдан ташқари Ҳиндистон, Хитой, Америка мамлакатлари ва бошқа жойларда ҳам экилади.

Сорго аллепское, Джонсонова трава (*Sorghum halepense* (L) Pers.) — **Гумай** — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, илдизпояли зарарли ўт. Асли тропик мамлакатлардан келиб чиққан бўлиб, бўйи 2 м гача боради. Апрельда ўса бошлайди, июндан кузгача гуллайди, меваси июлда пиша бошлайди, Фу-

май кечки совуқлар тушгунча ўсаверади. Уруғлари тез тўкилиб, экин майдонларини булғайди. Ғўза каби чопиқталаб экинлар, дон ва сабзавот экинларининг ашаддий душмани. У ариқ бўйлариди, уватларда ва партов ерларда ўсади. Ғумайнинг кўп йиллик йўғон илдизпояси 10—40 см тупроқ остига жойлашади. У асосан уруғлари ва илдиз пояларидан кўпаяди. Кураш чоралари: тупроқни чуқур ва сифатли ишлаш, ерни ишлаш, ҳайдаш вақтида ғумай илдизпояларини териб йўқотиш.

Сорго-гумаевый гибрид — Ширин қўқонжўхори-ғумай дурагайи — ширин жўхорини ғумай билан чапиштириш натижасида ҳосил бўлган ўсимлик. Бу ўсимликни Ставрополь тажриба дасидаги илмий ходимлар коллективи 1935 йилда яратган. Морфологик белгилари жиҳатидан жўхори-ғумай дурагайи судан ўтига яқин туради. Поясининг бўйи 2—3 м бўлиб, уруғлари пишганда ҳам барглари бирга яшиллигини йўқотмайди. Қурғоқчиликка чидамли бўлади. Ставрополь ўлкасида, Астрахань областида, Тожикистон ва Туркменистонда чала чўл зоналарида унча катта бўлмаган майдонларда пичан ва силос тайёрлаш учун экилади.

Сорго суданское — қ. Суданская трава.

Сорные растения (сорняки) — Бегона ўтлар — қишлоқ хўжалиги экинлари ичида ва экин экиладиган бўш ерларда, уйларга яқин жойларда, йўл бўйларидида ўсадиган ўсимликлар. Зарарли, истеъмол қилиб бўлмайдиган заҳарли ўтлар, шунингдек табиий ўтзор ва ўтлоқларнинг ем-хашак сифатини пасайтирадиган ўтлар ҳам бегона ўтлар қаторига киради. Бегона ўтларнинг бир неча минг тури бор. Улардан СССРда 1500 га яқин тури учрайди. Бегона ўтлар қишлоқ хўжалигига, баъзан ўсимлик касалликлари ва зараркунандаларига қараганда ҳам кўпроқ зарар келтиради. Улар маданий экинлар ичида ўсиб, тупроқдаги озиқ моддаларни ва намликни ўзлаштириб, экинларни нормал озиқланишига имкон бермай қўяди, экин ҳосилини камайтириб юборади, ифлослантиради, ҳосилни комбайнлар билан йиғишни қийинлаштиради ва ҳоказо. Бегона ўтларнинг уруғи аралашган дон тез қилиб кетади ва тез бузилади. Бегона ўтларда зарарли ҳашаротлар ва касаллик юқтирувчи бактериялар жуда кўпаяди ҳамда бошқа экинларга ўтади. Бегона ўтларга қарши кураш халқ хўжалигининг энг муҳим вазифаси бўлиб, бегона ўтлар йўқ қилинса, мавжуд ерлардан кўп, юқори сифатли ва барқарор ҳосил олиш имкони туғилади. Қанча вақт яшашга қараб бегона ўтлар 3 группага бўлинади: 1) бир йиллик бегона ўтлар. Буларга қуйидагилар киради; а) ҳақиқий баҳорикор бегона ўтлар — қоракўза, итқўноқ, симбрик, мастак ва ҳоказо баҳорда униб чиқиб, асосан баҳорикор ерлардаги экинларни ифлослайди; б) кузги ва қишки бегона ўтлар — булар кузда униб чиқади, ёзда ривожланишдан тўхтайдиган, одатда қишловчи экинларни ифлослайди, масалан, очамбити, жағ-жағ, рандак, сассиқкапа,

лайлактумшуқ ва ҳоказо; в) текинхўр бегона ўтлар — булар маданий ва бошқа ўсимликларга ёпишиб, чирмашиб ўсиб, уларнинг ширасини, озиқ моддаларини сўради, масалан, зарпечак, шумғия ва шу кабилар. 2) икки йиллик бегона ўтлар, масалан, туяқуйруқ, қуёнқуйруқ, хархар, қариқиз ва ҳоказо. Булар ўзларининг ривожланиши учун икки, кузда униб чиққанда эса баъзан уч мавсум ўса олади. 3) кўп йиллик бегона ўтлар — булар уруғлардан кўпайиш билан бирга ўзларининг ер ости органларидан кўплаб бачкилар чиқаради. Кўп йиллик бегона ўтлар кўпайиш усулига кўра қуйидаги группаларга бўлинади; а) илдизпоялилар, масалан, буғдойиқ, ғумай, ажриқ, чайир ва ҳоказо; б) илдизидан бачкиловчилар, масалан, латтатикан, қўйпечак, какра ва ҳоказо; в) ўқ илдизлилар, масалан, сачратқи ва ҳоказо; г) пиёзлилар, масалан, пиёз, ёввойи саримсоқ ва ҳоказо. Кўп йиллик бегона ўтлардан илдизпоялилар ҳамда илдизидан бачкиловчилар, айниқса зарарли ўтлардир, чунки улар жуда тез кўпаяди, ҳатто озгина қолдиғи ёки қаламчасидан ҳам кўкариб бачкилай оладилар. Қаерда ўсишига қараб бегона ўтлар яна икки группага бўлинади: 1) ахлатхона ўтлари ёки рудераль ўтлар — булар экилмайдиған ташландиқ жойларда, йўл бўйларида, канал ва темир йўллар яқинида, ҳовли, парк ва боғларда ўсади; 2) экинзор ўтлар ёки себеталь ўтлар — булар далаларда экинлар ичида, сунъий ўтзор ва ўтлоқларда ўсади. Экинзор ўтлар маълум даражада аниқ ёки белгили бўлгани ҳолда, ахлатхона ўтлари тасодифий бўлади. Бегона ўтларнинг баъзилари айрим экинлар, масалан, шоли, беда, ғўза, зиғир, баҳори буғдой, сабзавот ва бошқа экинлар ичида ўсишга мослашган бўлади, баъзилари эса ҳар қандай экин ичида ҳам ўсаверади. Бегона ўтларнинг кўпчилиги ҳар қандай шароитда ҳам яшай оладиган бўлиб, чопиқталаб экинлар ичида ҳам, шунингдек ёппасига экиладиган экинлар ичида ҳам ўса олади. Бегона ўтларнинг серруғлилиги уларни тез ва кен тарқалишига сабаб бўлади. Масалан, бир туп олабўта ўсимлиги 100 минг донагача, куртана эса 730 минг донагача уруғ бера олади. Бегона ўтлар уруғларидан ташқари, илдизпоялари, бачкилари, илдизлари, пиёзчалари ва бошқа вегетатив органлари билан ҳам тупроқни, экин майдонини ифлослантиради.— қ. Борьба с сорняками.

Сорта сельскохозяйственных растений — Қишлоқ хўжалик экинларининг навлари — экиш ва парвариш қилишнинг конкрет шароитларида муайян биологик ва хўжалик белги ва хусусиятларга эга бўлган ўсимликлар мажмуи. Бу белги ва хусусиятлар асосида ирсият ётади, лекин уларнинг сақланиши ва яхшиланиши экин парваришининг агротехник шароитига ҳам боғлиқдир. Нав ҳосилни ошириш воситаси бўлиб хизмат қилади, ҳосил сифати навга боғлиқдир. Шунинг учун нав масаласига катта эътибор берилади. Навлар селекцион ва маҳаллий бўлади. Селек-

ция — тажриба муассасалари етиштирган навлар селекцион навлар деб аталади. Шу ерда қадимдан экилган бўлиб, халқ селекцияси туфайли майдонга келган навлар маҳаллий нав дейилади. Навлар келиб чиқишига, яратилиш усулларига ҳамда биологик хусусиятларига қараб популяция навлари, линия навлари, дурагай навлар ҳамда клон навларга бўлинади. Популяция навларига ўзидан ва четдан чангланувчи ўсимликларнинг маҳаллий навлари киради, улар бир қанча хил ва формалардан иборат бўлади. Ўзидан чангланувчи ўсимликнинг якка танлаш усули билан бир ўсимликдан етиштирилган нав линия нави дейилади. Вегетатив ва жинсий дурагайлаш йўли билан етиштирилган навлар дурагай навлар дейилади. Айрим ўсимликларнинг туғунаклари, пиёзчалари, илдиз ва бошқалари воситасида майдонга келган авлодлар клон навлар дейилади. Ҳар бир нав ўзига хос морфологик белгиларга, шунингдек хўжалик ва биологик хусусиятларга, масалан, совуққа ёки иссиққа чидамлилиқ, тезпишарлик, касаллик ва зараркунандаларга бардош бера олиш, ҳосилдорлик, нон ёки ошга яроқлилиқ, мойлилиқ, қандлилиқ каби хоссаларга эга бўлади. Муайян тупроқ-иқлим ва хўжалик шароитларида катта майдонларга экилганда ҳам қишлоқ хўжалик ўсимликларининг навлари ўз хусусиятларини сақлай (қайта тиклай) олади.

Сортирование семян — Уруғларни хиллаш — Уруғларни қишлоқ хўжалик нуқтаи назаридан муҳим бўлган белгиларига қараб группаларга ажратиш. Уруғларни хиллаш уруғлик материали етиштириш нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга, чунки бу нарса бир хил бўлмаган турли уруғлардан юқори сифатли бир хил уруғлик етиштириш имконини беради. СССРда уруғларни хиллаш ишида бир қанча уруғлардан тозаловчи машиналар қўлланади.

Сортовая прочистка — Навни аралашмалардан тозалаш — уруғлик учун экилган экиннинг навлилиқ сифатини сақлаш ва яхшилаш мақсадида қилинадиган иш. Навни аралашмалардан тозалаш пайтида, яъни ўтлоқ пайтида шу экин орасидан бошқа хил ўсимликлар ҳамда шу ўсимликларнинг бошқа навларига хос ўсимликлар шунингдек касал, нимжон, шу нав учун типик бўлмаган ўсимликлар ҳамда бегона ўтлар юлиб ташланади, йўқ қилинади. Экинни шу экиннинг бошқа навларига хос ўсимликлардан тозалаш иши, яъни нав ўтоғи энг мураккаб ва масъулиятли ишдир. Бу иш уруғчи мутахассислар, селекционерлар ва агрономлар раҳбарлигида ўтказилади.

Сортовая чистота — Нав тозалиги — навли экиннинг нав тозалигини белгиловчи кўрсаткич. Нав тозалиги апробация вақтида бир боғ (боғлам) экинни анализ қилиш йўли билан аниқланади. Нав тозалиги процентини ҳисоблаб чиқиш учун каср суратига асосий навдан олинган поялар миқдори ёзилиб, 100 га кўпайтирилади, каср маҳражига эса асосий навдан олинган поя-

лар миқдори ёзилиб, унга бошқа нав ва тур хилларига оид поялар миқдори кўшилади.

Сортовое зерно — Навли уруғ — қишлоқ хўжалиги ўсимлигининг нав тозалиги ва сифати жиҳатидан ГОСТ талабларига жавоб берадиган ҳамда экиш учун фойдаланиладиган уруғ ёки дон.

Сортовое районирование — Навларни районлаштириш — экин навларини СССРнинг шу экинга мос бўлган тупроқ — иқлим зоналарига жойлаштириш. Бу иш қишлоқ хўжалиги экинлари навларини синаш давлат комиссияси томонидан амалга оширилади.

Сортовое удостоверение — Нав гувоҳномаси — апробация қилинган экинзорлардан олинган уруғлик сифатини кўрсатадиган, апробация актлари асосида колхоз ва совхозлар томонидан тайёрлов пунктига топшириладиган ҳар бир ҳосил партияси учун бериладиган ҳужжат.

Сортовой контроль — Нав контроли — текшириладиган уруғлик ёки ўсимликнинг шу навга хослигини, шунингдек навнинг тозалик даражасининг, яъни асосий навнинг қанча проценти ташкил этишини белгилаш, аниқлаш. Мамлакатимизда ёппасига навли экинлар экишга ўтиш муносабати билан навни текшириб билишга бўлган эҳтиёж айниқса ошди. Нав контроли дала апробацияси томонидан амалга оширилади.

Сортоиспытание — Навларни синаш — ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун экин навларининг яроқлилигини ўрганиш, баҳолаш ва белгилаш. СССРда навларни синаш марказлашган ҳолда селекция — тажриба муассасаларида ўтказилади. Бунда шу муассаса томонидан етиштирилган навларни танлаш ва энг яхши навларни давлат нав синаш участкаларига топшириш мақсадида навларга баҳо берилади. Давлат нав синаш ишлари нав синаш участкаларида ҳамда колхоз ва совхозлардаги нав синаш далаларида нав синаш бўйича давлат комиссияси тасдиқлаган махсус методика бўйича ўтказилади. Нав синаш участкаларининг колхоз ва совхозлардаги ишлаб чиқариш синобининг маълумотларига ҳамда навларнинг сифат баҳосига асосланиб, ҳар йили навларга районлаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқилади. Бу таклифларни давлат нав синаш комиссияси кўриб чиқиб, тасдиқлаш учун СССР Давлат агросаноат комитетига топширади.

Сортообновление — Навли уруғларни янгилаш — қишлоқ хўжалиги экинларининг навли уруғларини вақт-вақти билан шу навнинг яна ҳам юқори сифатли уруғлари билан алмаштириб туриш. Совет Иттифоқида навли уруғларни янгилаш муайян план асосида ҳар тўрт йилда ўтказилади. Бунинг учун колхоз-совхозлардаги уруғлик участкаларида навли уруғ шу экин экиладиган ҳамма экин майдонига етадиган миқдорда тайёрланиши керак.

Сортосмена — Нав алмашиниши — қишлоқ хўжалик экинлари навларини ишлаб чиқариш шароити учун янада қимматлироқ биологик хусусиятларга, энг яхши хўжалик сифатларига эга бўлган янги навлар билан алмаштириш. Нав алмашиниши ҳосилни оширишнинг ва кўп ҳосил олишнинг энг фойдали усулидир. СССРда колхозларга районлаштирилган навлар доирасида юқори сифатлироқ, ҳосилдорроқ навларни танлаб экиш ҳуқуқи берилган.

Сосна (Pinus L.) — Қарағай — қарағайдошлар оиласига мансуб, бир паллали, доим яшил дарахтлар, камроқ дарахтсимон буталар туркуми. Қарағайларнинг кўпчилик турлари қимматли ўрмон жинсидир. Унинг 100 га яқин тури маълум бўлиб, улардан СССРда 10 таси бор. СССРда ўсадиган қарағайлардан энг муҳими оддий қарағай (*Pinus silvestris L.*) бўлиб, бўйи 20—40 м, диаметри 80—100 см келадиган бу дарахт СССРдаги ўрмон зонасида кенг тарқалган, у ёруғсевар, тез ўсадиган, чидамли бўлади. Уруғидан кўпаяди. Оддий қарағай ўрмон мелиорациясида (ўрмон тупроқ шароитини яхшилашда) ҳамда дарахтзорлаштириш ишларида кенг қўлланилади, унинг ёғочи қурилишда, шунингдек смола ва скипидар олишда кўп ишлатилади. Ўзбекистонда ва бошқа Ўрта Осиё республикаларида қарағай ёввойи ҳолда ўсмайди, унинг баъзи турларигина махсус экилади.

Софора японская Sophora japonica L.) — Тухмак — дуккакдошлар оиласига мансуб, бўйи 20 м га борадиган, шох-шаббасиз кенг ва юмалоқ шаклдаги йирик дарахт. Ватани — Хитой ва Япония. Кўп мамлакатларда кенг миқёсда экилади. Июнь-июлда гуллаб, август — сентябрда мева тугади. Кўкаламзорлаштириш учун яхши дарахт. Ўзбекистонда ва бошқа Ўрта Осиё республикаларида кўпроқ боғларда, паркларда ва кўча бўйларида экилади. Гунчасидан сариқ бўёқ олинади. ёғочидан мебель ва паркет қилинади. Уруғдан кўпаяди, анча тез ўсади. Тошкент шароитида бўйи 12 м, диаметри 50 см га боради.

Соцветие — Тўпгул — айрим ўсимликларнинг бир жойга маълум тартибда тўпланиб очиладиган гуллар группаси. Ноаниқ тўпгул қуйидаги кўринишда бўлади: 1) бошоқсимон тўпгул — зуптурум, буғдой, арпа, қўноқ кабиларда; 2) сўта — маккажўхорида; 3) кучала — ёнғоқ, терак, тол кабиларда; 4) шингилсимон тўпгул — турп, оқ акация кабиларда; 5) рўвак — узум, сирень, қамиш кабиларда; 6) қалқонсимон тўпгул — олма, пок кабиларда; 7) зонтиксимон тўпгул пиёз, олча сабзи, укроп кабиларда; 8) каллаксимон тўпгул — беда, себарга кабиларда; 9) саватчасимон тўпгул бўтакўз, кунгабоқар кабиларда; Аниқ тўпгуллар қуйидаги кўринишларда бўлади: дихазий ёки айри тўпгул (чинигул кабиларда); 2) гажак тўпгул (гавзабонгуллларда); 3) бурма тўпгул (гулсапсар кабиларда).

Сочные корма — Серсув озиқлар — таркибида сувнинг кўплиги билан фарқланадиган ўсимликлар ёки уларнинг қисмлари, масалан, ўтлоқдаги кўк ўтлар; лавлаги, сабзи, турнепс, брюква каби илдиз мевалар; картошка, топинамбур (чўчка картошка) каби илдиз тугунаклар; ошқовоқ, тарвуз, кабачки каби полиз экинлари. Силос қилинган ем-хашаклар ҳам серсув озиқлар қаторига киради.

Соя (*Glycine hispida* Max.) — Соя — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик, озиқ-овқат ва ем-хашак учун экилади. Хитойда экиладиган энг қадимий экинлардан бири. Хитой, Корея, Япония, Шимолий Америкада, Болқон ярим ороли мамлакатларида, СССР-

57- расм. Соя.

да Узоқ Шарқ, Шимолий Кавказ, Молдавия ҳамда Украинанинг жанубида кўпроқ экилади. Бу фойдали ўсимликнинг уруғида 35—45% оқсил, 17—25% мой ва 1—2% лицетин бор. Соя мойи маргарин, совун, алиф, лак, босмахона бўёқлари ва глицерин ишлаб чиқариш учун хом ашё бўлиб хизмат қилади. Лицетин медицинада кенг қўлланилади. Соя уруғидан ёрма, ун ёки сурагат кофе қилинади. Соя унидан эса какао ва шоколад тайёрланади. Соянинг кўк пояси ва пичани оқсил моддасига бой бўлиб, мол ва отлар учун қимматли ем-хашакдир. Шарқ мамлакатларида соянинг кунжарасидан ўғит сифатида фойдаланилади. Соя иссиқсевар экин бўлиб, ортиқча намга яхши бардош беради, аммо қурғоқчиликка чидамсиздир. Гектаридан ўрта ҳисоб билан 9—12 ц, айрим ҳолларда 25 ц гача дон ҳосили олиш мумкин. СССРда соянинг 22 нави дон ва 3 нави ем-хашак олиш учун экилади (57-расм).

Спаржа (*Asparagus* L.) — Сарсабил — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, илдизпояли ўсимликлар туркуми. Унинг 250 тача тури бўлиб, ўт, ярим бута ва лиана кўринишларига эга. СССРда 30 га яқин тури бор. Улардан доривор сарсабил (*Asparagus officinalis* L.) кўпроқ амалий аҳамиятга эга. Сарсабилнинг бу тури даставвал дори ўсимлик сифатида экилиб, кейинчалик ҳамма жойда сабзавот экинига (*Asparagus officinalis* L. var. *altilis*.) айланди. Унинг ёш, серсув ва этиоляцияланган (заифлашган), ер бетига чиқмаган ёш поялари қай-

натилган ёки консерва қилинган ҳолда истеъмол қилинади. Бундай поялар таркибида 2,4% углерод, 2% оқсил, А, В₁, В₂, С витаминлари бўлади. Сарсабил поялари ер юзига ўсиб чиққандан кейин дағаллашади ва шохлаб кетади, бўйи 120—150 см гача ўсади. Сарсабил кўчатидан кўпайтирилади; унинг кўчати эгатларга 30 см чуқурликда экилади. Кўчатлар 2—3 йилда ҳосилга кириб, гектаридан 60 ц гача ҳосил олинади. Сарсабил кўчатзори 25 йилгача ҳосил беради. Сарсабилнинг баъзи турлари манзарали ўсимлик сифатида уй ва оранжереяларда ўстирилади.

Спаржевая капуста — қ. Борокколи.

Спаржевый горох (*Lotus tetragonolobus* L.) — Сарсабилсимон нўхат — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўсимлик. Бўйи 30—45 см. Жанубий Европа мамлакатларида, шунингдек СССРда — Кавказда ёввойи ҳолда учрайди. Сарсабилсимон нўхат кам экилади. Унинг гуллари тўқ қизил рангда бўлиб, манзарали ўсимлик сифатида ҳам аҳамиятга эга. Унинг ёш, хом дуккаклари овқатга ишлатилади, аччиқ таъмини йўқотиш учун қайноқ сувга ювиб олинади. Сарсабилсимон нўхатни туз солинган сувда қайнатиб ёғ қўшилади, унинг дуккакларидан суюқ ош ва гарнир тайёрлаш мумкин. Сарсабилсимон нўхатнинг химиявий таркиби ўрганилмаган. Бу ўсимлик совуққа нисбатан чидамли бўлиб, уруғи эрта баҳорда очиқ тупроққа экилади, ҳосили 2—2,5 ойда пишиб етилади.

Спелость восковая — қ. Созревание.

Спелость желтая — қ. Созревание.

Спелость зерна — қ. Созревание.

Спелость молочная — қ. Созревание.

Спелость полная — қ. Созревание.

Спелость почвы — Тупроқнинг етилиши — тупроқнинг экин экиш ёки кўчат ўтқазиш учун ишлашга тайёрлик даражасини кўрсатадиган физик ва биологик ҳолати. Тупроқ унинг типи, намлик даражаси ва структурасига боғлиқ ҳолда турлича муддатларда етилади. Етилган тупроқ машина ва қуроолларнинг ички қисмларига ёпишмай, увоқланиб, сочилиб кетади. Тупроқнинг етилиш даражаси проба олиб, текшириб аниқланади. Масалан, яхши етилган тупроқни қўлга олиб сиқилганда ундан нам чиқмайди. Сиқилганда ҳосил бўлган кесакча 1,5 м баландликдан ерга тушганда майда бўлақчаларга бўлиниб кетади, етилмаган тупроқ лойга ўхшаб кесакча ҳолича қолади.

Спергула (*Spergula* L.) — Спергула — чиннигулдошлар оиласига мансуб, чим ҳосил қиладиган, кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 5 см га боради. Яшил япроқли спергула (*S. pilifera* Hort) ҳамда унинг сариқ япроқли тур хили (*S. pilifera* Hort, sp. aurea). кўпроқ экилади. Тупининг бўлиниши ҳамда уруғини эрта баҳорда (март-апрель ойда) экиш йўли билан кўпайтирилади. Жуда

беор ўсимлик; гулзорларда гул гиламлар, фон ва кенг суратлар ҳосил қилиш учун ишлатилади.

Спирея — қ. Таволга.

Суда семенная — Уруғ ссудаси, Уруғ қарзи — ҳосилсизлик, қурғоқчилик, дўл уриш, сел уриш каби табиий офатлар юз берганда колхоз ва совхозларга давлат томонидан уруғлик бериш билан қилинадиган ёрдам формаси. Пландан ташқари экин майдони кенгайтирилганда, шунингдек навли уруғликни кўпайтириш лозим бўлганда ҳам шу тариқа ёрдам берилади. Бундай ёрдам СССР ҳукуматининг қарорлари билан давлат ресурсларидан берилади. Уруғ ссудаси қайтарилмайдиган ёки узоқ ва яқин муддатли бўлади.

Суда фуражная — Ем-хашак ссудаси, Ем-хашак қарзи — колхоз ва совхозларга давлат томонидан ем-хашак, дон ё пичан бериш йўли билан бериладиган ёрдам формаси. Жамоатчиликка оид қишлоқ хўжалик ҳайвонлари миқдорини сақлаб қолиш (камайтирмаслик) учун шундай ёрдам берилади. Ҳосилсизлик ёки бошқа табиий офатлар туфайли колхоз-совхозлар етарли даражада ем-хашак тайёрлай олмаган ҳолларда СССР ҳукуматининг қарори билан давлат ресурсларидан колхоз ва совхозларга ем-хашак ссудаси берилади. Ем-хашак ссудаси қайтарилмайдиган, узоқ ёки қисқа муддатли бўлади.

Стандарты на семена — Уруғ стандарти — экин материаллари (уруғлик) сифатига бўладиган талаб ва кўрсаткичларни белгилайдиган давлат ҳужжатлари. Булар экин ҳосилини ошириш юзасидан давлат кўрадиган тадбир-чораларнинг энг муҳим таркибий қисмидир. Бутуниттифоқ давлат стандарти ёки ГОСТлар қонун кучига эга бўлиб, бажарилиши мажбурийдир. Уруғлик стандартлари илмий-текшириш муассасалари ва контрол уруғлик лабораториялари томонидан уруғлик сифатига бўлган уқори талаблар ва кўрсаткичлар асосида тузилади. Стандартлаштириш юзасидан қилинадиган бутун ишлар СССР Министрлар Совети қошидаги Стандартлар комитети томонидан амалга оширилади.

Старопахотная земля — Қадимдан ҳайдаладиган тупроқ — ўн беш-йигирма йилдан ортиқ вақт ичида ҳайдаб, ишлаб келинадиган, юзаси чим билан қопланган бўз ёки қўриқ ерлардан фарқи равишда қайта-қайта ишланиб «юмшаб қолган» ерлар. Янги ерлар одатда қадимдан ҳайдаладиган ерларга нисбатан ҳосилдор бўлади, уларнинг структураси донадор, органик моддаларга бой ҳамда бегона ўтлардан тозароқ бўлади. Деҳқончиликнинг рационал ривожланиши туфайли янги ерларнинг қадимдан ҳайдаладиган тупроққа айланиши билан уларнинг ҳосилдорлиги камаймаслиги, балки ошиши мумкин.

Стахис волосистый (*Stachis lanata* Jacq.) — Стахис — лабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари духоба-кигиз сингари бўлиб, ерга ётиб ёки ер бағирлаб

ўсади. Ватани — Кавказ. Гулзорларни гилам каби безаш учун ўстирилади. Гуллари узун бандли ва кўримсиз бўлади, шунинг учун улар қирқиб турилади. Стахиснинг уруғи эрта баҳорда доимий жойга экилади. Бизнинг шароитимизда стахис жуда яхши ўсади, тупроқ танламайди.

Стебель — Поя, Тана — ўсимликнинг ердан олинган озиқ моддаларини илдиздан баргларга, баргларда етиштирилган органик моддаларни ўсимликларнинг бошқа органларига етказиб бериш учун хизмат қиладиган энг муҳим органларидан бири. Бир вегетатив давр ичида ривожланадиган баргли поя новда дейилади. Пояда барглар ўсиб чиққан жой бўғим, бир бўғимдан иккинчи бўғимгача бўлган масофа эса бўғим оралиғи дейилади. Барг билан поянинг баргдан юқорига томон ўсган қисми орасида ҳосил бўлган бурчак қўлтиқ дейилади. Ҳар бир қўлтиқда одатда битта куртак ривожланади. Ўсимликнинг ташқи кўриниши, яъни ўсимлик габитуси поянинг ривожланиш ва барг билан қопланиш даражасига боғлиқ.

Стебление — қ. **Цветуха**.

Стекловидное зерно — Ялтироқ дон — бошқа хил буғдойларнинг юмшоқроқ унсимон донлардан фарқли равишда қаттиқ буғдойларнинг шаффофлик ва қаттиқлиги билан ажралиб турадиган дони. Ялтироқ дон оқсил моддасига бойроқ бўлади, кесилганда шишасимон ялтираб туради ҳамда бошқа буғдойларга нисбатан шаффофроқ туюлади.

Доннинг ялтироқлиги ун тортиш ва нон пишириш нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга.

Степной миндаль — қ. **Бобовник**.

Стерилитет — қ. **Бесплодие**.

Стерильность растений — Ўсимликларнинг бепуштлиги, наслсизлиги — ўсимликнинг яшашга қобил бўлган, муртакли уруғ бера олмаслик хусусияти. Бепуштлик ўсимликларда айрим ҳолларда учраб туради, масалан, четдан чангланадиган дурагай ўсимликлар ўзидан чангланганда, айниқса ўсимликлар турлараро ва ундан ҳам узоқ чатишганда, ўсимликлар ўзлари учун янги яшаш шароитига кўчирилганда, янги шароит ўсимликнинг вегетатив ривожланиши учун имконият бериб, яшовчан уруғлар беришга қаршилик қилган ҳолларда юз беради.

Стерня — қ. **Жнивье**.

Стимулирование семян — Уруғларнинг унишини тезлаштириш — уруғ хужайралари фаолиятини уйғотиш ва кучайтириш усули. Бу усул моддалар алмашинуви ва тўпланишини, ферментлар активлигини, уруғни униб чиқиш кучини, ўсимликни кейинги ўсиш ва ривожланиш даражасини оширади. Уруғларнинг унишини тезлаштириш ҳосилнинг кўпайишига имкон беради. Бунда уруғларга (одатга экишга қадар) физик ёки химиявий таъсир қилинади: уруққа юқори частотали ток, ёруғлик, температура ва шу кабилар билан таъсир қилинади ёки уруғ-

лик сувда, гўнг шалтоғида, баъзи тузларнинг, колхицин каби алколоидларнинг кучсиз эритмасида, микроэлементларнинг химиявий бирикмаси ёки аралашмасида ивителиди ёки ҳўлланади.

Столон — Столон, Ётиқ новда — тупроқ ичида тез ўсадиган, учиди куртак, пиёзча ёки тугунча (масалан, картошка) ҳосил бўладиган ингичка новдасимон илдизпоя.

Столовая свекла — қ. Свекла столовая.

Стратификация — Стратификация — кўпгина ўсимликларнинг, шу жумладан дарахтларнинг уруғларини температураси 0° дан 6° гача бўлган қумда сақлаш, қумлаш. Бу иш уруғларнинг ёппасига ва тез униб чиқиши учун қилинади. Уруғлар экин ёки ўсимлик турига қараб 2—6 ойгача стратификация қилинади.

Стрелоллист трилистный (Sagittaria trifolia L.) — Найзабарг — алисмадошлар оиласига мансуб, сувда ёки балчиқда ўсадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси тугунакли новдалар чиқарадиган бўлиб, ейиладиган крахмалга бой бўлади. Май-август ойларида гуллаб, мева тугади. Дарё, кўл, ариқ каби сув бўйларида, шунингдек бегона ўт сифатида шолিপояларда ўсади. Хитой ва Японияда найзабаргнинг йирик тугунакли формаси махсус экилади ва ундан крахмал олинади.

Стригозела африканская (Strigosella africana (L) Botsch.) — Читир — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—45 см. Апрель-майда гуллаб, май-июнда мева тугади. Тоғ этакларидаги ерларда, суғориладиган экинлар орасида ўсиб зарар келтиради. Кўпинча уватларда, экилмай қолган жойларда, йўл бўйида, томорқаларда ва дарахтзорларда ўсиб ётади. Лалмикор ерлардаги дон ўсимликлари орасида ҳам учраб туради.

Структура почвы — Тупроқ структураси, Тупроқ тузилиши — тупроқнинг алоҳида бўлакчаларга (агрегатларга) бўлиниб кетиш қобилиятига эга бўлган физикавий ҳолати. Тупроқнинг тузилиш структураси ундаги бўлакчаларнинг катта-кичиклиги билан белгиланади. Структурали тупроқдаги ҳар бир бўлакча (кесакчада) да механик элементлар чиринди ёки лой заррачалари туфайли ўзаро мустаҳкам бириккан боғланган бўлади. Структурасиз тупроқда механик элементлар ўзаро боғланмасдан тенг ҳолатда — алоҳида-алоҳида жойлашиб, тифиз масса (соз тупроқ) ёки сочилувчан масса (қумлоқ тупроқ) ҳосил қилади. Структурали тупроқ, структурасиз тупроқнинг аксича, жуда яхши сув ва ҳаво режимига эга бўлади.

Субстрат — Субстрат, Муҳит — 1) озиқ-овқат мавжуд бўлган шароит асосан микроорганизмлар учун; 2) ўсимлик униб чиққан жой.

Субтропические культуры — Субтропик ўсимликлар — асосан кўп йиллик, доимий яшил, барги камроқ тўкиладиган дарахтлар, буталар ёки ўтсимон ўсимликлар. Улар нисбатан совуққа чидамсизлиги ва бутун ўсиш давомида иссиққа талабчанлиги би-

58-расм. Судан ўти.

лан фарқ қилади. Субтропик ўсимликларнинг кўпчилиги — 20° дан паст бўлган оз мuddатли совуққа ҳам чидай олмайди, баъзилари эса —5° да ҳам нобуд бўлади. СССРда субтропик ўсимликлар 41°31' ва 44°30' шимолий кенгликлар орасида, жумладан Грузия, Озарбайжон, Тожикистон, Туркманистон, Ўзбекистон, Қраснодар ўлкасининг қатор районларида ҳамда Қрим областида ўсади. Хўжалик белгилари жиҳатидан субтропик ўсимликлар озиқ-овқат ва техника ўсимликларига бўлинади. Озиқ-овқат субтропикларидан чой, лимон, апельсин, мандарин, грейпфрут, анжир, анор, хурмо, фейхоа, зайтун, пиндик, бодом, pista, Япон мушмуласи, пекан ёнғоғи ва бошқалар; техника

ўсимликларидан эса тунг дарахти, эвкалипт, дафна дарахти, янги Зеландия зиғири, рами, шакарқамиш, агава, бамбук, ёронгул, (герань), жут, драцена, лимонжўхори, заъфарон, эвкома ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бундан ташқари, араукария, сарв, криптомерия, магнолия, самбитгул, пальма, мамонт дарахти, кумуш акация каби манзарали тропик ўсимликлар ҳам бор.

Суданская трава, Суданка (*Sorghum sudanense* Star.) — Судан ўти, Судан жўхориси — бошоқдошлар оиласининг жўхорилар туркумига мансуб бир йиллик ем-хашак ўсимлиги. Озуқали, серҳосиллик ва пичан бериш жиҳатидан бир йиллик бошоқдошлар ичида биринчи ўринлардан бирини эгаллайди. Қурғоқчиликка жуда чидамли, иссиқсевар, ёруғликсевар бу ўсимликнинг уруғлари фақат +10° гача қизиган тупроқда униб ўсади. Судан ўти, асосан, пичан, силос ва кўкпоя олиш учун экилади. Унинг ватани — Судан (шимоли-шарқий Африка). СССРда судан ўти, асосан шимолий Кавказда, Украина, ўрта ва —қуйи Волга, марказий қоратупроқ областларида, шунингдек Ғарбий Сибирь, Олтой, Узоқ Шарқ, қисман Қозоғистон ва Қирғизистонда экилади. Нам етарли бўлган шароитларда судан ўтини 3—4 марта ўриб олинади. Унинг кўкпоя ҳосили гектаридан 120 дан 250 ц гача боради. СССРда экиладиган судан ўтининг энг яхши навларидан «Бродская 2», «Днепропетровская 876», «Кинельская 90», «Одесская 25», «Черноморка», «Крансодарская 1967» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин (58-расм).

Суккуленты — Суккулентлар, Семиз ўтлар — ер устидаги органлари серэт, семиз бўлиб, ўзида кўп миқдорда сув сақлайдиган ўсимликлар. Уларнинг илдиз системаси кўпинча тупроқ юзасида тарқалган бўлади. Серсувлиги ҳамда сув буғлагувчи сиртининг камлиги туфайли бундай ўсимликлар қуруқ, қумлоқ тупроқларда, чўлларда ва қояларда ўса олади. Суккулентлар икки хил бўлади; поядор суккулентлар (кактус, Африка сутламаси ва бошқалар) ҳамда баргдор суккулентлар (агава, алоэ, семизак ва бошқалар).

Сульфат аммония, Сернокислый аммоний — Аммоний сульфат — $[\text{NH}_4]_2\text{SO}_4$ бу қимматбаҳо азотли ўғитда 20,5 дан 21% гача азот бўлади, унча гигроскопик эмас, яъни унда намлик 2% дан ошмайди, сақланганда қотиб («муштлашиб») қолмайди. Аммоний сульфат асосий ўғит сифатида ҳамда ўсимликни қўшимча озиқлантириш учун қўлланади. Азот ер майдонига тенг миқдорда берилган тақдирда аммоний сульфат худди аммиак селитраси каби фойдали таъсир қилади.

Сумах дубильный (Rhus coriaria L.) — Тотим — пистадошлар оиласига мансуб, бўйи 4—6 м га борадиган кичикроқ дарахт. Табиий ҳолда Ўрта Осиё (жанубий Помир, Олой ва Копетдоғда) Кавказ ва Қримда учрайди. Гуллари майда, рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Июнь-июлда гуллаб, сентябрь-октябрда мева тугади. Меваси данакли бўлади. Қурғоқчиликка чидамли, тупроқ танламайди. Асосан бачки ва тўнкасидан чиққан новдаларда кўпаяди. Жарликлар, қуруқ тоғ ён бағирларини мустаҳкамлаш учун, шунингдек парк ва хиёбонларда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Баргларидан таннид ошловчи модда олинади.

Суперфосфат — қ. Фосфорные удобрения.

Суперфосфат двойной — қ. Фосфорные удобрения.

Супер-элита — Супер-элита — элита экин экиладиган майдонларни уруғлик билан таъминлаш учун уруғлик хўжалигида қўлланиладиган энг юқори сифатли экин уруғи. Супер-элиталар шу навнинг бошқа одатдаги уруғларига қараганда серҳосилроқ бўлиши, элита уруғ стандарти тўла жавоб берадиган, қишлоқ хўжалиги зараркунанда ва касалликлари томонидан зарарланмаган бўлиши лозим. Супер-элита уруғлари илгор агротехника асосида ишлов берилган унумдор тупроқли участкаларда етиштирилади. Бу тадбир эса юқори сифатли кўп ҳосил олиш имкониятини беради.

Сурепица (Brassica campestris L.) — Сурепица — крестгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ёки икки йиллик мойли ўтсимон ўсимлик. Уруғида озиқ-овқат учун ҳамда техникада ишлатиладиган 35—43% мой бор. Гектаридан 10—20 ц ҳосил беради. Сурепицанинг икки формаси кўпроқ экилади: кузги сурепица ва баҳорги сурепица. Баҳорги сурепица тезпишар ҳамда совуққа чидамли бўлиб, Грузия ва Арманистоннинг баланд тоғ-

ли зоналарида экилади. Кузги сурепица баҳори сурепицага нисбатан совуққа чидамлироқ ва бирмунча кам ҳосилроқ бўлиб, кузги рапс экиладиган зоналарда экилади.

Сурепка дуговидная (*Barbarea arguata* Rchb).— Сурепка — Крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик, намсевар ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—80 см. Апрель бошидан июнь бошигача гуллаб, мева тугади. Ботқоқлашган жойларда, дарё ва ариқ бўйларида, шунингдек, баъзан шוליпоярларда бегона ўт сифатида ўсади.

Сусак зонтичный (*Butomus umbellatus* L.)— Сувпиёз — сувпиёздошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон сув-ботқоқ ўсимлиги. Бўйи 20—150 см. Май-июлда гуллаб, июнь-августда мева тугади. Турғун ва секин оқадиган сувларда, дарё, кўл, ариқ бўйларида, ботқоқликларда ҳамда бегона ўт сифатида шוליпоярларда ўсади. Сувпиёзининг илдизпояси крахмалга бой, унинг баргларида саватлар, кажавалар, бўйра, чипта каби буюмлар тўкилади.

Сухостой (в лесу) — Куриган ўрмон дарахтлари — илдиздан куриган, ўзи ўсган жойда тик турган қуруқ дарахтлар. Бундай дарахтлар якка ҳолда, группа бўлиб ёки бутун бир дарахтзор ҳолида учрайди. Дарахтлар қалинлашиб, сиқилиб кетишидан, қаришидан, яшаш шароитининг кескин ўзгаришидан ва табиий офатлар туфайли қуриб қолади. Бунга йўл қўймаслик учун дарахтларни ўз вақтида парвариш қилиш, бутаб туриш ҳамда уларни сақлаш-қўриқлаш лозим.

Сыть круглая (*Suregas rotundus* L.) — Саломалайкум — ҳиллодошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Унинг илдизпояларида жуда кўп миқдорда тугунаклар бўлади. Бўйи 20—70 см, пояси уч қиррали, барглари ясси, тўпгули соявонсимон бўлади. Июнь-сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Урта Осиё, Кавказ, Қрим каби жанубий областларда тарқалган. У суғориладиган ерларда ўсадиган энг зарарли бегона ўт бўлиб, кўпроқ чопиқ қилинадиган экинлар ичида, шунингдек ариқ ва дарё бўйида ўсади. Саломалайкум карантин ўт ҳисобланади, уруғларидан, илдизпоялари ва тугунакларидан тез кўпаяверади.

Сыть съедобная — қ. Чуфа.

Т

Табак (*Nicotiana tabacum* L.) — Тамаки, Чилим тамаки — итузумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик қимматбаҳо техника экини. Тамаки чекиладиган нарсалар ишлаб чиқариш учун хом ашё олиш мақсадида экилади. Тамакида никотин деган алкалоид бор. Тамаки фақат ўз-ўзидан чангланадиган ўсимлик

бўлсада, аммо баъзан четдан ҳам чангланади, бу хусусиятидан селекцияда фойдаланилади. Тамакининг вегетация даври 110—125 кун. Уруғида техникада ишлатиш мумкин бўладиган 30—35% мой бор. Тамакидан трубкага солиб чекиладиган тамакилар, ҳар хил папирослар, сигареталар ва сигарлар тайёрланади. Тамаки навлари сигар қилинадиган ва папирос қилинадиган гуруппаларга бўлинади. Иккинчи гуруппасига морфологик хусусиятлари ва чекилиш сифатлари билан бир-биридан фарқ қиладиган кўпдан-кўп навлар киради. СССРда самсун, дюбек, Американ, ўткируч (остроконец), трпапезонд, тик қулоқ ва ўткирбарг (остролист) каби навлари кўп экилади. Тамаки алмашлаб экиш мақсадида енгил тупроққа кўчат қилиб экиладиган ерга ундан олдин дон экинлари, кўп йиллик ва бир йиллик ўтлар, хусусан судан ўти экилса, яхши натижа беради. Тамаки ҳосили йилига 5—7 марта йиғиб олинади. Бунда пастдаги яруслардан юқори ярусга қараб етилиб борган барглр аввал олинади.

Табак душистый (*Nicotiana affinis*) — **Гултамаки, Хушбўй тамаки** — итузумдошлар оиласига мансуб, ўт ўсимлик. Гули оқ, пушти ёки оч бинафша рангли, хушбўй ҳидли бўлади. Гули кечқурун очилиб, кундузи беркилади, унча тупроқ танламайди, яхши ўсади. Уруғи март ойида парникка сепилади. Кўчатлар совуқ хавф-хатари ўтгандан сўнг очиқ ерга экилади. Июнь ойидан кузги совуқ тушгунча гуллайди. Гулхоналарни безатиш учун экилади. Хоналарда ҳам яхши ўсаверади.

Табаководство — Тамакичилик — ўсимликшуносликнинг тамаки етиштириш ва ундан чекиш материаллари ва никотинли препаратлар тайёрлаш билан шуғулланадиган тармоғи. Тамаки ер шарининг кўп мамлакатларида экилади. Шимолий Америка, Ҳиндистон, Хитой, Индонезия, Туркияда хусусан кўп экилади. СССРда тамаки жанубий районларда, Қримда, Кавказда, Краснодар ўлкасида, Украинада, Молдавияда, Урта Осиё республикаларида ва Қозоғистонда етиштирилади. Ўзбекистонда тамаки, асосан, Самарқанд областидаги Ургут районида экилади.

Таволга, Спирея (*Spiraea L.*) — **Тобулғи** — раъноғулдошлар оиласига мансуб, бўйи 1—1,5 м келадиган буталар туркуми. Шох-шаббаси ғуж бўлади, барг чиқаргандан сўнг гуллайди. Гуллари оқ ёки оч пушти рангли бўлиб, шода ёки рўвак тўпгуллари ҳосил қилади, одатда жуда кўп гуллайди. Еруғсевар, қурғоқчиликка чидамли, тупроқ танламайдиган, совуққа чидамли бўлади. Уруғидан, илдиз ва ер усти бачкиларидан кўпаяди. Бу ўсимлик чўлларда, тоғ ва ўрмонларда кўп учрайди. Ўзбекистоннинг тоғли районларида 4 тури ўсади. Тобулғи жуда кўп ва чиройли гуллагани туфайли қимматли манзара ўсимликларидан ҳисобланади. Тобулғининг баъзи турларидан тоғ ён бағирларини мустаҳкамлаш учун фойдаланилади.

Таксация леса — Ўрмон таксацияси — ўрмон дарахтларининг

ўсишини, ёғоч запасини, шунингдек ўсаётган айрим дарахтларнинг ҳажмини аниқлаш, ўлчаш, белгилаш. Ўрмон таксацияси махсус инструкция бўйича проба майдончалар олиш, маршрут билан чамалаб таърифлаш ва аэрофотосъёмка йўли билан ўтказилади. Ёғоч запасини аниқлаш учун аввало ўрмон ва унинг айрим участкалари майдонини ўлчаш участкалардаги дарахтларнинг ёши, ҳолати ва сифати ҳамда табиий — тарихий шароитни билиш, ўрганиш ва белгилаш талаб этилади.

Талхак лисохвостный, вексбия лисохвостная (*Vexbia alareucoides* (L.) Jakov) — **Оқмия, Аччиқмия** — дуккакдошлар оиласига мансуб, — бўйи 70 см гача борадиган, кўп йиллик, бачкилайдигна ўтсимон ўсимлик. Апрель-май ойларида гуллаб, июнь-июль ойларида уруғлайди. Бу ўсимлик бўш ётган ерларда, ариқ бўйларида, тўқайда, пахтазор, бедапоя ва буғдойпояларда беғона ўт сифатида ўсади. Заҳарли карантин ўсимлик бўлиб, уруғида инсектицид сифатида ишлатиладиган алколоид бор. Ўзбекистоннинг ҳамма областларида учрайди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Талхак толстоплодный, вексбия толстоплодная (*Vexibia pachysagra* (C. A. Mey) Jakov) — **Аччиқмия, Талхак, Эшакмия** — дуккакдошлар оиласига мансуб, илдизидан бачкилайдиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—50 см. Апрель-май ойларида гуллайди. Июнь-июль ойларида уруғлайди. Ариқ бўйларида, партов, қўриқ ерларда, соз тупроқли адирларда, кўпинча қумда, шунингдек пахта даласида, бедапояда, лалмикор буғдойлар орасида ўсади. Заҳарли карантин ўт ҳисобланади. Ўзбекистоннинг ҳамма областларида учрайди. Эшакмия уруғи буғдой донига аралашиб қолса, тортилган ун тахир бўлади; бу унни еб бўлмайди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Таран дубильный — қ. **Горлец дубильный**.

Таро, Колоказия (*Colocasia antiquorum* (L.) Schott) — **Таро, Колоказия** — кучаладошлар оиласига мансуб, бўйи 90 см келадиган, ўтсимон тропик ўсимлик. Кўпинча Янги Гвинея, Филиппин ороллари, Тайвань ва Бирма ўрмонларида ёввойи ҳолда учрайди. Таронинг тупроқдаги шакли ўзгарган поясида умумий оғирлиги 2—4 кг келадиган туғунаклар ҳосил бўлади. Туғунакларнинг таркибида 20—35% асосан крахмалдан иборат углеводлар, 2—3% протеин, 0,2—0,5% мой бўлади. Туғунаклар хом ҳолида заҳарли бўлиб, пиширилганда зарарсиз, сочилиб кетадиган, мазали бўлади; тўйимлилиқ жиҳатидан картошкadan қолишмайди. Ундан олинадиган крахмал парҳез овқати сифатида, шунингдек тўқимачилиқ саноатида ишлатилади. Таронинг ёш барглари ва барг бандлари ҳам овқатга солинади. Шарқий ярим шарнинг тропик ва субтропик мамлакатларида, айниқса океан оролларида таро асосий озиқ-овқат сифатда экилади. СССРда-Грузияда таронинг баъзи кечпишар навлари экил-

моқда. Таро, асосан, тугунагидан кўпаяди. Баъзан манзарали ўсимлик сифатида ҳам ўстирилади (59-расм).

Татарник ольги (*Oporogon olgae* Rgl et Bond.) — **Оқ каррак** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, тиканли, икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 60—150 см. Июнь-июлда гуллаб, июль-август ойларида уруғлайди. Кўпинча лалмикор экинлар ичида учрайди; шунингдек йўл ёқаларида, уй атрофларидаги ифлос жойларда, ахлат ташланган ерларда ҳам ўсади. Кураш чоралари — бу бегона ўтти тагидан ўриш ва илдизи билан суғуриб ташлаш керак.

59- расм. Таро.

Тау-сағыз (*Scorzonera Uzbekistanica* Csevr. et Bond.) —

Тау-сағиз — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бўлган ўсимлик. Тянь-шань тоғининг Фарғона водийсига ёндош паст жойларида ўсади. Илдизи жуда мўрт ва синувчан бўлади. Илдизини синдириб чўзиб кўрилса, каучукнинг эластик толалари яхши кўринади. Илдизининг қуруқ оғирлигига нисбатан 9 дан 28% гача каучук чиқади. Тау-сағиздан олинадиган каучук сифати геveyдан олинадиган каучук сифатидан қолишмайди. Ўзбекистон таусағизи СССР флорасида каучук берувчи энг қимматли ўсимликлардан бири ҳисобланади. Унинг кенг миқёсда экиш мумкин.

Таушерия опушенноплодная (*Tauscheria lasiocarpa* Fisch.) — **Таушерия** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 10—60 см. Апрельнинг бошидан июнь ойининг бошигача гуллайди ва уруғлайди. Тоғ этагида майда дондор тупроқли минтақада лалмикор экинлар ичида бегона ўт сифатида ўсади. Республикамизнинг ҳамма лалмикор районларида учрайди.

Твердая пшеница (*Triticum durum* Desf.) — **Қаттиқ бугдой** — бугдойнинг бу тури СССРнинг асосан жануби-шарқиди, Қозоғистонда ва РСФСРнинг жанубий областларида тарқалган. Бошоғи тиғиз, қилтиқли бўлади. Қилтиқсиз хиллари камдан-кам учрайди. Дони узунчоқ, ойнасимон ялтироқ бўлади. Ётиб қолмайди ва тўкилиб кетмайди. Энг кўп тарқалган яхши навлари: Мелянопус 69, Горденформе 189, Арнаутка немерчанская, Горденформе 432, Краснодар 362, Мелянопус 26 ва бошқалар.

Текстильный банан — қ. Манильская пенька.

Теплицы — Иссиқхоналар, Теплицалар — кузда, қишда ва эрта баҳорда сабзавот ва манзарали ўсимликлар ўстириш учун атрофи ойна билан ўралган, иситиладиган, ичида одам бемалол ишлай оладиган хона ёки бино.

Тепличное хозяйство — Теплица хўжалиги — сунъий иқлим шароитида иссиқхонада сабзавот, мева, резовор-мева, гуллар, турли кўчатлар етказиш билан шуғулланувчи хўжалик.

Тепличные культуры — Теплица экинлари — сунъий яратилган иқлим шароитида тупроқ ва ҳаводан озиқлантириб ўстириладиган ўсимликлар.

Теплолюбивые растения — Иссиқсевар ўсимликлар — мусбат температураларда ($+1^{\circ}$ — -6°) нобуд бўладиган ўсимликлар. Иссиқсевар ўсимликларга иссиқ мамлакатлардан тарқалган шולי, бодринг, ғўза каби ўсимликлар кириди.

Терескен колючий (*Ceratoides pungens* (M. Pop.) Czer.) — **Терескен** — шўрадошлар оиласига мансуб, бўйи 10—35 см келадиган кичкина бута ўсимлиги. Май-июлда гуллайди, июль-сентябрь ойларида мева беради, тоғнинг майда шағалли ён бағирларида ўсади. Яхши ем-хашак бўлиб, уни қишлоқ хўжалик ҳайвонлари яхши ейди. Кейинги вақтларда терескен ёзда, кузда ва қишда фойдаланиладиган яйловларда маданий ўсимлик сифатида экила бошлади. Утин сифатида ҳам фойдаланилади. Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё областларида учрайди.

Термическая обработка семян — Уруғларни термик усулда ишлаш — уруғлар сифатини кўтариш учун уни қуёшда қиздириш ва қуриштириш ёки термик усулда зарарсизлантириш. Бугдой ва арпадаги чангсимон қора-куя касаллигига қарши курашиши учун унинг уруғи қайноқ сувда қиздирилади. Уруғларнинг униб чиқиши ва ўсиш энергиясини ошириш учун уруғ иссиқ ҳавода ёки офтобда ёйиб қиздирилади. Ҳамма баҳори экинларнинг уруғи экиш олдиан офтобда қиздирилиши керак. Тажриба уруғларни қуёшда қиздириш омборда қиздиришга қараганда яхши натижа беришини кўрсатди.

Термопсис (*Thermopsis* R. Br.) — **Афсонак** — дуккакдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. СССРда бу ўсимликнинг 6 тури учрайди. Улар Урта Осиёда, Сибирда ўсади. Булардан икки тури узун мевали афсонак (*T. dolichocarpa* V. Nik.) ҳамда навбат гулли афсонак (*T. alternifolia* Rgl. et Schmalh.) Ўзбекистоннинг тоғли районларида тарқалган: бу жойларда лалми экинлар ичида бегона ўт тариқасида учрайди, шунингдек қўриқ ерларда, қисирпояларда ҳам ўсади. Афсонакнинг ҳамма турлари заҳарли карантин ўт ҳисобланади. Унинг пояси ва уруғидаги алколоидлар медицинада қўлланилади.

Тефф, **Тефф абиссинский**, **Абиссинская трава** (*Eragrostis abyssinica* Jacq.) — **Тефф**, **Ҳабашистон ўти** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик хашаки ўсимлик. Бу ўсимликнинг

пояси сербарг бўлиб, баландлиги 1 м гача боради. Теффнинг фақат экиладиган хили маълум. Тефф Ҳабашистоннинг тоғли районларида, шунингдек Жанубий Африка, Ҳиндистон, Австралия, АҚШда қадим замондан буён экилади. СССРга 1927 йилда келтирилган. Тефф қимматли бошоқдош ўсимлик, унинг кўкатидан, қуруқ хашагидан фойдаланилади, уни ем-хашакка аралаштирилади ва соф ҳолда ишлатилади. Қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг ҳамма тури севиб ейди. Иссиқсевар, қурғоқчиликка чидамли, тупроқ танламайдиган ўсимлик. Бир йилда 3-4 марта ўриб олиш мумкин. Украинада гектарида 560 ц гача кўк масса, 97 ц қуруқ хашак, 8—12 ц уруғ олинади. Қурғоқ дашт районларда ва енгил тупроқда жуда қимматли ем-хашак ўсимлиги ҳисобланади.

Техническая зрелость растений — Усимликларнинг тўла пишганлиги — бутун ўсимликларнинг ёки уларнинг мева, поя, бар каби бирор қисмининг йиғиб-териб олиш ва хўжаликда фойдаланиш учун энг яхши пишиб етилган ҳолати. Кўпгина ўсимликларнинг техник етилиши биологик (уруғ) етилишидан анча илгари бошланади. Масалан, ғўзада кўсақлар очила бошлаганда, силос қилинадиган маккажўхори, буғдой ва бошқа дон экинларида мум пишиш даврида техник етилиш бошланади. Помидор, қовун, олма, нок ва бошқа ҳўл мевалар транспортировка қилиш учун техник етилишидан салгина олдинроқ узиб олинади, улар узилгандан сўнг тўла пишиб етилади.

Техническiе культуры — Техника экинлари — экиладиган кўпгина экинларнинг айрим қисмлари саноатнинг турли соҳаларида хом ашё сифатида ишлатилади. Ҳамма техника экинлари иккита катта группа бўлинади: биринчи группа — техника ўсимликлари: пахта, зиғир, каноп, жут ва бошқалар; уларнинг толалари газлама, арқон, каноп, ип ишлаб чиқариш учун ишлатилади. Иккинчи группа — мойли ўсимликлар: кунгабоқар, горчица, рапс, сурепица, крамбо, кунжут, соя, ерёнғоқ, перилла, рижик, махсар, кўкнор ва бошқалар; уларнинг мойидан озиқовқат, кондитер, лак-бўёқ саноатларида, шунингдек техникада ва дори-дармон тайёрлаш мақсадида фойдаланилади. Анис, зира, кашнич, ялпиз, маврак, атиргул каби эфир мой берувчи ўсимликларда ҳавога учиб кетадиган мой бўлади. Бундай мойлар асосан кондитер ва парфюмерия саноатида ишлатилади. Каучук берувчи техника ўсимликларига кўк-сағиз, таусағиз, гваюла, хондрила ва бошқалар киради. Баъзи ўсимликлардан, асосан дори-дармон олишда фойдаланилади. Баъзиларидан эса бўёқ ва ошловчи моддалар олинади. Қанд-лавлаги, картошка ҳам энг муҳим техника ўсимликларидан ҳисобланади, бу ўсимликлардан спирт, крахмал, патока, декстрин моддаси олинади. Тамаки ва махорка баргидан эса наркотик моддалар ва лимон кислотаси олинади. Ғўза, зиғир, каноп каби баъзи техника ўсимликларидан икки марта фойдаланилади, яъни тола ва мой олинади.

60- расм. Қора қиёқ.

Тимелия воробьиная (*Thymelaea passerina* (L) Goss. et Germ.) — **Тимелия** — келинсупургигидошлар оиласига мансуб, бўйи 30—80 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июль-август ойларида гуллади ва уруглади. Бу ўсимлик дарё, ариқ бўйларида, захкаш жойларда ўсади. Аммо суғориладиган ҳар хил экинлар сурасида бегона ўт сифатида ҳам учрайди. Ўзбекистоннинг ҳамма областларида ўсади.

Тимофеевка, Аржанец (*Phleum L.*) — **Қора қиёқ** (қирғизча) — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йилик ва кўп йиллик ўт ўсимликлар туркуми. СССРда бу ўсимликнинг 11 тури ўсади. Улардан 5 тури Ўзбекистоннинг тоғли районларида ўсиб, қимматли емхашак ўсимлиги ҳисобланади. Урмон зонасида жуда кенг тарқалган (60-расм).

Тимофеевка луговая (*Phleum pratense L.*) — **Ажриқбош-емхашак** ва агротехника жиҳатидан жуда катта аҳамиятга эга бўлган бу ўсимлик мўътадил нам иқлимли районларда, масалан,

СССРда, Фарбий Европа, АҚШ, Канадада емхашак сифатида, шунингдек пичан ўриб олинадиган ўтлоқлар яратишда, ўт-далали алмашлаб экишда, бедага аралаштириб экишда кенг қўлланади. Намни кўп талаб қилади. Экилгач 3—4 йилдан сўнг гектаридан 70 ц гача пичан, 3,5 дан 10 ц гача уруғ беради. Ажриқбошнинг бир неча районлаштирилган селекция навлари бор.

Тимьян (*Thymus vulgare L.*) — **Жамбил** — Испания ва Франциянинг жанубида ёввойи ҳолда ўсадиган, лабгулдошлар оиласига мансуб, кичкина бута ўсимлиги. Бу бута эфир мойли ўсимлик сифатида Европада, Америкада, СССРда эса Украинада, Краснодар ўлкасида экилади. Бу ўсимликда жамбил мойи бўлади, мойнинг асосий таркибий қисмини тимол моддаси ташкил этади. Медицинада жамбилнинг барги ва унинг эфир мойидан фойдаланилади. Парфюмерия саноатида жамбилнинг эфир мойи барнотимолли совунлар тайёрлаш учун ишлатилади.

Типчак — қ. Овсяница.

Тисс ягодный, Тисс Европейский (*Taxus baccata* L.) — **Зарноб** — зарнобдошлар оиласига мансуб, бўйи 30 м, диаметри 1,5 м келадиган нина баргли дарахт. Бу дарахтнинг ёғочи қизғиш, чирки бўлмайдиган, чиройли нақшли, қаттиқ, эластик ва оғир бўлади. Ер танламайдиган бу иссиқсевар дарахт сояга чидамли, аммо қуруқ ҳавога бардош бера олмайди. СССРда асосан Қрим ва Қавказ ўрмонларида ўсади, 2—3 минг йил умр кўради. Уруғидан ҳамда тўнкасидан чиққан бачкиларидан кўпаяди. Зарноб ёғочи жуда қимматбаҳо бўлиб, ундан юқори сифатли мебеллар ишланади.

Тмин обыкновенный (*Саgum саgvi* L.) — **Қора зира** — соявонгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Бу ўсимлик СССРнинг ўрта минтақаларидаги ўтлоқларда, Қавказ, Сибирь, Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиёда ёввойи ҳолда ўсади. Украинада махсус экилади. Қора зира уруғидан олинадиган эфир мой спирт-арақ ва ликер, шунингдек тамаки — махорка ишлаб чиқариш саноатида, қисман эса парфюмерия саноатида ва медицинада ишлатилади.

Томасшлак — **Томасшлак** — чўяндан пўлат олишда ҳосил бўладиган фосфорга бой чиқит. Тўқ қул ранг ёки жигар ранг қуруқ порошок ҳолидаги томасшлак ўғит сифатида ишлатилади. Томасшлак сувда эримайди, аммо кучсиз кислотада эрийди, шунинг учун уни ўсимлик ўзлаштира олади. Томасшлак таркибида 11 дан 24% гача (P_2O_5) бўлади. Қора тупроқли жойларда томасшлак таъсири суперфосфатниқига қараганда бир оз пастроқ, аммо нордон реакцияли тупроқда юқори даражада бўлади. У чой ўсимлигидан ташқари, ҳамма қишлоқ хўжалик экинларига солинади.

Томат — қ. Помидор.

Тонконог тонкий (*Coeleria gracilis* Pers.) — **Чиллакоёқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 25—60 см келадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь-июль ойларида гуллайди ва уруғлайди. Бу ўсимлик асосан Тошкент, Самарқанд ва Фарғона областларида, тоғларнинг ўрта белидаги қуруқ жойларида ўсади. Уни қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг ҳамма тури йил бўйи ҳуш кўриб ейди.

Топинамбур, Земляная груша (*Helianthus tuberosus* L.) — **Чўча картошка** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, кунгабоқарга ўхшаш кўп йиллик, тугунакли ўсимлик. Тугунагида 16—22% эрийдиган углевод, витамин В₁, оқсил бўлади. Бу ўсимлик қишлоқ хўжалик ҳайвонлари учун жуда яхши ем-хашак, шунингдек қанд ва спирт олиш учун хом ашё ҳисобланади. Поя ва барги яхши силос бўлади. Бу ўсимлик шимолий Қавказ, Закавказье, Ўрта Осиёнинг тоғли районларида Украинада, Бол-

61-расм. Чўчқа картошка.

агромелиорацияда кенг фойдаланилади. СССРда теракнинг 36 тури, Ўзбекистонда эса булардан 19 тури учрайди. Терак табий шароитда кўпроқ дарё бўйларида ўсади. Теракнинг ёғочлиги енгил, оқ, юмшоқ бўлиб, ундан қоғоз, гугурт, фанер ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Бундан ташқари бинокорликда, шунингдек ёқилғи сифатида ҳам кенг кўламда ишлатилади.

Торф — Торф — ботқоқликдаги ўсимликларнинг ҳаво етишмаслик ва ортиқча намлик туфайли тўла чирий олмаган қолдиқлар. Торф ёқилғилар группасига мансуб, органоген тоғ жинсидир. Торф қишлоқ хўжалигида ўғит сифатида тупроқни мўлчалашда, парникларда биоёқилғи сифатида, шунингдек ҳайвон-

тиқ бўйи республикаларида ва СССРнинг бошқа районларида экилади. Жанубий районларда гектаридан ўрта ҳисоб билан 200—250 ц тугунак ва шунча палак беради. Чўчқа картошканинг СССРда экиш учун районлаштирилган асосий навлари қизил тугунаклардан «вадим», оқ тугунаклардан «оқ серҳосил» деб аталадиган навлардир (61-расм).

Тополь (*Populus L.*) — Терак — толдошлар оиласига мансуб, бўйи 30—35 м келадиган, барги тўкиладиган икки уйли дарахтлар туркуми. Гули осилиб турадиган тўпгул ҳолида бўлиб, кучала дейилади. Шамол ёрдамида чангланади. Терак эрта баҳорда, барг чиқармасдан илгари, баъзан эса барг чиқариши билан барабар гуллайди. Терак уруғи, тўнкадан чиққан бачкилари ёки илдизлари орқали кўпаяди. Бундан ташқари, поя ва илдиз қаламчаларидан ҳам кўпайтирилади. Терак ёруғсевар, шамолга ва ҳаводаги тутунга бардош берадиган дарахт. Теракдан кўкаламзорлар яратишда ва

лар тагига тўшаш, мева ҳам сабзавотларни жойлаш ҳамда ёқилғи сифатида ишлатилади.

Торфяные компосты — Торфли компостлар — торфли ўғитларнинг бир хили. Бундай ўғит торф, гўнг ва бошқа ўғитларни аралаштириб тайёрланади. Торфдаги азот ва бошқа элементлар микроорганизмлар фаолияти натижасида ўсимлик осон ўзлаштира оладиган ҳолга келади. Торфли компостдан ҳамма экинларни ўғитлаш учун фойдаланилади.

Травопольная система земледелия — Ўт-далали деҳқончилик системаси — тупроқ унумдорлигини ошириш учун қўлланиладиган тадбирлардан биридир. Бу системанинг муҳим белгилари шундан иборатки, ҳар қайси далага маълум йилдан сўнг кўп йиллик дуккакдош ўсимлик билан бошоқдош ўтлар аралаштириб экилади (шунинг учун ҳам ўтдалали деҳқончилик системаси деб аталади).

Травопольные севообороты — Ўт-далали алмашлаб экиш — бунда бир йиллик дон, техника ва бошқа асосий қишлоқ хўжалик экинлари ўрнига маълум (5—8) йилдан сўнг кўп йиллик дуккакдош ва бошоқдош ўтлар алмашлаб экилади. Ўт-далали алмашлаб экиш ўт-далали деҳқончилик системасининг муҳим звеноси ҳисобланади. СССРда ўт-далали алмашлаб экиш қора тупроқли бўлмаган районларда, шунингдек Ўрта Осиёда, сугориладиган деҳқончилик районларида жорий этилган. Бу районларда кўп йиллик ўтлардан беда юқори ва барқарор ҳосил беради.

Травосеяние — Ўт экиш — далага ёки табиий пичанзор ва яйловларга ем-хашак олиш учун бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар экиб, уларнинг сифатини тубдан яхшилаш. Ўт экиш деганда баъзан ўт-далали алмашлаб экиш системасига кирган далаларга ем-хашак олиш учун кўп йиллик ўтлар (масалан, беда) экиш тушунилади. Ўт экиш дунёнинг ҳамма мамлакатларида тарқалган. Бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар энг кўп миқдорда СССРда, АҚШда, Аргентина, Хитой, Франция ва Англияда экилади. СССРда кўп экиладиган кўп йиллик ўтлардан беда, йўнғичқа, эспарцет, эркак ўт, ажриқбош, буғдойиқ, кўп ўримли райграс, бетагани, бир йиллик ўтлардан баҳори ва кузги вика, бир йиллик райграс, судан ўти, моғор, оқ жўхори кабиларни кўрсатиш мумкин. Ўтлар соф ва аралашма ҳолида экилади.

Травосмеси — Ўтлар аралашмаси — молларга ем-хашак тайёрлаш учун бир йиллик ёки кўп йиллик ўтларни аралаштириб экиш. Бошоқдош ва дуккакдош ўтлар аралашмаси соф ҳолида экилганига қараганда анча юқори ва барқарор ҳосил беради. Ўт аралашмасининг таркиби улардан қанчалик узоқ фойдаланилиши ва фойдаланиш усули, шунингдек участканинг табиий хусусиятлари билан белгиланади. Сунъий пичанзорлар яратишда, табиий ўтлоқларни яхшилашда ўт аралашмасидан кенг фойдаланилади.

Травостой — Утзор, Майсазор — турли ўтлар билан қопланган, шунинг учун пичан тайёрлашда ва чорва ўтлатишда фойдаланиладиган ер майдони. Утнинг бўйи ва қалинлиги пичанзор ва яйловнинг энг муҳим хўжалик кўрсаткичларидан ҳисобланади. Утзорнинг сифати, қиммати ундаги ўсимликларнинг хўжалик нуқтани назардан аҳамиятига, уларнинг ривожланиш фазага боғлиқ.

Травы кормовые — қ. Кормовые травы.

Транспирация — Транспирация — сувнинг ўсимликлардан буғ ҳолида ажралиб чиқиш процесси.

Трансплантация — Трансплантация — ўсимликнинг бирор қисмини у ёки бошқа ўсимликнинг бирор жойига пайванд қилиш ҳамда пайванднинг бирлашиб ўсиб кетиши (қ. Прививка в растениеводстве).

Траншея — Ура, Траншея — картошка ва бошқа сабзавотларни сақлаш учун эни 1 м, чуқурлиги 1—1,5 м (жанубда 0,4—6,5 м) ва узунлиги 5—10 м қилиб қазиладиган чуқурлик. Картошка ёки бошқа сабзавотлар ўрага тўлдирилади, устига тупроқ солиб, ундан кейин хашак ёпиб, яна тупроқ тортилади.

Триходесма седая (Trichodesma incanum — Vge) DC.) — Кампирчопон — говзабонгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 1 м ча келадиган, ўқ илдизли, кўп йиллик, ўтсимон ўсимлик. Пояси унча шохламайдиган, ҳамма жойи оқ қалин тукчалар билан қопланган бўлади. Бу ўсимлик май ойдан бошлаб ноябргача гуллайди ва уруғлайди. Кампирчопон тоғ ён бағирларида, қўриқ ерларда ва лалмикор экинлар ичида ўсадиган энг хавfli захарли ўтдир. У Ўрта Осиёнинг деярли ҳамма районларида учрайди. Кампирчопон уруғдан ва вегетатив усулда кўпаяди. Бу ўсимликнинг баргида, поясида ва хусусан уруғида алкалоидлар бор. Шунинг учун унинг уруғи аралашган маҳсулотни одам ва ҳайвонлар еса оғир захарланади. Қураш чоралари: эрта кузда чуқур шудгор қилиш, илдизларини йиғиш ва даладан йўқотиш. Экиладиган уруғларни кампирчопон уруғидан тозалаш, экинни ўтлоқ қилиш. Галла экинларини 2,4—Д маркали гербицид билан дорилаш.

Тростник южный (Phragmites australis (Cav.) Trin.) — Қамиш — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 6 м га етадиган, илдизпояли кўп йиллик ўсимлик. Июнь ойдан октябргача гуллайди. Қамиш кўл, дарё, ариқ, сув омборлари қирғоқларида ва экинлар ўртасида ўсади. Қамиш Арктикадан ташқари, ер юзининг ҳамма жойига тарқалган. Ем-хашак ўсимлиги сифатида катта аҳамиятга эга. Баҳор пайтида хўл (кўк) қамишни ҳайвонлар ҳуш кўриб ейди, қуритилганини эса қорамоллар, отлар ейди. Ёз ўрталарида пояси дағаллашади, бу вақтда ҳайвонлар фақат баргини ейди. Кўк ҳолида ундан яхши сифатли силос қилинади. Қамишдан «қамишит» деб аталган бинокорлик материали тўқилади ёки том ёпишда фойдаланилади. Пўстлоғидан

тозаланган қамишдан бўйра тўқилади. Қамишдан қоғоз тайёр-ласа ҳам бўлади, уни химиявий йўллар билан ишлаб спирт, смо-ла, сирка кислота, метил спирт олинади. Шу билан бир қаторда қамиш дала экинлари орасида ўсадиган энг ёмон бегона ўт ҳи-собланади. Суғориладиган ерлардаги ғалла ва шоли экинларида айниқса кўп зарар келтиради. Қамиш бедапоёда, шунингдек пахта далаларида ҳам учрайди. Кураш чоралари: 1) қамиш ўсадиган ерни 30 см чуқурликда кўп марта ҳайдаш, ҳайдалган-да чиққан илдиэпояларни йиғиб олиб қуритиш; 2) суғориш ва дренаж ишларини тартибга солиш билан сизот сувларини қочи-риш; 3) ҳайдаладиган экинларни чуқур культивация қилиш; 4) далани яхшилаб текислаш.

Тростник сахарный — қ. Сахарный тростник.

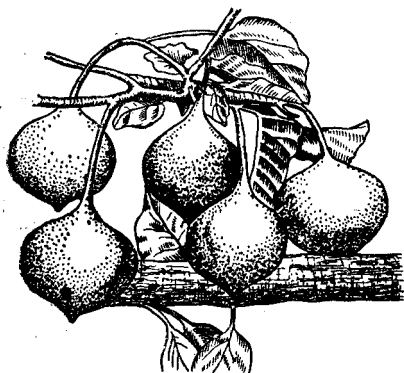
Тубероза (Polyanthus tuberosus L.) — Табаргул — чучмома-гулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик тугунак пиёзли ўтси-мон ўсимлик. Унинг бўйи 120 см, гули оқ, жуда хушбўй бўлади. Ватани Марказий Америка бўлиб, манзарали ўсимлик сифатида кенг тарқалган. Табаргул Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида экилади ва унинг энди очилган гулидан парфюмерия саноатида ишлатиладиган қимматбаҳо эфир мойи олинади.

Тугайные леса — Тўқайзорлар — чўл ва ярим чўл областла-ридаги, дарё воҳаларидаги тўқайлар. СССРда тўқайзорлар, асо-сан, Ўрта Осиёда Амударё, Сирдарё, Мурғоб, Зарафшон, Вахш, Чу ва Илида, Кавказда эса Кура, Аракс каби дарёлар соҳил-ларида бўлади. Ўрта Осиё тўқайзорларида, асосан, туранғил, тол, чаканда (жирғаноқ) каби дарахт ва буталар ўсади. Ўт ўсимликлардан баланд бўйли бошоқдош ўт савағич (эриантус), қамиш, лух, қўға, мия, қизилмия ва бошқалар учрайди. Тўқай-зорлар дарё қирғоқларини мустаҳкамлашда катта аҳамиятга эга ва бу районларда яшовчи аҳолининг асосий ёқилғиси ва би-нокорлик материали бўлиб ҳисобланади.

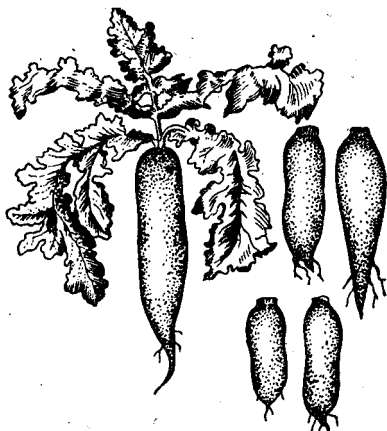
Туки — қ. Минеральные удобрения.

Тунг, Тунговое дерево (Aleurites fordii Forst.) — Тунг, Мойли дарахт — сутламадошлар оиласига мансуб, бўйи 8—10 м кела-диган, барги тўқиладиган дарахт. Унинг ватани Хитой бўлиб, бу ерда жуда кўп учрайди. Япония, АҚШ ва СССР (Грузия) да ҳам экилади. Бу дарахт 3—6 яшарлигидан бошлаб 30—35 ёшга киргунча мева беради. Меваси «ёнғоқсимон» бўлиб, унда 55% гача тез қурийдиган техника мойи бўлади, бу мойдан лак, бўёқ, эмаль ва бошқа нарсалар тайёрлашда фойдаланилади (62-расм).

Тургеневия широколистная (Turgenia latifolia (L) Hoffm.) — Чақамиғ — соявонгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 50 см кела-диган бир йиллик бегона ўт. Май ойида гуллаб, июнда уруғ-лайди. Лалмикор ғалла экинлари ичида жуда кўп учрайди, су-ғориладиган ердаги экинлари орасида, шунингдек бўз ва қуруқ ерларда ҳам ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма лалмикор районла-

62- расм. Тунг.

63- расм. Турнепс.

рида учрайди. Чақамғ меваси илгаксимон тиканлар билан қопланган. Шунинг учун кийимларга ва ҳайвон жунига осон иш-лашади ва шу йўл билан бир жойдан бошқа жойга тарқалади. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Турнепс, Кормовая репа (*Brassica rapa* var. *rapifera* Metzg.) — **Турнепс, Хашаки шолғом** — крестгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ўсимлик, уни серсув, витаминга бой илдизмеваси учун ўстирилади, илдизмеваси ҳайвонларга берилади. Бу ўсимлик СССРнинг қора тупроқли бўлмаган минтақаларида жуда кўп экилади. Баҳор ва кузги совуққа анча чидамли бўлгани учун лавлаги ва сабзи экиладиган районларга қараганда шимол-ийроқ районларга экиш мумкин бўлади. Вегетация даври 100—120 кун. СССРда хашаки шолғомнинг Остерзундом, Хибин остурзундоми, Бортфельд каби навларини экиш районлаштирилган (63-расм).

Тутководство — Тутчилик — ипакчиликнинг қурт боқиладиган тутлар ва тут кўчатлари етказиб берадиган соҳаси.

Тутовое дерево, Шелковица (*Morus* L.) — **Тут** — тутдошлар оиласига мансуб, дарахтлар туркуми. Тут дарахтининг барги билан тут ипак қурти боқилади. Тут дарахти икки уйли, айрим жинсли ўсимлик. Ипакчиликда, асосан, тутнинг оқ тут ёки балхӣ тут (*Morus alba* L.) — ҳамда Япония тутӣ ёки кўп пояли тут (*Morus multicaulis* Perr.) дейиладиган турларидан фойдаланилади. Совет олимлари етиштирган кўп ҳосилли энг яхши тут навларидан «Победа», «Грузия», «Зарифут», «Украина» (8 ва 107) ҳамда САНИИШ (1, 3, 5, 6 ва 7) кабиларни кўрсатиш мумкин. Тут дарахти дурагайлариини етказиш кенг қўлланилади,

булар эса уруғдан ёки вегетатив усулда кўпайтирилади. У ихота ўрмони ҳосил қилиш учун экиладиган дарахтлар қаторига ҳам киради. Тут дарахтининг мажнун тут, пирамидал, илонсимон, компакт ва бошқа формалари ҳам маълум; улардан, асосан, манзарали дарахтлар сифатида фойдаланилади. Тут дарахтининг етилган тўпмеваси оқ, қизғиш, қора рангларда, ширин ёки нордонроқ, турли витамин ва шакар моддасига бой (10% дан ортиқ) бўлиб, ҳўл ёки қуритилган ҳолда истеъмол қилинади. Меваси ейиладиган тут навлари пайвандлаш йўли билан кўпайтирилади.

Туя западная (*Thuja occidentalis* L.) — **Туйя** — сарвидошлар оиласига мансуб дарахт. Ёввойи ҳолда шимолий Америкада ўсади. Бўйи 20 м га, диаметри 60—90 см га етади. СССРда манзарали ўсимлик сифатида Архангельскдан Қора денгизга қадар ўстирилади. Боғда ўсадиган кўпгина хиллари ҳам бор, булар жуда секин ўсади, сояга чидамли, тупроқ ва айниқса, намга талабчан. Уруғ ва қаламчадан кўпайтирилади. Ёғочлиги юмшоқ, жуда енгил, чиримайдиган бўлади. Туяни якка-якка, тўп-тўп қилиб экилади, яшил девор ҳосил қилиш учун ҳам экилади, қирқиб турса қуриб қолмайди.

Тыква (*Cucurbita* L.) — **Қовоқ** — қовоқдошлар оиласига мансуб, ётиқ пояли, экиладиган ва ёввойи ҳолда ўсадиган бир йиллик ва кўп йиллик ўсимлик туркуми. Қовоқнинг ватани Америка, қовоқнинг 13 туридан фақат 3 тури маданий қовоқ бўлиб, улар жуда кенг тарқалган (Қ. Тыква крупноплодная, Т. обыкновенная, Т. мускатная). Қовоқ хонадонларда сувда пишириб ёки қовуриб ейилади, кондитер маҳсулотлари тайёрлаш учун ҳам ишлатилади. Қовоқ уруғидан ёғ олинади; молларга эса қовоқ силос қилиб ёки янгилигича берилади. Халқ тилида этини еб бўлмайдиган, идиш сифатида ишлатиладиган идишқовоқ, сувқовоқ, носқовоқ, томошақовоқларн ҳам қовоқ дейилаверади. Лекин улар қовоқдош оиласининг бошқа туркумига киради. қ. Горлянка.

Тыква крупноплодная (*Cucurbita maxima* Duch.) — **Картошка қовоқ**, **Ўрис қовоқ** — меваси жуда катта (60—80 кг) бўладиган қовоқ тури. Ўрис қовоқнинг хашаки, ейиладиган ва манзарали навлари бор. СССРнинг жанубий ва ўрта минтақаларида экилади. Ўзбекистоннинг ҳамма областларида суғориладиган ерларда ўстирилади. Унинг ейиладиган навларидан «Испан 73» ва «Дунган» қовоқлари жуда кенг тарқалган.

Тыква обыкновенная (*Cucurbita pepo* L.) — **Одий қовоқ** — қовоқнинг СССРнинг жанубий ва ўрта минтақаларида энг кўп экиладиган тури, ейиладиган ва ҳайвонларга озиқ бўладиган қимматли ўсимлик бўлгани туфайли Ўзбекистоннинг ҳамма жойида экилади.

Тыква мускатная (*Cucurbita moschata* Duch.) — **Ойим қовоқ** — қовоқнинг бу тури СССР Европа қисмининг жанубида,

Узоқ шарқда, Закавказье ва Ўрта Осиё республикаларида экилади.

Тысячеголов испанский (*Vaccaria hispanica* (Mill.) Rauschert.) — **Қорамуғ** — чиннигулдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—60 см келадиган бир йиллик бегона ўт. Апрель ойининг охиридан июлгача гуллайди ва уруғлайди, ҳамма ғалла ва мойли экинлар орасида, хусусан зигир ичида кўп ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма лалмикор районларида учрайди.

Тысячелистник обыкновенный (*Achillea millefolium* L.) — **Бўйимодарон** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 30—70 см келадиган кўп йиллик, илдиз пояли ўсимлик. Бу ўсимлик июнь-август ойларида гуллайди, июль-сентябрь ойларида уруғлайди. Тоғнинг шағал-тупроқли ён бағирларида, тоғ этакларида, боғларда, йўл четларида, шунингдек ҳар хил экинлар орасида ва қўриқ ерларда ўсади. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма областларига тарқалган. Унда глюкоал-калоид ахиллеин моддаси бўлиб, дори-дармон ўсимлиги, баъзан манзарали ўсимлик сифатида фойдаланилади.

Тысячелистник сантолиний (*Achillea santolina* L.) — **Бошогриқ ўти** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 15—30 см келадиган кўп йиллик ўт. Май-июль ойларида гуллаб, июнь-август ойларида уруғлайди. Бўз ва созтупроқда, кўпинча шўрхокларда тоғнинг шағал-тупроқли ён бағирларида, ариқ бўйларида ҳамда бегона ўт сифатида лалмикор ва суғориладиган экинлар орасида ўсади. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма областларида учрайди.

Тюльпан (*Tulipa* L.) — **Лола** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, пиёзли кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда лоланинг ёввойи ҳолда ўсадиган 63 тури учраса, улардан 55 тури Ўрта Осиёда ўсади. Лола эрта баҳорда гулзорларда ҳамда қишда тувакларда ўстирилади. Чиройли ҳамда ранг-баранг очилувчи бу ўсимликнинг боғларда ўстириладиган кўпдан-кўп хиллари ва навлари бор. Баъзилари ҳидсиз, баъзилари хушбўй бўлади. Гулзорлар яратиш учун лоланинг маданий навларидан ташқари, Ўрта Осиёда ёввойи ҳолда ўсадиган «Грейг», «Фостер», «Кауфман», «Леман», «Ингенс» турларидан ҳам фойдаланилади. Лола ўсимлиги пиёзи орқали кўпаяди. Ёзда барглари қуригандан сўнг пиёзлари қазиб олиниб, сояда қуритилади ва қуруқ салқин жойда қумда кузга қадар сақланади. Кузда яна гулхоналарга ўтказилади. Эрта гуллайдиган лолалар бизда март ойининг охирида, апрель ойининг бошларида гуллайди. Ҳаво температурасига қараб лоланинг гуллаши 20—25 кундан 30 кунгача чўзилиши мумкин.

Тюльпанное дерево, Лириодендрон (*Liriodendron tulipifera* L.) — **Лола дарахти, Лириодендрон** — магнолиядшлар оиласига мансуб, бўйи 60 м га, диаметри 3,5 м га етадиган, барги кузда тўкиладиган дарахт. Бу дарахт Шимолий Америкада ўсади.

Гули икки жинсли, лоласимон бўлади. Май-июнда гуллайди, меваси октябрь-ноябрда етилади. Пўстлоғида кўп миқдорда таннид мавжуд. Ёғочидан мебель ясалади, қишлоқ хўжалик машина-созлигида, қоғоз саноатида фойдаланилади. Ғарбий Европада ва СССРда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Бу дарахт фақат уруғдан кўпайтирилади. СССРда Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида, Украина ҳамда Қримда, Урта Осиёнинг жанубий районларида (Ашхобод, Душанба, Самарқанд, Тошкент ва Фарғонада) учрайди. Бу чиройли, манзарали ўсимликни парк ва кўчаларга экиш мумкин.

Тяжелые почвы — қ. Глинистая почва.

У

Уборка урожая — Ҳосилни йиғиб олиш — бу иш деҳқончилик ва боғдорчилик ҳосилини йиғиб-териб олиш, тайёрлов, пунктларига топшириш, баъзан эса ҳосилни омборларда сақлашга ёки сотишга тайёрлашдан иборатдир. Ҳосилни йиғиб-териб олиш ишлари ўсимлик меваси пиша бошлашидан бошланади. Ҳосилни йиғиб-териб олиш вақти бу ишда қўлланиладиган метод ва қуролларга, ҳосилдан фойдаланиш мақсадига ҳамда ҳосилнинг етилиш даражасига қараб белгиланади.

Увлажнительный полив — Намлама суғориш — баҳорда ер нами 1—1,5 м чуқурликка борадиган даражада ерни тўйдириб суғориш.

Увядание — Сўлиш — нам етишмаганлиги, бактерия ёки замбуруғлар ўсимликнинг най йўллари бекитиб қўйиш туфайли ўсимлик организмда тургорнинг йўқолиши ва заҳарли моддаларнинг пайдо бўлиши натижасида ўсимлик сўлийди. Ўсимлик найларининг заҳарланганлиги поя кесмасида қорамтир ҳалқалар ҳосил бўлганига қараб аниқланади.

Углубления пахотного слоя, Почвоуглубления — Ҳайдалма қаватни чуқурлаштириш — ҳайдаш қатламни 13—18 см ҳайдаш юза, 20—22 см нормал, 25—30 см эса чуқур ҳайдаш дейилади. Ҳайдаш қатламни чуқурлаштириб бориш ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши учун зарур бўлган тупроқ шароитини (тупроқдаги сув ва озик режимини, тупроқда рўй берадиган микробиологик шароит ва бошқаларни) яхшилайдиган, агротехник тадбирларнинг, масалан, ўғитларнинг таъсирини, қишлоқ хўжалик экинларнинг ҳосилини оширади.

Удобрения — Ўғитлар — ерга солинадиган, экинларнинг ўсиш ва ривожланиш шароитларини (асосан, илдиздан озикланиш режимини) яхшилайдиган, ҳосилнинг ошишига ва сифатининг яхшиланишига сабаб бўладиган органик ва анорганик моддалар. Ўғит ўсимликнинг озик манбаидир, шу билан бирга туп-

роқда рўй берадиган химиявий, физикавий ва микробиологик процессларга таъсир этиш орқали ўсимликнинг озиқланиш шароитини яхшилади. Ўсимликнинг нормал озиқланишига, ривожланишига бевосита таъсир этадиган суперфосфат, фосфор уни каби ўғитлар тўғридан-тўғри таъсир этадиган ўғитлар деб аталади. Баъзи ўғитлар, масалан, оҳак, асосан билвосита, яъни ўсимликнинг озиқланиш шароитини яхшилаш йўли билан таъсир этади ва шунинг учун уларни воситали ўғит деб аталади. Ўғитлар таркиби жиҳатидан иккита асосий группага: органик ўғитлар ва минерал ўғитларга бўлинади. Биринчи группага гўнг, торф, компост, парранда тезаги ва бошқалар, шунингдек, кўкат ўғитлар (сидератлар) киради. Бу группага бактернал ўғитлар, яъни тупроқда ёки ўсимлик илдизда кўпайиб, уларнинг озиқланиш шароитларини яхшилаш оладиган бактерия споралари бўлгани қуруқ ёки суюқ препаратлар (масалан, нитрагин, азотобактерин кабилар) ҳам киради. Органик ўғитларнинг асосий қисми (гўнглар) ишлатиладиган жойида қишлоқ хўжалиги шароитида тайёрланадиган бўлгани учун маҳаллий ўғит ҳисобланади.

Минерал ўғитлар одатда ўсимлик озиғининг асосий элементларидан бирортасини камроқ, икки ёки учтасини, масалан, азот, фосфор ҳамда калийни ўз ичига оладиган химиявий бирикмалардир. Минерал ўғитлар, асосан, химиявий заводларда ишлаб чиқарилади, шунинг учун ҳам уларни саноат ўғитлари деб аталади. Минерал ўғитларга оҳак, гипс, кул ва микроўғитлар ҳам киради. Минерал ўғитлар қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилини оширишда ғоят катта роль ўйнайди.

Удобрительные органо-минеральные смеси — қ. Органо-минеральные смеси.

Узел кущения — Тупланиш бўғими — бошоқдош ўсимлик поясининг тубида новдалар зич ҳосил бўладиган бир неча бўғим. Сийрак тупли, илдиз пояли бошоқдош ўсимликларнинг тупланиш бўғимлари ер устида бўлади. Тупланиш бўғимлари қўлтиқларидаги ён куртаклардан новдалар ўсиб чиқади. Тупланиш бўғимларидан қўшимча илдизлар ҳам ҳосил бўлади, булар бошоқдош ўсимликларнинг попул илдизини ташкил этади.

Узкорядный посев — Тор қаторли экиш — буғдой, арпа, жавдар, зиғир каби қишлоқ хўжалик экинларини экиш усулларидан бири. Қатор оралари 14—15 см бўлган расмий экиш усулидан фарқли ўлароқ, тор қаторли экишда ўша миқдордаги уруғни қатор оралари торроқ, яъни 6—9 см қилиб экилади. Тор қаторли экишда ўсимлик далага текис жойланади, бу эса ўсимликларнинг ёруғликдан, намликдан ва озиқ моддалардан фойдаланишини, шунингдек бегона ўтларга қарши курашни қулайлаштиради. Тор қаторли экиш қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилини оширишга ёрдам беради. Бу иш одатда тор қаторли сеялқалар воситасида бажарилади.

Укатывание почвы — қ. Прикатывание.

Укос — Урим — 1) ўриб олинган ўт миқдори; 2) кетма-кет ўт ўриш тартиб-номери, масалан, биринчи ўрим, иккинчи ўрим, учинчи ўрим ва ҳоказо.

Укроп (*Anethum graveolens* L.) — **Укроп** — соявонгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Укропнинг ёш барглари ва поялари овқатни ҳидли ҳамда мазали қилиш учун, қариб қолгани эса бошқа кўкатлар билан бирга бодринг, помидор тузлаш учун ишлатилади, уруғидан мой олинади. Укропда А, В ва С витаминлар бор. Унинг ўзига хос хушбўй ҳиди ундаги эфир мойига боғлиқ. Укроп совуққа бардош берадиган ўсимлик, ҳамма жойда экилади, уруғдан кўпайиши осон, ҳар қандай тупроқда ҳам ўсаверади, аммо тупроққа солинадиган чириндига жуда сезгир бўлади. Гектаридан 12—18 тонна кўк укроп, кексайиб пояси дағаллашганда 30 т гача ҳосил олинади.

Улюк — Улик, Улик пахта — нормал ривожланган кўсақда айрим якка чигит пахталар ёки айрим толалари яхши ривожланмаган бўлиши мумкин. Бу ҳодиса оналик тугунчасидаги айрим уруғкуртакларнинг уруғланмай қолиши натижасида рўй беради. Уруғланмаган уруғкуртак пахта қуриганда қисқа толали тугундан иборат бўлиб қолади, буни пахтанинг майда ўлиги дейилади. Бундан ташқари, пахтада йирик ўлик бўлиши ҳам мумкин. Йирик ўлик уруғланган ва муртаги озми-кўпми ривожланган уруғкуртакнинг ўлиб қолиши — эрта ривожланишдан тўхташ натижасида вужудга келади. Улик пахта миқдори ғўзанинг турли навида турлича бўлади. Пахта ҳосилида ўлик пахта оғирлиги 1% атрофида, етилган чигитга нисбатан дона ҳисобида 20—30% ва бундан ҳам кўпроқ бўлади. Улик пахта миқдорининг кўпайиши ҳосилни жуда камайтириб юборади. Уруғкуртаклар ёппасига уруғланадиган ва ривожланиш даврида камроқ касалланадиган ғўза навларини яратиш, ўсимликнинг озик ҳамда сувга бўлган эҳтиёжини қондириш йўли билан, бинобарин, ўлик пахта миқдорини жуда камайтириш йўли билан ҳам ҳосилни бирмунча ошириш мумкин. Улик пахта ҳосилнинг миқдоригагина эмас, балки сифатига ҳам ёмон таъсир этади, пахта тозалашни, яъни толани чигитдан ажратиб олишни қийинлаштиради, тозаланган толада қолиб кетган ўлик пахта йигириш ва тўқиш машиналарининг ёмон ишлашига сабаб бўлади.

Унаби обыкновенный, зизифус (*Zizyphus jujuba* Mill.) — **Чилонжийда, унаби**, — Жумрутдошлар оиласига мансуб дарахт (бўйи 8—12 м.). Экма ҳолда Япония, Покистон, Афғонистон, Хитойда; СССРда Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда учрайди. Қурғоқчилик ва совуққа чидамли. Меваси ҳўллигича ейилади, қуритилади, консерва қилинади.

Уплотненные культуры — Зич экинлар — ердан унумлироқ фойдаланиш, кўпроқ маҳсулот олиш мақсадида битта экин қа-

тор ораларида бошқа экинларни ўстириш, Зичланган экинлар, хусусан сабзавотчиликда кенг қўлланилади, масалан, лавлаги, сабзи каби илдизмевалилар билан бир жойга вегетация даври қисқа бўлган кўкатлар (салат, шпинат, укроп), кечки помидор билан бирга эртаги гулкарам экилади ёки карам, лавлаги, нўхат қатор ораларига бодринг экилади. Шаҳар атрофидаги районларда кечки картошка қатор ораларига эртапишар картошка экиш мумкин.

Урожай, Урожайность — Ҳосил, Ҳосилдорлик — ҳосил қишлоқ хўжалик экинлари ўстириш ёки ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликлардан фойдаланиш натижасида олинadиган маҳсулот (дон, тола, уруғ, мева, илдизмева, тугунакмева, резавормева, сабзавот, пичан ва ҳоказо). Ҳосил миқдори, одатда, битта ўсимликдан ёки дарахтдан ёки майдон бирлигидан олинadиган маҳсулот миқдори билан ифодаланади. Бирор хўжаликда, районда, область ёки мамлакатда етиштирилган умумий маҳсулотга ҳам ҳосил дейилаверади. Ҳосилдорлик 1 га ердаги экиндан олинadиган маҳсулот миқдори билан белгиланади. Деҳқончилик ҳосили экин ҳосилга кирган пайтда ёки ҳосилни йиғиб олиш олдидан кўз билан чамаланиб белгиланиши мумкин. Етиштирилган, аммо ҳали йиғиб-териб олинмаган ҳосил кўз билан чамаланган ҳосил дейилади. Ҳамма қишлоқ хўжалик ишлари тамом бўлгандан сўнг колхоз ва совхозларнинг омборига тушган ҳамда кирим дафтарыда қайд қилинган ҳақиқий ҳосил омбор ҳосили деб аталади. Омборга тушган ҳақиқий ҳосилни марказий статистика бошқармаси ҳисобга олиб боради.

Утепленный грунт — Иситилган ер — ўсимликларни совуқ урушидан сақлаш мақсадида тупроғи инитилган ва усти енгилелли ёпилган ер участкаси. Иситилган ер иссиқхоналар ва парникларга бевосита яқин жойларда ташкил этилади ҳамда ўсимликлар парниклардан бўшаган ромлар, шчитлар, матлар, чипталар, мульча қоғоз билан беркитилади. Иситилган ердаги сабзавотлар парниклардаги сабзавотлардан кўра кечроқ, аммо очиқ ердагига қараганда анча эрта чиқади. Иситилган ерга эрта баҳордаги совуқларга чидамли кўкатлар ва гулкарам каби экинлар зич экилади ва ҳавода исиши билан ундаги бўш жойларга помидор, бодринг, каби иссиқсевар ўсимликлар экилади.

Уход за посевами — Экинларни парвариш қилиш — униб чиққан экинларни парвариш қилиш учун қўлланиладиган агротехник тадбирлар. Экинларни парвариш қилиш ўсимликнинг бутун вегетация даврида ўсиши ва ривожланиши, шу билан бирга ҳосилнинг ошиши ҳамда маҳсулот сифатининг яхшилаши учун энг қулай шароитлар яратиш демакдир. Экинларни парвариш қилиш усуллари, уларни қўлланиш муддатлари экинларнинг турларига (кузги, ҳайдаладиган), экиш мақсадига (дон олиш, силос қилиш), экиш (масалан, қаторлаб, квадрат уялаб, кенг қатор қилиб экиш) усулига, ўсимлик ёшига, тупроқ-иқлим

ва об-ҳаво шаронти ҳамда бошқаларга боғлиқ бўлади. Экинларни яхши парвариш қилиш ва меҳнатни тежашда механизация энг муҳим аҳамиятга эга. Экинларни парвариш қилиш тадбирлари қаторига бегона ўтларга, касаллик ва зараркунандларга қарши химиявий, агротехник ҳамда биологик кураш чоралари ҳам киради.

Ф

Фазы роста растений — Усимликларнинг ўсиш фазалари — ўсимликларнинг ривожланишига ва айрим органларининг ҳосил бўлишига алоқадор морфологик ўзгаришларни акс эттириб, кетма-кет келадиган ўсиш босқичлари. Ўсиш фазалари ҳар хил ўсимликларда турлича бўлади. Масалан, бошоқдошлар ўсиши: майса фазаси, учинчи баргнинг ҳосил бўлиши, тупланиш, найча чиқариш, бошоқли, гуллаш, сут пишиш, мум пишиш ва тўла пишиш фазаларидан иборат бўлади.

Фалярис, Шелковая трава (*Phalaris arundinaceae* L. var. *variegata* Hort) — **Фалярис, Ипак ўт** — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — Шимолий Америка. Бу ўсимлик оч яшил рангли, ипаксимон ингичка барги туфайли қимматлидир. Бизнинг шароитимизда қуёшли ёки олачалоқ жойларда яхши ўсади. Илдиз бачкилари орқали кўпаяди ва тез ўсади. Бу ўт йўл чеккаларига, клумбаларга экилади, баргларидан гулдасталарни безатиш учун фойдаланилади.

Фасоль (*Phaseolus* L.) — **Ловия** — дуккакдошлар оиласига мансуб, асосан бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Ловиялар туркумига Осиё: Африка, Американинг тропик ва субтропик мамлакатларида ўсадиган 150 дан ортиқ турлар киради. Ер юзиде 20 га яқин тури, шу жумладан, СССРда 5 тури экилади. Улардан энг кўп оддий ловия (*P. vulgaris* L.), ундан кўра камроқ кўпгулли ловия (*P. multiflorus* Willd.), лима ёки ойсимон ловия (*P. lunatus* L.), ниш баргли ловия ёки тепари (*P. acutifolius* Aza Gray.) ҳамда мош (*P. augeus* Roxb.) экилади. Ловиялар серҳосил дон олиш учун сабзавот экини, баъзан эса гулли ўсимлик ва кўкат ўғит сифатида экилади. Ловия қуруқ донида 20 дан 27% гача оқсил бўлади. Унинг кўк донида 6% гача оқсил бўлгани учун оқсилга бой сабзавот экини ҳисобланади. Бундан ташқари, ловиянинг кўк донида А, В ва С витаминлари жуда кўп бўлади. СССРда ловия, асосан, Украина, Молдавия, Грузия, РСФСРнинг марказий қора тупроқли областлари ва Шимолий Кавказнинг тоғ олди районларида экилади. Гектаридан ўртача 10—12, айрим жойларда 20 ц гача дон ҳосили олинади. Мош республикамизнинг асосий дуккакли дон экини ҳисобланади. Ловиянинг бошқа турлари Тошкент,

Самарқанд каби катта шаҳарлар атрофида полиз-сабзавот ал-машлаб экишида қўлланилади.

Фасциация — Фасциация — поянинг қинғир-қийшиқ ёки лентасимон япалоқ бўлиб ўзгариши. Баъзан фасциация ҳодисасида бир қанча шохлар бирга қўшилиб, йириклашиб кетади; бу ҳодиса сачратқи, маржондарахт, шувоқ, шумтол, қорақат каби ўсимликларда кўпроқ учрайди. Фасциация гултожихўроз каби баъзан ўсимликларда уруғ орқали наслга ҳам берилади.

Фацелия рябиноколистая (*Phacelia tanacetifolia* Benth.) — **Фацелия** — фацелиядошлар оиласига мансуб, танаси оқ, қалин туклар билан қопланадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватан — Шимолий Америка. СССРда нектарли (асал берувчи) ўсимлик сифатида экилади. Фацелия тупроқ танламайди, эрта баҳорда ёки кеч кузда экилади. Фацелия — июль-августда 1,5 ой узлуксиз равишда гуллайди. Гектаридан 3—4 ц уруғ олинади. Кўк палагини бошқа ўтлар билан аралаштириб ёки силос ҳолида сутли молларга бериш мумкин. Фацелиянинг баъзи турлари манзарали ўсимлик сифатида боғ ва паркларда экилади.

Фекалии — Нажас, Фекалий — одамнинг қаттиқ ва суyoқ ахлати аралашмаси. Хитой ва Японияда одам ахлати асосий ўғитлардан бири ҳисобланади. СССРнинг канализация бўлмаган аҳоли яшайдиган пунктларда одам ахлатига торф ёки ёғоч қипиғи аралаштириб компост тайёрланади. Компостнинг ҳосилга таъсири гўнгникидан устун туради. Одам ахлатидан компост тайёрлаш ундаги ҳар хил юқумли касаллик ва паразитлар манбаини йўқотишнинг ва ахлатдан қишлоқ хўжалигида фойдаланишнинг энг яхши усуллари дир. Канализация бўлган шаҳарларда ва бошқа аҳоли яшайдиган пунктларда одам ахлати хўжаликда фойдаланиладиган сув билан бирга зарарсизлантирилади ва суғориладиган ерларни ўғитлаш учун фойдаланилади.

Фенологические наблюдения — Фенологик кузатишлар — табиатдаги мавсумий ҳодисаларни кузатиш. Қишлоқ хўжалигида фенологик кузатиш, асосан фойдали ўсимликлар ва экинларда юз берадиган ўзгаришни кузатишдан иборат. Фенологик кузатишларда ўсимлик ривожланишидаги фазаларнинг бошланиш вақти, яъни майсанинг униб чиқиши, барглар пайдо бўлиши, шоналаш, гуллаш, меванинг етилиши ва йиғиб олиш кабилар белгиланади. Фенологик кузатишлардан қишлоқ хўжалигида жуда кенг фойдаланилади, чунки бир қанча агротехник тадбирларни ўтказиш ўсимлик ривожланишининг маълум фазаларига боғлиқ бўлади. Фенологик кузатишлар агрометеорологик прогнозлар тузиш, яъни ҳосилнинг етилиши, уни йиғиб олиш каби иш ҳамда тадбирларни ўтказиш муддати ва шароитларини белгилаш учун ҳам зарур дир.

Фенология — Фенология — йил фаслининг алмашилишига қараб табиатнинг мавсумий ўзгаришлари тўғрисидаги таълимот. Фенология умумий ва хусусий бўлади. Умумий фенология

табиатнинг ривожланишини ўрганади ва қайд қилиб беради. Хусусий фенология маълум соҳа бўйича олиб борилади. Қишлоқ хўжалиги фенологияси ҳам хусусий фенология бўлиб, у экинларнинг фойдали манзара дарахт ва буталарнинг, пичанзор ҳамда яйлов ўтларининг, бегона ва бошқа ўтларнинг ривожланиш тезлигини ўрганади.

Фенхель обыкновенный (*Foeniculum vulgare* Mill. — **Оқзира, Арпабодиён** — соябонгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 90—200 см келадиган кўп йиллик ёки икки йиллик ўтсимон ўсимлик. СССР территориясида Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиёда ёввойи ҳолда ўсади.

Европанинг кўпгина мамлакатларида, СССРда эса Шимолий Кавказ ва Украинада экилади. Далага эрта баҳорда ёки кузда сепилади. Мевасидан 4—6% миқдориди эфир мойи олинади. Мойи озиқ-овқат (ликер кондитер) ва парфюмерия саноатларида, медицинада ва ветеринарияда ишлатилади. Мевасидан эфир мой олингандан сўнг, яна техникада ишлатишга яроқли 12—14% мой олинади. Қуритилмаган барг ёки уруғи, шунингдек майдаланиб пиширилган илдизи озиқ-овқатларга қўшилади (64-расм).

Ферругинеум — **Ферругинеум** — юмшоқ буғдойнинг тур хили. Бошоғи қилтиқли, қизил; гул қипиқлари туксиз бўлиб, дони қида, медицинада ва ветеринарияда ишлатилади. Мевасидан эфир ругинеум 1239, Московская 2453, Алти-Агач, Армянка; баҳорилари Тулин 14, Балаганка, Сибирка местная, Ферругинеум 960 ва бошқалар.

Фертильность — **Ҳосилдорлик, Унумдорлик** — ўсимликларнинг ҳаётчан муртакли уруғ бериш қобилияти. Бу термин, асосан, ҳосил (авлод) берувчи дурагай ўсимликларни ҳосил бермайдиган стерилланган дурагай ўсимликлардан фарқ қилиш учун ишлатилади. Бундай дурагайларнинг ҳосилдорлигини таъминлайдиган бир қанча методлар бор. Масалан, дурагайландиган ўсимликларнинг олдиндан вегетатив яқинлаштириб, чанг аралашмалари билан чанглаб, полиплоидияни вужудга келтириш ва бошқалар.

Фиалка душистая (*Viola odorata* L.) — **Гунафша, Бинафша** — гунафшадошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон

64-расм. Арпабодиён.

Ўсимлик. Гунафша Шимолий ярим шарнинг ўрта минтақаларида жуда кўп тарқалган. Пояси ётиб ўсадиган, осон томирландиган, гули сафсар рангда, нотўғри шаклли, жуда хушбўй, одатда эрта баҳорда очилади. Гунафшанинг боғларда ўсадиган жуда кўп хиллари бор, улар бир-биридан фақат гулининг ранги билан эмас, балки унинг катта-кичиклиги билан ҳам фарқ қилади. Гунафша ер танламаслиги, барқарорлиги, боғнинг салқин жойларида, шунингдек, қишда берк жойларда ҳам ўса олиши билан қадрланади. Асосан поясини бўлакларга бўлиб экиш билан кўпайтирилади.

Фиалковый корень — Гунафша ҳидли илдиз — гулсафсарлар туркумига мансуб баъзи тур ўсимликларнинг гунафша ҳидли илдиз пояси. Гунафша ҳидли илдизпояларда парфюмерия ва медицинада ишлатиладиган қимматбаҳо эфир мойи бўлади. СССРда гунафша ҳидли илдизпоя берадиган гулсафсар турлари Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиёда экилади.

Физалис (*Physalis L.*) — **Физалис** — итузумдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бу ўсимликнинг, асосан, Марказий ва Шимолий Америкада тарқалган 100 дан ортиқ тури маълум. СССР территориясидаги кўп йиллик физалис (*Physalis alkekengi L.*) ёввойи ҳолда ўсади. Бу ўсимлик Қозоғистон, Украинанинг жануби ва Қора денгиз соҳилларида тарқалган. Мевасининг бўйи 1,5—2 см гача, тўқ сариқ ёки қизил рангда, тахирроқ бўлади. Совуқ ургандан сўнг етилади. СССРда физалиснинг бир неча тури экилади: 1) қулпунайсимон физалис (*Ph. pubescans L.*) — бир йиллик ўтсимон ўсимлик; унинг меваси ширин ёки ширин-нордон бўлади; 2) Перу физалиси (*Ph. peruviana L.*), бу тур кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, бўйи 1 м гача боради. Унинг резавор меваси сариқ, тўқ сариқ рангда: катталиги олчадек (5—12 г ча), таъми ширин-нордон, ёқимли хушбўй бўлади; 3) Мексика физалиси ёки Мексика томати (*Ph. aequata*) — бўйи 1 м гача бўладиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Меваси йирик (10—20 г), помидорсимон, ранги оч яшил ёки тўқ гунафшасимон бўлади, Экилгач, меваси 70—80 кундан сўнг пишади. Физалиснинг мевасида 40% гача шакар ва витамин С бўлади. Унинг кондитер саноатида мураббо, джем тайёрланади. Физалиснинг тузланган ва сиркаланган меваси тузланган кўк помидор мазасини беради. Физалис кўчат қилиб экилади, гектаридан берадиган ўртача ҳосили 10 т, баъзан 30 т ва ундан ортиқ ҳам бўлиши мумкин. Физалисни фақат жанубий районлардагина эмас, балки Москва областида, ҳатто ундан ҳам шимолийроқ районларда экиш мумкин. Физалиснинг баъзи турларидан манзарали ўсимлик сифатида ҳам фойдаланилади.

Физостегия виргинская (*Physostegia virginiana Benta.*) — **Физостегия** — лабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, илдиз пояли ўсимлик. Ватани — Шимолий Америка. Гуллари си-

ренсимон, оқ ёки оч пушти рангли бўлиб, бошоқсимон туп гул ҳосил қилади. Июль ойининг ўрталаридан бошлаб сентябрнинг ўрталаригача гуллайди. Гуллаш даврида бўйи 120 см га етади. Бу ўсимлик туپини бўлиш йўли билан ва уруғидан кўпайтирилади. Манзарали ўсимлик сифатида уни якка-якка ва группа-группа қилиб ўтқазиш мумкин, кесиб туришга ҳам чидайди.

Фикус каучконосный (*Ficus elastica* Roxb.) — **Фикус** — тутдошлар оиласига мансуб, энг кўп тарқалган хона ўсимликларидан биридир. Ватани — Жанубий Осиё (Ҳиндистон), Шри Ланка, Индонезия бўлиб, бу жойларда бўйи 20—25 м бўлган дарахт тарзида ўсади. Фикус тез ўсувчанлиги, тухумсимон, овал шаклли, тўқ яшил рангли қайишсимон барги бўлиши билан қимматлидир. Бизнинг шароитимизда тупроқ танламайдиган хона ўсимлик ҳисобланади. У чим-барглар аралашмасидан ҳосил бўлган тупроқда ҳам яхши ўсаверади. Ёзда уни жуда кўп суғориб туриш, иссиқ ва ёруғ жойга қўйиш керак; қаламчаларидан кўпайтириш мумкин.

Фимбристилис вильчатая (*Fimbristylis dichotoma* (L.) Vahl.) — **Фимбристилис** — ҳиллодошлар оиласига мансуб, бўйи 30 см га етадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бу ўсимлик август-сентябрь ойларида гуллайди ва уруғлайди. Шолিপояларда, ариқ бўйларида, боғларда ва Ўзбекистоннинг текис ҳамда тоғли районларида, томорқаларда бегона ўт тарзида ўсади.

Финиковая пальма (*Phoenix* L.) — **Финик пальмаси** — пальмадошлар оиласига мансуб, икки уйли дарахтсимон ўсимликлар туркуми. Унинг 10 дан ортиқ тури маълум. Африка ва Осиёнинг тропик ва субтропикларида ёввойи ҳолда ўсади. Бўйи 20 м га, диаметри 80 см га етадиган битта пояси бўлади. Финик пальмасини очиқ жойга ҳам, ёпиқ жойга ҳам экиш мумкин. СССРда субтропик районларида очиқ ерга тўртта тури: канар финик пальмаси, ўрмон финик пальмаси, эгилган финик пальмаси ҳамда мевали финик пальмаси ёки хурмо пальмаси экилади. Булардан учта тури Кавказ ва Қримнинг Қора денгиз соҳилларида манзарали ўсимлик сифатида экилади. Мева (хурмо) берадиган пальманинг ёввойи ҳолда ўсиши номаълум, чунки унинг маданий хилигина маълум. Пальманинг бу тури еб бўладиган, ширин тўйимли мева (хурмо) беради; унда 70% гача шакар бўлади. Иқлимли қуруқ, субтропик мамлакатларида (Жазоир, Марокаш, Тунис, Эрон, Ироқ, Ливия, Жанубий Африка ва бошқа мамлакатларда) жуда кўп ўсади. СССРда Туркманистоннинг ғарби-жанубида экилади, бу ерда бешинчи ёшида мевага киради. Бу ўсимлик уруғдан ва илдиз бачкиларидан кўпаяди ва 14° совуққа бардош беради. Агар атиргул энг яхши гулли ўсимлик ҳисобланса, финик пальмаси энг яхши манзара баргли ўсимлик ҳисобланади. У хонани кўкаламзор қилишда,

ёз пайтларида эса балконларни, боғ ва гулхоналарни безатишда энг яхши ўсимлик ҳисобланади.

Фисташка (*Pistacia L.*) — **Писта** — Пистагулдошлар оиласига мансуб бута ёки дарахт. 300 йилгача яшайди. Урта Осиё, Қрим ва Кавказда ўсади. Писта икки уйли ўсимлик. Меваси (пистаси) таркибида 63% гача мой, 20% оқсил, 12—13% қанд бор; ўзи ейлади ва қандолатчиликда ишлатилади. Пистада ҳосил бўладиган бужғундан танин олинади, бўёқ тайёрлашда фойдаланилади.

Фитопатология — Фитопатология — ўсимликлар касаллигини ва бу касалликларга қарши кураш чораларини ўрганадиган фан. Фитопатологиянинг мақсади ноқулай шароитлар натижасида туғиладиган, шунингдек, бактериялар, актиномицетлар, паразит замбуруғлар ва гулли паразитлар туғдирадиган ёки заҳарланиш туфайли ўсимликда пайдо бўладиган касалликларни ўрганишдан иборат.

Флокс (*Phlox L.*) — **Флокс** — флоксдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, баъзан бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — Шимолий Америка ва Сибирь. Унинг 40 дан ортиқ турлари маълум. Бир йиллик турларидан Друмонди флосси (*Phlox drumondii* Ноок.) махсус экилади. Тупининг бўйи 20 дан 40 см гача етади. Гули оқиш, сиренсимон, тўқ қора, қизил каби ранглarda бўлиб, қалқонсимон тўнгул ҳосил қилади. Июнь ойидан бошлаб совуқ тушгунча кўп гуллайди. Уруғини эрта баҳорда ерга экиш билан кўпайтирилади, гулхоналарда, клумбаларда кўп экилади ва гулини қирқиб олиб турилади, Кўп йиллик флоксдан рўвакли флокс (*Phlox paniculata L.*) айниқса қимматли ҳисобланади. Унинг дурагай хиллари манзара жиҳатидан юқори сифатли бўлиб, кенг тарқалган. Унинг гуллари оч қизғиш рангдан оч қизил ва тўқ гунафша рангга қадар; нозик хушбўй ҳидли бўлади. Уни группа-группа қилиб экканда хусусан чиройли кўринади, кузда ёки баҳорда тупини бўлиб экиш йўли билан, шунингдек, қаламчаларидан кўпайтирилади.

Форзиция (*Forsythia Vahl*) — **Форзиция** — зайтунгулдошлар оиласига мансуб, бутасимон, ўсимликлар туркуми. Форзициянинг Шимолий Европа ва Шарқий Осиёда учрайдиган тўртта тури маълум. Форзиция бўйи 3 м га етадиган бута бўлиб, унинг наштарсимон ёки тухумсимон барглари қишда тўкилиб кетади. Форзиция бошқа буталарга қараганда эртaroқ, барг чиқармасдан туриб гуллайди, танасини олтинсимон сариқ гуллар қоплайди. Етарли даражада иссиқсевар ва қурғoқчиликка бардoс берадиган ўсимлик. Форзиция баҳорги ва ёзги қаламчалардан, пархшидан кўпайтирилади. СССРда манзарали ўсимлик сифатида 2 та тури экилади: Европа форзицияси (*F. europaea* Leg. et Bald.), ватани — Жанубий Европа ҳамда новдаси эгик форзиция (*F. suspensa* Vahl.), ватани — Хитой.

Фосфаты — **Фасфатлар** — фосфат кислотанинг тузлари. Та-

биатда энг кўп тарқалган фосфат кислота тузлари — кальций фосфат, алюминий фосфат ва темир фосфатдир. Апатит ва фосфоритларни қайта ишлашдан олинган суперфосфат, преципитат, термофосфатлар, фосфатшлаклар ва металлургия чиқиндиси, томасшлак каби фосфорли ўғитларни фосфатлар деб аталади.

Фосфогипс — Фосфогипс — фосфоритларни олтингугурт, кислота билан ишлашда преципитат, аммофос каби ўғитларни тайёрлашда ҳосил бўлган чиқиндилар. Фосфогипсда 50% га яқин гипс ва 2—3% фосфор (P_2O_5), шунингдек ҳар хил аралашмалар бўлади. Фосфогипсдан суперфосфат солинмаган бедапояларни ўғитлашда ва шўрхок ерларни гипслашда фойдаланиш мумкин.

Фосфоритная мука — Фосфорит уни — жуда майда тортилган фосфоритда 18—25% фосфор (P_2O_5) бўлади. Фосфорит уни кислоталилиги сезиладиган тупроққа асосий фосфорли ўғит сифатида ишлатилади. Гектарига 3—4 дан 6 ц гача фосфорит уни солинади. Ерга солинган фосфорит унининг таъсири узоққа (12—20 йилгача) боради.

Фосфоритование почвы — Тупроқни фосфоритлаш — қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилини ошириш учун тупроққа фосфорит уни солиш. Фосфорит унини емириш (парчалаш) учун тупроқнинг кислоталилиги етарли даражада бўлиши керак, шунда у яхши натижа беради.

Фосфориты — қ. Фосфорные удобрения.

Фосфорные удобрения — Фосфорли ўғитлар — қишлоқ хўжалик экинларининг озикланишини яхшилаш учун ерга солинадиган фосфорли моддалар. Тупроқда фосфор етишмаса, ўсимлик ҳосили жуда камайиб кетади. Фосфор ўсимликка илдиз орқали ўтади. Фосфорли ўғитларни тубандаги группаларга бўлиш мумкин: 1) табиий фосфорли ўғит — фосфоритлар. 2) сунъий фосфорли ўғитлар заводларда апатитлар ва фосфоритлардан сунъий равишда тайёрланадиган ўғитлар, масалан, суперфосфатлар, преципитат, термофосфат; 3) томасшлак, фосфогипс каби саноат чиқиндилари; 4) суяк уни. Ерни фосфор билан ўғитлаш учун унга ҳар хил ўсимликлар кули қўшилади (кулда 1% дан 6% гача P_2O_5 бўлади). Фосфорли ўғитлар таъсирида қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосили ошади ва сифати яхшиланади. Фосфорли ўғитларнинг ҳаммаси ерга асосий ўғит сифатида ёзги чуқур шудгор қилишда, кузги шудгор қилишдан ёки экиш олдидан тупроққа ишлов беришда солинади. Оддий ва қўшалоқ суперфосфатлар эса экиш олдидан, асосий ўсимликнинг вегетация даврида қўшимча ўғит тарзида ишлатилади.

Фосфоробактерин — Фосфоробактерин — таркибида тупроқдаги фосфорли органик бирикмаларни минераллаштирадиган бактериялар бўлган бактериал ўғит. Бу препарат фақат органик моддаси кўп бўлган тупроқдагина яхши натижа бериши мумкин. Фосфоробактерин таъсирида донли экинлар ҳосили

гектарига 1,2—3,0 ц, картошка ҳосили 18—22 ц ошади. Сабзавот экинларининг ҳосили ошганлиги ҳам таъкидланган.

Фотопериодизм — Фотопериодизм — ўсимликларнинг куннинг узунлигига: яъни бир сутка давомида кундузги ёруғликнинг узунлигига нисбатан бўлган реакцияси. Куннинг ёки фотопериоднинг узунлиги ўсимликда органик моддалар ҳосил бўлишига ва ўсимликнинг гуллаш ҳамда мевага кириш тезлигига жуда кучли таъсир этади. Шунга кўра, ўсимликлар учта группага бўлинади: 1) қисқа кун ўсимликлари — бундай ўсимликлар гуллаши ва ҳосилга кириш муддати куннинг 8—12 соатга қисқариши билан тезлашади. Бундай ўсимликлар қаторига тарик, маккажўхори, оқ жўхори, соя, каноп, ғўза, хризантема, картошкагул ва бошқалар кирази; 2) узун кун ўсимликлари — бундай ўсимликларнинг гуллаши ва мевага кириши куннинг 11—16 соатигача чўзилиши билан тезлашади. Буларга буғдой, сули, арпа, жавдар, люпин, зиғир, горчица, салат, гортензия, нашагул ва бошқалар кирази; 3) куннинг узунлигига нейтрал бўлган ўсимликлар — бундай ўсимликлар куннинг ҳар қандай узунлигида ҳам бир хил тезликда гуллайди ва мевага кирази. Буларга гречиха, боқла, махорка, кунгабоқар, помидор ва бошқа ўсимликлар кирази. Ўсимликларнинг ўса бошлаш даврида ёруғликка бўлган эҳтиёжини билиш ўсимлик хулқ-атворини билиб олиш учунгина эмас, балки уларнинг ривожланишини бошқариб бориш учун ҳам ёрдам беради.

Фумигация — Фумигация — ўсимликларнинг зараркунанда ва касалликларига қарши курашиш учун маҳсулотларни буғ, газ ёки тутун билан юқумсизлантириш.

Фунгициды — Фунгицидлар — ўсимликларни ва улардан олинган маҳсулотларни зарарловчи замбуруғларга қарши кураш учун ишлатиладиган анорганик ёки органик заҳарли моддалар.

Фундук (*Corylus maxima*) — **Фундук** — қайиндашлар оиласига мансуб бута ёки дарахт. Жанубий Европа ва Осиёда тарқалган, бўйи 3—10 м., бир уйли ўсимлик. Меваси (ёнғоғи), йирик, чўзинчоқ, пўсти юпқа. Мағизи таркибида 52—71% ёғ, 12—18% оқсил ва 3—10% углевод бор; ейлади, кондитер саноатида ишлатилади, ёғи хушбўй, СССРда Кавказ, Қрим ва Краснодар ўлкасида ўстирилади.

Функция ланцетолистная (*Funkia lancifolia* Spr.) — **Функция** — пийёзгулдошлар оиласига мансуб, пастак ўсадиган, беор, кўп йиллик ўсимлик. Гули оқ ёки оч қизил рангли бўлади. Июль-август ойларида гуллайди. Барглари чипор рангли хиллари ҳам бор. Бу ўсимликни, кўпинча, ёз бўйи янгилигини сақлайдиган чиройли барглари учун экилади. Тупларини бўлиб ўтқазини йўли билан кўпайтирилади.

Фураж — Ем-хашак — қишлоқ хўжалик ҳайвонларини ва паррандаларини боқиш учун фойдаланиладиган ўсимликлар

группаси. Улар икки группага — ем ва хашакка бўлинади. Емга бошоқдошлар ва дуккакдошларнинг дони, шунингдек, озиқовқатга ишлатиладиган донларни янчиш ва сортларга ажратиш вақтида чиқадиган чиқиндилар ҳам киради. Хашакка эса сомон, похол, силос, беда, тўпон, кепак, жўхори: кўкпоя каби катта ҳажмли озиқлар киради.

Фуражное зерно — Ем бўладиган дон — бошоқдош ва дуккакдош ўсимликларнинг чорва моллари ва паррандаларни боқиш учун фойдаланиладиган донлари.

Фуражные культуры — Ем-хашак бўладиган экинлар — бошоқдош ва дуккакдош ўсимликлар. Уларнинг донларидан чорва моллари ва паррандаларни боқиш учун фойдаланилади. Ем-хашак экинларига бошоқдошлардан маккажўхори, сули, арпа, тарик, оқ жўхори, чумиза; дуккакдошлардан эса люпин, ловия, соя ва бошқалар киради. Қишлоқ хўжалик ҳайвонлари ва паррандалари учун ем бўлиш жиҳатидан маккажўхори, сули ва арпа донлари жуда катта аҳамиятга эга.

Х

Хамезице сереющая (*Chamaesyce canescens* (L) Prokп.) — **Хамезице** — сутламадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 5—20 см. Июнь — октябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Созтупроқ ва тошлоқ тоғ олди ён бағирликларида, шунингдек, бегона ўт сифатида гўза ва бошқа суғориладиган экинлар ичида ўсади. Ўрта Осиёнинг шимоли-ғарбий районларида тарқалган.

Хамеропс (*Chamaerops* L.) — **Хамеропс, Европа пальмаси** — пальмадошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Кўпинча бўйи 2—3 м ли бута, камроқ бўйи 6 м га борадиган дарахт ҳолида ўсади. Хамеропснинг икки тури маълум: пакана хамеропс (*Ch. humilis*) ҳамда дарахтсимон хамеропс (*Ch. arborea*). Хамеропс табиий ҳолда жанубий Европа ва Шимолий Америкада ўсади. Унинг боғларда экиладиган бир қанча формалари бор. СССРда манзарали ўсимлик сифатида Қримнинг жанубий ва Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида ҳамда ғарбий Грузияда ўстирилади. —14° гача бўлган совуққа бардош бериб, яхши ўсади. Ҳар йили гуллаб, мева тугади. Кўпинча ўз уруғидан униб чиқади.

Хвойник, Эфедра (*Ephedra* L.) — **Зағоза, Қизилча** — зағозадошлар оиласига мансуб, донмий яшил буталар (бўйи 8 м га боради) ҳамда ярим буталар (бўйи 90 см га боради) туркуми. СССРда зағозанинг 25 тури учрайди, асосан Шимолий Сибирь, Ўрта Осиё ва Кавказдаги қуруқ, тошлоқ ҳамда шағалли тоғ ён бағирларида, тоғ воҳаларидаги тошлоқларда ўсади. Улар-

нинг 2 тури (*Ephedra equisetina* Vge., *Ephedra intermedio* L.) эфедрин алкалоиди олиш учун ашё сифатида хизмат қилади. Эфедрин алкалоиди медицинада қон тўхтатиш, қон томирларни торайтириш учун ишлатилади.

Хвойные породы — Нинабаргли дарахтлар — яланғочуруғлилар синфига мансуб дарахт ва бута ўсимликлари. Уларнинг кўпчилиги донмий яшил бўлади, чунки нинабаргли дарахтларнинг нинабарглари бир неча йил узлуксиз яшайди. Улардан фақат тилоғоч, ботқоқ сарви ва гинкго номли дарахтларгина қишда нинабарглари тўла тўкиб юборади. Нинабаргли дарахтлар СССРда халқ хўжалигининг ёғоч-тахтага бўлган турли-туман эҳтиёжларини таъминлаш учун ўрмон саноати тайёрлайдиган маҳсулотнинг асосий қисмини ташкил қилади. Жаҳондаги мўътадил иқлимларда ўсадиган нинабаргли дарахтларнинг 56% и СССРда ўсади. СССРда нинабаргли дарахтлар, асосан Сибирь ва Олтойда ўсади. Бизда нинабаргли дарахтлардан, асосан, қарағай, қорақарағай тилоғоч ва пихта ўсади. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тоғларида арчанинг ҳар хил турлари ўсади. Қрим ва Кавказ ўрмонларида зарноб деб аталадиган нинабаргли дарахт ҳам бор. СССРнинг Жанубий районларида нинабаргли дарахтлардан биота, сарв, гинкго ҳамда мамонт дарахти манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Хвоц полевой (*Equisetum arvense* L.) — **Қирқбўғим** — қирқбўғимдошлар оиласига мансуб, бўйи 10—50 см га борадиган, кўп йиллик, илдизпояли ўсимлик. Илдизпоясидан кўпаяди. Март-май ойларида споралар ҳосил қилади. Нам тупроқларда, ариқ, дарё бўйларида, тоғликларнинг пастки ва ўрта минтақаларида ўсади. Гоҳа бегона ўт сифатида беда, ғўза ва полиз экинлари ичида учрайди. Тупроқни чуқур ҳайдаш ёки чопиқ қилиш йўли билан тез йўқотилади.

Химеры растительные — Ўсимлик химералари — икки хил ўсимликнинг тўқималаридан ташкил топган ўсимлик ёки ўсимликнинг бир қисми. Улар кўпинча ўсимликнинг уланган жойида пайвандтаг ва пайвандустнинг қўшилган жойида ҳосил бўлган куртаклардан иборат бўлади. Табиийки, бундай куртакнинг ярми пайвандуст, ярми эса пайвандтакка хос тўқималардан ташкил топади. Масалан, помидор билан итузумни пайванд қилганда шундай химера ҳосил бўлади.

Химизация сельского хозяйства — Қишлоқ хўжалигини химиялаштириш — қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ер унумдорлигини ошириш, ҳосилни кўпайтириш ва сифатини яхшилаш, ўсимликларни касаллик ва зараркунандалардан сақлаш, бегона ўтларни йўқ қилиш каби мақсадларда химиявий воситалардан муайян план ва қоидалар асосида фойдаланиш. Қишлоқ хўжалигини химиялаштиришдаги асосий иш ўғитлардан фойдаланиш, нордон тупроқларни оҳаклаш ва шўртоб тупроқларни гипслашдан иборат. Қишлоқ хўжалигини химиялаштиришнинг

муҳим омилларидан яна бири зарарли ҳашаротларга қарши ишлатиладиган инсектисидлар, ўсимликларнинг замбуруғ ва бактериал касалликларига қарши ишлатиладиган фунгицид ҳамда бактерицидлар ва бегона ўтларни йўқ қилишда ишлатиладиган гербицидлар каби химиявий воситалардан фойдаланишдир. Фунгицид ва бактерицидлар фақат ўсимликларнигина эмас, балки уларнинг омборларда сақланадиган маҳсулот ва уруғларини турли касалликлардан сақлаш, юқумсизлантириш учун ҳам ишлатилади. Сўнгги йилларда синтетик йўл билан олинган «ўсиш моддалари» кенг кўламда қўлланиладиган бўлди. Бу моддалар ёрдамида дарахт қаламчалари ва кўчатларининг ўсишини тезлатиш, ҳосилни йиғиш олдидан мева тўкилишини камайтириш, ғўза баргларини қуритиш ва тўкиш (дефолиация) каби тадбирларни амалга ошириш мумкин.

Химическая прополка — Химиявий ўтоқ — бегона ўтларга қарши химиявий воситалар ёрдамида кураш (қ. Гербициды).

Хинное дерево, Цинхона (*Cinchona L.*) — **Хин дарахти** — рўяндошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Кўпчилигининг бўйи 10—15 м бўлади. Жанубий Америкада ёввойи ҳолда ўсадиган хин дарахтининг 40 тача тури маълум. Унинг пўстлоғида 20 га яқин алкалоидлар бўлиб, улардан энг муҳими хинин ҳисобланади. Хин дарахти, асосан Индонезияда ўстирилади; Ҳиндистон, Ҳинди-Хитой ва Марказий Американинг тропик қисмида ҳам экилади. СССРнинг Сухуми, Кобулети каби субтропик районларида кичик майдонларда хин дарахти бир йиллик ўсимлик сифатида ўстирилади; парникларда қаламчасидан кўпайтириб, кўчат қилинади. Унинг ҳамма қисмидан «хинет» деган алкалоидлар аралашмаси олинади ва хинин ўрнида ишлатилади (65-расм).

Хлебное дерево, Чемпедак (*Artocarpus integer* (Thund). Merrill) — **Нон дарахти** — тутдошлар оиласига мансуб, бўйи 35 м

65- расм. Хин дарахтининг новдаси.

га борадиган, шох-шаббаси сербарг, савлатли дарахт. Тўпмевалари узун цилиндрсимон (узунлиги 20—35 см, кенглиги 10—15 см), сариқ-жигарранг, ҳиди ёқимсиз бўлади. Тўпмевасининг эти олтинранг сариқ, кирсиллайдиган, ширин бўлиб, унинг таркибида 14—16% сув, 60—80% крахмал, 14% дан кўп қанд, 0,8% ча мой бўлади. У қайнатиб, ёки қовуриб ейилади. Мева этини махсус ишлаб, хамирдай кўпчителиб, нон қилинади. Уруғлари сермой бўлиб, хом ва қовурилган ҳолда истеъмол қилинади. Нон дарахти серҳосил бўлиб, 15—20 ёшида 2—3 кишини йил бўйи бемалол боқа олади. У Ҳинди-Хитойнинг сернам ўрмонларида, Молук ва Зонд оролларида ёввойи ҳолда ўсади. Тропик мамлакатларда овқат учун махсус экилади. Ёғочидан ҳам кўп фойдаланилади.

Хлопководство — Пахтачилик — деҳқончиликнинг тўқимачилик ва бошқа саноат тармоқлари учун энг қимматли хом ашё бўлмиш пахта етиштириш билан шуғулланувчи тармоғи. Пахта тозалаш заводларида пахтани қайта ишлаш йўли билан чигитли пахтадан 30—40%, баъзан ундан ортиқ ип пахта (момиқ пахта), 60—70% чигит олинади. Пахта чигитида эса 24—26% гача ёғ ва бирмунча пахта туки (линтер) бўлади. Пахта туки ёки линтердан кундалик турмушда ишлатиладиган линтер пахта тайёрланади. Пахтачилик маҳсулотларидан деярли ҳамма саноат тармоқлари, масалан, тўқимачилик, авиация, химия, автомобиль ва бошқа саноат тармоқлари фойдаланади. Пахтачилик Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Перу ва Мексика каби мамлакатларнинг энг қадимий деҳқончилик тармоқларидан биридир. Урта Осиёдаги Совет республикалари ҳам энг қадимги пахтачилик районларидан ҳисобланади. СССРда пахта, асосан, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон, қисман Озарбайжон, Арманистонда, Қирғизистон ва Қозоғистоннинг жанубий районларида экилади. Булар ичида Ўзбекистон ялпи ҳосил ва пахта майдони жиҳатидан биринчи ўринда туради. Пахта СССРдан ташқари, АҚШ, Ҳиндистон, Бразилия, Мексика, МАР, Покистон, Туркия, Эрон, Афғонистон ҳамда Осиё, Африка, Америка, Австралия ва Европадаги айрим мамлакатларда етиштирилади.

Хлопковое масло — Чигит мойи, Пахта мойи — пахта уруғи (чигит) дан олинadиган ўсимлик мойидир. Чигит мойи ярим қурийдиган ёғлардан бўлиб, асосан, овқат ҳамда техника мақсадлари учун ишлатилади. Ундан маргарин, совун, алиф ва шу каби маҳсулотлар тайёрлашда ҳамда медицинада фойдаланилади.

Хлопок сырец — Чигитли пахта — тола ва туклари чигитларидан ажралмаган пахта. Пахта заводларида машиналар воситасида аввало чигитлардан пахта толалари ажратиб олинади, ундан кейин бошқа машиналарда чигит сиртида қолган калта телалар ва туклар қиртишлаб ажратиб олинади. Чигитлардан ажратиб олинган тола миқдори чигитли пахта оғирлигига нис-

батан (% ҳисобида) тола чиқиши дейилади. Ўзбекистонда экиладиган пахталарда тола чиқиши тахминан 30—40% атрофида бўлади.

Хлопчатник (*Gossypium* L.)— **Ғўза** — гулхайридошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Ғўза туркумидаги ўсимликлар Америка, Африка, Осиё ва Австралиянинг тропик районларида дарахт ва бута ҳолида учрайди. Ғўзанинг бутун турлари табиатан кўп йилликдир, бироқ улар ичида бир вегетация даври давомида гуллаб мева тугадиган (бир йиллик) тур ва формалари анчагина бор. Ғўзанинг худди шу тур ва формалари кенг миқёсда экилади. Ғўза энг муҳим техника ўсимлиги бўлиб, у 50 дан ортиқ мамлакатларда экилади. Ғўза ёввойи ҳолда Европадан бошқа ҳамма континентларда ўсади. Табиатда маълум 35 туридан фақат 5—4 туригина (улардан 2 тури Осиёда, 2—3 тури Америкада) экилади. Ғўзанинг энг муҳим турларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1. Хлопчатник мохнатый— Упланд ғўза (*Gossypium hirsutum* L.) ёки Госсипиум хирзутум — бўйи 1—1,5 м бўладиган ярим бута, маданий ҳолда бир йиллик ўсимлик сифатида экилади. Ёввойи ҳолда Мексикада ўсади; саноатбоп пахта олиш учун дунёдаги ҳамма мамлакатларда, жумладан СССРда ҳам экилади. СССРдаги илмий текшириш муассасалари томонидан етиштирилган совет нав ғўзаларининг катта бир группаси ҳам шу турга кириди. У Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги бошқа республикаларда экилган энг аҳамиятли ғўза туридир 2. Барбадос ғўзаси (*Gossypium barbadense* L.) ёки Госсипиум барбадензе — бўйи 1—3 м гача борадиган, бута (ёввойи ҳолда ўсган вақтда) ёки ярим бута (бир йиллик экин сифатида экилганда). Ёввойи ҳолда Жанубий Америка мамлакатларида (Перу, Колумбия, Бразилия ва бошқаларда) учрайди. Жанубий Америкада (Бразилия ва Перуда, Африкада, МАР, Судан, Нигерияда) ҳамда СССРнинг жанубий районларида (Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистонда) маданий экин сифатида экилади. Ғўзанинг бу турига «ингичка толалари совет ғўзаси»нинг ҳамма навлари, шунингдек, «Си — айландлар» ва «Миср» навлари кириди. 3. Утсимон ғўза (*Gossypium herbaceum* L.) ёки Госсипиум хербасеум — бўйи 1—1,5 м, поялари йўғон ва дағал бўладиган ярим бута. Ёввойи ҳолда Африка ва Осиёнинг жануби-ғарбий қисмида ўсади. Кичик Осиёда, Ғарбий Хитой, Эрон, Афғонистон ва Шимоли-ғарбий Ҳиндистонда маданий экин сифатида махсус экилади. Бу турнинг кўсақлари унча яхши очилмайди, толалари қисқа ва дағал бўлади. 1925 йилгача ғўзанинг бу тури СССР территориясида кенг миқёсда экилар эди. 4. Дарахтсимон ғўза ёки Госсипиум арбореум (*Gossypium arboreum* L.) — бўйи 2 м га борадиган бута. Маданий экин сифатида экилганда бўйи 0,5—1,5 м гача боради. Ёввойи ҳолда Покистонда ўсади. Маданий ўсимлик сифатида Ҳиндистоннинг ҳамма жойларида, қисман

Афғонистон, Бирма, Вьетнам, Хитой, Корея ва Японияда экилади. Бу турнинг толалари дағал, қисқа, техник хусусияти паст бўлади.

Хлористый аммоний — Аммоний хлорид — туз кислотасининг аммоний тузи (NH_4Cl) таркибида 24—25% азот бўлади. Аммоний хлорид сода ишлаб чиқаришда қўшимча маҳсулот сифатида олинади, у аммиакли ўғитлардан биридир. Аммоний хлорид тупроқда нитрификация процессига йўлиқиб, селитра ҳосил қилишда иштирок этади.

Хлористый калий — Калий хлорид — хлорид кислотанинг калийли тузи (KCl). Калий хлорид СССРда асосий калийли ўғитдир. Унинг таркибида 52—60% калий моддаси (K_2O) бор. Калий хлорид сильвинитдан олинади. Бу ўғит калий талаб қиладиган ҳамма экинларнинг ҳосил миқдори ва сифатига ижобий таъсир қилади.

Хлорная известь — Хлорли оҳак — намни ўзига кучли даражада тортиб олувчи, ўткир хлор ҳиди келиб турадиган оқ рангли порошок (CaOCl_2). У кўпинча сабзавот омборларини дезинфекция қилиш учун 4% ли сув эритмаси ҳолида; парник ва иссиқхоналарнинг ёғоч қисмини юқумсизлантириш учун 5—10% ли суспензия ҳолида ишлатилади.

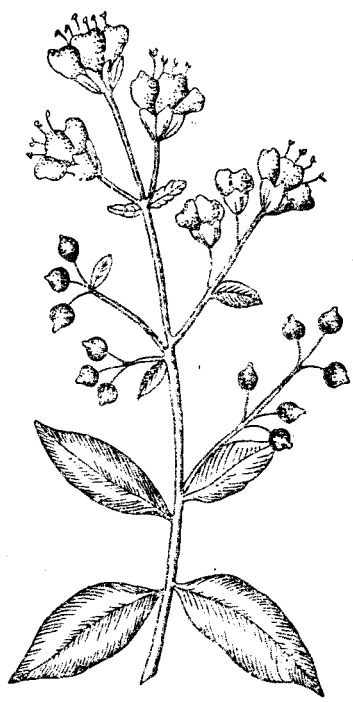
Хмель обыкновенный (*Humulus lupulus* L.) — Оддий қулмоқ — тутдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган, пояси қишда қуриб қоладиган, икки уйли кўп йиллик ўсимлик. Ёввойи ва маданий ҳолда Украинада ва РСФСРнинг ўрмон-дашт районларида тарқалган. Чехословакия, Польша, АҚШ, Австралия ва бошқа мамлакатларда кенг миқёсда экилади. Уруғланмаган оналик тўпгуллари кучаласимон юмалоқ ғуддалар ҳосил қилиб, улар пиво пиширишда (пивони хушбўй ва хуштаъм қилиш учун, нон пиширишда ачитқи сифатида), шунингдек медицинада (дори сифатида) ишлатилади. Оддий қулмоқ ўрта Осиёнинг барча республикаларида манзарали ўсимлик сифатида экилади. У кўпинча деворларни, балкон, шийпон ҳамда айвонлар олдини печакгул каби тўсиш учун экилади. Оддий қулмоқ жуда тез ўсадиган ўсимлик бўлиб, бир вегетация даврида 10 м гача ўсади. Илдиз поясининг бўлиниши билан тез кўпаяди (66-расм).

Хмель Японский (*Humulus japonicus* Sieb et Zucc.) — Япон қулмоғи — тутдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган, бир йиллик ўсимлик. Бунда ғуддалар ҳосил бўлмайди. Асосан Хитой ва Японияда, СССРда эса Узоқ Шарқда тарқалган. Манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Хна, Хенна (*Lawsonia inermis* L.) — Хина — дербендошлар оиласига мансуб, бўйи 15 см ва ундан баланд бўладиган кўп йиллик ўсимлик. Ҳиндистон, Эрон, шунингдек, Жанубий Европада, СССРда эса, асосан, Озарбайжонда бир йиллик ўсимлик сифатида экилади. Унинг баргларидан жунни, соч-соқолни, тирноқ ва айрим жойларда қўл-оёқни бўяш учун қизғиш-сарик

66-расм. Оддий қулмоқ.

67-расм. Хина.

бўёқ олинади. Хина халқ медицинасида тери касалликларига қарши дори сифатида ҳам ишлатилади (67-расм).

Хозяйственная годность семян — Уруғларнинг хўжалик учун яроқлилиги — уруғликдаги тоза ва бир вақтда униб чиқадиган уруғларнинг процент ҳисобида мавжудлиги, уруғнинг экишга яроқлилиги. Уруғларнинг хўжалик учун яроқлилиги унинг тозалик ва униб чиқиш даражаси билан белгиланади. Уруғларнинг хўжалик учун яроқлилиги қуйидаги формула билан аниқланади: Ур. хўж. яр. — (тозалик % х униб чиқиш %):100. Масалан, уруғнинг тозалиги 98,5%. Бу ҳолда уруғларнинг хўжалик учун яроқлилиги $(98,5 \times 95):100 = 93,57\%$ га тенг бўлади. Уруғларнинг хўжалик учун яроқлилиги уруғнинг энг муҳим белгиси бўлиб, экин учун талаб қилинадиган уруғлик миқдорини белгилашда хизмат қилади.

Хозяйственная зрелость — қ. **Техническая зрелость.**

Холодостойкость растений — Усимликларнинг совуққа чидамлилиги — ўсимликларнинг $+1^{\circ}$, -10° ичидаги паст мусбат температурада узоқ вақт яшай олиш қобилияти. Усимликнинг совуққа чидамлилигини қишга чидамлилигидан фарқлай олиш

лозим. Қишга чидамлилиқ деганда ўсимликнинг манфий (—) температурада яшаши кўзда тутилади. Совуққа чидамлилиқ мўътадил минтақа ўсимликлари учун хосдир. Турли ўсимликларнинг совуққа чидамлилиқ даражаси бир хил эмас, масалан, арпа, сули, вика, зиғир ва бошқалар совуққа чидамли, шоли, ғўза, бодринг, қовун кабилар эса совуққа чидамсиз ўсимликлардир. Ўсимликларнинг совуққа чидамлилиги, асосан ташқи шароитга боғлиқ бўлиб, бу шароитни ўзгартириш билан ўсимликнинг совуққа чидамлилигини ошириш мумкин.

Хондрилла ситникова (*Chondrilla juncea* L.) — **Қум сақич** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 50—60 см келадиган, кўп йиллик, ўқ илдизли ўтсимон ўсимлик. Июлдан кузгача гуллаб, мева тугади. Қуриган дарё ўзанларида, қўриқ ерларда, тоғларнинг тошлоқ ва соз тупроқли ён бағирликларида ўсади. Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё областларидаги тоғ олди ва тоғ этагидаги текисликларда лалмикор ва суғориладиган экинлар ичида учраб туради. Қум сақич туркумининг айрим турлари таркибида озроқ миқдорда паст сортли каучук бўлади.

Хориспора нежная (*Chorispora tenella* (Pall) DC.) — **Оқ чтир** — бўйи 20—30 см келадиган, мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Март охиридан май охиригача гуллаб, мева тугади. Бўш ва ташландиқ ерларда ўсади. Тоғ олди ва тоғ этагидаги текисликларда, суғориладиган ҳамда лалмикор дон экинлари ичида ўсиб, зарар келтиради, шунингдек беда ичида ҳам ўсади. Ўзбекистоннинг барча областларида ва Қорақалпоғистонда учраб туради.

Хранение сельскохозяйственных продуктов — **Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш** — қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг, масалан, деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик маҳсулотлари ва шу кабиларнинг камайиши, йўқолиши, сифати ҳамда химиявий таркибининг ёмонлашуви олдини олиш юзасидан кўриладиган чора ва тадбирлар комплекси. Давлат дон запаслари элеваторларда, дон ва уруғликлар колхоз ва совхозларда махсус омборларда сақланади. Сабзавот ва картошка сақлаш учун махсус сабзавот омборлари қурилади. Сабзи каби илдизмевалар ертўлаларда ёки кўмиб сақланади. Холодильник каби машиналар билан совутиб туриладиган сабзавот омборлари ҳам бор, яъни сабзавотлар, ошкўклар, мевалар тузланган, зирavorланган ва бошқа хил маҳсулотлар музхоналарда яхши сақланади. Сабзавотларни қорга кўмиб ҳам сақланади. Кўк ўт, кўк поя, маккажўхори, кунгабоқар, беда каби ем-хашак ўсимликлари силос (консерва) қилинган ҳолда махсус жойларда сақланади. Мева-сабзавот ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини музлатилган ёки консерва қилинган ҳолда сақлаш ҳам кенг миқёсда қўлланилади.

Хранение удобрений — **Ўғитларни сақлаш** — органик ва минерал ўғитларни заводдан олингандан ерга солингунга қадар

сақлаш. Сақлашдан мақсад ўғитнинг миқдор жиҳатидан камайиши, ундаги озиқ моддаларнинг йўқолиши ҳамда физик хусусиятларининг ёмонлашувига йўл қўймасликдир. Гўнг зичланган ҳолда гўнгхоналарда ёки дала-ларда ҳосил қилинган уюм (штабель)ларда сақланади. Минерал ўғитлар қуруқ ва усти ёпиқ биноларда сақланади. Амиак селитраси, натрий селитраси, калий хлорид каби ўта гигроскопик ўғитларни сақлашда бу қондаларга амал қилиш, айниқса, катта аҳамиятга эга, акс ҳолда бу ўғитлар қотиб «муштлашиб» қолиши, аммиак селитраси эса ҳатто эриб кетиши мумкин. Қотиб қолган ўғитларни ишлатиш кўп меҳнат талаб қилади.

Хрен деревенский (*Armoracia rusticana* (Lam.) Gaertn.) — **Хрен, Ерқалампир** — крестгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, пояси тик ўсадиган, сершоҳ бўлиб, бўйи 1,5 м гача боради. Барглари узунчоқроқ, йирик бўлади. СССР-нинг ҳамма жойларида экилади ва ёввойи ҳолда учрайди. Хрен кам гуллайди, шунинг учун у, асосан, илдизчаларидан кўпаяди. Хреннинг бир йиллик ёки кўп йиллик ёш, серсув илдизлари қуритилган ҳолда овқатга таъм киритиш учун ишлатилади. Хреннинг йўғонлиги 1 см, узунлиги 20—30 см келадиган илдиз қаламчалари эрта баҳорда ерга экилади. Ҳосили кеч кузда, аммо совуқ тушгунга қадар йиғиб олинади. Гектаридан ўрта ҳисобда 10—15 т хрен илдизи олинади (68-расм).

Хризантема, Дендрантема (*Dendranthema* (DC.) Des. Moul.) — **Хризантема** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Сершоҳ бўлиб ўсадиган бу ўсимликнинг бўйи (баландлиги) турлича. Унинг 150 га яқин тури, асосан, Европа, Осиёга, қисман Африкага тарқатилган. Тўпгулининг чиройлилиги, узоқ гуллай олиши туфайли, унинг кўп турлари узоқ вақтлардан бери гулчиликда ўстирилади. Гулчилик нуқтани назардан Ҳиндистон ва Хитой хризантемалари катта аҳамиятга эга. Буларнинг тўпгуллари қатма-қат, шакли ва катталиги турлича ва ранг-баранг (тиниқ оқ, пушти, қизил, тўқ қизил, тилла ранг-сарик, тўқ сарик ва ҳоказо) бўлади. Хризантеманинг боғларда экиладиган

68- расм. Хрен.

жуда кўп тур ва навлари бор. Хризантемалар асосан қаламчаларидан, янги навларни экканда уруғларидан кўпайтирилади. СССРнинг жанубий районларида хризантема қишлайдиган кўп йиллик ўсимлик сифатида, ўрта ва шимолий минтақаларда эса хоналарда — тувакларда ўстирилади. Бу ўсимлик декабрь, ҳатто январгача ҳам гуллайвергани учун катта қимматга эгадир. Улардан жуда чиройли гулдасталар қилиш мумкин. Гуллари янги сувли гулдонларда 20—25 кунгача сақланади. Хризантемалар куз пайтида гулзорларни жуда чиройли қилиб туради.

Хрозофора иерусалимская (*Chrozophora hierosolymitana* Spreng.) — **Ошиқ ўт** — бўйи 10—40 см бўладиган, сутламадошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июлдан октябргача гуллаб, мева тугади. Бўш ва ташландиқ ерларда, қўриқ ҳамда партов ерларда ўсади; лалмикор ерлардаги дон экинлари, беда ичида, шунингдек ғўза каби чоқиқталаб экинлар ичида бегона ўт сифатида учрайди. Тупроқни ишлаганда тез йўқолиб кетади. Ўзбекистоннинг ҳамма областларида тарқалган.

Хультемия персидская (*Hultemia persica* (Michx) Bornm.) — **Четик, Почақирқар** — раъногулдошлар оиласига мансуб, бўйи 15—25 см келадиган, тиканли бута ўсимлиги. Май-июнда гуллаб, июнь-августда мева тугади. Тоғ олди ва тоғ этагидаги текисликларда ўсади. Лалмикор ва суғориладиган экинлар ичида бегона ўт сифатида учрайди. Ўзбекистонда ва Ўрта Осиёнинг бошқа республикаларида тарқалган.

Ц

Цветение растений — Ўсимликларнинг гуллаши — ўсимлик ҳаётида биринчи гул очилгандан бошлаб охирги гуллар тўкилгунча ўтадиган давр. Бир йиллик ўсимликлар уруғидан униб чиққан биринчи йилнинг ўзидаёқ гуллайди. Кўп йиллик ўтсимон ва дарахтсимон ўсимликларнинг кўпчилиги (поликарпик ўсимликлар) кўп йиллар давомида ҳар йили гуллайди, бундай ўсимликларнинг баъзилари ўз ҳаётининг биринчи йилидаёқ, бошқалари иккинчи, учинчи ва ҳоказо йиллардан бошлаб гуллайди. Баъзи дарахтлар, масалан, оқ қайин 20—30 ёшида; эман эса ҳатто 40—50 ёшида гуллайди. Ўсимликларнинг жуда оз қисми, масалан, агава ҳамда баъзи пальма дарахтлари (монокарпик ўсимликлар) ўз ҳаётида фақат бир марта гуллайди ва гуллагандан кейин нобуд бўлади. Кўпчилик ўсимликларнинг гуллаш даври белгили, аниқ бўлади, яъни улар фақат баҳорда, ёзда ёки кузда гуллайди.

Цветковые растения (Antophyta) — Гулли ўсимликлар — гуллайдиган юксак ўсимликларнинг икки типини, яъни яланғочуруғлилар ҳамда ёпиқуруғлиларни аташ учун кўпгина ботаниклар томонидан ишлатиладиган ном. Баъзи ботаниклар фақат ёпиқуруғлиларнигина гулли ўсимликлар деб биладилар, улар яланғочуруғлиларда ҳақиқий гуллар йўқ деб ҳисоблайдилар.

Цветная капуста (Brassica oleracea var calvi flora Litzg) — Гулкарам — крестгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик сабзавот ўсимлиги, Ғарбий Европа, АҚШ ва бошқа бир қанча мамлакатларда кенг миқёсда экилади. Совет Иттифоқининг ҳамма ерида ҳам гулкарам ўстирилади. Эртапишар ва ўртапишар гулкарам навларининг етилиши учун экилгандан кейин 200—250 кун ўтади. Улар 80—120 кундан кейин ёппасига бош ҳосил қилади. Овқатга гулкарамнинг жуда кўп бошланғич ғунчалари бўлган серэт, қисқа новдалардан иборат, зичланган оқ боши ишлатилади. Гулкарам қайнатилган, қуритилган консерва қилинган, зираларни ҳолда суюқ ош ёки шўрваларга солинади. Гулкарам юқориги даражада тўйимли ва мазали бўлади. Оқ боши карамга нисбатан гулкарамда азотли моддалар, ёғ ва витаминлар кўп, қанд ва клетчаткалар эса озроқ бўлади. Гулкарам очиқ майдонларда ёки ҳимоя қилинган, илитилган майдонларда ўстирилади. У —2, —5° гача совуққа бардош бера олади. Ўрта Оснёда кўп экиладиган гулкарам навларидан «юмалоқ бош», «Москвичка-тезпишар» (100—110 кунда пишади), «тезпишар» (90—100 кунда етилади), «қорсимон» снежинка), «кенг баргли» каби навларни кўрсатиш мумкин. Гулкарамнинг ўртача ҳосили гектаридан 100—150 ц ва ундан ортиқроқ бўлади (69-расм).

Цветник — Гулзор — боғ ва паркларни, йўл бўйларини, бинолар олдини безаш учун манзарали ўсимлик ва гуллар экилган майдон. Гулзорлар аниқ геометрик формада ёки табиий ер бўлаги формасида ишланади. Гулзор учун бир йиллик ёки кўп йиллик манзарали ўсимликлар (гуллар, бута ва дарахтлар) ҳамда гиламсимон ўсадиган ўсимликлар экилади. Ҳар бир майдон ёки жой учун мос келадиган манзарали ўсимликларнинг алоҳида хиллари танлаб олинади. Бунда бир группа ўсимликлар гуллаб бўлиши билан бошқа группа ўсимликлар гуллаб бошлаши, яъни гулзорда эрта баҳордан кеч кузгача гуллар

69- расм. Гулкарам.

очиблиб туриши кўзда тугилади. Гулзорнинг ҳажми, шакли ва унда ўстириладиган манзарали ўсимликлар гулзор ўрнашган жойга ҳар томонлама мос келиши лозим.

Цветоводство — Гулчилик — ўсимликшуносликнинг гул ва бошқа манзарали ўсимликлар ўстириш билан шуғулланадиган тармоғи. Гулчиликни шартли равишда очиқ ва ёпиқ ердаги гулчилик деб икки гурппага бўладилар. Очиқ майдонга гулзорлар ҳосил қилиш, гулдасталар олиш учун бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар ўстирилади. Ёпиқ тупроқлардаги (масалан, теплица ва иссиқхоналардаги) гулчиликда асосан бино ичларини безатадиган нозик, чиройли гуллайдиган ва доим яшил турадиган ўсимликлар ўстирилади. СССРда махсус жиҳозланган иссиқхоналар, оранжерея ва парниклари бўлган, саноат аҳамиятига эга бўлган катта гулчилик хўжаликлари билан бир қаторда бу иш билан кўп сонли ҳаваскор гулчилар, шунингдек, колхоз ва совхозлар ҳам шуғулланади.

Цветок — Гул — ўсимликларнинг жинсий кўпайишлари учун хизмат қиладиган, уруғ ҳосил қиладиган органи. Ёпиқ уруғли ўсимликларнинг типик гуллари қуйидаги қисмлардан иборат бўлади: 1) косача — кўпинча яшил рангда бўлиб, якка-якка ёки қўшилиб ўсадиган косабаргчалардан ташкил топади; 2) тож ёки гултож — гулбарглардан ташкил топади; гулбарглар одатда косабаргчалардан каттароқ бўлади. Гулбарглар ҳам якка-якка ёки ўзаро қўшилиб ўсади; 3) чангчи — чангдон ва чангчи ипидан иборат бўлади. Бир гулдаги чангчилар йиғиндисига андроцей дейилади; 4) уруғчи — гулнинг марказида жойлашган бўлиб, тугунча, устунча ва тумшукчадан иборат; 5) тугунча — уруғчининг пастки кенгайган қисмидан иборат бўлиб, ундан мева ва уруғ етилади. Бир гулдаги уруғчилар йиғиндисига гинецей дейилади. Гулнинг энг муҳим органлари чангчи ва уруғчидан иборат.

Цветочная почка — Гулкуртак, Гунча — ўсимликнинг гул ҳосил қиладиган куртаги. Оддий барг куртакларидан фарқли равишда гулкуртак каттароқ, йўғонроқ бўлиб, куртак қобиқлари ҳам бошқачароқ тузилади. Гулкуртакларнинг шакли, ҳажми ва ранги нисбатан доимий (бир хил) бўлиб, бу белгилардан ўсимликлар систематикасида фойдаланилади.

Цветуха, Цветушность — «Олифта», «Олифталик» — икки йиллик ўсимликлар ҳаётининг биринчи йилида поя ва гулларнинг ҳосил бўлиши. Бу ҳол фавқулодда яшаш шароити таъсирида, ўсимликнинг ривожланиш стадияси ўз вақтидан олдин ўтиши натижасида юз беради. Ўсимта ёки ўсимлик майсасининг ўта совishi, намликнинг етишмаслиги, ёруғ куннинг ҳаддан зиёд узун бўлиши ўсимликлар учун фавқулодда шароитдир. Бундай ноқулай шароит натижасида қанд лавлаги гуллаб кетиб, оз қанд моддаси ва дағал илдизмева ҳосил қилади, бундай

илдизмева сақланганда нагат, чириш касаллигига кучли даражада дучор бўлади.

Цезальпиния японская (*Caessalpinia japonica* Sieb et Zucc.) — **Япон цезальпинияси** — дуккакдошлар оиласига мансуб, сершоҳ бута ўсимлиги; асли Япониядан. У ўзининг узун ва осилиб турадиган новдалари билан атрофдаги ўсимликларни ва тупроқни қоплаб олади. Унинг новдалари ҳар томонга қараб ўсадиган йирик, қаттиқ тиканлар билан қопланган бўлади. Гуллари оч. сариқ рангли рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Гул чангчилари эса оч қизил рангда бўлиб, апрелнинг ўрталаридан бошлаб 15—20 кун гуллайди. Гуллаш даврида Япон цезальпинияси жуда чиройли бўлади, бу ўсимлик —15° градусгача совуққа бардош бера олади. Жуда кўп уруғ беради ва уруғдан кўпаяди. Якка ёки группа қилиб, шунингдек, яшил девор қилиб экилади.

Целина — Бўз ер — экин экишга яроқли бўлган, аммо ҳали ўзлаштирилмаган, ўт-ўлан билан, баъзан дарахт ва буталар билан қопланган ер. Илгари экиб келинган, аммо у ё бу сабабларга кўра кейинча экилмай ташлаб қўйилган ерлар қўриқ ёки партов ер дейилади. Қўриқ, бўз ерлардаги ўсимликлар таркиби билан фарқ қилади. Бу фарқ бора-бора йўқолиб кетади, ер 20—30 йил ташлаб қўйилгандан кейин улар батамом бир-бирига ўхшаб қолади. СССРда, айниқса, Сибирь, Қозоғистон, Урта Осиё, Узоқ Шарқ районларида, шунингдек, РСФСРнинг Европа қисмидаги қоратупроқ бўлмаган шимолий районларда, бўз ва қўриқ ерлар фонди жуда кўп. Бу ерлар экин майдонини кенгайтириш, фалла ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўпайтириш учун энг муҳим резервдир.

Целозия гребенчатая, Цветущий гребешок (*Celosia cristata* L.) — **Гултожихўроз** — гултожихўроздошлар оиласига мансуб, пояси тик ўсадиган, бўйи 20—120 см. бўладиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — жанубий Хитой ва Шарқий Ҳиндистон. Бу ажойиб ўсимликнинг барглари яшил-қизғиш бўлиб, тўпгули хўрознинг тожига ўхшаган тўқ қизил бўлади. Гултожихўрознинг барглари оч яшилдан тортиб, тўқ қизилгача борадиган бир қанча навлари бўлиб, уларнинг тўпгуллари ҳам ҳажми ва ранги жиҳатидан оч яшилдан тўқ жигар ранггача хилма-хил бўлади. Июлдан кеч кузгача гуллай беради. Уруғи совуқдан ҳимоя қилинган ерга февралда; очик илиқ майдонларга эса апрель ойида сепилади. Ўзбекистоннинг ҳамма боғ ва гулзорларида экиб кўпайтирилади. Гултожихўроз гулдастаси қишда ҳам тура беради.

Цельнолистник разноцветный (*Naplohyllum versicolor* Fisch et Mey.) — **Тошбақа ўт** — рутадошлар оиласига мансуб, бўйи 20—40 см келадиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Май-июль ойларида гуллаб, мева тугади. Текисликларда ва тоғ этакларида ўсади. Лалмикор ва суғориладиган ерлардаги экинлар ичи-

да гоҳо учраб туради. Тупроқни юмшатиб ишлашда тезгина йўқ қилинади. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё областларида тарқалган.

Цианамид кальция (Ca CN_2) — **Кальций цианамид** — юмшоқ қора порошок ҳолидаги азотли ўғит. Кальций цианамид молекуляр азотнинг кальций карбид билан қўшилувидан ҳосил бўлиб, таркибида, 15—18% азот бўлади. Кальций цианамид тупроқда, аввал эркин цианамидга (H_2CN_2), кейинча мочевилага, аммоний бикарбонатга ва ниҳоят селитрага айланади. Кальций цианамид нордон тупроққа асосий ўғит сифатида солинади ҳамда пахтани машинада териш мақсадида гўза баргини тўкиш учун пуркалади.

Цикламен персидский (*Cyclamen persicum* Mill.) — **Цикламен** — наврўзгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ёввойи ҳолда Европада, Осиёнинг жануби-ғарбий қисмида, СССРда — Кавказ ва Қримда ўсади. Қишда гуллайди, гуллари йирик, ранг-баранг (оқдан тўқ қизилгача) бўлади. Оранжереяларда тувакларда ўтқазиш учун ўстирилади. Уруғини май-июнь ойларида тупроққа сепиш билан кўпайтирилади. Уруғи униб чиққандан кейин бир ярим йил ўтгач гуллайди. Цикламени ўстириш анча қийин бўлиб, юқори агротехникани талаб қилади.

Цикорий обыкновенный (*Cichorium intybus* L.) — **Сачратқи** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, ёввойи ҳолда кўп йиллик, маданий ҳолда икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Сачратқи бегона ўт сифатида СССРнинг кўп қисмида (Ленинграддан Закавказье ва Ўрта Осиёгача) ҳамма жойда учрайди. Илдиз ва баргини салат сифатида ишлатиш учун махсус экилади. Илдиздан тайёрланган маҳсулот натурал кофега ҳамда мева чойига қўшиб ишлатилади. СССРда сачратқи Латвия, Литва, Эстония, Белоруссия, Украина ва РСФСРда (Ярославль ва Иваново областларида) экилади. Салат қилиш учун ёввойи сачратқининг яхшиланган формалари, шунингдек, сербарг сачратқи (*Cichorium endivia* L.) экилади. Сербарг сачратқи ёввойи ҳолда учрамайди.

Циананхум сибирский (*Cynanchum sibiricum* Willd.) — **Сутпечак** — сутпечакдошлар оиласига мансуб, пояси чирмашиб ўсадиган, илдиздан бачкилаб кўпаядиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь-сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Тўқайларда, ариқ бўйларида, зах жойларда ўсади, бегона ўт сифатида суғориладиган ерларда учрайди. Экин майдонлари чуқур ҳайдалганда, чопиқ ёки культивация қилинганда бутунлай йўқолиб кетади. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон АССРнинг ҳамма районларида учрайди.

Цинерария (*Cineraria hybrida* Willd.) — **Цинерария** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, икки йиллик ёки кўп йиллик ўсимлик. Гуллари жуда очиқ ва ранг-баранг бўлгани учун қим-

матли ҳисобланади. Қиш ва баҳорда гуллаб туриши учун тувакларда ўстирилади. Асосан уруғдан кўпайтирилади. Экилгандан гуллагунича 7—8 ой ўтади. Цинерарияни биноларда ёруғ, аммо салқинроқ жойда сақланади.

Цинния изящная (*Zinnia elegans* Jacq.) — **Цинная, Кўқонгул** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, тез ўсадиган, бир йиллик, манзарали ўтсимон ўсимлик. Асли Мексикадан, тўпгули бирмунча дағал тузилган, катталиги ҳамда ранги хилма-хил (масалан, оқ, новвот ранг, сарик, пушти, қизил, тўқ қизил ва ҳоказо) бўлади. Майдан совуқ тушгунча гуллай беради. Цинниянинг уруғи баҳорда ер ва ҳаво исий бошлагач, очиқ ерга экилади. Гулзорларни, йўл бўйларини безаш учун якка-якка ёки тўп-тўп қилиб ўстирилади. Ўзбекистонда энг кўп тарқалган манзарали ўсимликлардан бири ҳисобланади.

Цитогенетика — **Цитогенетика** — ирсиятнинг цитологик асосларини ўрганадиган фан.

Цитология — **Цитология** — ҳужайраларнинг тузилиши ва ҳаёт фаолияти ҳақидаги фан.

Ч

Чабер садовый (*Satureja hortensis* L.) — **Гулрайҳон** — лабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиёда ташландиқ ва бўш ерларда ўсади. Июль-сентябрда гуллаб, август-октябрда мева тугади. Кўпинча махсус экилади. Уруғидаги эфир мойида тимол деган модда бўлади. У овқатга маза берувчи зиравор сифатида, шунингдек медицинада ва парфюмерияда хушбўй аралашма сифатида ишлатилади.

Чай (*Thea* L.) — **Чой, Чой ўсимлиги** — чойдошлар оиласига мансуб, доимий яшил бута ёки кичикроқ дарахтча. Ёввойи ҳолда шарқи-жанубий Осиёда ўсади. Дунёга кенг тарқалган, чой ичимлигини тайёрлашда ишлатиладиган ёш новдачалар ва барглари олиш мақсадида махсус экилади. Чой ўсимлигининг икки тури маълум: Хитой чойи (*Thea sinensis* L.) ҳамда Ҳинд чойи (*Thea assamica* Mast.). Чойнинг бу ҳар икки тури ҳам биологик ва морфологик белгилари жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган бир қанча тур хилларига эга. Чой кўп миқдорда Ҳиндистон, Хитой, Япония, Шри-Ланка, Индонезияда ҳамда жануби-шарқий Осиёдаги бошқа мамлакатларда етиштирилади. СССРда чой саноат учун Грузия, Озарбайжон ва Краснодар ўлкасида экилади. Чой — 14° гача совуққа бардош бера олади. Чой ўсимлиги асосан уруғдан кўпаяди. Чой ўсимлиги 3—4 ёшга етганда унинг 2—3 барглари ва куртаклари бўлган учки новда

70- расм. Чой ўсимлиги.

ва куртакчалари (флешлари) йиғиб олина бошлайди. Чой гектаридан 10 т гача ҳосил беради. Навли кўк баргларининг 25% ча оғирлиги миқдориди тайёр чой олинади (70-расм).

Чайот Мексиканский огурец (*Sechium edule* Schwartz.) — **Чайот, Мексика бодринги** — қовоқдошлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсадиган кўп йиллик ўсимлик. Меваси сариқ ёки яшил, ноксимон ёки бошқа хил шаклда бўлиб, қовурилган ҳолда истеъмол қилинади; мазаси кабачкига, тузлангани ва зиралангани эса бодрингга ўхшайди. Ҳар бир чайот ўсимлиги 500 донага яқин мева беради. Чайот илдизиди 200 г дан бир неча килограммгача оғирликда бўладиган тугунаклар

етишади. Бу тугунаклар таркибиди 10—25% крахмал бўлиб, ейиш мумкин. Чайот фақат маданий ҳолда мавжуд. Ватани Америка бўлиб, кўпинча тропик ва субтропик мамлакатларда экилади. Чайот СССРда Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида учрайди. Уруғлари ва қаламчаларидан кўпаяди.

Частуха подорожниковая (*Alisma plantago — aquatica* L.) — **Булдуруқ ўт** — алисмадошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, илдизпояли ўтсимон ўсимлик. Май-август ойларида гуллаб, мева тугади. Ўзбекистоннинг текислик районларидаги дарё, кўл, ботқоқ ва ариқ бўйларида ўсади. Булдуруқ ўт кўкариб турган ҳолда мол ва отлар учун заҳарлидир. Илдизпоясида крахмал бўлиб, овқат учун ишлатилади. Илдизи ва барглари қуритилиб, порошок қилинган ҳолда халқ медицинасида ишлатилади. Булдуруқ ўт манзарали ўсимлик сифатида ҳам ўстирилади.

Чекалкин орех (*Xanthoceros sorbifolia* Vge.) — **Чекалкин ёнғоғи** — сапиндошлар оиласига мансуб, бўйи 3—4 м келадиган бута ўсимлиги. Гуллари шингилсимон тўпгул ҳосил қилади, у йирик, оқ, гуллаш даврида жуда чиройли бўлади. Уруғи кузда сепиш билан кўпаяди. Уруғи қорамтир жигар ранг бўлиб, ейиш мумкин. Якка-якка ёки кичик группа ҳолида экилади.

Чеканка хлопчатника — **Ғўзани чеканкалаш, Чеканка қилиш, Чилпиш** — ғўза ўсимлигининг мева тугишини кучайтириш учун қўлланиладиган агротехник усул — бунда ғўза поясининг ва ўсув шохларининг учки ўсиш нуқталари, куртаклари ёки учки қисми узилиб, чимдиб ёки қирқиб ташланади. Чеканка тўғри ва ўз вақтида ўтказилган тақдирда тугунча ҳамда кўсак

чаларнинг тўкилиши камаяди, кўсақларнинг етилиши ва очи-лиши тезлашади, улар йирик-лашади, ҳосил кўпаяди, айниқ-са совуқлар тушгунга қадар териб олинадиган пахта миқ-дори кўпаяди. Чеканка қилиш ғўзаларнинг ётиб қолиши ол-дини олади.

Чемерица (*Veratrum lobeli-antum* Bernh.) — **Моролқулоқ** — пийёзгулдошлар оиласига ман-суб, кўп йиллик, илдизпояли ўтсимон ўсимлик. У, асосан, ўрмон ва тоғлардаги сернам, зах ўтлоқларда ўсади. Морол-қулоқ заҳарли ўт бўлиб, унинг илдизпоясида ҳайвонларнинг нерв системасини заҳарлайди-ган алкалоидлар бор. Морол-қулоқнинг пичанга аралашиб

71- расм. Моролқулоқ.

кейтиши хавфли. Унинг илдизпоясидан тайёрланган препарат ве-теринарияда паразитларга қарши дори сифатида ва бошқа мақ-садларда ишлатилади (71-расм).

Чемыш серебристый (*Halimodendron halodendron* (Pall) Voss.) — **Чингил** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бўйи 2 м га борадиган бута ўсимлиги. Табиий ҳолда Ўзбекистонда, тў-қайларда, ариқ ва жарлар ёқасида ўсади. Апрель-августда гул-лаб, июнь-сентябрда мева тугади. Гули сапсарсимон-пушти рангда бўлади. Ҳар қандай тупроқ, ҳатто шўр тупроқларда ҳам ўсади. Уруғларидан ва илдиз бачкиларидан кўпаяди. Қумлоқ ва шўр тупроқларни кўкаламзорлаштириш учун қўлланади.

Черета трехраздельная (*Bidens tripartita* L.) — **Иттиқанак, Қариқиз** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 20—80 см. Июнь-июлда гуллаб, май-ав-густда мева тугади. Зах ерларда, дарё, кўл, ариқ бўйларида, шопиоя қирғоқларида ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма ерида учрайди.

Череззерница — **Оладон бўлиш** — Оладон — гулнинг тўла чангланмагани натижасида баъзи бошоқларда, асосан, жавдар, буғдой бошоғида дон ҳосил бўлмаслиги. Бу ҳодиса ёмон об-жаво шаронти, масалан, гуллаш даврида ёмғир, қучли шамол, юқори температура бўлиши сабабли юз беради.

Черемуха виргинская (*Radus virginiana* L.) — **Черемуха** — **Шумурт** — раъногулдошлар оиласига мансуб, бўйи 4—5 м ке-ладиган дарахтча ёки йирик бута. Ватани — Шимолий Амери-ка, бўйи 15 м гача, поясининг диаметри 40 см гача боради. Гул-

лари оқ бўлиб, шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Апрель ойида, барг чиқаргандан кейин гуллайди, сентябрда мева ҳосил қилади. Мунтазам суғориб турилса, мевасини еса бўлади. Хиёбон ва паркларга экиш мумкин.

Черенкование — Қаламчалаш — ўсимликни вегетатив йўл билан сунъий равишда кўпайтириш усули. Бунда она ўсимликнинг айрим қисми қаламчаларидан фойдаланилади. Бу усул мевали, манзарали ўсимликлар, шунингдек ўрмон ўсимликлари, техника ва доривор ўсимликлар кўчатларини етиштиришда кенг қўлланилади. Ўсимликнинг қандай қисмидан фойдаланишга қараб, қаламчалаш турлича бўлади. Масалан: 1) ўсимлик поясидаги ёғочланган қаламчалардан фойдаланиш — ток, анжир, анор, тол, терак каби дарахтлар кўчатини кўпайтиришда фойдаланиладиган асосий усул; 2) кўк қаламчалардан фойдаланиш, яъни янги барг чиқарган ёш қаламчалардан фойдаланиш — пояси пишмаган, ёғочланмаган ўсимликларни кўпайтиришда одатда парник ва иссиқхоналардан қўлланилади; 3) илдизпоя қаламчаларидан фойдаланиш — бу усул малина, маймунжон, олма, нок, оқ тол ва бошқа хил ўсимликларни кўпайтиришда қўлланилади. Қаламчалаш учун тоза навли соғлом она ўсимликларидан фойдаланилади.

Черкез (Salsola richteri Karel.) — Черкез, Норбоялиш — шўрадошлар оиласига мансуб, бўйи 4 м келадиган бута ўсимлиги. Июнь-сентябрда гуллаб, мева тугади. Урта Осиёнинг қумли чўлларида ўсади. Танаси кўмилиб қолса ҳам, илдизлари очилиб, шамолласа ҳам жуда кўп бачкилар ҳосил қилиб, яна ўсаверади. Кўчма қумларни маҳкамлаш учун экилади. Уруғлари, қаламча ва бачкилардан кўпаяди.

Черноголовник многобрачный (Poterium ploygamum W. et K.) — Кўкўт, Харгизагиёҳ — раъногулдошлар оиласига мансуб, бўйи 40—80 см келадиган ўқ илдизли, кўп йиллик, ўтсимон ўсимлик. Май-июнда гуллаб, июлда мева тугади. Йўл, дала, ариқ ёқаларида ва боғларда, шунингдек тоғ водийлари ва ён бағирликларида ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида учрайди, аммо бегона ўт сифатида кўп зарар келтирмайди.

Чернокорень критский (Synoglossum creticum Nill.) — Циноглоссум — говзобонгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 40—70 см келадиган икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Апрель-майда гуллаб, июнь-июлда мева тугади. Боғларда, томорқаларда, тоқзорларда, ариқ бўйларида, ташландиқ ерларда, бегона ўт сифатида суғориладиган экинлар ичида, шунингдек тоғ олди водийларида ўсади. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма жойида учрайди.

Чернушка дамасская (Nigella damasceana L.) — Дамашқ селданаси — айиқтовондошлар оиласига мансуб, бир, йиллик, чиройли, ўтсимон ўсимлик. Асли жанубий Европадан; бўйи 30 см гача боради, гуллари кўк ёки ҳаво рангда бўлади. Июнда гул-

лаб, июль охирларида гуллашдан тўхтайтиди. Манзарали ўсимлик сифатида экилади. Гулларидан яхши гулдасталар яшаш мумкин. Ўзи асал ширали, уруғида дамасценин алкалоиди ва эфир мойи бўлади. Уруғлари кеч кузда ёки эрта баҳорда очиқ ерга экилади.

Чернушка посевная (*Nigella sativia* L.) — **Седана** — айиқтовондошлар оиласига мансуб, бўйи 20—75 см келадиган бир йиллик ўсимлик. СССРнинг жануби-ғарбий районларида, Кавказ ва Ўрта Осиёда учрайди; яхши асал беради. Зиравор ўсимлик сифатида экилади. Унинг хушбўй уруғларида эфир мойи бўлиб, нон пиширишда, карам ва бодринг тузлашда ишлатилади. Ветеринарияда, баъзан ҳайвонлар қорнини даволашда қўланилади (72-расм).

Черный корень, Скорцонер (*Scorzonera hispanica* L.) — **Қоратомир, Скорцонер** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, қора илдизли кўп йиллик ўсимлик. Икки йиллик ўсимлик сифатида махсус экилади. Биринчи йили серёт, узун илдизлари олиниб, овқатга ишлатилади, иккинчи йили уруғ беради. Қоратомир ёввойи ҳолда Марказий ва Жанубий Европадаги турли мамлакатларда учрайди. СССРда у Украина, Қрим, Кавказ ва Сибирда ўсади. Қоратомир мазали бўлиши билан бирга парҳез сабзавот сифатида ҳам катта аҳамиятга эга, чунки, унда организм учун керакли инулин, аспарагин ҳамда леулин каби моддалар бор. Унинг қора илдизи кулинарияда кўп ишлатилади. Ундан куздан баҳоргача ҳосил (қоратомир) олиш мумкин. Шунинг учун уни баъзан қишки спаржа ҳам дейилади (73-расм).

Черный пар — Қора шудгор — эрта баҳорда ҳайдаладиган шудгордан фарқли равишда кузда ҳайдаб, экмай ташлаб қўйиладиган шудгор. Қора шудгор намини сақлаш учун уни баҳорда бороналанани, бегона ўтлар ёппасига ўриб олингандан кейин эса қайта ҳайдалади. Бегона ўтларни тамоман йўқотиш учун ёз бўйи 2—3 марта культивация қилинади.

Чертополох беловатый (*Carduus albidus* M. B.) — **Қушқўнамас** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 15—60 см келадиган, бир йиллик ўтсимой ўсимлик. Май-июнда гуллаб, июнь-июлда мева тугади. Суғориладиган экинлар орасида, беда ичида, токзор, парк ва мевали боғларда ўсади. Дон экинлари ичида кам учрайди. Партов ва қўриқ ерларда, ариқлар яқинида ҳам учратиш мумкин. Тошкент, Сирдарё, Самарқанд ва Сурхондарё областларида тарқалган.

Чеснок (*Allium sativum* L.) — **Саримсоқ** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик пиёзли ўсимлик. Барги узун ва ясси бўлиб, мураккаб пиёзида пардасимон умумий қобиқ ичида 7—30 дона майда пиёзчалар бўлади. Саримсоқ деярли ҳамма жойда экилади. У зиравор, сабзавот ва дори ўсимлик сифатида ишлатилади. Саримсоқ бактерияларни ўлдириш хусусиятига эга. Медицинада, ветеринарияда ва сабзавотларни консерва-

72- расм. Седана.

73- расм. Қоратомир.

лашда кенг қўлланилади. Саримсоқ вегетатив йўл билан, баҳорда ва кузда пйёзчаларини экиб кўпайтирилади. У структурали, серҳосил ва сернам, тупроқни талаб қилади. Гектаридан ўрта ҳисобда 80 ц ҳосил беради. Саримсоқ уруғидан жуда кам униб чиқади, фақат селекция мақсадлари учун уруғдан ўстириш мумкин. Урта Осиёда саримсоқнинг «Андижон», «Дунгон», «Сапсар ранг», «Ўзбекистон бинафшаси» каби навлари тарқалган Саримсоқнинг баъзи ёввойи ҳолда ўсадиган формалари ҳам овқатга ишлатилади.

Четочник бугорчатый (*Torularia torulosa*. (Desf.) O. E. Schulz.) — **Дағал читир** — крестгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—30 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Март-май ойларида гуллаб, майда мева тугади. Ташландиқ ерларда, тепаликларда, йўл бўйларида, аҳоли пунктлари ва қўриқ ерларда, шунингдек **суғориладиган ҳамда лалми экинлар ичида ўсади**. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида учрайди.

Чечевица пищевая (*Lens culinaris* Med.) — **Ясмиқ** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Ғарбий

Европа ва Ўрта Осиё территориясида 4—5 минг йил давомида экилиб келинади. Таркибида оқсил моддасининг миқдори жиҳатидан ясиқ дуккакдилар ичида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг уруғларида оқсил моддаси 30% га етади. У озиқ-овқат ва ем-хашак учун экилади; шўрва, бўтқа ва гўштли овқатларга қўшиб ишлатилади. Ҳайвон ва паррандаларга овқат учун унинг майда донли навлари, шунингдек кўкпояси, походи ва пичани берилади. СССРда ясиқ, асосан, марказий қора тупроқ минтақасининг ўрмондашт районларида, Волга бўйлари ва Украинада экилади. Ясиқнинг гектаридан ўрта ҳисобда 11—15 ц ҳосил олинади. Унинг «Белоцерковь 24», «Пенза 14», «Петров 4/105», «Нарядная 3», «Луна 9», «Степная 214» каби навлари районлаштирилган. Ўзбекистонда ясиқ унча катта бўлмаган майдонларда, Қашқадарё ва Сурхондарё областларининг тоғли баҳорикор ерларида экилади. Ўзбекистоннинг тоғ олди районларида ясиқнинг ёввойи турларидан Шарқ ясиғи (*Lens orientalis* (Boiss.) Hand. Mazz.) учрайди (74-расм).

74-расм. Ясиқ.

Чий раскидистый (*Lasiagrostis caragana* (Trin.) Trin. et Rupr.) — **Чий** — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 2 м гача боради. Апрель-май ойларида гуллаб, мева тугади. Тоғ олди ён бағирликларида, қисман тоғларнинг ўрта минтақасида ўсади. У ем-хашакбоп ўсимлик бўлиб, Тошкент, Самарқанд, Бухоро областларида тарқалган.

Чилийская селитра — қ. **Селитра**.

Чилопсис (*Chilopsis linearis* DC.) — **Чилопсис** — бигонопиядошлар оиласига мансуб, йирик бута ёки дарахтча. Табиий ҳолда Мексикада ўсади. Барглари тол баргларига ўхшаш чизиқли бўлади. Гуллари қийшиқ тожли, тўқ қизил-пушти — сапсар рангларда бўлиб, нозик хушбўй ҳиди бор. Май ойидан сентябрнинг охирларигача гуллайди. Бу ёруғсевар ўсимлик тез ўсади, қурғоқчиликка чидамли, уруғларидан кўпаяди. Парк ва хиёбонларнинг очиқ жойларига экиш учун ярайди.

Чина посевная (*Lathyrus sativus* L.) — **Бурчоқ** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Ем-хашак,

75- расм. Бурчоқ.

76- расм. Танжер бурчоғи.

озик-овқат олиш учун ҳамда техникада фойдаланиш учун экилади. Бурчоқ, асосан, ем-хашак ўсимлиги бўлиб, дон, кўкпоя, пичан олиш учун ва силос қилиш ҳамда чорва ўтлатиш учун экилади. Унинг донларида оқсил моддаси нўхат ва рус нўхатига нисбатан кўп бўлади. Маза жиҳатидан бурчоқ рус нўхати ва нўхатдан паст бўлиб, кўпинча ем-хашак сифатида ишлатилади. У, асосан, Украина ССРнинг жануби-шарқий районларида, Озарбайжон ва Тожикистонда экилади. Алмашлаб экиш системасида бурчоқ дон ва техника экинларидан олдин экилса, яхши натижа беради. Гектаридан ўрта ҳисобда 13—16 ц ҳосил олиш мумкин. Унинг «Степная 12», «Степная 21», «Степная 287», «Кинел 7», «Красноградская 1», «Саранская» каби навлари районлаштирилган Ўзбекистон территориясида ёввойи ҳолда ўсадиган бурчоқнинг 12 тури учрайди; улардан кўпи чорвани ўтлатиш учун жуда яхши бўлади (75-расм).

Чина танжерская (*Lathyrus tingitanus* oL.) — **Танжер бурчоғи** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Африканинг шимоли-ғарбида ва Испанияда ёввойи ҳолда ўсади. Жазоир (Алжир), Марокаш, Американинг жануби ва Австралияда экилади. СССРда 1928—1930 йиллардан бери Шимолий Кавказда, Украинанинг дашт ва ўрмон-дашт ерларида дуккакли ем-хашак ўти сифатида, шунингдек, кўкат ўғит сифатида экилади. Кўкпояси ва пичани-

ни уй ҳайвонлари хуш кўриб ейди, уруғини махсус ишловсиз бериб бўлмайди. Гектаридан 60 ц дан тортиб (Украинада) 700 ц гача (Абхазияда) кўкпоя, 10—12 ц уруғ ҳосил беради (76-расм).

Чинар, Платан (*Platanus orientalis L.*) — **Чинор** — чинордошлар оиласига мансуб, шох-шаббалари қайрилиброқ ўсадиган, бўйи 30—40 м гача борадиган йирик дарахт. Чинор ёввойи ёки табиий ҳолда Урта Осиёнинг жанубида — Ҳисор тизма тоғларида кўпроқ учрайди. Дарё водийларининг айрим жойларида катта чинорзорлар бор. Чинор жанубий районлар учун қимматли манзарали ўсимликдир. У йўллар, кўчалар ва хиёбонлар бўйларига экилади. Чинор, асосан, қаламчалардан кўпайтирилади. Чинорни уруғлардан кўпайтириш учун анча меҳнат (уруғ сепилган жойни соя тутиш, суғориш ва озиклантиришни) талаб қилади. Чинор чуқур намланган тупроқда яхши ўсади. Чинорнинг ёғочи қаттиқ, чиройли чизиқли бўлиб, мебель ва турли буюмлар тайёрлаш учун ишлатилади.

Чистосортность — Тоза навлилик — уруғликнинг навлилик ёки сифат кўрсаткичи. Тоза навлилик юқори ҳосил учун курашда катта аҳамиятга эга бўлиб, шу партиядagi уруғда мазкур нав неча процент борлигини билдиради. Бир навга бошқа нав уруғларининг аралашиб кетиши ҳосил сифати ва миқдорини пасайтириб юборади. Шунинг учун давлат стандарти экиш материалининг тоза навли бўлишини қатъий талаб қилади. Стандарт бўйича элита уруғларининг нав тозалиги 100% бўлиши керак, яъни бундай уруғда бошқа навларнинг уруғлари мутлақо аралашмаган бўлиши шарт.

Чистотел (*Chelidonium majus L.*) — **Қончўп** — кўкноргулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. СССР Европа қисмининг деярли ҳамма жойида, боғлар, томорқалар, дарахтзор, бўш ва ташландиқ ерларда ўсади. Ўсимликнинг ҳамма қисми заҳарли бўлиб, алкалоидларга бой сутсимон шираси бўлади. Унинг сутсимон ширасидан тайёрланган препаратлар медицинада тери касалликларини даволашда ишлатилади. Ўзбекистонда қончўп ёввойи ёки табиий ҳолда учрамайди, у фақат айрим ҳаваскорларнинг боғларида ва томорқаларида доривор ўсимлик сифатида ўстирилади.

Чистые насаждения — Тоза ўрмон — фақат бир хил дарахтлардан ҳосил бўлган ўрмон. Тоза ўрмонда бошқа хил дарахтлар 5% дан ошмайди. Қорақарағай, қарағай, пихта, қайин, арча ва шу каби дарахтлар табиий ҳолда тоза ўрмон ҳосил қилади. Тоза ўрмон сунъий равишда ҳам яратилади. Ўрмон хўжалигида табиий шароит яхши бўлган жойларда аралаш ўрмон яратишга ҳаракат қилинади, чунки аралаш ўрмон барқарор ва сермахсул бўлади.

Чистый пар — Тоза шудгор — баҳор ва ёз бўйи экин экилмасдан, тупроқни қайта ишлаш йўли билан ўт-ўландан тозалала

туриладиган шудгор. Ҳайдаш вақтига кўра тоза шудгорлар 2 хил бўлади: қора шудгор (кузда ҳайдалгани) ва эрта шудгор (кўкламда ҳайдалгани).

Чубушник (*Philadelphus L.*) — **Филаделфус** — қорақатдошлар оиласига мансуб, кўп тарқалган бута ўсимликлар туркуми. Уни боғдорчиликда кўпинча адашиб жасмин деб юритадилар. Филаделфуснинг шох-шаббаси ихчам, чиройли, гуллари кўп ва хушбўй, тупроқ танламайдиган беор бўлгани учун манзарали ўсимлик сифатида аҳамияти катта. Айниқса, филаделфуснинг гуллари йирик, қатма-қат ва хушбўй бўладиган навлари жуда қимматлидир. Филаделфуснинг турли хиллари 60 см дан 3 м гача баланд бўлиб ўсади. Унинг гуллари тиниқ оқ, новвот ранг, ярқироқ сариқ-тилла ранг бўлади. Филаделфуснинг кўпчилиги ёзги ва қишки қаламчаларидан ёки тупини ажратиб экиш йўли билан кўпайтирилади. Кўчалар, парклар ва хиёбонларни кўкаламзорлаштиришда филаделфусдан кенг фойдаланилади. Ўзбекистонда Шимолий Америкадан ва Узоқ Шарқдан келтирилган филаделфуснинг 10 дан ортиқ тури ўстирилади.

Чумиза, Китайское просо (*Setaria italica P. V. subsp. Maxim.*) — **Чумиза, Хитой кўноғи** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик маданий ўсимлик. Чумиза ёрма ва ун каби қимматли озиқ-овқат ҳамда ем-хашак олиш учун экилади. Поялари сербарг бўлиб, бўйи 50 см дан 2 м гача боради. Чумиза Корея, Япония, Ҳиндистон, Испания, Италия ва бошқа мамлакатларга кенг тарқалган. СССРда Закавказье, Урта Осиё, Молдавия ва Украинада экилади. Қурғоқчиликка чидамли, ётиб қолмайдиган, иссиқсевар бўлиб, юқори температурага бардош беради; шунингдек совуқдан ҳам қўрқмайди. Ўсиш (вегетация) даври 70—80 кундан 120—140 кунгача давом этади. Гектаридан 200 ц гача кўкпоя, 40 ц гача дон беради. Чумиза тупроқни кам қурилади, шунинг учун у чопиқ талаб экинлар олдидан экилса, яхши натижа беради.

Чуфа — Земляной миндаль (*Cyperus esculentus L.*) — **Чуфа, Ер бодом** — ҳиллолдошлар оиласига мансуб, бўйи 50—100 см келадиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бир йиллик ўсимлик сифатида экилади. Кам гуллайди, гуллари майда ва икки жинсли бўлади. Илдизпояларининг учи тугунаксимон, йўғонлашган бўлади. Чуфа ёввойи ҳолда Европанинг жанубий қисмидаги сернам қумлоқ ерларда, Кичик Осиё ва Шимолий Африкада учрайди. Европанинг жанубида, Африканинг шимол ва жанубида, Жанубий Америкада, СССРда эса Шимолий Кавказ, Закавказье, Украина, қисман Урта Осиёда экилади. Очиқ ҳавода қурилган чуфа тугунагида 17—27% гача мой, 12—28% гача шакар, 20—25% гача крахмал бўлади. Унинг тугунагидан овқатга ишлатиладиган, қуриб қолмайдиган ёғ олинади; ёғи парфюмерия, медицина ва техника мақсадларида ҳам ишлатилади. Чуфа тугунаги крахмал тайёрлашда, қанд, спирт ва бошқа

кондитер маҳсулотлари олишда фойдаланилади. Барглари дан қоғоз ва арқонлар қилинади. Чуфа гектаридан 2—4 т қуритилмаган тугунак ҳосили беради.

Ш

Шабдар, Персидский клевер (*Trifolium resupinatum* L.) — Шабдар — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Болқон ярим оролида, Италия, Шимолий Америка, Афғонистон, Эронда, СССРда Озарбайжон ва Қримда ёввойи ҳолда ўсади. Шабдар ем-хашак учун ҳамда сидерация (қўкат ўғит) сифатида Европанинг жанубида, Америка, Африка, Ғарбий Осиё, Жанубий Америкада, СССРда Закавказье ва Урта Осиёда экилади. Ем-хашак бўлиш жиҳатидан шабдар дуккакдош ўтлар ичида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг поялари, уруғлари пишиб етилганда ҳам дағаллашмайди; пичани жуда хушбўй, озиқ моддаларга бой бўлади. Шабдар кузги ва қишки экин сифатида сентябрь-октябрь ойларида экилади. Кузда экилганда уни икки марта ўриш мумкин. Урта Осиё шароитида суғориб турилса, гектаридан 50—100 ц пичан беради (77-расм).

Шалфей мускатный (*Salvia sclarea* L.) — **Маврак, Зиғирак, Мармарак** — лабгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, Қрим, Закавказье ва Урта Осиёнинг тоғли районларида ёввойи ҳолда ўсади. Мармаракнинг тўп гулидан озиқ-овқат ва парфюмерия саноатида ишлатиладиган қимматли эфир мойи олинади. Унинг уруғларида юқори сифатли алиф тайёрлаш учун ишлатиладиган мой бўлади. Икки йиллик ўсимлик сифатида мармарак Қримда, Украинанинг жанубида, Краснодар ўлкасида, Шимолий Кавказ, Молдавия ва Урта Осиёдаги ихтисослашган совхозларда экилади. Иккинчи йили гуллайди. Тўпгулидан олинadиган ҳосил гектаридан 2,5 дан 6 т гача боради. Маврак яхши асал беради.

77- расм. Шабдар.

78- расм. Заъфарон.

ган ўсимлик ҳамдир. Маврақнинг гуллари йирик ва ярқироқ рангли бўлиб, айрим турлари манзарали ўсимлик сифатида гулзорларда ва йўл бўйларига экилади.

Шандра очереднозубая (*Magrubium alternidens* Rech.) — **Девортагиўт** — лабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 80 см келадиган, кўп йиллик, ўқ илдизли, ўтсимон ўсимлик. Май — сентябрь ойларида гуллаб, мева тугади. Бу рудераль бегона ўт, асосан аҳоли пунктларида ўсади. Суғориладиган ва лалмикор экинлар ичида кам учрайди. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма ерларида тарқалган.

Шафран посевной (*Crocus sativus* L.) — **Заъфарон** — сапсаргулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, ўтсимон тугунак пиёзли ўсимлик. Ёввойи ҳолда учрамайди. Заъфарон Ҳиндистон, Покистон, Хитой ва Жанубий Европада, СССРда эса Озарбайжонда кенг миқёсда экилади. Заъфарон гулининг қуриган тумшукчалари озиқ овқат саноатида (пишлоқ, сариёғ, ликер ва бошқаларга ранг бериш учун), кондитер ва парфюмерия саноатида, шунингдек, медицинада ишлатилади. 90—

100 минг дона заъфарон гулидан 1 кг қуриган гул тумшукчалари олинади (78-расм).

Шахматный посев — **Шахмат усулида экиш** — ўсимликни шахмат катакчалари тартибида экиш ёки кўчат қилиш. Қатор ораларидаги тупроқни ишлаш, ўсимликни парвариш қилиш ва ҳосилни йиғиб олишда машиналардан кўпроқ ва унумлироқ фойдаланиш учун чопиқ талаб экинлар ва мевали дарахтлар шахмат усулида экилади.

Шелковая трава — қ. **Фалярис**.

Шелковица — қ. **Тут**.

Шерстгестебельник Зибольда (*Eriocaulion sieboldianum* Sied. et Zucc.) — **Эриокаулон** — эриокаулондошлар оиласига мансуб, бўйи 4—10 см келадиган, бир йиллик ўсимлик. Августда гуллаб, сентябрь-октябрда мева тугади. Шолипояларда ва бошқа суғориладиган экинлар ичида, шунингдек томорқаларда бегона

ўт сифатида ўсади. Ўзбекистоннинг Бухоро, Сурхондарё областларида ва Тожикистонда тарқалган.

Шерстолистник хлопковидный (*Lachnophyllum gossypinum* Vge.) — **Момиқ, Оқ момиқ** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—50 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июль-октябрда гуллаб, мева тугади. Майда заррали ва чағир тошли тупроқлардан иборат адирларнинг ёнбағирларида ва текисликлардаги бўз ерларда ўсади. Суғориладиган ва лалмикор экинлар ичида бегона ўт сифатида учрайди. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма ерида тарқалган.

Шерстяк перехваченный (*Eriochloa succinta* (Trin.) Kunth.) — **Эриохлоа** — бошқоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 25—70 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июль-август ойларида гуллаб, мева тугади. Дарё, ариқ бўйларида ва боғларда ўсади. Ғўза, беда ва бошқа чопиқ талаб экинлар ичида бегона ўт сифатида учрайди. Унинг зарари у қадар катта эмас. Асосан Тошкент области ва Қорақалпоғистонда тарқалган.

Шиповник — Итбурун, Наъматак — раъногулдошлар оиласига мансуб, раъногул туркумининг ёввойи ҳолда ўсадиган турлари: итбурун, наъматак, ҳаргул, оқ ҳаргул ва шу кабилар. Уларнинг гуллари қат-қат бўлмасдан, кўпинча бир қаватли бўлиб, одатда ўрмон ёқаларида, сийрак ўрмонларнинг бўш жойларида, дарё соҳилларида, жарлик, тўқай, адир ва тоғларда ўсади. СССРда раъногул туркумининг 150 га яқин ёввойи ҳолда ўсувчи турлари бор. Буларнинг анчагина қисми қадим замонлардан бери экилиб, қимматли манзара ўсимликларга айланган. Ёввойи ҳолда ўсадиган итбурун ва наъматаклар боғдорчиликда маданий атиргул ва раъногулларни улаш учун пайвандтаг сифатида, шунингдек, яшил деворлар ҳосил қилиш учун қўлланилади. Бундан ташқари, итбурун, наъматак ва уларга яқин турлар витамин «С» олиш учун энг яхши хом ашё сифатида медицинада катта аҳамиятга эга.

Широкорядный посев — Кенг қаторлаб экиш — Қишлоқ хўжалик экинларини қаторлаб экиш усулларида бири бўлиб, бунда қатор ораларининг кенглиги 30—100 см бўлади. Ғўза, маккажўхори, қанд лавлаги, кунгабоқар каби ўсиши учун кўп жой (озиқли тупроқ) талаб қиладиган, бегона ўтлардан тоза-лаб турилиши лозим бўлган экинлар кенг қаторлаб экилади. Дон экинларидан қўноқ, чумиза, гречиха, соя, ловия, нўхат ва горох (рус нўхат) экинлари ҳам кенг қаторлаб экилганда яхши натижа беради. Бу усул нонбоп дон экинларининг селекцион навларини жадалроқ кўпайтириш мақсадида ҳам қўлланади.

Шлейфование — **Сихмолалаш** — чимқирқарли плуг билан ҳайдалган кузги шудгорни эрта баҳорда ишлаш усулларида бири; бу иш тупроқ юзини текислаш, намлиги буғланиб кетишини камайтириш мақсадида сихмола ёки шлейф воситасида

ўтказилади. Бунда сихмола ҳайдашда ҳосил бўлган марзаларга нисбатан ўткир бурчак ҳосил қилган ҳолда йўналтирилади. Сихмолалаш шудгордаги марзачалар (пушталар) қурий бошлаган ва тупроқ ёпишмайдиган ҳолга келган пайтда қисқа муддат ичида, тупроғи майда кесакчаларга парчаланмаган шудгорларда эса бороналаш билан бир вақтда ўтказилади.

Шнит — лук — қ. Лук.

Шпажник засоряющий (*Gladiolus segetum* Ker.—Gawl.)— **Хашаки илонгул** — сапсаргулдошлар оиласига мансуб, бўйи 40—70 см келадиган, кўп йиллик, пиёзли, ўтсимон ўсимлик, май ойида гуллаб, июнда мевалайди. Тоғли ва тоғ олди районлардаги қўриқ ва партов ерларда учрайди. Лалмикор ерлардаги дон экинлари ичида ўсиб зарар келтиради. Бухоро, Сурхондарё ва Қашқадарё областларида тарқалган.

Шпинат огородный (*Spinacia oleracea* L.)— **Исмалоқ** — шўрадошлар оиласига мансуб, бўйи 25—50 см келадиган, бир йиллик ёки икки йиллик, икки уйли, ўтсимон ўсимлик. Асли Эрондан. Мўътадил иқлимли мамлакатларда кенг миқёсда экилади. Витаминлар, кальций тузи ва темир моддасига жуда бой бўлган барглари учун ўстирилади. Унинг барглари хом, қайнатилган ёки консерва қилинган ҳолда истеъмол қилинади. Исмалоқ уруғлари эрта баҳорда очиқ ерга экилади; барглари гулпоқ ҳосил бўлмасдан йиғиб олинади, унинг ҳосили гектаридан 10—15 т га етади. Исмалоқни парник ва иссиқхоналарда ҳам ўстирилади. «Юлиана», «Вирофле», «Ростов» каби навлари жуда машҳур.

Шпинат Туркестанский (*Spinacia turkestanica* Iljn.)— **Чўқатикан, Исмалоқ** — шўрадошлар оиласига мансуб, бўйи 10—60 см келадиган, бир йиллик, икки уйли ўтсимон ўсимлик. Апрель-июнь ойларида гуллаб, мева тугади. Тоғ олди ва тоғ этагидаги текисликларда, суғориладиган ёки лалми экинлар ичида бегона ўт сифатида ўсади. Ўрта Осиё ва Эронда тарқалган.

Шток-роза чёрная (*Althaea rosea* L. var. *nigra* Iljn.)— **Гулибахмал, Хатимгул** — гулхайридошлар оиласига мансуб, икки йиллик, камроқ кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Гуллари йирик, қора, қизил ва сапсар бўлади. Асли Болқин ярим оролидан. Беорлиги ва узоқ гуллаши билан ажралиб туради. Гулзорларга, йўл ва қўра бўйларига якка-якка ёки тўп-тўп қилиб экилади. Ўзбекистон гулзорларида ҳам кўп ўстирилади. Уруғи баҳорда очиқ ерга сепилади. Униб чиққандан кейин иккинчи йили июнь-июль ойларида гуллайди. Гулибахмалнинг гуллари айрим жойларда вино, ликер каби ичимликларга ранг бериш ҳамда мато ва газламаларни бўяш учун ишлатилади, қуритилган гуллари медицинада сурги дори сифатида қўлланади. Унинг поясидан арғамчи, каноп ва қоплар тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

Щ

Щавель (*Rumex L.*) — **Отқулоқ** — торонгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. СССРда 50 га яқин тури бўлиб, улардан 20 дан ортиғи Ўрта Осиёда — тоғларда, тоғ олдиларида, дарё бўйларида ва турли экинлар ичида бегона ўт сифатида ўсади. Отқулоқ илдизида таннид моддаси кўп бўлгани учун у ошловчи ўсимлик сифатида ҳам аҳамиятга эга. Бу нуқтаи назардан Тянь-Шань отқулоғи (*Rumex tianschanicus Losinsk.*) алоҳида диққатга сазовор. Чунки унинг илдизида 18% гача тери ошловчи экстракт тайёрлашда ишлатиладиган таннид моддаси бор. Бу ўсимлик биринчи марта Ўзбекистонда махсус экила бошланди. Отқулоқни чорва моллари емайди ёки кам ейди, шунинг учун ем-хашақли қиммати катта эмас. Отқулоқнинг қуйидаги турлари Ўзбекистонда ёввойи ўт сифатида учрайди: майда барг отқулоқ (*Rumex crispus L.*), тугунчали отқулоқ (*Rumex conglomeratus Murr.*), Халачи отқулоғи (*Rumex halaczii Rech.*), Сурия отқулоғи (*Rumex syriacus Meisn.*), Дробов отқулоғи (*Rumex drobovii Eug. Kog.*) ва ҳоказо. Отқулоқлар Ўзбекистонда бегона ўт сифатида экинларга кўп зарар келтирмайди, ammo СССРнинг шимолий ва ўрта қисмида экиш майдонларига анча зарар келтиради.

Щетинник желтоватый (*Setaria lutescens Weige.*) — **Итқўноқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 10—50 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик, июль-августда гуллаб, мева тугади. Қўноқ ичида ўсишга мослашган бегона ўт. Бундан ташқари, у беда ичида ҳам ўсиб, уни ифлослайди. Айниқса, сийрак чиққан беда ичида кўп ўсади. Чопиқ қилинадиган экинлар ичида оз учрайди. Дон экинлари ичида ва шолিপояларда учрамайди. Ариқ бўйларида ва боғларда ҳам ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида тарқалган. Кураш чоралари: уруғликни тозалаш, анғиз пояга дисклаш ва алмашлаб экиш.

Щетинник зелёный (*Setaria viridis (L.) P. B.*) — **Кўк итқўноқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—80 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь-сентябрда гуллаб, мева тугади. Асосан беда ичида, камроқ ғўза, лалмикор ерлардаги дон экинлари ичида, боғ ва полизларда учрайди. Дарё ва ариқлар бўйида, ташландиқ ерларда ҳам ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида тарқалган. Кўк ва сариқ итқўноқларни ёшлигида мол яхши ейди. Уруғи пишгач дағаллашади. Кураш чоралари: анғизпояни юза ҳайдаб қўйиш, уруғларни тозалаш.

Щетинник итальянский — қ. **Просо итальянский**.

Щирица жминда (*Amaranthus blitum L.*) — **Мачин** — гултожи — хўроздошлар оиласига мансуб, бўйи 15—75 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь-июлда гуллаб, июль-октябрда мева тугади. Суғориладиган экинлар ичида ўсадиган бу бе-

гона ўт томорқа ва боғларда ҳам учрайди, лалмикор экинлар ичида кам ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида тарқалган.

Ширица отогнутая (*Amaranthus retroflexus* L.) — **Эшаккўра** — гултожихўроздошлар оиласига мансуб, бўйи 20—75 см келадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь-июлда гуллаб, июль-сентябрда мева тугади. Суғориладиган ва лалмикор экинлар ичида бегона ўт сифатида ўсади. Қўриқларда, ариқ ва йўл бўйларида, ташландиқ жойларда ҳам учрайди. Ўзбекистоннинг ҳамма жойига тарқалган. Эшакшўрага қарши кураш унча қийин эмас: ўтоқ ва чопиқ қилиш йўли билан осон йўқ қилинади. Еш эшакшўрани чўчқалар яхши ейди. Унинг уруғи билан паррандаларни боқиш мумкин. Эшакшўранинг баъзи турлари силос учун ишлатилади.

Ширица хвостатая (*Amaranthus caudatus* L.) — **Кизилқуйруқ** — гултожихўроздошлар оиласига мансуб, бўйи 30—120 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь-июлда гуллаб, июль-сентябрда мева тугади. Ўзбекистоннинг ҳамма жойларида манзаралари ўсимлик сифатида экилади; баъзи воҳаларда ёввойилашиб кетган ҳолда ҳам ўсади. Бу тур Жанубий Америкадан келиб чиққан бўлиб, ем-хашакли нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга. Кейинги 20—30 йил ичида бизда экила бошлади. У парранда, чўчқа ва бошқа ҳайвонларни ўтлатиш ҳамда силос тайёрлаш учун экилади. Гектаридан 250—300 ц гача силосбоп кўк поя, 10—12 ц гача уруғ бериши мумкин.

Щуплость семян — **Уруғларнинг пуч бўлиши, Уруғларнинг пучлиги** — шароитнинг ноқулай бўлиши туфайли уруғларнинг тўла етилмай қолиши, уруғларнинг пуч бўлиб қолиш сабаби хилма-хил бўлиб, гуллагандан кейин тупроқда нам етишмаслиги, гармсел, турли зараркунандалар, касалликлар, ўсимликларнинг ётиб қолиши каби ҳодисалар шулар жумласидандир. Пуч уруғларни ташқи кўринишига қараб етилган тўқ уруғлардан ажратиш мумкин. Уруғ ичига керакли моддаларнинг кам келиши натижасида улар тўлишмасдан, сирти тиришиб қолади. Уруғликда пуч уруғларнинг бўлиши, унинг бир текис униб чиқмаслигигина сабаб бўлади. Пуч уруғлардан соғлом ўсимлик униб чиқмаганлиги учун улар чиқит ҳисобланади.

Э

Эвкалипт (*Eucalyptus* L.) — **Эвкалипт** — миртадошлар оиласига мансуб, дарахт ва буталар туркуми, айрим эвкалиптларнинг бўйи 150 м га боради. Бу туркумга 600 дан ортиқ эвкалипт тури киради. Уларнинг кўпи Австралияда ва унга яқин оролларда ўсади. Эвкалиптнинг кўп турлари махсус экилади; СССРда Кавказнинг Қора денгиз соҳилларидаги субтропик

районларда ўстирилади. Совуққа унча бардош бера олмайди, аммо музлаганидан кейин тезда яна илдизидан ўсиб чиқа беради. Уруғдан кўпаяди. Эвкалиптлар жуда тез — бир йилда 4—5 м ўсади ва пояснинг остки қисми 5—6 см қалинлашади. Эвкалиптлар тез ўсиши билан бирга тупроқдаги намни тезда буғлантириб юборади. Шунинг учун эвкалипт экилган ўрмон, ботқоқзорларни қуритиб, тупроқни яхшилашда катта роль ўйнайди. Эвкалипт ёғочи яхши қурилиш материали бўлиб, баргларида парфюмерия ва медицинада ишлатиладиган эфир мойи бўлади (79-рasm).

79- рasm. Эвкалипт.

Эвкоммия (*Eucommia ulmoides* Oliv). — **Эвкоммия** — эвкоммиядошлар оиласига мансуб, бўйи 15—20 м келадиган, барги кузда тўкиладиган, икки уйли дарахт. Ватани — Хитой. Эвкоммиянинг ёғоч ва уруғларидан ташқари, ҳамма ерида гуттаперча таркибига кирадиган гутта моддаси бўлади. СССРда гутта олиш учун эвкоммия Грузия, Озарбайжон, Тожикистон ва Краснодар ўлкасида экилади. Эвкоммиянинг ҳар йили тўкиладиган барглари гуттаперча саноати учун хом ашёдир. Эвкоммия дарахтлари 6—7 ёшга тўлган ерларнинг гектаридан 100 кг гача гуттаперча олинади. Гуттаперча каучукка нисбатан юқори даражада пластик бўлиб, медицина ва электротехникада кенг қўлланади. Эвкоммия тупроқ танламайди, уруғ ва бачкиларидан кўпаяди.

Эгилос, Коленница (*Aegilops* L.) — **Қасмалдоқ** — бошоқдошлар оиласига мансуб, ўтсимон ўсимликлар туркуми. Европа, Африка ва Осиёда унинг 20 дан ортиқ тури маълум. Шундан 9 тури СССРда, 5 тури эса Урта Осиёда учрайди. Етти бўғим (*A. cylindrica* Host.) деб аталадиган цилиндрсимон қасмалдоқ ем-хашак аҳамиятига эга бўлиб, кўпроқ учрайди. Қасмалдоқлар, асосан, тоғ этаги ва тоғ олди текисликларида, бир қанча турлари эса лалмикор экинлар ичида, уватларда, қўриқ ерларда ва воҳаларда ўсади.

Экзоты — Экзотлар — маҳаллий флора ва фауна учун ха-

рактарли бўлмаган, бошқа жойлардан келтирилган ўсимлик ва ҳайвонлар. Одатда тропик ва субтропик областлардан келтирилган ҳайвон ва ўсимликлар экзотлар дейилади. Экзотларнинг кўпчилиги янги шароитга мослашиб, иқлимлашиб кетади. Масалан, СССРда Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида чой ўсимлиги (Хитойдан), эвкалиптлар (Австралиядан), мимоза ва акациялар (Африкадан), агавалар (Америкадан), юккалар (Мексикадан) келтирилган экзотлар ўсади ва ҳоказо. Баъзи экзотлар маҳаллий флора ва фаунада кенг тарқалиб, экзотлигини йўқотади.

Экзохорда Альберта (*Echochorda alberti* Rgl.) — Қорамарт — раъногулдошлар оиласига мансуб, бўйи 4 м гача борадиган, жуда шохлаб кетадиган бута. Гуллар оқ бўлиб, шингилсимон йирик тўпгул ҳосил қилади. Май-июнда гуллаб, июль-августда мева тугади. Ўрта Осиёда — Жанубий Помир ва Олой тоғларида тарқалган. Ўзбекистонда — Сурхондарё областида, Тўпаланг дарёси ҳавзасида учрайди. Қорамарт манзарали ўсимлик сифатида катта аҳамиятга эга бўлгани учун экилиши мумкин.

Экологические факторы, Факторы среды — Экологик факторлар, — Муҳит факторлари — ўсимлик ва ҳайвонлар организмга у ёки бу хил таъсир кўрсатадиган муҳит элементлари. Экологик факторлар қуйидаги гуруппаларга бўлинади: иқлим фактори, (намлик, иссиқлик, ёруғлик, шамол ва ҳоказо), эдафик ёки маҳаллий фактор (ерда ўсадиган организмлар учун — тупроқ, сувда яшайдиган организмлар учун — сув), геоморфологик фактор (жой рельефи), биотик фактор (бошқа организмларнинг таъсири) ҳамда антропоик фактор (киши таъсири).

Экология растений — Ўсимликлар экологияси — ботаниканинг ўсимликларнинг яшаш шароитига бўлган муносабатини ўрганадиган соҳаси. Бу муносабат ўсимликнинг, шунингдек, муҳити ёки шароитнинг хусусиятлари билан белгиланади. Қишлоқ ва ўрмон хўжалигининг ўсиб бораётган талаблари ўсимлик экологиясининг ривожланишига йўл очади. Деҳқончиликнинг шимол томон силжиши, чўл ва ботқоқликларнинг деҳқончилик учун ўзлаштирилиши, даштларнинг ўрмонзорлаштирилиши, ўсимликларнинг иқлимлаштирилиши каби қишлоқ ва ўрмон хўжалигига доир проблемалар кўп жиҳатдан ўсимликлар экологиясига боғлиқдир.

Экотип (экологический тип) — **Экотип** (экологик тип) — мазкур тур яшаш жойининг муайян тупроқ-иқлим шароитига мослашган, ирсий жиҳатдан барқарор формаси. Масалан, оқсўхта-нинг ўрмон ва ўтзорда, қилтиқсиз ялтирбошнинг шимол ва жанубда яшайдиган формалари.

Элеватор зерновой — Дон элеватори — кўп миқдордаги донни сақлаш учун махсус қурилган иншоот. Бундай иншоот одатда минора каби баланд бинодан иборат бўлиб, донни қабул қилиш, сақлаш ва чиқариб бериш учун хизмат қиладиган турли

машина, транспорт, мослама ва дон тозалайдиган аппаратлар билан жиҳозланган бўлади.

Электросветокультура — Электр ёруғида экинлар ўстириш — ўсимликларни электр чироқлари нурида ўстириш. Бу усул: 1) қишки ойларда сабзавот ўсимликлари, асосан бодринг ва помидор қўчатлари етиштириш; 2) СССРнинг шимолида ҳамда қутб кечаси шароитида — Арктикада сабзавот ўсимликларини ўстириш; 3) гулларни қишлатиш; 4) селекция юзасидан тажрибалар ўтказиш; 5) ўсимликлар физиологиясини илмий жиҳатдан ўрганиш каби мақсадларда қўлланади. Қўшимча ёруғлик манбаидан фойдаланиш иссиқхоналардаги сабзавот ўсимликларининг ўсишини тезлаштириб, улардан 1—1,5 ой аввалроқ ҳосил олишга, ҳосил сифатини яхшилашга имкон беради.

Элита — Элита — 1) ўсимлик селекциясида — янги нав яратиш учун танлаб олинган энг яхши ўсимликлар; 2) уруғчиликда — тоза навли гарантияланган, энг юқори сифатли навдор уруғлар. Бундай уруғлар селекция станциялари ва элита хўжаликлари томонидан район, колхоз, совхозлардаги уруғчилик хўжаликларини таъминлаш учун етиштирилади.

Эмбриогенез — Эмбриогенез — муртакнинг шаклланиш процесси, масалан уруғли ўсимликлардан уруғнинг етилиши.

Эмбриология растений — Усимликлар эмбриологияси. — ботаниканинг ўсимликлар генератив (ҳосил) органлари ва муртаклари ривожланишини ўрганадиган бўлими.

Эмилия (*Emilia flammea* Cass.) — Эмилия — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон чиройли ўсимлик. Асли Жануби-шарқий Осиёнинг тропик районларидан. Унинг чиройли қизил ёки тўқ сариқ гуллари саватсимон тўпгул ҳосил қилади. Қурғоқчиликка ва иссиққа жуда чидамли ўсимлик. Уруғини баҳорда очиқ ерга сепиш билан тез қўпаяди. Яхши парвариш қилинганда июндан бошлаб кечки совуқларгача гуллайверади. Гулзорларга ёппасига экилади, гулларидан гулдасталар ясалади.

Эндосперм — Эндосперм — уруғнинг ривожланиш процессида пайдо бўладиган запас озиқдан иборат тўқима. Кўпинча уруғ ўзининг униб ривожланиши процессида эндоспермдан фойдаланади. Баъзи уруғларда, масалан, рус нўхат уруғида эндосперм бўлмайди. Доннинг ривожланишида эндосперм аввал суюқ (сут) ҳолида бўлади, кейинча қуйилиб, қаттиқлашади (мумсион етилиш). Эндосперм доннинг асосий қисмини ташкил этади.

Энергия прорастания — Униш энергияси — уруғнинг тез ва ёппасига униб чиқиш қобилияти. Униш энергияси ҳар қайси экин учун белгиланган муҳлат давомида нормал униб чиққан уруғлар проценти билан белгиланади. Униш энергияси уруғларнинг тўла қимматли ўсимлик бера олишини кўрсатадиган муҳим кўрсаткичдир. Физиологик жиҳатдан етилган уруғларнинг нормал униб чиқиш энергияси юқори даражада бўлади. Физиологик

жиҳатдан етилмаган уруғларнинг униш энергияси, униб чиқиш даражасига қарамасдан, паст (оз) бўлади. Уруғларнинг униш энергияси лабораторияда униб чиқиш даражаси билан бир вақтда белгиланади. Униб чиққан уруғлар икки марта (икки муҳлатда) саналади. Биринчи муҳлатда (биринчи санашда) униб чиққан уруғлар миқдори уруғнинг униш энергиясини, иккинчи муҳлатда униб чиқиш даражасини (қобилиятини) билдиради.

Эпикотиль — **Эпикотиль** — уруғпалла ва ундан ҳосил бўладиган уруғбарг билан биринчи ҳақиқий (чин) барг орасидаги поя бўлаги.

Эпифиты — **Эпифитлар** — тупроққа боғланган ҳолда, бошқа дарахтларнинг пояси ва шохларида яшайдиган майда ўсимликлар. Эпифитлар паразит ўсимликлардан фарқи равишда озик моддаларни ўзлари яшаб турган дарахтдан эмас, балки бу ўсимликларни ўраб турган муҳитдан оладилар. Кўпгина лишайниклар, баъзи йўсинлар, сув ўтларининг жуда оз қисми эпифит ўсимлик ҳисобланади. Тропик мамлакатларда кўпгина гулли ўсимликлар ҳам эпифитлар қаторига кириди.

Эремурус (*Eremurus* МВ.) — **Ширач** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Марказий ва Олд Осиёда, жануби-шарқий Европада ширачнинг 30 га яқин тури маълум. Улардан 23 таси СССРда — Ўрта Осиё, Қавказ ва Қримда учрайди. Кўпгина ширач турларининг илдиэларида ёпишқоқ модда (ширач) бўлиб, елим олиш учун ишлатилади. **Ширачнинг Ольга ширачи** (*Eremurus olgae* Rgl.) ва бақувват ширач (*Eremurus robustus* Rgl.) деб аталадиган турлари Ўрта Осиё тоғларининг пастки қисмида ўсади, жуда манзарали ўсимлик сифатида очиқ майдонларга экилади. Ширач гуллари асалчил бўлиб, баргларида витамин С кўп бўлади.

Эриантус равенский, шерстоцвет равенский (*Erianthus graveolens* (L.) P. V.) — **Савағич, Хишша** — бошоқдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик, илдиэпояли ўсимлик. Пояси қаттиқ, ковак эмас; бўйи 1,5 дан 5 м гача боради. Июль-августда гуллаб, мева тугади. Тўқайларда, зах жойларда, дарё қирғоқларида канал бўйларида, тоғ олди ва текисликларда ўсади. Баъзан беда ва бошқа суғориладиган экинлар ичида ўсиб, ифлослайди. Тўқайлардаги суғориладиган экинлар ичида ҳам кўп ўсади. Уруғдан кўпаяди. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида тарқалган. Савағич ўртача ем-хашак ўсимлигидир. Ёшлигида уни мол, от ва туялар ейди. Ундан дағал пичан тайёрлаш мумкин. Поялари «камишит» (бўйра), тўқиш ва томларни ёпиш учун ишлатилади. Савағичлар ҳам қоғоз саноати учун хом ашё бўла олади.

Эрозия почвы — **Тупроқ эрозияси** — ёмғир, сел, жала, қор сувларининг оқими ёки шамол билан тупроқнинг кўчиб, учиб кетиши, емирилиши. Эрозия натижасида экинбоп ерлар ўрнида тошли қоялар ёки жарлар ҳосил бўлади. Тупроқнинг шамолда учиб кетиши шамол эрозияси ёки дефляция дейилади. Ассосан

қора бўрон оқибатида шамол эрозияси юз беради. Тупроқ эрозияси олдини олишда дала, тупроқни ҳимоя қилувчи ўрмон минтақаларининг аҳамияти жуда катта. Эрозия юз берадиган жойларда ўрмонлар узун минтақалар ҳолида, айрим жойларда кўп йиллик ўтзорлар, қатор буферлар ҳолида ҳосил қилинади. Тоғли жойларда эрозияга қарши курашнинг махсус гидротехник усули қўлланади. Бунда ён бағирликларда террасалар ва сувни бошқарадиган иншоотлар барпо этилади.

Эспарцет (*Onobrychis* Adans.)

— **Эспарцет** — дуккакдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар ёки унча катта бўлмаган тиканли буталар туркуми. СССРда эспарцетнинг 60 га яқин тури ўрмон ва дашт зоналарида ҳамда тоғли районларда ёввойи ҳолда ўсади. Эспарцетнинг кўпгина турлари қимматли ем-хашак ўсимлиги бўлиб, асал ҳам беради. Маданий ҳолда унинг асосан уч тури экилади: 1) Закавказье эспарцети (*O. transcaucasica* Gross.) — бир йилда икки марта ўриб олинадиган кўп йиллик ўсимлик. Энг кўп Арманистонда ва Шимолий Кавказда экилади; бошқа турларига қараганда энг серҳосил бўлиб, чорва ўтласа, қайта кўкармайди; 2) экиладиган эспарцет (*O. viciaefolia* Scop.) — бир йилда бир марта ўриб олинадиган, кўп йиллик ўсимлик. СССРнинг жанубидаги ўрмон ва ўрмон-дашт зонасида, қора тупроқли даштларда ўсади; эрта баҳорда чорва ўтлатиш учун хизмат қилади; 3) қумлоқ эспарцети (*O. ageragia* DC.) бир йилда бир марта ўриладиган кўп йиллик, кам экиладиган ўсимлик. СССРда фақат дашт ва ўрмон-дашт зоналарида экилиб, СССРнинг жануби-шарқий районлари учун аҳамияти катта. Бошқа ўтлар билан аралашган ҳолда ва ёлғиз ўзи яхши ҳосил беради. Ўтлоқ бўла олмайди. Эспарцетнинг санаб ўтилган турлари кўкпоясининг озикдорлиги жиҳатидан бедадан қолишмайди. Уларнинг ерда кўп миқдорда қоладиган илдизлари тупроқ структурасини ях-

80- расм. Эспарцет.

80- расм. Эспарцет.

ашилайди. Урта Осиёда экиш учун кўпроқ Закавказье эспарцети мос келади. Эспарцетнинг бу туридан Милютин селекция станцияси ҳозир лалмикор ерларда экилаётган «Э-2» навини етиштирган. Эспарцетнинг бошқа турлари Урта Осиёда яхши ўсмайди (80- расм).

Эстрагон (*Artemisia drunculus* L.) — Шеролчин — мураккаб-гулдошлар оиласидаги шувоқлар туркумига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Асосан СССРнинг Европа қисмида, Сибирь, Урта Осиё ва Қозоғистонда тарқалган. Уни чорва моллари хуш кўриб ейди. Шеролчин хушбўй ва таъмли бўлиб, кулинарияда ошкўк сифатида ҳам ишлатилади. Қавказда сабзавот ва дори ўсимлиги сифатида ҳам ишлатилади.

Этиолированные растения — Этиоляцияланган ўсимликлар — қоронғида ўсадиган ўсимликлар органларининг нормал ўсмаганлиги, хужайра қобиқчасининг заифлиги ҳамда хлорофилларининг бўлмаслиги билан фарқ қилади. Кўпгина сабзавот ўсимликларининг этиоляцияланган органлари, масалан, карам боши ичидаги баргчалари, пиёзли ўсимликларнинг пиёзчалари, сарсабилнинг ер ости новдалари, Ромен салатининг барглари овқатга ишлатилади. Этиоляциялаш гулчиликда гулисумбул (гациант) марваридгул каби манзарали ўсимликларни етиштиришда ҳам қўлланади, чунки қоронғида куртаклардан гул чиқарадиган новдаларнинг ўсиб чиқиши тезлашади.

Эфедра — қ. Хвойник.

Эфемероиды — Эфемероидлар — кўп йиллик ўсимликларнинг экологик группаси; бу группадаги ўсимликлар ҳар йилги вегетация даврининг қисқалиги билан характерланади. Эфемероидлар йилнинг кўп қисмини уйқу ҳолида, яъни тугунак, пиёз ёки илдизпоя шаклида ўтказишади. Масалан, ранг, қўнғирбош, лола, бойчечак каби ўсимликлар.

Эфемеры — Эфемерлар — бир йиллик чўл, чала чўл, қисман дашт ўсимликларининг экологик группаси. Эфемерларнинг ўсиш даври жуда қисқа бўлиб, тупроқ нам бўлган ёмғирли вақтларда, асосан, баҳор ва куз пайтларида ўсади. Эфемерларнинг ўсиш даври қурғоқчилик бошланиши билан тугайди. Улар бошланғич ҳолда ухлаб қурғоқчилик даврини ўтказишади ва тупроқда нам кўпайиши билан (масалан, кузда) яна ўса бошлайди. Бунга; лолақизғалдоқ, тароқбош, читир, қарғатирноқ каби ўсимликлар мисол бўлади.

Эфирномасличные культуры — қ. Эфирномасличные растения.

Эфирномасличные растения — Эфир мойли ўсимликлар — барг, гул, мева, уруғ, илдизпоя каби органларида учиб кетадиган хушбўй моддалар — эфир мойлари мавжуд бўладиган ўсимликлар. Жуда кўп ўсимликлар ўз органларида эфир мойи тўплаш қобилиятига эга. Бироқ улардан фақат 45 туригина СССРда саноат аҳамиятига эга. СССРда эфир мойи олиш учун экиладиган ўсимликлардан энг муҳимлари қуйидагилар: каш-

нич, ялпиз, маврак, оқзира (арпабодиён), лаванда, қора зира, лимон ҳидли вербена, лимон ҳидли сорго, ёронгул, розмарин, гулсапсар, нарцисс, эвкалипт, цитрус дарахтлари, дафна дарахти, эвгенноль райҳони, қизил, Қрим атиргули, ҳақиқий ёсуман ва бошқалар. Эфир мойли ўсимликлар Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида, Қрим, Закавказье, Тожикистон, Қирғизистон, Украина, РСФСРнинг Воронеж, Курск, Куйбишев областларида ва Краснодар ўлкасида ихтисослаштирилган колхоз ва совхозларда экилади.

Эфирные масла — Эфир мойлари — учиб кетадиган, кўпинча хушбўй, суяқ органик моддалар бирикмаси; бундай бирикмалар кўпгина ўсимликларда бўлиб, уларга ўзига хос ҳид беради. Эфир мойлари парфюмерия, озиқ-овқат, химия, фармацевтика саноатида ва медицинада кенг қўлланилади.

Эффективная температура — қ. **Активная температура.**

Эхинация пурпуровая (*Echinacea purpurea* Moench.) — **Эхинация** — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 60—70 см келадиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Асли Шимолий Америкадан; гуллари чиройли, саватчасимон йирик тўпгул шаклида. Саватчанинг четигаги тилсимон гуллари эса трубчасимон сариқ-жигар ранг бўлади. Июлдан октябргача гуллайди. Бизнинг шароитимизда уруғламайди, тўп-тўп қилиб экилади. Гулдаста учун ярайди, сувда узоқ сақланади. Эхинация ўсимлиги ўртача суғоришни талаб қилади. Юмшоқ ва чимли тупроқларда яхши ўсади.

Эхинокактус (*Echinocactus*) — **Эхинокактус** — кактусдошлар оиласига мансуб, кўп йиллик тропик ўсимликлар туркуми. Поялари сершира, қиррали, қисқа цилиндрсимон ёки юмалоқ шаклга кирадиган, ўсган сари остки қисми ёғочлашадиган, катталиги, ранги ва тиканларининг шакли турлича бўлиб ўсадиган ўсимлик. Гуллари сариқ, оқ, пушти ёки ярқироқ қизил бўлади. Унинг 500 хили ёввойи ҳолда Мексика ва Жанубий Америкада учрайди. СССРда эхинокактуснинг 40 га яқин тури уйларда ва оранжереяларда ўстирилади. У асосан май-июлда себилган уруғларидан кўпаяди. Эхинокактуснинг меваси, пояларининг эти ва ундан олинадиган нордон шира (шарбат) ўз ватанида овқатга ишлатилади.

Эхинопсилон иссополистый (*Echinopsilon hyssopifolium* (Pall) Moq.) — **Эхинопсилон** — шўрадошлар оиласига мансуб, бўйи 40—120 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Июлдан ноябргача гуллайди ва мева тугади. Шўр ерларда, ташландиқ жойларда ўсади; дон экинлари, беда ва бошқа суғориладиган экинлар ичидан бегона ўт сифатида учрайди.

Эшольция — қ. **Калифорнийский мак.**

Ю

Ювинильные формы — Ёш шакллар, Ёш формалар — ўсимликнинг ёшлигида ёки етилгунча бўлган даврда мавжуд бўлган аъзолари, ўсимлик, органларининг ёшликдаги шакллари. Масалан, заранг каби кўпгина дарахтларнинг ниҳоллигидаги барглари катта дарахт бўлгандаги баргларидан кескин фарқ қилади.

Юкка (*Jussia L.*) — **Юкка** — пиёзгулдошлар оиласига мансуб, доим яшил ўсимлик. Барглари қаттиқ, қалами ёки новсимон шаклда бўлиб, узунлиги 1 м га боради. Гуллари қўнғироқ-оқсимон, тиниқ оқ, кўкиш, қизғиш ёки пуштисимон доғли оқ бўлиб, рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Юкканинг баъзи турлари бир йилда икки марта гуллайди. Тупроқ танламайди, қурғоқчиликка чидамли, ёруғсевар бўлади. Илдизпояларидан, поя қаламчалари ва уруғларидан кўпаяди. Бизнинг шароитимизда юккадан уруғ олиш учун уни сунъий равишда чанглатиш лозим. Юкка чиройли, юқори температурага чидамли бўлганидан, уни парк ва хиёбонларга экса яхши бўлади. Юкканинг 30 га яқин тури Марказий Америкадан ва Шимолий Американинг жанубий қисмида ёввойи ҳолда ўсади. Юкка баъзи турларининг барглари кано, арғамчи, денгизчилар арқони каби буюмларни тайёрлашга ярайдиган толалар олинади. СССРнинг жанубий районларида очиқ майдонларда манзарали ўсимлик сифатида юкканинг 11 тури экилади.

Я

Явайский джут — қ. Кенаф.

Явор, Клен белый (*Acer pseudoplatanus L.*) — **Явор, Шавқат, Оқ заранг** — зарангдошлар оиласига мансуб, йирик чиройли дарахт; буйи 40 м гача, поя диаметри 150 см гача боради. Явор сернам, иссиқ иқлимни талаб қилади, шунинг учун у фақат Кавказ ва Карпат тоғ олди районларида табиий ҳолда ўсади. Явор барглариининг бўлакчалари чиройли тузилган бўлиб, баргининг уст томони тўқ яшил, ост томони эса кўкиш оқ рангда бўлади. Уруғдан ва тўнка бачкиларидан кўпаяди, тез ўсади. Унинг илдиз системаси жуда бақувват бўлади. Яворни жануб томонда жойларни кўкаламзорлаштириш учун фойдаланадилар ва паркларга экадилар. Бу дарахт Ўзбекистонда, асосан, Тошкент ва Самарқандда; қисман бошқа шаҳарларда экилади. Ёғочи қаттиқ ва маҳкам бўлиб, дурадгорликда ва бошқа мақсадларда ишлатилади.

Ядовитые растения — Заҳарли ўсимликлар — таркибида уй ҳайвонларини ҳамда кишиларни заҳарлайдиган моддалар мав-

жуд бўлган ўсимликлар. Бундай моддалар (алкалоидлар), глюкозидлар, сапонинлар ва бошқалар ўсимликнинг ҳамма қисмида ёки бирор қисмида бўлади. Ёввойи ҳолда ўсадиган энг хавфли заҳарли ўсимликлардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: какра, рандак, мастак, мингдевона, кампирчопон туяқорин ёки хазаранг, бангидевона, айиқтовон, ялмонқулоқ, исриқ, бодёни руми ёки зангпоя, қора итузум, зарпечак, девпечак ва бошқалар. Бундай ўсимликларнинг кўпчилиги ўсиб турганда ҳам, қуритилганда ҳам заҳарли бўлади. Айрим ўсимликларда эса қуритилган заҳарли моддалар учиб кетади. (масалан, айиқтовон) ёки заҳар даражаси камаяди (масалан, бодёни руми). Чорва моллари, асосан, баҳорда ўтлоқларда заҳарланади. Ҳайвонларни бир ердан иккинчи ерга ҳайдаб кўчириш вақтида, ҳайвонлар заҳарли ўтлар кўп тарқалган жойларга бориб қолганда ҳам заҳарланиш юз беради. Одамлар заҳарли доривор ўсимликларни йиққанда, номаълум ўтларни овқатга қўшиб истеъмол қилганда ёки заҳарли ўтларнинг уруғи озиқ-овқатга, айниқса, унга аралашиб кетганда заҳарланиши мумкин. Бир қанча заҳарли ўсимликлар дори олиш учун ишлатилади, масалан, кўкнор, белладонна, бангидевона, шохкуя ёки ўроқкуя, кучала, хин дарахти, эркак папоротник ёки қирққулоқ ва бошқалар (қ. Лекарственные растения).

Язвенник (*Anthyllis L.*) — **Антиллис** — дўккакдошлар оиласига мансуб ўтлар, ярим буталар, баъзан бута ўсимликлар туркуми. СССРнинг Европа қисмида ва Қавказда антиллиснинг 13 тури тарқалган, уларнинг ҳаммаси яхши ем-хашак ўтларидир. Улардан оддий антиллис деб аталадиган икки йиллик ўсимлик, айниқса қимматлидир. Бу антиллис Украина, Белоруссия ва Ғарбий Европанинг оҳакли, қумли, ориқ (кучсиз) тупроқларида экилади.

Якорцы приземные (*Tribulus terrestris L.*) — **Темиртикан** — туятовондошлар оиласига мансуб, поялари тарвақайлаган, бир йиллик ўтсимоқ ўсимлик. Майдан ноябргача гуллаб, мева тугади. Деярли ҳамма экинлар ичида, кўпинча, якка-дука ҳолда учрайди, ташландиқ ерларда, бўш жойларда, қўриқларда, ўтлоқларда ҳам учрайди. Майда шохли ҳайвонлар учун заҳарлидир. Темиртиканинг тиканли меваси ҳайвонлар оёғини яралайди, қўйлар жунига ёпишиб, уни ифлослайди. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма жойида тарқалган.

Ямс (*Dioscorea L.*) — **Ямс** — ямсдошлар оиласига мансуб, бир паллали, чирмашиб ўсадиган, ўтсимон ўсимликлар туркуми. Унинг 250 га яқин турлари, асосан, ер юзидаги тропик ва субтропик районларда тарқалган. СССРда унинг икки тури Ғарбий Закавказье ва Узоқ Шарқдаги ўрмонларда ёввойи ҳолда ўсади. Ямсининг кўп турлари ер остида йирик тугунак ҳосил қилади. Бундай тугунаклар крахмалга бой бўлгани учун, улар Африка, Хитой ва Японияда махсус экилади. Қавказнинг Қора

денгиз соҳилларида ямснинг тезпишар навлари тез ўсади. Унинг тугунаги картошка каби овқатга солинади. Ямснинг баъзи турлари тугунагида пиширилганда ёки қайнатилганда йўқолиб кетадиган захарли моддалар бўлади. Баъзан ямсни янгилиш ҳолда батат деб юритадилар.

Японская айва (*Chaenomeles japonica* (Thunb.) Endl.) — **Япон беҳиси** — раъногулдошлар оиласига мансуб, бўйи 1,5—2 м келадиган эрта баҳорда чиройли гуллайдиган бута ўсимлиги. Гуллари қизил ёки оқ бўлиб, март ойида барг чиқариши билан бир вақтда гуллайди. Мевасини еса бўлади; у витамин С га бой бўлиб, мураббо ва компот тайёрлашда ишлатилади. Япон беҳиси Ўзбекистонда якка-якка ёки тўп-тўп қилиб, шунингдек яшил девор ҳосил қилиш учун экилади. Уруғидан, қаламчаларидан, илдиз бачкиларидан кўпаяди.

Японская редька, Дайкон (*Raphanus raphanistroides* Makino.) — **Япон турпи, Дайкон** — илдизи учун экиладиган икки йиллик сабзавот ўсимлиги. Япон турпи меваси 15 кг гача борадиган йирик бўлиб, серширалиги, тахир эмаслиги, нозик таъми билан ажралиб туради. Гектаридан 20—25 т ҳосил беради. Унинг «фаворит» навининг уруғи баҳорда, «шагоин», «перима», ҳамда «сокурайама» навларининг уруғи эса июнда экилади. Япон турпларининг агротехникаси оддий қишки турплар агротехикасидан фарқ қилмайди.

Яровая пшеница — қ. Пшеница.

Яровой сев — Баҳорги экиш — қишлоқ хўжалиги экинларини баҳорда экиш. Баҳори буғдой, арпа, сули, жавдар каби нонбоб донлар, горох (рус нўхат), лавлаги, кунгабоқар, зиғир, сабзи каби лалми экинлар уруғи эрта баҳорда сепилади. Уларнинг уруғлари ҳарорат $+1^{\circ}$ дан $+5^{\circ}$ гача кўтарилганда униб чиқади. Уларнинг майсалари -5° гача қисқа совуқлар юз берганда ҳам деярли бутунлай шикастланмайди. Кеч баҳорги экинлар, масалан, полиз экинлари: ғўза, соя, тамаки, шоли, маккажўхори, қўқонжўхори, гречиҳа ва ҳоказоларнинг уруғлари эрта баҳорги экинларни экиб бўлгач, илиқ тупроққа сепилади. Кеч баҳорги экинларнинг уруғлари тупроқ яхши қизий бошлагач, (температура $+8^{\circ}$, $+15^{\circ}$ ва ундан юқори бўлганда), униб чиқа бошлайди. Бундай экинларнинг майсалари температура -1° га тушганда ҳам кучли даражада шикастланади. Баҳорги экишни қисқа муддат ичида, ўз вақтида ўтказиш катта аҳамиятга эга. Ўз вақтида экилган экинларни бегона ўтлар ҳам, зараркундалар ҳам кам зарарлайди. Улар замбуруғ ва бактерия касалликларига кўпроқ чидамли бўлади.

Яровые культуры — Баҳорги экинлар — экилган йили ҳосил берадиган қишлоқ хўжалик ўсимликлари. СССРдаги асосий баҳори дон экинларига асосан қуйидагилар киради: буғдой, арпа, сули, тарик, маккажўхори, шоли ва бошқалар. Дон-дуккакли экинларнинг деярли ҳаммаси, ғўза, зиғир, канакунжут, кунга-

боқар, наша, кўкнор, перилла, соя каби техника экинлари ҳам баҳори экинлар қаторига киради.

Ярусы лесные — Ўрмон яруслари — ўрмондаги асосий ва қўшимча дарахтларнинг баландлик ёки бўй жиҳатидан кескин фарқ қилиб турадиган шох-шабба қаторлари. Еруғсевар, баланд бўйли, сояга чидамли, паст бўйли дарахт ва буталардан ташкил топган икки ярусли ва уч ярусли ўрмонлар кўп учрайди. Бир ярусли, яъни дарахтларнинг бўйи деярли барабар бўлган ўрмонлардан фарқли равишда икки ярусли ва уч ярусли ўрмонлар мураккаб ўрмонлар дейилади.

Ярутка полевая (*Thlaspi arvense* L.) — Тласпи, Ярутка — крестгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 20—40 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Май ойда гуллаб, июнда мева тугади. Суғориладиган ерларда, шунингдек, томорқа, боғ ва ташландиқ ерларда ўсади. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма областларида учрайди. Кураш чоралари — қ. Борьба с сорняками.

Ясень (*Fraxinus* L.) — Шумтол — зайтунгулдошлар оиласига мансуб, барги кузда тўкиладиган дарахтлар туркуми. Табиий ҳолда ўсадиган 65 та тури маълум, улардан уч тури — шунг, дарё шумтоли ва сурия шумтоли Ўрта Осиёда тоғ ён бағирларида ва тоғ дарёлари водийсида ўсади. СССР ўрмон хўжалигида оддий шумтол (*Fraxinus excelsior* L.) — энг катта аҳамиятга эга. Тез ўсадиган еруғсевар бу дарахтнинг бўйи 40 м гача боради. У СССР Европа қисмининг ўрта ва жанубий районларида ҳамда Кавказда ўсади. Уруғлардан ва тўнка бачкилардан кўпаяди. Ҳимоя ўрмонлари ҳосил қилишда, парк ва хиёбонларни кўкаламзорлаштиришда унинг қиммати катта; ёғочи ёғочни қайта ишлаш саноатида кенг қўлланади. Пенсильван (*Fraxinus pennsylvanica* Marsh.) ва Америка (*Fraxinus americana*) шумтоллари ҳам кенг миқёсда экилади. Мазкур уч тур шумтол Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларида кўп ўстирилади; улар асосан йўл бўйларига, сув бўйларига ва ҳимоя ўрмонларига экилади.

Ясколка прозенная (*Cerastium perfoliatum* L.) — Церастиум, Ясколка — чиннигулдошлар оиласига мансуб, бўйи 15—40 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Апрель-май ойларида гуллаб, мева тугади. Суғориладиган ерларда, шунингдек, тоғ олди ва тоғ этагидаги текисликларда, боғ ва токзорларда ўсади. Бегона ўт сифатида у қадар зарарли эмас. Ўзбекистоннинг ҳамма ерида тарқалган.

Ясменник распростертый (*Asperula humifusa* (MB) Bess.) — Қизил томир — рўяндошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик; поялари 40—80 см узунликда бўлиб, ётиб ўсади. Июлда гуллаб, августда мева тугади. Зах жойларда, ариқ ва дарё бўйларида ўсади. Беда ва бошқа суғориладиган экинлар ичида бегона ўт сифатида якка-дука учрайди, экин майдонлари атрофида ҳам ўсади. Ўзбекистоннинг бутун областларида тарқалган.

Яснотка стеблеоъемлющая (*Lamium amplexicaule* L.) — **Ламиум, Яснотка** — лабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 10—30 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Март охиридан май охиригача гуллаб, апрель-июнда мева тугади. Суғориладиган экинлар ичида ўсиб ифлослантиради, экин экилмаган ташландиқ жойларда, боғ ва узумзорлардаги ариқлар бўйида ҳам учрайди. Бегона ўт сифатида зарари унча кўп эмас. Ўзбекистоннинг ҳамма жойларига тарқалган.

Ячень дикорастущий (*Hordeum spontaneum* C. Koch.) — **Ёввойи арпа** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 15—30 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Апрель охирида гуллаб, бошоқ чиқаради. Май ўрталарида, донларни йиғиштириб олгунча, пишиб етилади. Бошоғининг ўқи мўрт бўлиб, донлари тез тўкилади ва тупроқни ифлослантиради. Тоғ олди ён бағирликларида табиий ҳолда қалин ўсиб ётади. Бегона ўт сифатида лалмикор ва суғориладиган ерлардаги дон экинлари ичида, тоғ этагидаги текисликларда учрайди. Беда ва чопиқталаб экинлар ичида ўсмайди. Ёввойи арпа яхши ем-хашак ўсимлиги бўлиб, уни ўсиб турган жойида бошоқ чиқаргунча от ва моллар ейди. Уни бошоқ чиқаргунга қадар ўриб пичан қилиш мумкин. Аммо бошоқ чиқарган, етилган ёввойи арпадан пичан тайёрлаш хавфли, чунки бошоқларининг қилтиқлари жуда қаттиқ ва дағал бўлиб, ҳайвонларнинг оғиз бўшлиғини ва кўзларини зарарлаши мумкин. Ёввойи арпа Тошкент, Сирдарё, Самарқанд ва Бухоро областларида тарқалган.

Ячень заячий (*Hordeum leporinum* L.) — **Қуёнарпа** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 15—40 см келадиган, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Апрельнинг иккинчи ярмида бошоқ чиқаради, май ойида дони етилади. Воҳаларда ва тоғ олдиларида — ҳамма жойда — экинлар ичида, боғлар, уватлар, партов ерларда ва уйлар яқинида ўсади. Ёшлигида, бошоқ чиқаргунча, уни ҳамма чорва моллари хуш кўриб ейди. Бошоқ чиқарганидан кейин қуёнарпа дағаллашади ва бошоқ қилтиқлари қаттиқлашиб ўткир, тикансимон бўлади. Шунинг учун уни мол ва қўйларга едириш ёки пичан қилиш хавфлидир.

Ячень луковичный (*Hordeum bulbosum* L.) — **Тактак, Тоғарпа** — бошоқдошлар оиласига мансуб, бўйи 50—190 см келадиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Унинг ер ости қисми кичикроқ пийёзга ўхшаш тугунак ҳосил қилади. Май-июнь ойларида гуллаб, мева тугади. У лалмикор ерлардаги дон экинлари ичида, баъзан тоғ этакларида, текисликларда, суғориладиган дон экинлари ичида, ўсади. Чопиқ қилинадиган экинлар ичида мутлақо бўлмайдди, чунки қатор ораларидаги тупроқлар юмшатишга батамом йўқ бўлиб кетади. Так-так Ўзбекистонда ўсадиган энг қимматли пичанбоп ўсимликдир. Уни бошоқ чиқаргунга қадар от ва моллар хуш кўриб ейди, қўйлар ҳам бироз ейди. Так-так қалин ва кенг ўтзор ҳосил қилади. Пояси тез

дағаллашадиган бўлгани учун уни бошоқлагунча ўриб олиш керак. Так-такни ем-хашак ўсимлиги сифатида экса ҳам бўлади. Ўзбекистоннинг ҳамма областларида тарқалган.

Ячмень обыкновенный (*Hordeum vulgare* L.) — Арпа — бошоқдошлар оиласига мансуб, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Энг муҳим дон экинларидан бири бўлмиш бу ўсимлик фақат экиш йўли билан кўпайтирилади, ёввойи ҳолда учрамайди. Унинг ватани — аслида Шимоли-шарқий Африка (Эфиопия) бўлса керак. Жанубий-Ғарбий Осиё, Ҳиндистон, Хитой, Япония, Шимолӣ ва Жанубий Америкада ва СССРда кенг миқёсда экилади. Арпанинг экин майдони жиҳатидан СССР дунёда биринчи ўринда туради. Арпа ҳар томондан фойдали, қимматли дон ўсимлигидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР

Агабян Ш. М., И. Гранитов, М. Я. Касименко. Кормовая характеристика наиболее распространенных дикорастущих растений Узбекской ССР. Ташкент, 1934.

Аминов Х. Х., Фуломов, Т. Мўминов ва М. Собиров. Бог ва тоқчиликка оид русча-ўзбекча терминлар справочниги, УзССР, Давлат нашриёти, Тошкент, 1964.

Арзимбетов С. Русско-казахский сельскохозяйственный словарь Казгосиздат, Алма-Ата, 1952.

Ахметов Г., М. Гиммадиев. Русско-татарский терминологический словарь по сельскому хозяйству., Татгосиздат, Казань, 1950.

Балашев Н. Н., Г. О. Земан. Овощеводство. Изд. «Средняя и высшая школа», УзССР, Ташкент, 1961 г.

Баходиров М., Я. Носиров, М. Умаров ва Ҳ. Мираҳмедов. Қисқача русча-ўзбекча тупроқшунослик терминлари луғати. УзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1956.

Багород В. Б., А. С. Нехлюдова. Краткий словарь биологических терминов. Учпедгиз, Москва, 1963.

Белолыпов И. В., Ф. Х. Джангуразов. Основы географии и экологии растений. Учебное пособие для студентов сельскохозяйственных вузов Узбекистана. Ташкент, 1987.

Биологический энциклопедический словарь. «Советская энциклопедия», Москва, 1986.

Большая Советская Энциклопедия, 3-е издание, Т. 1—30 изд. «Советская энциклопедия», Москва, 1969—1978 г.

Буригин В. А., Ф. Х. Жонгуразов. Ботаника (Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалиги институтлари учун дарслик), УзССР, «Урта ва Олий мактаб» давлат нашриёти, Тошкент, 1962.

Буригин В. А., Ф. Х. Джангуразов. Сорная растительность поливных земель Узбекистана и биологические основы борьбы с ней. Научные труды. Таш. СХИ., вып. 43, 1975.

Бутков А. Я., Р. Д. Мельникова. Сорные растения Узбекистана и меры борьбы с ними. Ташкент, 1975.

Вавилов Н. И. Происхождение и география культурных растений., изд.: «Наука», Ленинград, 1987.

Васильченко И. Т., О. А. Пидотти. Определитель сорных растений районов орошаемого земледелия. Изд. «Колос», Ленинград, 1970.

Викторов Д. П. Краткий словарь ботанических терминов, изд. «Наука», Москва-Ленинград, 1964 г.

Гомолицкий П. А. Сорная растительность поливных земель Узбекистана., Изд. «Фан», Ташкент, 1982.

Городецкий В. Д. Пособие по дендрологии для Средней Азии. Саогиз. Москва-Ташкент, 1934 г.

Грум-Грижимайло А. Г. В поисках растительных ресурсов мира. «Наука», Ленинград, 1986.

Жуковский П. М. Культурные растения их сородичи (издание третье), изд. «Колос», Ленинград, 1971.

Зокиров Қ. З., М. М. Набиев, У. П. Пратов, Ҳ. А. Жамолхонов. Русча-ўзбекча ботаника терминларининг қисқача изоҳли луғати, УзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1963.

- Зокиров К. З., Ҳ. А. Жамолхонов. Русско-узбекский энциклопедический словарь по ботанике. Т. 1, изд., «Укитувчи», Ташкент, 1973.
- Киселев Г. А. Цветоводство. Сельхозгиз, Москва, 1949.
- Кормовые растения естественных сенокосов и пастбищ СССР, (под ред. И. В. Ларина), Ленинград, 1937.
- Коровин Е. П., Б. А. Миронов, В. К. Пазий. Определитель сорняков хлопчатника и условия борьбы с ними. Саогиз, Москва-Ташкент, 1934 г.
- Коровин Е. П. Сорная растительность хлопковых полей Средней Азии и меры борьбы с ней. Саогиз, Ташкент., 1934.
- Котт С. А. Справочное пособие по борьбе с сорными растениями. Учпедгиз, Москва, 1961 г.
- Мальцев А. И. Сорная растительность СССР и меры борьбы с ней. 4-е изд. Сельхозгиз, Москва, 1962.
- Маматов Н. Пахтачилик терминларининг қисқача изоҳли лугати, УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1964.
- Микевич И. А. Растениеводство (издание 2-е). Изд. «Высшая школа», Москва, 1968.
- Мурат З. А. Русча-ўзбекча ботаник терминлар сўзлиги, Ўздавнашр, Тошкент-Самарқанд, 1934.
- Муҳаммадхонов С. Р., Ф. Х. Жонгуразов. Ўсимликшуносликдан русча-ўзбекча лугат-справочник, «Уқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1973.
- Набиев М. М. Ботаника атлас-лугати. УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973.
- Никитин В. В. Сорная растительность Туркмении. Изд. АН ТуркмССР, Ашхабад, 1957.
- Никитин В. В. Сорные растения флоры СССР. Изд. «Наука», Ленинград, 1983.
- Подгорный П. И. Растениеводство. Сельхозгиз, Москва, 1963.
- Растениеводство. Колл. авторов. (под ред. В. Н. Чиркова). Гос. изд. УзССР, Ташкент, 1959.
- Растениеводство Колл. автор (под ред. В. Н. Степанова и В. И. Лукьянюка), изд. «Колос» Москва, 1971.
- Русанов Ф. Н. Деревья и кустарники Узбекистанских парков в деле озеленения. Сб. «Озеленение городов Узбекистана», Ташкент, 1963.
- Русанов Ф. Н. Деревья и кустарники ботанического сада., АН УзССР, Ташкент, 1955.
- Русско-узбекский словарь (под ред. Р. Абдурахманова), Москва, 1954.
- Саҳобиддинов С. С. Ўрта Осиёдаги фойдали ва захарли ўсимликларнинг илмий ҳамда маҳаллий номлари лугати, УзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1954.
- Саҳобиддинов С. С. Қисқача русча-ўзбекча ботаника терминлари лугати, Ўқувпедадавнашр, Тошкент, 1975.
- Сельхозхозяйственная энциклопедия., 4-е изд. т. 1—6, «Советская энциклопедия», Москва, 1968—1975.
- Словарь-справочник фитопатолога, колл., авт. (под ред. П. Головина), изд. «Колос», Ленинград, 1967.
- Словарь-справочник энтомолога, колл. авт. (под ред. В. Н. Щеголева), Москва-Ленинград, 1955.
- Сорные растения СССР, т. 1—4, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1934—1935.
- Сорные растения Таджикистана. т. 1—2, колл. авт. (под ред. И. Т. Васильченко), Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1953.
- Тулинцев В. Г. Комнатное цветоводство, Сельхозгиз, Москва-Ленинград, 1956.
- Ўзбек Совет энциклопедияси, т. 1—14, УЗСЭ Бош редакцияси, Тошкент, 1971—1980.

МУХАМЕДХАНОВ САНДЖАР РАМЗИТДИНОВИЧ
ДЖАНГУРАЗОВ ФУАД ХАЛИТОВИЧ

РУССКО-УЗБЕКСКИЙ СЛОВАРЬ-СПРАВОЧНИК ПО РАСТЕНИЕВОДСТВУ

Издательство «Мехнат» — Ташкент — 1989

Редактор *А. С. Мадраҳимов*
Рассом *Л. М. Журавлева*
Бадий редактор *О. В. Бакликова*
Тех. редактор *Ю. В. Сидоренко*
Корректор *Ш. Х. Ғофурова*

ИБ № 681

Теришга берилди 02.11.88. Босишга рухсат этилди 05.04.89. Формати 60×90^{1/8}. № 1 босма қозға „Литературная“ гарнитурала юқори босма усулида босилди. Шартли босма лист 20,0. Шартли кр.-отт. 20,21. Нашр. л. 22,72. Тиражи 20 000. Заказ № 3179. Баҳо: 1 с. 90 т.

«Мехнат» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий, 30 Шартнома № 38—88.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бirlашмасининг 1-босмаҳонасида босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.

Муҳаммадхонов С., Жонгуразов Ф.

М 96 · Усимликшуносликка оид русча-ўзбекча изоҳли луғат.— Т.: Мехнат, 1989.—320 б.

1. Автордош.

Мазкур ўсимликшуносликка оид русча-ўзбекча изоҳли луғатда дон, дуккакли дон, мойли, қандли, ем-хашак, толали, зирavor ва манзарали ўсимликларга, шунингдек агробиология ҳамда агротехника, суғориладиган деҳқончиликда учрайдиган терминлар изоҳлаб берилди.

Китоб кенг китобхонлар оммаси: қишлоқ хўжалик мутахассислари, матбуот, радио-телевидения ходимлари ҳамда қишлоқ хўжалик институти ва техникумлари талабаларига мўлжалланган.

Мухамедханов С., Джангуразов Ф. Русско-узбекский словарь — справочник по растениеводству.

ББК 41я2